

**BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS VÁROSTÖRTÉNETI
MONOGRAFIÁI**

7.

**TANULMÁNYOK
BUDAPEST MULTJÁBÓL**

IV.

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS KIADÁSA

1936

**BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS VÁROSTÖRTÉNETI
MONOGRAFIÁI SOROZATÁBAN EDDIG MEGJELENTEK:**

- 1. Schoen Arnold: A budapesti központi városháza. 1930.**
  - 2. Schoen Arnold: A budai Szent Anna-templom. 1930.**
  - 3. Tanulmányok Budapest múltjából, I. 1932.**
  - 4. Tanulmányok Budapest múltjából, II. 1933.**
  - 5. Tanulmányok Budapest múltjából, III. 1934.**
  - 6. Horváth Henrik: Budai kőfaragók és kőfaragójelek. 1935.**
-

**AZ AQUINCUMI MÚZEUM KIADÁSÁBAN
LEGUTÓBB MEGJELENTEK:**

- Nagy Lajos: Az óbudai ókeresztény cella trichora a
Raktár-utcában. 1931.**
- Kuzsinszky Bálint: A gázgyári római fazekastelep
Aquincumban. 1932. (Budapest régiségei, XI.)**
- Nagy Lajos: Az aquincumi orgona. 1934.**
- Kuzsinszky Bálint: Aquincum. Ausgrabungen und
Funde. 1934.**

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS VÁROSTÖRTÉNETI
MONOGRAFIÁI

7.

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MULTJÁBÓL

SZERKESZTI:
DR. NÉMETHY KÁROLY

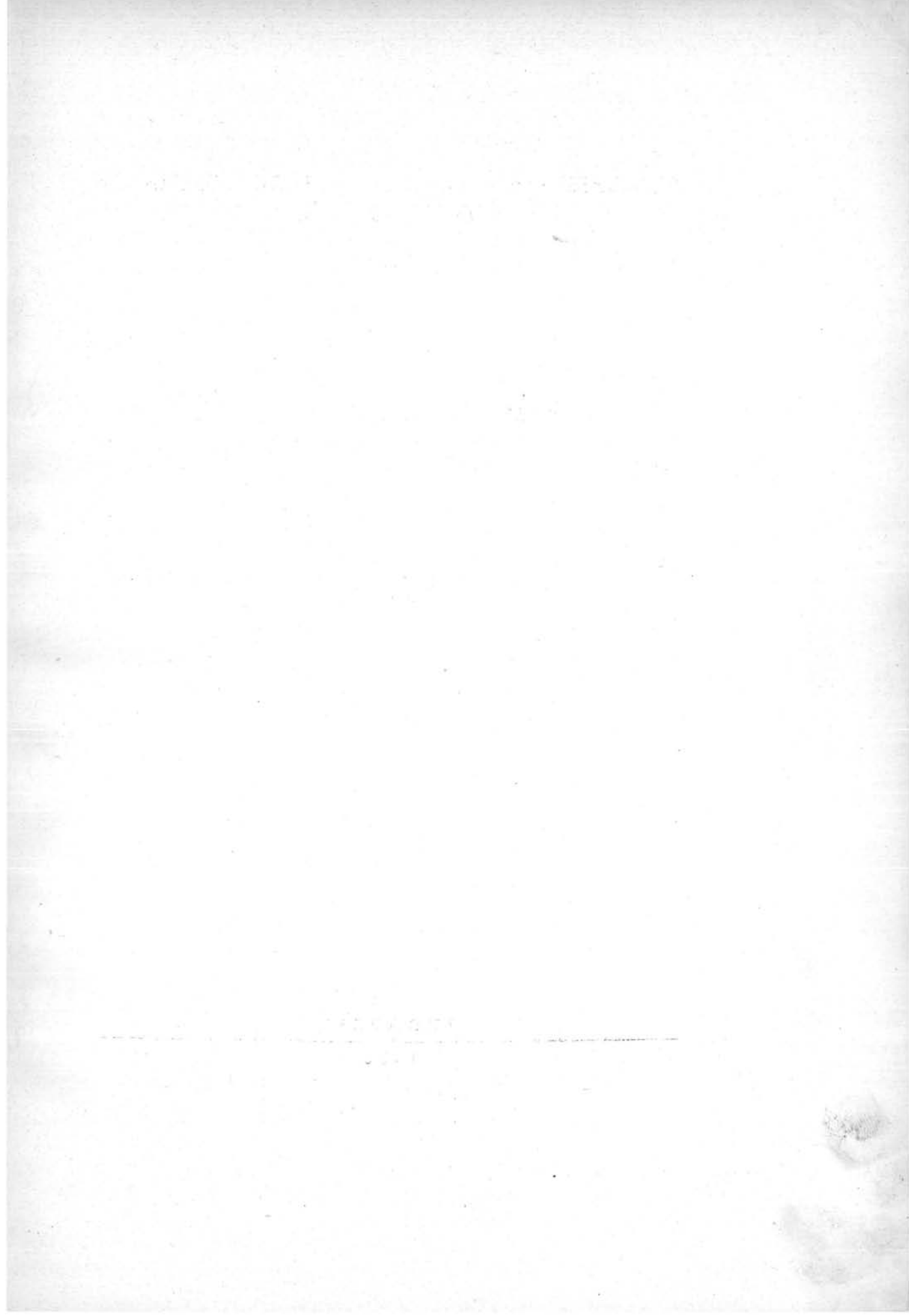
IV.

B U D A P E S T

1936

TANULMÁNYOK BUDAPEST MULTJÁBÓL

SZERKESZTI:
DR. NÉMETHY KÁROLY

IV.

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS KIADÁSA

1936

TARTALOMJEGYZÉK.

<i>Tompa Ferenc</i> : Budapest őskora	1
<i>Nagy Lajos</i> : Tabán a régészeti ásatások világában	18
<i>Garády Sándor</i> : Az Óbuda csúcshegyi-dűlőben a 20841/2. hrsz. telken kiásott két honfoglaláskori sír	30
<i>Révhelyi Elemér</i> : Kelenföld (Tabán) helye és neve	34
<i>Gárdonyi Albert</i> : Buda középkori helyrajza	59
<i>Kelényi B. Ottó</i> : A Buda melletti Szent Lőrincz Pálós kolostor törté- netének első irodalmi forrása	87
<i>Belitzky János</i> : 100 év a pesti határ életéből, 1663 tájától 1756 tájáig	111
<i>Jajczay János</i> : Budai és pesti veduták vallásos tárgyú képeken.....	157
<i>Mihalik Sándor</i> : A magyarországi református egyházak pesti ötvös- művei	174
<i>Schoen Arnold</i> : A Zsigmond-téri Szentháromság-szobor.....	198

Képek jegyzéke:

	Lap
I. Tábla. 1—11. Vonaldíszes kerámia Békásmegyerről	16—17
II. Tábla. 1—3. Fiatalabb vonaldíszes kerámia Békásmegyerről. 4—8. Vonaldíszes kerámia Tabánból. 9—13. Tiszai kultúra Békásmegyerről.....	16—17
III. Tábla. 1—4. Badeni kultúra Békásmegyerről. 5—9. Badeni kultúra az Andor-utcából. 10—11. Rézkori kerámia a Gellérthegyrről	16—17
IV. Tábla. 1—6. Harangalakú edények kultúrája Békásmegyerről. 7. Zóki kultúra Tabánból. 8—13. Bronzkor II. periódusa a Lenke-útról	16—17
V. Tábla. 1—6. Bronzkor II. periódusa Káposztásmegyerről. 7. Bronzkor III. periódusa a Gellérthegyrről. 8. Bronzkor IV. periódusa Lágymányosról. 9—11. Korai vaskor a szentendrei szigetről	16—17
VI. Tábla. 1—5. Korai vaskor Tabánból. 6—10. Korai vaskor Békásmegyerről	16—17
VII. Tábla. 1. A tabáni putrilakások és tűzhelyek nyomai (16—18. számú gödrök). 2. A rézkor végéről származó kuporodott csontváz-sír melléklete (26. gödör)	16—17
VIII. Tábla. 1. Késő La Tène kori zárt lelet a 35. számú putriból. 2. Zárt lelet a 83. számú nagyobb méretű putrilakásból	16—17
IX. Tábla. A tabáni ásatások térrajza	24—25
X. Tábla. 1—12. A késő La Tène kultúra festett és grafitos edény-töredékei.....	32—33
XI. Tábla. 1—11. A késő La Tène kultúra benyomott és simított díszei. 12. Resatus edénytöredéke.....	32—33
XII. Tábla. 1. A gellérthegyzi vízművek építésénél 1904-ben előkerült kerámia. 2. A tabáni őrtorony alapozásának cölöplyukai	32—33

	Lap
XIII. Tábla. A tabáni őrtorony falmaradványa és az alapozás cölöplyukai	32—33
XIV. Tábla. 1. A 71. számú verem edényeinek egy része a XV. századból. 2. Az 51. számú verem kerámiája a XVII. század elejéről	32—33
XV. Tábla. 1. A 32. számú verem ásás közben. 2. A 32. számú verem helyreállított edényei a XVI. századból	32—33
XVI. Tábla. Az Óbuda—csúcshegyi 2. sz. honfoglaláskori sír, délről nézve	32—33
XVII. Tábla. Az Óbuda—csúcshegyi 1. sz. honfoglaláskori sír, délről nézve	32—33
XVIII. Tábla. Buda 1686. évi távlati képe. (Fontana rézkarca, Székesfővárosi Történeti Múzeum)	80—81
XIX. Tábla. Buda 1686. évi alaprajza. (Fontana rézkarca, Székesfővárosi Történeti Múzeum)	80—81
XX. Tábla. Remete Szent Pál halála. A Vita divi Pauli ... 1511. c. mű fametszete, (Fővárosi Könyvtár)	96—97
XXI. Tábla. Remete Szent Pál látogatása Remete Szent Antalnál. A Breviarium ord. fratrum eremitarum ... 1540. címlapja. (Fővárosi Könyvtár)	96—97
XXII. Tábla. Remete Szent Pál apoteozisa. Pongrácz Ignác: Triumphus Pauli ... 1752. c. munkájának címképe. (Fővárosi Könyvtár)	96—97
XXIII. Tábla. Pest város határának átnézeti helyszínrajza	128—129
XXIV. Tábla. Szentháromság. (Oltárkép, Székesfővárosi Történeti Múzeum)	160—161
XXV. Tábla. 1. Fogadalmi oltárkép a pestisjárvány idejéből. (Budai Szent Erzsébet-apácák temploma) 2. Szent Antal. Oltárkép a pesti ferencrendiek templomából. (Székesfővárosi Történeti Múzeum)	160—161
XXVI. Tábla. Szent Donát. Oltárkép a budavári koronázó-templomból. (Székesfővárosi Történeti Múzeum)	160—161
XXVII. Tábla. Szent Vendel. A régi Szent János-kórház kápolnájából. (Székesfővárosi Történeti Múzeum)	160—161
XXVIII. Tábla. 1. Szent Miklós. Oltárkép. (Budai ferencrendiek temploma). 2. Held Károly: Szent Flórián. Oltárkép, 1829. Budai Szent Erzsébet-apácák temploma). 3. Szent Flórián. Oltárkép. (Tabáni plébániatemplom). 176—177	176—177
XXIX. Tábla. 1. Szent Flórián. Oltárkép. (Budai kapucinusok temploma). 2. Pesky Ede: Az Egyház segítő szentjei. 1864. (Budai kapucinusok temploma)	176—177
XXX. Tábla. Gótikus kehely a XV. század végéről. A németjárfalvai úrmutató mesterének budai műhelyéből, Nagydorog. (Lásd 1. sz.)	176—177

- XXXI. Tábla. 1. Kehely. Dallinger Pál műve 1769-ből. Ócsa. (Lásd 2. sz.) 2. Kehely. P. F. L. budai ötvös műve 1788-ból. Cece. (Lásd 4. sz.) 3. Kehely. Paschberger Ferenc műve 1795-ből. Gomba. (Lásd 6. sz.) 4. Kehely. Paschberger Ferenc műve 1797-ből. Fülöpszállás. (Lásd 8. sz.) ..... 176—177
- XXXII. Tábla. 1. Kehely. Zeller Ferenc műve 1798-ból. Heves. (Lásd 10. sz.) 2. Kehely. Paschberger Ferenc műve 1806-ból. Pomáz. (Lásd 11. sz.) 3. Kehely. Szentpétery József műve 1811-ből. Szilvás-várad. (Lásd 11. sz.) 4. Kehely. Paschberger Ferenc műve 1815-ből. Páty. (Lásd 15. sz.) ..... 192—193
- XXXIII. Tábla. 1. Kehely. Trausel Domokos műve 1817-ből. Nagyszokoly. (Lásd 21. sz.) 2. Kehely. Prandtner műve 1824-ből. Felcsut. (Lásd 26. sz.) 3. Kancsó. Szentpétery József műve 1824-ből. Budapest, Calvin-tér. (Lásd 28. sz.) 4. Kancsó. I. P. mester műve 1832-ből. Dömsöd. (Lásd 30. sz.) ..... 192—193
- XXXIV. Tábla. 1. Kehely. Szentpétery József műve 1842-ből. Hajduböszörmény. (Lásd 34. sz.) 2. Kehely. Goszmann György műve 1850-ből. Tisza-derzs. (Lásd 37. sz.) 3. Kehely. Szentpétery József műve 1845-ből. Szentmártonkáta. (Lásd 36. sz.) 4. Kehely. Laki Károly műve 1861-ből. Lepsény. (Lásd 40. sz.) ..... 192—193
- XXXV. Tábla. 1. Tál. Szentpétery József műve 1824-ből. Budapest, Calvin-tér. (Lásd 27. sz.) 2. Tányér. Szentpétery József műve 1832-ből. Abádszalók. (Lásd 29. sz.) 3. Tányér. Cseh Pál műve 1865-ből. Karcag. (Lásd 41. sz.)
- XXXVI. Tábla. A Szentháromság-szobor modellvázlata. Készítette Falconer G. festő, 1705. (Székesfővárosi Történeti Múzeum) 204—205
- XXXVII. Tábla. A Szentháromság-szobor 1914-ben ..... 204—205

Budapest őskora.

Egy emberöltővel ezelőtt, 1904-ben jelent meg Nagy Géza összefoglaló ismertetése Budapest és vidékének őskori leleteiről.¹⁾ Az ismertető nagy gonddal és lelkiismeretességgel gyűjtötte össze a szakirodalomban található, valamint a Nemzeti Múzeum régiségtárában, az Aquincumi Múzeumban és a magánosok gyűjteményeiben őrzött leletek alapján elérhető adatokat. Munkája így módon, mint adatgyűjtemény, ma is maradandó értékű, amelynek a további kutatás számára is megvan az a megbecsülendő érdeme, hogy megbízható és nemcsak az egyes leleteket írja le szakszerűen, hanem ahol erre megvan a lehetőség, a lelőköörülményekről is pontosan tájékoztat bennünket.

Hogy ez a maga idejében kiváló szakmunka ma már kiegészítésre és itt-ott módosításra is szorul, azt nem róhatjuk fel Nagy Géza hibájául. Ő abban az időben, amikor még az ősrégészeti kutatás alapjául nem szakszerű ásatás, hanem a legtöbbnyire véletlenül, szórványosan előkerült leletek tipológikus osztályozása szolgált, — a körülményekhez képest a legjobbat adta. Ha ez a tipológizálás az őskor problémái fölött borongó homály eloszlatására kevésbé vagy egyáltalában nem volt alkalmas, ha a kronológia megállapításában nem egyszer tévútra vezetett és az őskor történelme, az egyes kultúrák és a kultúrahordozó népek megismerése szempontjából eredményei jórészt meddőnek mondhatók, — úgy mindenestre magában a módszerben volt a hiba, amely a század fordulóján az európai őskori kutatás terén úgyszólván általános volt. Az a régészkedés, amelynek anyaggyűjtésében a szerencsés véletlennek és a régiségkereskedőknek volt a legnagyobb szerepe és amely ásatásainál leginkább a múzeális szempontból is mutatós darabok kiemelésére és megmentésére szorítkozott, de ugyanekkor a lelőköörülményeknek, a kultúrrétegek helyzetének és egymáshoz való viszonyának, általában a környezetnek megfigyelését elhanyagolta, rendszerezésében, összefoglalásában és következtetéseiben nem is igen lehetett más, mint spekulatív. Reális és objektív alapot az ősrégészeti, vagy helyesebben őstörténeti kutatás számára az az ásatási módszer nyújtott, amely a leletek korát, származását, kulturális szerepét magán a lelőhelyen, az eredeti fekvésben és környezetben igyekszik megállapítani. Az azonos korú és hasonló vagy rokonfajtájú leletek, ugyanazon települési és temetkezési mód, az életmód és társadalmi berendezkedés

1 Tanulmányok Budapest múltjából IV.

azonossága, a leletekből kiolvasható szellemi élet egyöntetűsége és egyforma szintje adja meg azután a módot arra, hogy az egyes régiókban az ősi kultúrák képét rekonstruálhassuk és a kultúrákörök határvonalait megrajzolhassuk. Végeredményben pedig ezen az úton jutunk el az őskor iratlan történelmének megismeréséhez.

A rendszeres és módszeres ásatásoknak köszönhető, hogy ma már a magyar régióban is a kő-, bronz- és vaskorszakon belül *kultúrákról* beszélhetünk, itt-ott már meg tudjuk magát a kultúrahordozó népet is nevezni és ezeket a kultúrákat származásuktól, kiindulásuktól kezdve fejlődésük, élettartamuk és esetleges vándorlásaik folyamán végig tudjuk kísérni eltűnésük, elmúlásuk időpontjáig és helyéig. A kultúrák fejlődésének és helyváltoztatásának útja pedig a *történelem* útja, amely az őskorban a földben rejtőzködő emlékekkel van megjelölve.

Azok az ásatások, amelyeket a fővárosi múzeum különösen az utolsó két évtizedben részben tervszerű kutatásokkal kapcsolatban, részben pedig a városrendezés és újabb építkezéseknél véletlenül előkerült leletek alapján végzett, nemcsak gazdagították és terjedelmesebbé tették Budapest helytörténetére, őskorára vonatkozó ismereteinket, hanem egyúttal hitelesítették a régi leletanyagot is. Módunkban van tehát most már *Budapest őstörténelmi emlékeit kultúrákba besorolni* és kronológiailag pontosabban meghatározni. Mi e helyütt csak a leletanyag történelmi átértékelését óhajtjuk elvégezni, míg az újabb ásatások emléktárájának szakszerű publikációját a fővárosi múzeum ásatási beszámolójában, elsősorban Nagy Lajos ismertetésében kapjuk meg.

* * *

Egy-egy vidék vagy hely benépesedése nem annyira a megtelepedő ember egyéni kiválasztásától, szeszélyétől vagy ízlésétől függ, mint inkább magának a helynek, a vidéknek helyhez kötött erejétől. Az ember rabja a környezetének úgyannyira, hogy a miliő még lelkületének kialakulásában is jelentős szerepet játszik. Bizonyos környezet csábít, hív, szinte kényszerít a letelepedésre, de ebben a kényszerítésben a táj szépsége, az esztétikai ízlés kielégülése csak mellékes szempont lehet, míg mellette a célszerűségi okoknak sokkal nagyobb súlya van. A helynek elsősorban biztosítania kell a megélhetést. Termékeny, művelhető talaj, vadban, halban való gazdagság, legeltetésre alkalmas terület egy falusi, primitív kultúrát már ki tud elégíteni. Az ipari foglalkozást is űző lakosságnak azonban már nagyobb igényei vannak. Természeti kincsek, nyersanyagot nyújtó ásványi termékek ösztönzik elsősorban ezt a népet a letelepedésre. Lényeges kíváncsi, amellyel az is, különösen a nagyobb társadalmi közösségekben élő népeknél, hogy a lakóhely könnyen megközelíthető legyen és ezért, mint a legtermészetesebb és legkönnyebben járható út, a folyók, hajózható vizek közelsége biztosítani tudja az állandó jellegű lakótelepek kialakulását. Mindezen felül még két szempont teheti kíváncsi a letelepedést és pedig a vidék egészséges, lakhatásra alkalmas volta és az esetleges külső támadásokkal szemben való védhetőség.

Ezeknek a kíváncsiaknak és szükségleteknek az előre bocsátása után megállapíthatjuk, hogy a Kárpátok medencéjében szinte rendel-

tetésszerűen és teljesen logikusan helyeződött egy népi és később állami közösség súlypontja a mai Budapest helyére és ha a jelen pillanatban semmit sem tudnánk a főváros területének és környékének ősi multjából, akkor is jogosan és nem alaptalanul következtethetnénk arra, hogy ennek a helynek a Duna középső szakasza mentén már az őskor folyamán is jelentős szerepe volt a magyar föld őslakosságának történelmében. Az egész medencét átszelő hatalmas folyam mellett itt található az Alföld a hegyvidékkel. Az előbbi módot nyújt a földművelésre és állattenyésztésre, az utóbbi pedig természeti kincseivel, szerszámok, fegyverek, készítésére alkalmas nyersanyagával, erdőségeivel, ásványi- és hőforrásaival csábít. A Duna jobboldala magasabban fekvő partvidékével még áradások esetén is biztos lakóhelyet nyújt, míg a kiszélesedő folyó szigetei, valamint a nyugat felől egész a partig húzódó és barlangokat is rejtegető sziklás hegyvidék szükség esetén megadja a lehetőséget a védekezésre. Éghajlata enyhe, az észak felől jövő hidegebb széljárás erejét enyhítik a környező hegyek, míg a déli melegebb légjárás beáramlásának szabad útja van.

A lehetőségek tehát az őskor minden szakaszában fennállottak arra vonatkozólag, hogy az őskor embere a főváros környékén megtelepedhessen. Ha ezt az állandó lakottságot ma még nem tudjuk minden periódusban kétségtelen bizonyítékokkal kimutatni, úgy ennek az oka bizonyára a kutatás hiányosságában rejlik. Ma már természetesen nagyon megnehezíti a kutatást, hogy a főváros területe jórészt be van építve és éppen a legrégebb idő óta lakott területek felszíne a sokszoros átépítésekkel, alapásásokkal és feltöltésekkel annyira átalakult, hogy bajosan lehet ma már a mai szint alatt zavartalan őskori kultúrarétegeket találni. Ebből következik, hogy éppen a sztratigrafia, az egymásra telepedő kultúrák rétegződésének szempontjából is annyira fontos telephelyekre, lakóházakra, vagy putrikra vonatkozó ismereteink eléggé szegényesek és egy-egy kultúra jelenlétét csak a szórványos leletek alapján tudjuk megállapítani. Ennél valamivel gazdagabbak a korhatározó temetők, sírleletekre vonatkozó adataink, ezek azonban majdnem kizárólag a főváros környékén talált bronzkori urnatemetőkre szorítkoznak. Minthogy azonban ma már minden, a hatóságok által végzett közmunka, vagy magánépítkezés alkalmával előkerült leletről értesíteni kell a főváros közgyűjteményeit, megvan a remény arra, hogy Budapest őskorának mozaikszerűen felépülő képe mindinkább teljesebbé lesz és a ma még hiányzó adatok pótlásával fővárosunk őstörténelmében egy olyan láncolatot kapunk, amely az őskor még barlanglakó emberétől egész a kelta és római városalapító lakosságig és azon keresztül napjainkig vezet el bennünket.

* * *

Összefoglalásunk sokkal szűkebb körre szorítkozik, mint Nagy Géza ismertetése, amennyiben csak annak a vidéknek őstörténetét akarjuk a kutatás mai ismeretei alapján megrajzolni, amelyhez a főváros területe és a vele szorosan határos környék tartozik.

Említettük már, hogy a főváros területén idáig előkerült emléktárhely az őskor bizonyos szakaszaira vonatkozólag eléggé hiányos. Vonatkozik pedig ez elsősorban a legrégebbi szakaszra, a palaeolitikumokra, amelyre

nézve ez a leletanyag egyetlen biztos adatot sem szolgáltat. Helytelen és korai volna azonban ebből a negatívumból arra következtetni, hogy az őskőkor embere teljességgel elkerülte a budai hegyvidéket. Az őskőkor legrégebbi szakaszai hiányoznak egyébként az egész Kárpátmedencében, amint hogy a praeglaciális idők kultúráinak nyomait az Alpoktól keletre más régióban sem találták meg idáig. A jégkorszak mélypontját jelzi és az őskőkor derekára tehető az a *mousterien kultúra*, amely a magyar régióban az ősember életére és jelenlétére vonatkozó legelső adatokat szolgáltatja. Ez a barlanglakó kultúra úgylátszik képviselve volt a Dunántúlon is, még pedig kivételesen egy szabadtelepi állomáson, amennyiben a Tatán tuffarétegben talált eléggé atipikus kőszközők mousterien volta igaznak bizonyul.²⁾ Tájegységileg azonban még a Dunántúlhoz számíthatjuk a horvátországi Krapinát is, ahol ez a kultúra gazdagon van képviselve. A feltételek tehát a kultúra elterjedésére ezen a vidéken is adva voltak. Nekem egyébként is az a meggyőződése, hogy a mousterien kultúra sokkal inkább el volt terjedve hazánkban, mint ahogy azt a ma még rendelkezésünkre álló emléanyagból következtetni lehet. Az Alpok és a Baltikum jégárjai bizonyára nagyobb tömegben szorították a Kárpátok övébe a neanderthali ember utolsó képviselőit, ahol a jóval szelídebb klíma mellett nemcsak barlanglakásokat, hanem jégmentes és megélhetést nyújtó steppéket is találhatott. A legújabbban Eger környékén előkerült subalyuki ősemberlelet bizonyítja, hogy a kutatás ebben az irányban eredményesnek ígérkezik.

Ugyanez áll az *aurignacien* kultúrára vonatkozólag is, amelynek letelepedésére különösen a Dunántúl löszvidékei lehettek nagyon alkalmasak. A palaeolithikum két utolsó szakaszának, a *solutréen* és *magdalenien* kultúrának nyomait már Budapest közelében is megtaláltuk és pedig a bajóti Jankovich- és a kiskevélyi barlangban, valamint a pilisszántói kőfülkében.³⁾ Miután a budai hegyvidék csatlakozik a Vértes és Pilis hegységhez, továbbá lakóhelynek alkalmas barlangok itt is találhatóak, jogosultnak látszik az a feltevésünk, hogy a solutréen és a magdalenien embere itt is megtelepedett. A főváros határában levő barlangok diluviális rétege azonban az idők folyamán már nem egy bolygatásnak lehetett kitéve és az alkalmilag előkerült palaeolith kőszközők kinagyolt formáikkal és pattintgatott felületükkel a hozzá nem értő figyelmét könnyen elkerülhették. Mindez azonban csak feltevés, amivel szemben áll az a tény, hogy a főváros őskorára vonatkozólag ma még semmi pozitív adatunk sincsen.

Alig valamivel több ennél az az adat, amelyet Nagy Géza tanulmányából a fiatalabb kőkorra vonatkozólag nyerhetünk. Pontosan felsorolja azokat a csiszolt kőszközőket, amelyeket Budapest területén, vagy annak általa messze kitolt környékén letek, de ezekről ő maga is elismeri, hogy jórésük akár bronzkori is lehet.⁴⁾ Említést tesz még kovápengékről, kőbuzogányokról, csontszközőkről és többek között a Gellért-hegy déli lejtőin talált és neolithikusnak vélt »durva cserepekről«, de nagy kár, hogy éppen a kerámiára vonatkozólag nem szolgáltat bővebb adatokat. Ma már tudjuk ugyanis, hogy a neolithikum agyagedényeinek nem kritériuma a »durvaság« vagy primitívség. A durva és technikailag silányabb agyagáru előfordul minden időben és kultúrában és a legsilányabb kerá-

miát kétségtelenül a már korai középkornak számító népvándorláskori sírokban találjuk. A neolithikus kultúráknak is meg volt a rosszabb kivitelű házi kerámia mellett a technikailag nagyon is fejlett, jól iszapolt, jól kiégetett agyagból készült »finom áruja«, amelynél az edények falát egy-egy kultúrában konvencionális, egységes stílusú motívumokkal díszítették. Épen ez a stílusosan díszített kerámia képesít bennünket arra, hogy a hasonló formájú és díszítésű edények, valamint az azonos típusú kőeszközök alapján az egyes neolithikus kultúrákat kianalizálhassuk és kronológiai helyzetüket megállapíthassuk.

Nem olyan egyszerű a kőbalták és a kovapengék kérdése sem és nem lehet ezeket egyöntetűen, tisztán csak anyaguk alapján a neolithikumba besorolni. Minden neolith kultúrának megvolt a maga kőeszköztípusa, bizonyos formák pedig tipikusan a rézkor, illetőleg a bronzkor fémét helyettesítő eszközeinek tekintendők. Ez utóbbiakhoz tartoznak azok az átfúrt, nyéllukas fejszetípusok, amelyeknél a rendszerint hosszúkás, nyulánk testnek négyszögű átmetszete van. Ez a forma még a késő bronzkor emlékanyagában is megtalálható. A kovapengék és vakarók formája pedig, miután mindenkor ugyanazt a célt szolgálták, — a magdalenientől kezdve egészen a bronzkor végéig változatlan és így korukat csak a velük talált leletek alapján lehet megállapítani.

Az utóbbi évek ásatásainak köszönhető, hogy ma már Budapest fiatalabb kőkori lakosságára vonatkozólag megbízható adatok állnak rendelkezésünkre. Az első és egyúttal az országos kutatás szempontjából is nagyjelentőségű adatokat az az ásatás szolgáltatta, amelyet 1931-ben az Aquincumi Múzeum részéről Müller György dr. múzeumi gyakornok kezdett meg Békásmegyeren, Ember Sándor dr. fővárosi ügyvéd gyümölcsösével szemben, (ma Püskösöd Strandfürdő) alig 100 méterre a Duna partjától. 1932 őszén a főváros előzékenysége folytán és épen az itt mutatkozó leletek gazdagsága és nagy fontosságára való tekintettel a Nemzeti Múzeum Régészeti Osztálya is bekapcsolódott a kutatásba. Az eddigi feltárások azonban még korántsem merítették ki a gazdag lelőhelyet.⁵⁾

Ez a ma szántóföldnek használt, kissé partos terület közvetlenül a folyó mellett, háta mögött a budai hegyek koszorújával már az első pillantásra is ideális telephelynek látszik. Sőt a terep mai felszíne után ítélve az sem látszik kizártnak, hogy ezt a partos részt nyugat felé még a Dunának egy mellékága ölelte át és így az talán még az őskor folyamán sziget volt. Ezt a feltevésünket alátámasztja az itt talált kultúrreteg képe is. Egy helyben találjuk itt ugyanis a neolithikumból a régibb és fiatalabb vonaldíszes kerámia kultúráit, a tiszai kultúrát, a neolithikum végét jelentő badeni kultúrát, a bronzkor kialakulásában oly számottevő szerepet játszó harangalakú edények kultúráját, a koravaskori hallstatti kultúrát, a La Tène kultúra nyomait, római kori terra sigillátákat és egy népvándorláskori szláv kultúra emlékeit. Ez a sokféle és korban annyira különböző emlékanyag, amely vagy négy évezred történelméről ad számot ugyanazon a helyen, egymástól sztratigrafiailag jóformán elválaszthatatlanul alig 1—1,5 méter vastag kultúrretegben zsúfolódik össze. De ha előbbi feltevésünk igaznak bizonyul, úgy érthetővé lesz ez a régészeti szempontból nem épen örvendetes jelenség is, mert egy aránylag keskeny

szigeten egyrészt nem is képződhetett vastag kultúrréteg, másrészt a talajvíz miatt a földbemélyített putriknak sem áshattak mélyebben üregeket.

Az őstörténeti kutatás szempontjából igen nagy jelentőségűnek kell tartanunk azt a jelenséget, hogy itt a Duna jobb partján, mintegy a dunántúli provincia keleti határán ilyen gazdagon találjuk meg azt a *vonaldíszes kerámiájú kultúrát* (Linearkeramik vagy Spiralmäanderkeramik), amely a fiatalabb kőkor első felében nemcsak a Dunántúl legrégibb földművelő, azaz állandó lakótelepeket alkotó kultúrája volt, — ellentétben az őskőkori nomadizáló népességével — hanem ugyanez a kultúra tartotta megszállva Alsóausztriát és a Szudéták övét is, mint egyik legkiterjedtebb kultúrája, azaz nemzetiségi csoportja annak a hatalmas birodalomnak, amelyet ma már a Rajnától a Dnyeszterig jellegzetes agyagművészete, illetőleg ornamentikája után a szalagdíszes kerámia birodalmának nevezünk.

A jórészt bombaalakú edények külső falát karcolt, ívelt, spirális vagy mäander alakban vezetett szalagdíszek ékesítik, vagy pedig a szimmetrikusan elhelyezett bütyökdíszítéseket girlandszerűen vezetett körömbenyomások láncolata köti össze. Különösen az utóbbi típusból Békásmegyeren szokatlanul nagy csöbörszerű edényeket találtunk. Egy másik, gyakrabban előforduló edényforma a hengeres nyakú köcsög, a vállon két kis füllel. Tipikus köeszköze ennek a kultúrának a kovapengék és vakarók mellett a kaptafaalakú balta, illetőleg az alul lapos, felül domború kapaformájú balta.

Fiatalabb szakaszában ezt a kultúrát a vonaldíszeket megszagató csomópont, vagy hosszúkás, kótafejhez hasonló pálcikadíszítések jellemzik, amelyek az eddigi nyugodt ízlésű ornamentikában kétségtelenül zavaró hatásukkal bizonyos visszafejlődést jelentenek. Ugyanekkor jelentkezik a szalagdíszek erősebb kihangsúlyozása is azáltal, hogy a szalagok vagy több párhuzamosan vezetett vonalból állanak, vagy pedig a karcolt vonalak csak a szalagok kontúrjait jelzik, míg a vonalközöket földfestékekkel vörösszínűre festik.

Ez az utóbbi díszítő elem azonban, amely egyúttal új technikai eljárást is jelent, már idegen befolyásra vezethető vissza. A vonaldíszes kerámiával egyidejűleg ugyanis kifejlődik a Kárpátok déli lejtőin a szalagdíszes kerámiának egy izolált csoportja, — mondhatnánk úgyis, hogy egy különálló nemzetsége, a *bükki kultúra*, amelynek 2 jellegzetes díszítésű cserepét a békásmegyeri emléktárgyakban is megtaláltuk. Ez a két cserepár izoláltságában is megerősíteni látszott azt a nézetünket, hogy a бүккі kultúra a legszorosabb rokonságban áll a vonaldíszes kerámiával, következésképpen azzal egyidejű.⁶⁾ E sorok írása közben Gallus Sándor Nagytétényben a római castrum egyik tornyának kiásása közben a piactéren egy kuporodott helyzetű csontvázas sírra bukkant, amelynek mellékletei ezt a véleményünket tökéletesen igazolják és egyúttal értékes kronológiai adatot szolgáltatnak. A sírban ugyanis egy síma, négy bütykű, nyakas edény, két vonaldíszes edény töredékei a fent ismertetett kótafejhez hasonló pálcikadíszítéssel és egy csaknem tökéletesen ép бүккі edény volt. Miután pedig ez utóbbi a бүккі kultúra fejlettebb szakaszát képviseli és ebben a környezetben, — azaz egy vonaldíszes kerámiát reprezentáló sírban, — mint importárú szerepel, így a két kultúra hagyatéka egymás relatív kronológiáját pontosan meghatározza. Kétségtelen tehát, hogy a vonal-

díszes kerámia fiatalabb szakasza, — a magyar régióban az úgynevezett *zselizi kultúra* — egykorú a bükki kultúra fejlettebb szakaszával.⁷⁾ A bükki kultúra tovább él a belőle kifejlődő és kezdetben az alföld felé terjeszkedő *tiszai kultúrában*, amely itt megerősödve és innen hódítóútra indulva először a rokon kultúrák provinciáiba hatol be, ahol idáig a vonaldíszes kerámia kultúrái éltek zavartalan és ezért lassúbb fejlődésű, konzervatívabb életüket.

Hogy az új formákat és díszítő elemeket mégis nem a bükki, hanem a tiszai kultúra hozta a dunántúli provinciába, azt bizonyítja elsősorban az a tény, hogy itt a Duna mentén is nem a bükki kultúrának az edény egész felületét befedő és égetés előtt történő, tehát lemoshatatlan festési eljárásával találkozunk, hanem a tiszai kultúra felületesebb, csak motívumokat hangsúlyozó, égetés után alkalmazott festési technikájával, amelynek nyomai a vigyázatlan tisztogatásnál könnyen eltűnnek. Ezek az edények tehát semmiesetre sem voltak közönséges használati, vagy főző-edények, hanem díszedények vagy kultusztárgyak. A tiszai kultúra mellett tesz tanúságot ezenkívül a csöveslábú tál, valamint az anthropomorph edény⁸⁾ megjelenése, továbbá az a speciális ornamentika, amely az edény egész felületét ferde máanderekkel díszíti. Ugyanekkor fellép a tiszai kultúra tipikus köeszköze, a trapézalakú kőbalta is.

A lelőhely altalajában, azaz a természetes, bolygatatlan földben, amely itt márgás agyagból áll, megtaláltuk különböző alakú és méretű hulladékgödöröknek és élelmiszertartó üregeknek, továbbá lakóüregeknek a nyomait is, amelyeknek eredeti alakját épen a kultúrréteg és az altalaj annyira elütő színe következtében pontosan tudtuk rekonstruálni. Tekintettel azonban a szorosan egymás mellett jelentkező többféle kultúrára, ezeknek az üregeknek a származását csak abban az esetben sikerült megállapítani, ha bennök egy-egy kultúra tipikus emlékéanyagát is megtaláltuk. Ily módon megállapítható volt néhány szabálytalan alakú és mélységű nagyobb üregről, amelyekben tüzelési nyomok is mutatkoztak, hogy azok a vonaldíszes kerámia kultúrájából származó lakóüregek és formájuk, nagyságuk ugyanazt a képet mutatja, amelyet a kultúra lakótelepein általában a kutatás idáig megismerhetett.

Az 1935. év folyamán Békásmegyeren végzett csatornázási munkálatoknál újból rábukkantak a vonaldíszes kerámia nyomaira, amiből az következik, hogy ezen a helyen ennek a kultúrának egy nagyobb kiterjedésű lakótelepe volt.

Az 1935. év kutatásai alkalmával a főváros belterületén is megtalálták több helyütt a vonaldíszes kerámia kultúrájának lakótelepeit.

Nagy Lajos a Tabán területén, a szerb templom közelében tárt fel olyan lakógödöröket, amelyekben a vonaldíszes kerámia fiatalabb szakaszának cserepeit találta meg. Ennek a kerámiának azonban bizonyos helyi színezete van, amely mintegy árnyalatilag a békásmegyeritől kissé elválasztja. Itt ugyanis az ívelt díszítés a domináló, amelyet koralakú gödröcskék, csomópontszerű díszítések szaggatnak meg. Ha ezt az anyagot a csehországi vonaldíszes kerámia anyagával összevetjük, úgy arra is következtethetünk, hogy ez a csekély eltérés egy bizonyos korbéli eltolódást is jelent és így a tabáni telep valamivel idősebbnek látszik.

Ugyanennek az évnek az őszén kezdte meg ásátásait Garády Sándor

ny. miniszteri tanácsos, aki a főváros középkori emlékeit kutatja, — a Bécsi-út nyugati oldalán, a régi óbudai temető mellett. Ő is újabb állomását találta meg itt a vonaldíszes kerámiának, amely kova és jáspis pengék kíséretében került elő.

Már ez a három lelőhely, amelyek egymástól alig pár kilométer távolságra esnek, elégséges arra, hogy levonhassuk belőlük azt a következtetést, hogy a *fővárosnak és környékének már a neolithikum első felében, valamint annak virágkorában eléggé népes lakossága volt*, amely főként a Duna jobb partját szállta meg. Ugyanekkor a balpart, amely bizonyára mocsarasabb lévén, lakhatásra kevésbé látszott alkalmasnak, idáig alig adta jelét egy korai neolithikus településnek. Nagy Géza is mindössze egy, a belvárosi Dunaparton talált szerpentin baltáról tesz említést, amelynek pontosabb korát azonban nem ismerjük.⁹⁾

A fiatalabb kőkor végét jelzi a magyar régióban az a népvándorlási folyamat, amelynek hullámai először északnyugatról, majd pedig nyugat felől érik el hazánk területét. Az első kapcsolatos az északi kultúrák dél felé való áramlásával és ennek jeleként megjelenik nálunk néhány, eddig ismeretlen edényforma, mint például a tölcséresszájú edény és kettősfülű csésze¹⁰⁾, valamint a csónakalakú nyéllukas kőbalta. Csehországban az északi kultúrákkal egyidejűleg jelentkezik az úgynevezett *badeni kultúra*, széles, szalagfülű korsóival, amelyeknél a fül többnyire a perem fölé emelkedik és a korsók erősen öblös, hasi részét vertikálisan húzgált barázdák díszítik. A kerámia jellegzetes díszítő motívuma még a lencseszerűen bemélyített pontsor és a fenyőgalya mintájára bekarcolt díszítés.

Nálunk ez a kultúra, amelynek keletkezési és kiindulási helyét egyelőre még homály fedi, a *bodrogkeresztúri rézkori kultúrával* egyidejűleg jelentkezik és rendszerint társul a honi kultúrához, anélkül, hogy azt helyéről kiszorítani igyekezne. A magyar régióban egyébként a badeni kultúra is bizonyos lokális színezetet kap azáltal, hogy a Csehországban annyira gyakori, szinte szarvszerű nagy »ansa lunata« edényfül helyett, nálunk csak elvétve akadunk az ansa lunata földre, de akkor is csak egy degenerált, alig hangsúlyozott formában. Annál gyakoribb jelenség azonban a magyarhoni badeni-kultúrában a mély, kettős osztatu tál, kissé behúzott szájszéllal és a belső választófal két végén egy-egy, a peremen ülő gombszerű fogantyúval. Ez a sajátos edénytípus minden valószínűség szerint temetkezési, vagy kultuszcélokat szolgált.

A békásmegyeri ásatás erre a bevándorolt kultúrára vonatkozólag is értékes adatokat szolgáltatott. Bizonyos mértékben tisztázta a kultúra kronológiai helyzetét is, amennyiben Müller György két olyan kuporodott helyzetű, oldalra fektetett csontvázas sírra bukkant, amelynek származása pontosan megállapítható volt a skelettek mellett fekvő badeni típusú edények alapján, míg abból a körülményből, hogy ezek a sírok egy olyan lakógödör kultúrrétegét törték át, amelyben a fiatalabb vonaldíszes kerámia a tiszai kultúrával keverten fordult elő, kétségtelenül megállapítható, hogy a badeni kultúrának a tiszai kultúránál fiatalabbnak kell lennie. A badeni kultúra emlékeit megtaláltuk az 1932-es ásatások alkalmával is. Ez alkalommal egy badeni tál mellett egy idáig nemcsak Magyarországon ismeretlen, de egyébként is olyan ritka leletre bukkantunk, amelynek

analógiája csak Kréta korai minosi kultúrrétegéből és Liguriából ismeretes.¹¹⁾ Ez egy *Triton nodiferum*-nevű tengeri csigából készített, 23,5 cm hosszú kürt, amelynek levágott végén ma is világosan látszanak a koptatási, használati nyomok. A kerámiai anyagból említést érdemel még egy nagyobb, tölcséres szájú csöbörnek a töredéke, amelynek a vállán felfelé álló, rovátkolt díszítésű és csipkézett szélű fogantyú van. Ez a fülforma már korábban Lúcskán is előfordult, és pedig korai rézkori kerámiával együtt, de kulturális helyzete idáig ismeretlen volt.¹²⁾ A békásmegyeri anyag jelentőségét emeli, hogy hiteles adatokat kaptunk itt a badeni kultúra temetkezésére vonatkozólag, amely itt híven követi a honi régióban ebben az időben szokásos kuporodott helyzetű temetkezést. Ez a temetkezési mód azonban ebben a kultúrában nem volt általános, minthogy 1934-ben Fonyód mellett a badeni kultúrában urnatemetkezés nyomaira is rábukkantak. Kultúrtörténeti szempontból igen fontos körülmény, hogy ennél régibb urnatemetkezés a magyar régióban idáig nem ismeretes.

Nagy Lajos tabáni ásatásai alalmával ugyancsak megtalálta a badeni kultúra lakógödreit. Igen értékes anyagot szolgáltatott a kultúrára vonatkozólag az a hét kuporodott helyzetű csontvázas sír, amelyeket a Budafoki-út és Andor-utca sarkán a Tress-vegyészeti gyár területén 1934-ben találtak. A leletanyagban képviselve van a kettős osztatú tál is és külön figyelmet érdemel egy kis talpas félgömb alakú kehely, amelynek külső felületét egymáson keresztül-kasul húzgált, illetőleg zeg-zúgos vonaldísz ékesíti. Ehhez hasonló kelyhecske Tátikán, a Balatontól északra került elő, egyébként azonban képviselve van a békásmegyeri anyagban is. A kultúra nyomait megtaláljuk a Duna balpartján is. A Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményébe került egy kis badeni fülesbögre ansa lunatas fülképzéssel, amelyet a Paskál-utcában, a Paskál-malom mellett találtak.

Az őskori kutatás szempontjából igen szegényesnek mondható az az anyag, amely Budapest rézkori lakosságának hagyatékából maradt reánk. A kerámiát mindössze két kettős fülű szilke képviseli, amelyeket 1904-ben a Gellérthegy délkeleti lejtőjén a vízmű építése alkalmával találtak. A két edény erősen emlékeztet bennünket a bodrogkeresztúri kultúra tejesköcsög formájú edényeire. Ezzel szemben főként a Nemzeti Múzeum őskori gyűjteménye számos olyan tiszta rézből készült vésőt, baltát és csákányt őriz, amelyeket állítólag Óbudán, Békásmegyeren, a Rákos patakban, továbbá Budakalászon és Pomázon találtak. Mindezeknek a lelőhelye azonban nagyon is kétséges, minthogy ezek a réztárgyak régiségkereskedőktől vétel útján kerültek a Nemzeti Múzeumba. Hiteles lelőhelyűnek mondható azonban az a két rézcsákány, amelyek közül az egyiket a Kis-Dunaágban, a másikat pedig Csepelen találtak.¹³⁾ 1932-ben Rákoscsabán kerültek elő rézkori csontvázas sírok a bodrogkeresztúri kultúrának jellegzetes kerámiájával. Ezek a leletek, amelyek egyébként a Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményébe kerültek, kétségtelenül bizonyítják, hogy a kultúra a Duna balpartján is megtelepedett. Úgy ezek a leletek, mint a badeni kultúra jelenléte reményt nyújtanak arra, hogy a további kutatások folyamán gyarapodni fognak Budapest rézkori lakosságára vonatkozó ismereteink.

* * *

A magyarhoni őstörténelmi kutatás számára is jelentős gyarapodást jelent az a körülmény, hogy a főváros területén megtaláltuk a nyomait annak a két idegenből bevándorló kultúrának is, amelyeknek a magyarhoni bronzkor kialakulásában olyan nagy szerepe volt. A bronzkor hajnalán jelenik meg a Dunántúlon a nyugat felől jövő »harangalakú edények kultúrája«, (Glockenbecherkultur), amely nevét sajátos edényformái után kapta és amelynek gyökerei az Iber félsziget neolithikus kultúrájába nyúlnak vissza.¹⁴⁾ A legjellegzetesebb edényalakja ennek a kultúrának egy vörösszínre festett harangalakú kehely, amelynek a felülete rovátkolt, horizontálisan körülfutó vonalakkal zónákra van beosztva. A vonalközöket különböző geometrikus díszítványokkal töltötték ki. Amint idáig a csehországi leletanyagból ismeretes,¹⁵⁾ a díszített kerámia mellett volt a kultúrának egy egyszerűbb, dísztelen, mindamellett gondosan simított felületű kerámiaja is, amelyben füles korsókat, urnaszerű nagyobb edényeket és vízszintesen kiszélesedő peremű tálakat találunk. A kultúrának tipikus velejárója egy téglány alakú, rendszerint négy sarkán átfúrt és némelykor hosszanti tengelyének mentén kissé homorú agyag-, kő- vagy csontlapocska, amelyet az általános felfogás szerint az ijjazásnál csuklóvédőnek használtak. Speciális rézeszköze pedig egy kis háromszög alakú tör, a felső szélén egy lapos nyúlvánnyal.¹⁶⁾

A legutóbbi időkig nálunk a kultúrának mindössze két állomása volt ismeretes. Siklósdról őriz a soproni múzeum egy harangalakú kelyhet, de ennél sokkal jelentősebb az a három temető, amelyet Csetneki Jelenik Elek az 70-es évek végén a Csepel-szigeti Tököl község határában tárt fel.¹⁷⁾ A leletek jórésze a Nemzeti Múzeumba került, de jutott belőlük vidéki és magángyűjteményeknek is. Csetneki a részben csontvázas, részben pedig hamvasztásos sírok mellékleteként ugyancsak megtalálta úgy a díszítéses vörös festésű, valamint a síma, egyszerű kerámiát is. A szakemberek ezt a kultúrát sporadikus előfordulása alapján egy nyugati kultúracsoport ötletszerűen idétevédt legkeletibb kisugárzásának tekintették és nem tulajdonítottak neki különösebb fontosságot.

A főváros területén és a közvetlen környéken az újabb időkben végzett ásatások beigazolták, hogy a kultúra megtelepedése a dunántúli régióban nem is annyira szórványos és a települési viszonyokat kutató archaeológiára ezzel a kultúrával kapcsolatban még nagy feladatok várnak. A főváros környékén ugyanis egy aránylag szűk körzetben és mindenkor a Duna jobbpartján öt újabb állomását sikerült ennek a kultúrának megtalálnunk. A legészakibb ezek közül a Szentendrei állomás. Garády Sándor ettől délre Békásmegyeren a Pusztatemplom mellett végzett ásatásai alkalmával bukkant rá a harangalakú edények kultúrájára. Az itt talált edények között külön említést érdemel egy szürkés talacska, amelynek csaknem vízszintes peremén ugyanazt a zónás fogazott díszet találjuk, mint a harangalakú kelyheken. Igen értékes anyagot szolgáltatott a már fent ismertetett békásmegyeri lakótelep is, ahol a kultúra urnasírai kerültek elő. A rövid nyakú, széles szájú öblös urnák hasán két-két fül található és azok a tipikus szélesperemű tállal voltak leborítva. Az urnák mellett füleskorsók voltak, továbbá harangalakú edények, amelyek közül egy teljesen síma volt és csupán az edény felülete volt vörösre festve. Amidőn

a fővárosi vízművek 1935-ben Békásmegyeren csőlefektetési munkálatokat végeztek, előkerült egy, a fentemlített típushoz tartozó kis tűr is, még pedig az analízis szerint bronzból (!). Ez a tény is amellett szól, hogy ez a kultúra nálunk már a bronzkor hajnalát jelzi.

Nagy Lajos Tabánban is megtalálta a harangalakú edények kultúráját, mégpedig kuporodott helyzetű csontvázas temetkezéssel kapcsolatban. Asírmellékletek között itt nem találkozunk a vörös festésű díszített kehellyel, de a különböző edénytípusokat illetőleg annál gazdagabb az az anyag, amelyet a síma kerámiában kapunk. Az újabban megismert edényformák között feltűnik egy hosszúkás csupor, a szájszél alatt köröskörül alkalmazott széles és lapos bütykökkel, továbbá egy füles szilke és egy kis kettős átfúrású fogantyúval ellátott merítő csésze. 1933-ban Pestszent-erzsébeten a csepeli Kis-Dunaág mellett levő téglagyár agyagbányája tövében egy középkori építmény alapfalaira bukkantak. Ugyanitt került elő egy kuporodott helyzetű csontvázas sír is, amelynek sírmellékletei ugyancsak a harangalakú edények kultúráját képviselik. Homokbányászás alkalmával később a sír közelében további edények kerültek elő, amelyek azonban mind a kultúra síma kerámiájához tartoznak. A leletek mai helyzete egyáltalában nem mond ellent annak a megállapításunknak, hogy a kultúra állomásai csak a Duna jobbpartján voltak fellelhetők. Annak idején ugyanis ez a földszáv is hozzátartozott a Csepel szigethez, vagy pedig különálló szigetet képezett és így helytálló az a feltevésünk, hogy a kultúra vándorútjában megállt a Duna mellett és azt kelet felé már nem lépte át. Természetesen ennek a feltevésünknek csak a kutatás mai állása alapján adhatunk kifejezést. Őstörténelmi szempontból a ma rendelkezésünkre álló aránylag csekély kerámiai anyag is igen nagy jelentőségű. Az emlékanyagban ugyanis olyan új edényformákkal ismerkedünk meg, amelyeknek továbbélését a hazai korai bronzkori kultúrában találjuk meg és így kétségtelen, hogy ez a magyar régióban idegen kultúra a hazai bronzkor kialakulásában igen nagy szerepet játszott.

A tabáni ásatások alkalmával egy olyan sajátos módon díszített cserépdarab is előkerült, amelyet technikája és ornamentikája alapján nem sorolhatunk be a lelőhelyen talált egyetlen kultúrába sem. Ez a bökődött pálcikákból álló vonaldísz, amely szorosan és párhuzamosan egymás mellett haladva bizonyos máandroid, illetőleg háromszögű ékítményt alkot, elvezet bennünket ahhoz a Dunántúlra délfelől beszüremkedő kultúrához, amelynek állomásait ma már mind sűrűbben találjuk meg Baranyában. A régebbi leletanyag tanúsága szerint a kultúra Tolna megyében sem ismeretlen. Ez a kultúra a *Sarvaš-Vučedol-i kultúra*, vagy egy hazai lelőhely után *zóki kultúra*, amelynek gyökerei a laibachi lápleleteken keresztül Mondsee, Attersee cölöpepítményes kultúrájáig nyúlnak vissza. Ez a bemélyített díszítéseit mészsanyaggal kitöltő kerámia volt az a fontos tényező, amelynek hatása alatt a bronzkor folyamán a dunántúli mészbetétes kerámia kialakulhatott. A Tabánban talált és ma még önmagában álló cserépdarab mindenesetre amellett tanuskodik, hogy a bronzkor elején a zóki kultúra a Dunántúl északkeleti szögletébe is eljutott.

* * *

Mialatt a Dunántúlon északon a harangalakú edények kultúrája, dél felől pedig a zóki kultúra iparkodott gyökeret verni, addig a Tisza mentén már kialakulóban volt az a bronzkori kultúra, amely a magyar alföldön több mint egy évezreden át megtudta tartani hegemoniáját. Az átalakulást és a fejlődést mindenesetre siettettk a nyugati és északi provinciákban megtelepedő idegen elemek, amelyek a magukkal hozott kultúráikkal gazdagították az autochton rézkori kultúrát. Eszerint a bronzkor elején, azaz a Kr. e.-i II. évezred kezdetén a magyar régió lakossága tulajdonképpen heterogén elemekből állott, amelyek azonban a bronzkor I. periódusában jórészt összeforrtak és a továbbiakban úgy a Nagy alföldön, mint a Dunántúlon, már mint egységes népelem jelentkeznek. Mindamellett a két provincia továbbra is megőriz bizonyos lokális színezetet, amely árnyalatilag kulturálisan elválasztja őket, jóllehet nagy számmal találjuk meg azokat a közös kultúrákat is, amelyek az állandó kölcsönös érintkezés és egymásrahatás mellett tesznek tanúságot. A dunántúli provincia kulturális fejlődésén erősen meglátszik a harangalakú edények kultúrájának és a zóki kultúrának helyben, első kézből kapott, tehát sokkal intenzívebben mutatkozó hatása, később pedig, főként a II. periódusban itt-ott érezhetővé lesz egy rokonkultúrának, a Szudéták övében kialakuló *aunjetitzi* kultúrának a befolyása is. A lokális színezet egyrészt a mészbetétes kerámia kialakulásában mutatkozik meg, de még inkább kifejezésre jut a temetkezési ritusban, amennyiben a Dunántúl lakossága bizonyára a bevándorolt kultúrák hatása alatt jórészt áttért a hamvasztásos temetkezésre, míg a Tisza-vidék bronzkori telepesei általánosságban egészen a korszak végéig a régi módszer szerint, azaz kuporodott helyzetben, oldalra fektetve hantolják el halottaikat.

A bronzkor derekán kulturálisan a Duna—Tisza közének nagy része is a dunántúli provinciához csatlakozott és így természetszerűleg beletartozott ebbe a régióba a főváros és környéke is. Beszédesen tanuskodnak emellett azok az urnatemetők, amelyek részben a főváros belterületén, részben pedig a környéken kerültek elő és amelyeknek jórészt már Nagy Géza számot adott. Az ő pontos beszámolója felment bennünket attól, hogy ehelyütt azokról a szórványos leletekről is ismételten megemlékezzünk, amelyeknek Nagy Géza már szakszerű leírását adta. Sokkal inkább hiányát érezzük azonban úgy az ő összefoglalásában, mint az azóta végzett kutatásokkal kapcsolatban, a relatív kronológia szempontjából annyira fontos bronzkori lakórétegeknek. Ezekre vonatkozólag Nagy Gézánál is csak egy nagyon szerény adatot találunk. Eszerint az óbudai Leipziger-szeszgyárnál találtak bronzkori lakóréteget tűzhellyel, tűzkúpokkal, cserepekkel és csonteszközökkel.¹⁸⁾ Ebből azonban még a kultúrréteg korát és magát a kultúrát pontosabban nem tudjuk megállapítani.

A fővárosi múzeum részéről Nagy Lajos 1928-ban a Lágymányoson végzett ásásokat és pedig a Lenke-útnak azon a részén, ahol most a református templom áll. Ez alkalommal 25—30 lakógödört talált, amelyeknek egy része azonban valószínűleg csak hulladékgyűjtő volt. A gödrökben talált kerámia alapján a telep kora a bronzkor II. periódusába esik, amikor még a mészbetétes díszítő motívumok élénken mutatják

a zóki kultúra hatását. Ugyanezen a helyen tűzhelyek alatt 3—4 kutya-csontvázra is bukkantak. Az ilyen lakótelepeken való állattemetkezésre Lengyelországban, Krakó környékén és Sziléziában találunk példát.¹⁹⁾

A II. periódusból származnak azok a kuporodott helyzetű csontvázak sírok is, amelyek ugyanitt a templom építése alkalmával kerültek elő. A koponyákon mutatkozó zöld foltok azt bizonyítják, hogy eredetileg bronztárgyak is feküdtek a sírokban, amelyek idővel valószínűleg tönkrementek. Ennek a kultúrának a nyomaira egyébként a BEAC sportpálya területén is rábukkantak.

Sajnos, nem áll közelebbi adat rendelkezésünkre azoknak a leleteknek a lelőköriülményeire vonatkozólag, amelyek 1932-ben Káposztásmegyeren, Baross-utca 90. sz. alatt, egy homokbányából kerültek elő. Az edények formája után ítélve azonban, azok egy urnatemetőnek a sírmellékletei és mint ilyenek, tipikus képviselői a bronzkor II. periódusának, közelebbről a periódus második szakaszának.

A régi, Nagy Géza által is ismertetett anyagból ezt a kultúrát és periódust képviselik elsősorban a Kelenföldön, továbbá a Soroksári-úti szivattyútelep építése alkalmával talált urnasírok és valószínűleg ide kell sorolnunk a városligeti tó helyén talált urnát, továbbá azt az urnatemetőt, amelynek lelőhelyét Nagy Géza a régi ismertetés alapján a Pest-rákosi országút mellett jelöli meg. Budapest határában urnatemetők nyomaira bukkantak még Újpesten, Káposztásmegyeren, Dunakeszin, Rákospalotán, Rákoskeresztúron, Szentlőrincen, Soroksáron, Csepelen, Albertfalván és a Szentendre melletti Papszigeten.

Mindezeket az adatokat megtaláljuk Nagy Géza összefoglalásában és ezeket kiegészíthetjük még két újabban lelt urnatemető megemlítésével. Az egyiket Pestszenterzsébet és Soroksár között az országút mellett egy kertésztelepen találták 1932-ben, a másikat pedig a pestszenterzsébeti Kakastónál. Az előbbi azonban bütykös díszítésű urnáival már a bronzkor III. periódusát képviseli.

Emellett a továbbélés mellett tesznek tanuságot a rákospalotai és a dunakeszi temető sírmellékletei is, amelyeknek leletanyaga jórészt szintén a III. periódusba sorolandó. Különösen az utóbbi temető volt meglehetősen nagy kiterjedésű és értékes leletekben igen gazdag. Annál sajnálatosabb, hogy ezek a leletek jórészt egy magángyűjteménybe kerültek. Nagy Géza a 136. oldalon közli a Dunakeszin talált bronztárgyaknak a képét. A köztük lévő tokos balta azonban semmi esetre sem sírmelléklet, minthogy ez a típus már a korai vaskort képviseli és legfeljebb csak az urnatemető helyén találták. Az ugyanezen a táblán közölt kova- és obszidiánpengék ugyancsak szórványos leletek lehetnek.

Amidőn 1904-ben a Gellérthegy délkeleti lejtőjén a vízművet készítették, a földmunkálatoknál többek között előkerült egy mészbetétes díszítésű bögre is, a nyakán széles szalagdísszel, amely eredetileg szintén mésszel volt kitöltve. Ez az edényke ugyancsak a bronzkor harmadik periódusából származik és egyúttal a dunántúli mészbetétes kerámia legutolsó fejlődési szakaszát képviseli.

Amint a fent elmondottakból látjuk, a II. és III. periódusnak a főváros környékén eléggé gazdag az emlékanyaga, jóllehet kissé egyoldalú,

minthogy nagyrészt sírleletekből áll. Ezzel szemben a IV. periódus, azaz a bronzkor végső szakasza ismét csak szórványos leletekkel van képviselve. Kerámiai anyagot úgyszólván alig találunk. 1928-ban egy régiségkereskedő útján került a Nemzeti Múzeumba egy behúzott szájú, bütykös díszű tál, amely abból a késő bronzkori kultúrából származik, amely a Tisza vidékén, illetőleg a Tiszától keletre volt elterjedve és amely egyúttal a legtisztábban őrizte meg honi jellegét. Ezt a tálat állítólag az Üllői-úton, a lebontott Gschwindt-féle gyár helyén találták. Ez az adat azonban nem eléggé megbízható. Budán, a BEAC sporttelep helyén találtak régebben egy finoman faragott, egyik végén tova futó spirálisokkal díszített, a másik végén pedig kereszt formára faragott csontablát, amely ugyancsak a késő bronzkort reprezentálja. Ez az értékes és finom díszítésével Magyarországon ma még egyedül álló csontazla azóta a Fővárosi Múzeum gyűjteményébe került.

Hogy a főváros területe a bronzkor végén is eléggé lakott volt, amellett egyelőre az a nagyszámú, szórványos bronzlelet tanuskodik, amelynek jórésze a Duna medréből került elő. Ékszerek, főként karkötők, balták, vésők, lándzsák, továbbá kardok, amelyekről nagyrészt már Nagy Géza is megemlékezik, tanuskodnak amellett, hogy a Duna két partján a Krisztus előtti első évezred fordulóján népes lakótelepek lehettek. A Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményébe 1931-ben is került egy kard, amelyet az Erzsébet-híd környékén a Duna medrében leltek. Ez a kard még a bronzkor III. periódusából származik és ugyanahhoz a markolat nélküli típusához tartozik, amelyből egy példányt Nagy Géza a 119. oldalon közöl.

Amennyire hiányosak az adataink a fiatalabb kőkorban a Duna balpartjára vonatkozólag, annál gazdagabban jelentkezik itt a bronzkori kultúra hagyatéka. Valószínűleg helyes az a feltevésünk, ha ezt a jelenséget nem tisztán a hiányos kutatás rovására írjuk, hanem összefüggésbe hozzuk azzal a megfigyeléssel, amelyet a Duna—Tisza közére vonatkozólag az eddigi kutatásaink alapján nyertünk. Meggyőződésünk szerint helyes úton járunk, ha a klímaváltozással magyarázzuk azt a jelenséget, hogy a nedvesebb időjárás következtében még a kőkor folyamán lakhatásra kevésbé alkalmas terület csak a mocsaras vidékek fokozatos kiszáradásával népesedik be. Valószínűleg csak a bronzkor első felében keletkeznek az első lakótelepek a pesti oldal homokos domboldalain. Ettől az időtől kezdve azonban, az itt előkerült leletek alapján ez az oldal is állandóan lakottnak látszik.

* * *

A bronzkor vége felé egy észak felől bevándorolt idegen nép veszi a Dunántúlt fokozatosan birtokába. Ez az illyr eredetű nép az úgynevezett *lausitzi kultúrát* hozza magával a magyar régióba és főként a hegyes-dombos vidékeket szállja meg. Ennek a megszállásnak a Dunántúlon az lett a következménye, hogy jóformán nyomtalanul eltűnik a mészbetétes kerámia és ugyanekkor a régi és az új elemek összekeveredéséből kialakul egy új kultúra, amelyet már a *korai vaskorhoz*, az úgynevezett *hallstatti kultúrához* számíthatunk. A főváros környékén, a Duna mindkét oldalán

találkozunk ennek az új kultúrának a nyomaival. Nagy Géza ismertetésében a korai vaskorból még csak szórványos bronzleleteket találunk, az újabb ásatások azonban már a lakótelepek és a kerámia szempontjából is értékes anyagot szolgáltatottak. Koravaskori lakótelepre bukkantak 1935-ben a szentendrei sziget déli részén vízvezetéki csőfektetés alkalmával. A jellegzetes, lépcsősen sikozott edényperem mellett megtaláljuk itt a behajló szélű és turbántekercsszerűen hajlított peremű tálat, továbbá a primitívebb házikerámia maradványait is. Ugyancsak ebben az évben a külső Szentendrei-úton, csatornázás alkalmával kerültek elő kora hallstatti edénycserepek. Garády Sándor a Bécsi-út mellett végzett kutatásai alkalmával bukkant rá a korai vaskor grafitfestéses cserepeire, amelyeket putrikban, tűzhelyek mellett talált. Ugyanitt megtalálta egy égetőkemencének a nyomait is, továbbá egy olyan kődarabokból primitíven összarakott falazatnak a maradványait, amely helyzeténél fogva a putrikkal látszik összefüggésben lenni. 1934-ben Békásmegyeren, a Pusztatemplom mellett kerültek elő korahallstatti urnasírok. A hallstatti kultúra nyomait egyébként Békásmegyeren már az 1932-es ásatás alkalmával is megtaláltuk, míg újabban a vízvezetéki csőfektetés munkálatainál is rábukkantak a kultúra hagyatékára, amelyben többek között egy tálacska is előkerült, belsejében kereszt alakú besimított díszítéssel, továbbá egy bronzberetva.

Nagy Lajos tabáni ásatásai alkalmával ugyanennek a kultúrának a kerámiáját találta meg lakóüregekben, köztük egy nagyobb agyagvödör cserepeit, amelynek primitív díszítése — természetesen csak konvergencia folytán — emlékeztet bennünket a vonaldíszes kerámia díszítő technikájára. Ebből is láthatjuk, hogy a házi kerámia, tehát a praktikus célt szolgáló agyagedény évezredek óta is alig mutat valami fejlődést.

A Duna balpartjáról két igen értékes, korai hallstattkori lelet került az utóbbi időben a Nemzeti Múzeumba. Az első egy mind muzeális, mind őstörténelmi szempontból nagyjelentőségű aranylelet, amelyet 1925-ben találtak Angyalföldön egy homokbányában. A lelet három nagyobb aranycsészeből, egy aranytálból, arany huzalokból, gombokból és aranylemezzel ékesített madáralakú díszítményből állott.²⁰⁾ A gombokhoz teljesen hasonló aranyleletet találtak Angyalföldön, a tébolyda mellett már 1892-ben is.²¹⁾ Igen valószínűnek látszik, hogy a két lelet eredetileg összetartozott. A hitelesítő ásatás alkalmával a homokbányában mindössze 1 bronzdíszítű került még elő, profilált fejjel. A lelet jelentőségét emeli, hogy az edények kétségtelenül a magyar régióban készültek, minthogy az anyaguk Erdélyből származó, folyami mosott arany, formájuk és ornamentikájuk pedig még a magyarhoni késői bronzkorra vezethető vissza.

A második lelet Sashalmon került elő és csak kerámiái anyagból áll. Az edények közül említést érdemel egy kihajló peremű, széles, mély tál, amely egy aránylag kicsiny talapzaton áll, továbbá egy kis urnaszerű edény, lefelé szélesedő nyakkal és öblös hassal.

A leletek tanúsága szerint tehát a korai vaskori kultúra itt kelet felé átlépte a Duna vonalát is.

A Nagy Géza által is ismertetett szórványos bronzleletek közül ehhez a kultúrához kell sorolnunk a lefelé kissé kiszélesedő pengéjű, lilium-

levél alakú bronzkardokat, a szögletes átmetszetű kézfejtő tekercseket, továbbá a tokos baltákat is.

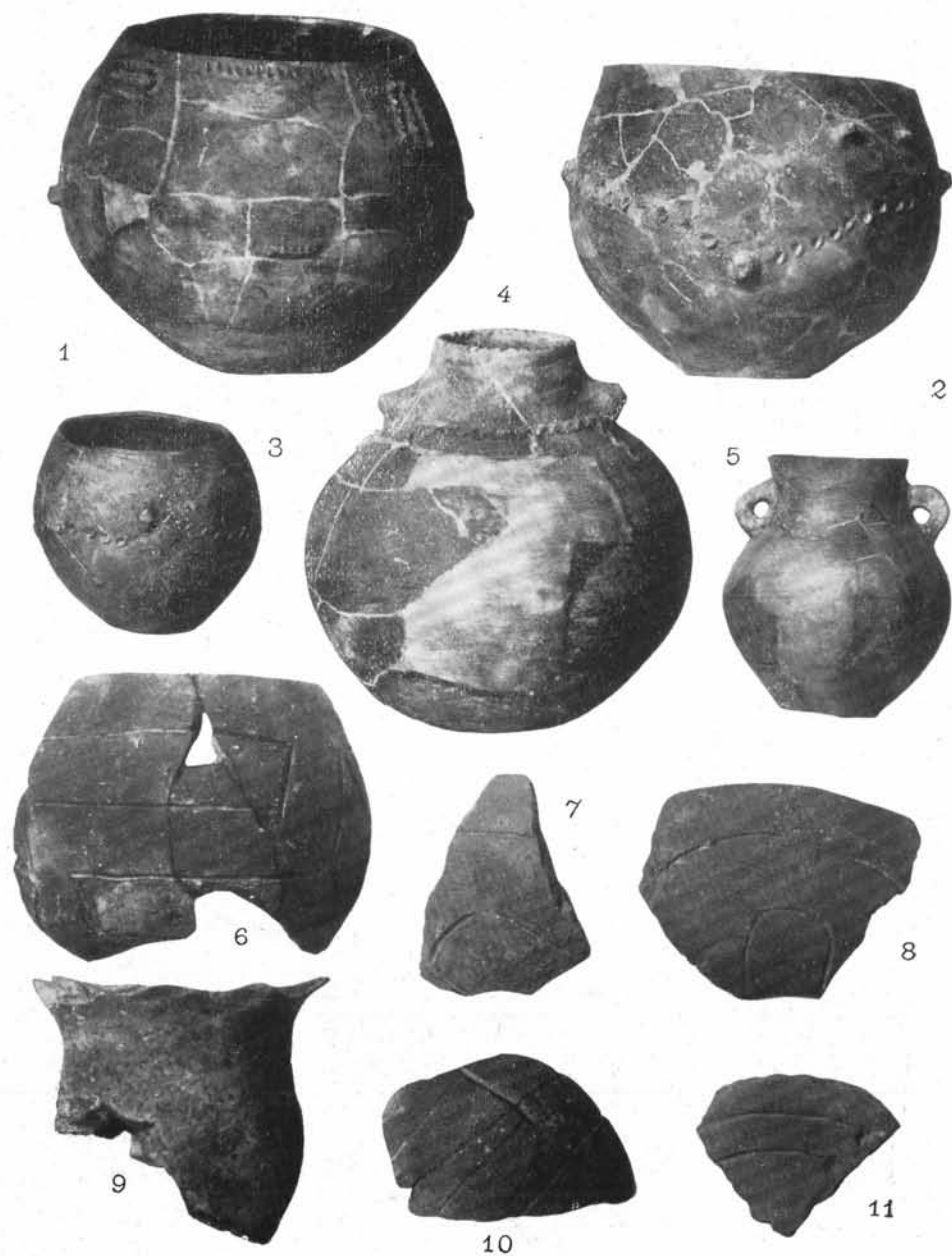
* * *

Figyelemre méltó jelenség, hogy a *késői vaskor*, azaz a *La Tène kultúra* emlékei a keltaság honfoglalásának kezdetén még nem mutatkoznak a főváros területén. Az a kelta hagyaték, amelynek nyomait a főváros határában a Duna mentén jóformán mindenütt megtaláljuk és pedig különösen ott, ahol későbbi római rátelepedés is van, úgyszólván mind a késő *La Tène* kultúrából származik. A legértékesebb anyagot erre vonatkozólag Nagy Lajos tabáni ásatásai szolgáltatták. Miután a leletekről Nagy Lajostól pontos ásatási beszámolót kapunk, az anyag ismertetésére e helyütt nem térek ki bővebben. De rá kell mutatnom arra, hogy a kerámiai anyagban nem egy római edénytípusnak az előfutárját találhajtuk meg és ugyanekkor megbízható kronológiai adatokat kapunk a vastagperemű, vertikálisan rovátkolt testű és többnyire grafitallal kevert agyagból készült csöbrök, csuprok korára, valamint a besimított dísz alkalmazására vonatkozólag is. A legértékesebb azonban az a festett kerámia, amelynek analógiáját nálunk Velemszentviden,²²⁾ távolabb pedig a csehországi Stradonitzban is megtalálhatjuk²³⁾ Ez a festett kerámia nálunk idáig ritka jelenség és pontosan datálni tulajdonképpen csak ennek az ásatásnak a kapcsán tudjuk. Ily módon most már közelebbről tudjuk megállapítani annak a *La Tène*-kori kerámiának a korát is, amelyet 1904-ben a Gellérthegyben találtak.

A nyugat felől bevándorló *La Tène* kultúra tulajdonképpen városi kultúra. Mindazoknak a dunántúli városoknak, amelyek a római uralom alatt kialakultak, eredetileg a kelták vetették meg az alapját. Ugyanők tekinthetők tehát a mai Budapest városalapítóinak is, mert a kelta megtelepedést megelőzőleg itt megforduló őslakosság eredetileg falusi kultúrában élt és lakótelepeit is könnyebben és gyakrabban változtatta. Ahogy ennek a fontos dunai átkelőhelynek a jelentőségét a keltaság felismerte, úgy választotta a fejlett és szervezett állami életet élő rómaiság is ezt a helyet a pannóniai provincia bázisául, jóllehet a fekvése nemcsak nem volt centrális, hanem egyenesen a birodalom határára esett. Ebből a szempontból a honfoglaló és később államot alkotó magyarság sokkal kedvezőbb helyzetbe került, minthogy a fővárossá fejlődő Budapest földrajzi fekvésénél fogva is valóságosan az ország szíve lett.

TOMPA FERENC

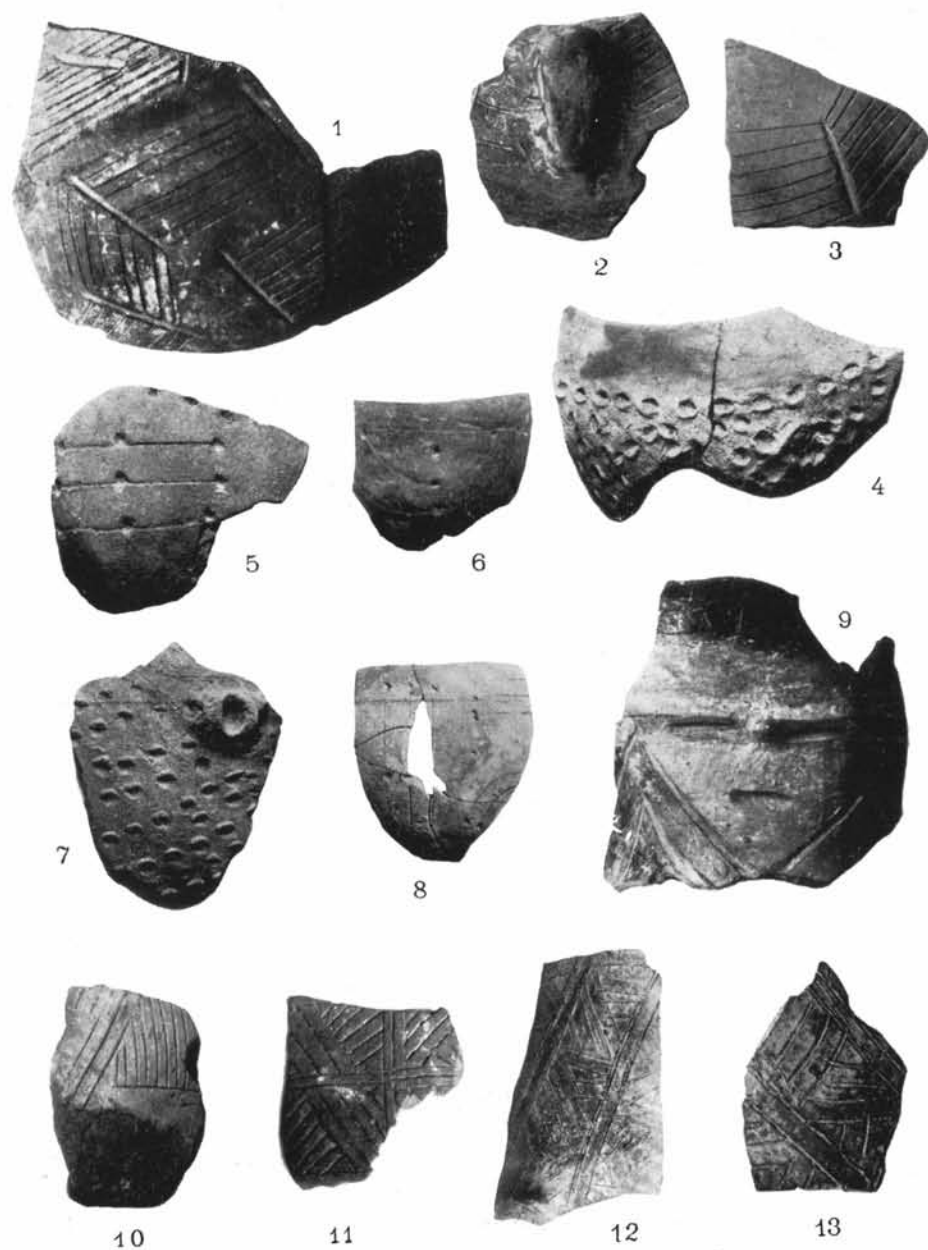
I. TÁBLA

Vonaldíszes kerámia Békásmegyerről.

II. TÁBLA

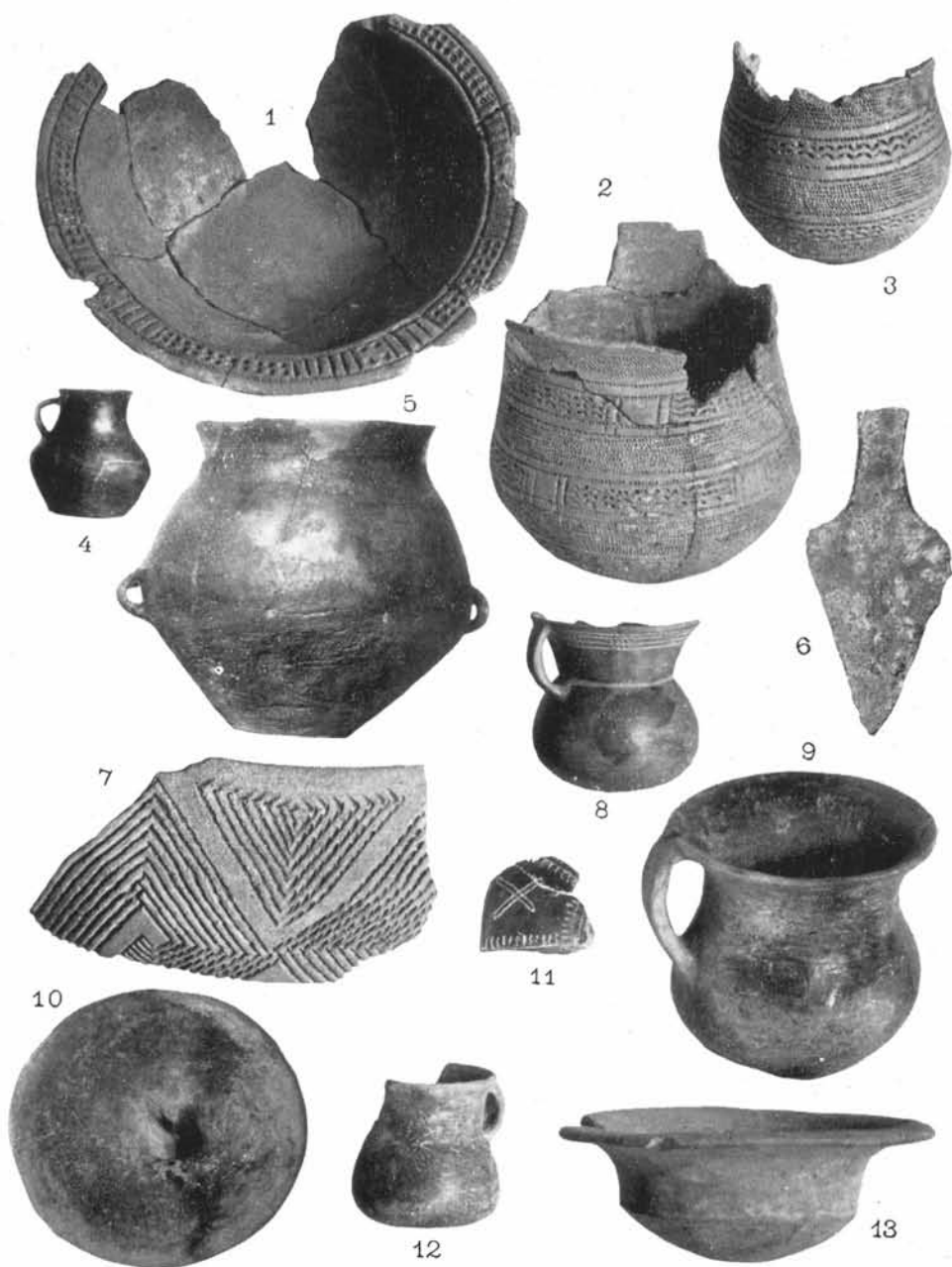
1—3. Fiatalabb vonaldíszes kerámia Békásmegyerről.
 4—8. Vonaldíszes kerámia Tabánból.
 9—13. Tiszai kultúra Békásmegyerről.

III. TÁBLA

1—4. Badeni kultúra Békásmegyerről.
5—9. Badeni kultúra az Andor-utcából.
10—11. Rézkori kerámia a Gellérthegyről.

IV. TÁBLA

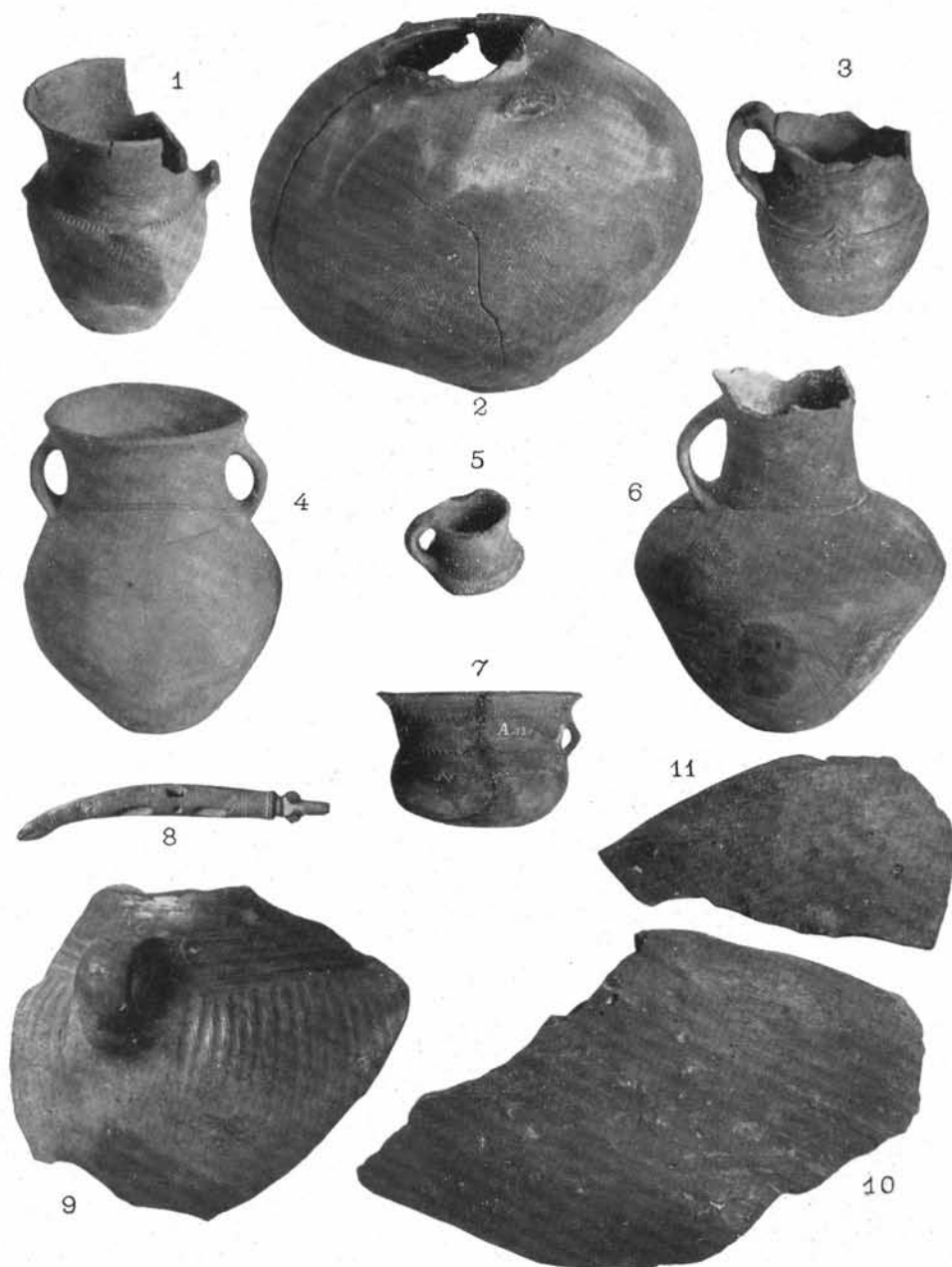

1—6. Harangalakú edények kultúrája Békásmegyerről.

7. Zóki kultúra Tabánból.

8—13. Bronzkor II. periódusa a Lenke-útról.

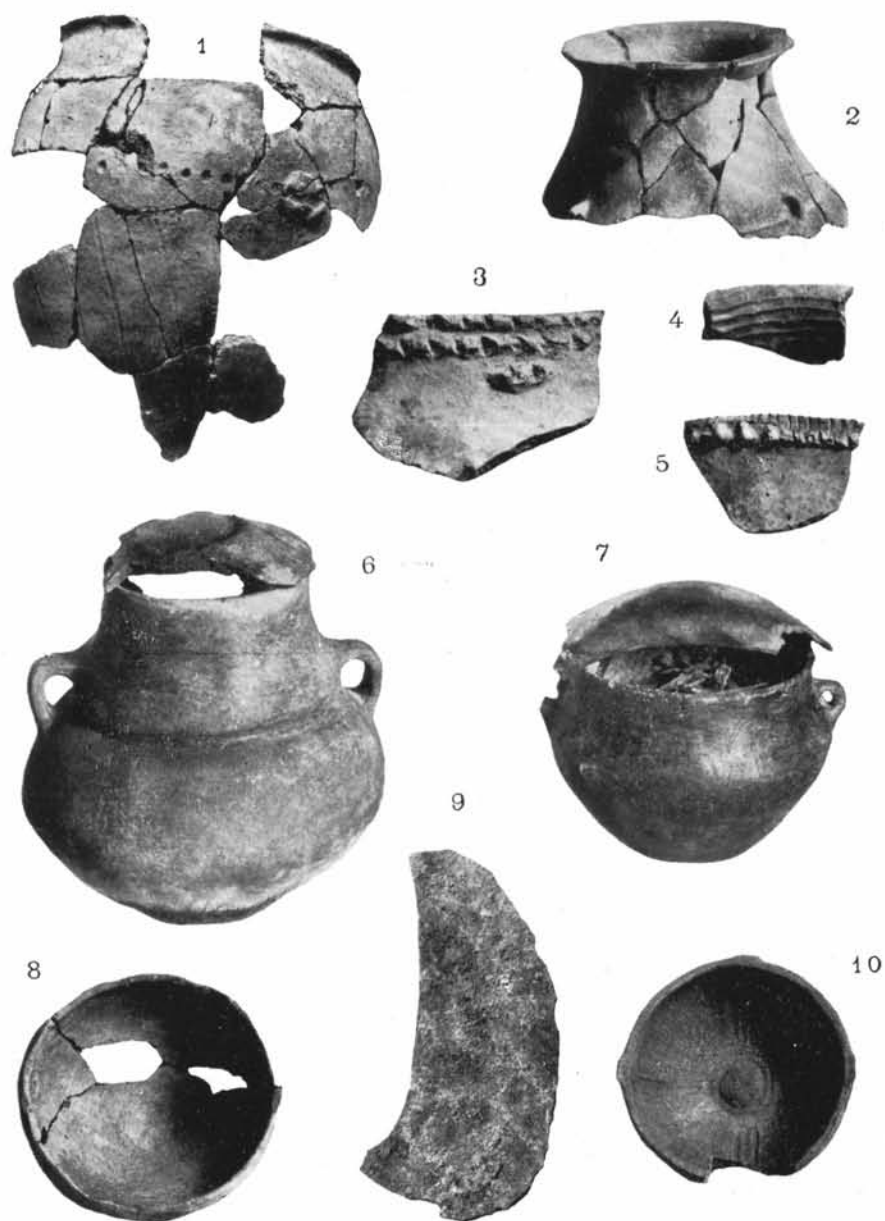
V. TÁBLA

1—6. Bronzkor II. periódusa Káposztásmegyerről.
 7. Bronzkor III. periódusa a Gellérthegyéről.
 8. Bronzkor IV. periódusa a Lágymányosról.
 9—11. Korai vaskor a szentendrei szigetről.

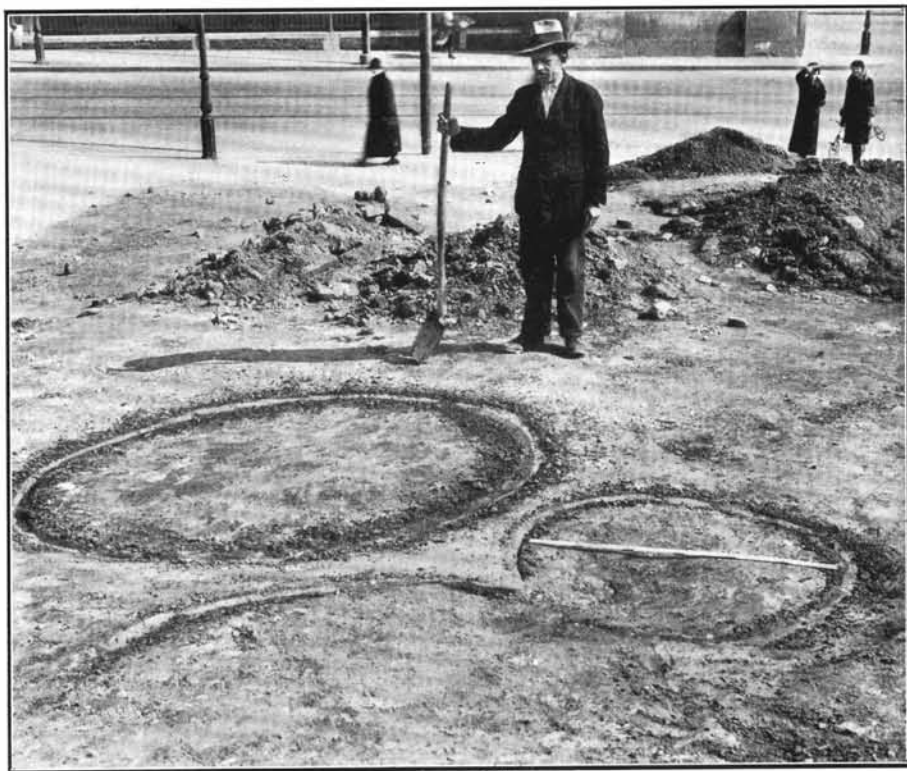

VI. TÁBLA

1—5. Korai vaskor Tabánból.
6—10. Korai vaskor Békásmegyerről.

VII. TÁBLA

1. A tabáni putrilakások és tűzhelyek nyomai (16—18. számú gödrök).

2. A rézkor végéről származó kuporodott csontváz-sír melléklete (26. gödör).

VIII. TÁBLA

1. Késő I, a Tène-kori zárt lelet a 35. számú putriból.

2. Zárt lelet a 83. számú nagyobb méretű putrilakásból.

- 1) Nagy Géza. Budapest és vidéke az őskorban. Budapest régiségei. Budapest, 1904. 87—157. o.
- 2) Hillebrand Jenő. Magyarország őskőkor. Arch. Hung. XVII. k. Budapest, 1935. 13. o.
- 3) U. o. 15—17. o.
- 4) Nagy G. i. m. 88. o.
- 5) Az ásások eredményéről ehelyütt csak rövid összefoglalást adunk, mint-hogy az anyag feldolgozása után egy részletes publikációban akarunk arról bővebben számot adni.
- 6) Tompa Ferenc. A szalagdiszes kerámia kultúrái Magyarországon. Archaeologia Hungarica. Budapest, 1929. 26. o.
- 7) U. o. 27. o.
- 8) U. o. 41. o. XII. t. 1a—b ábra.
- 9) Nagy G. i. m. 88. o.
- 10) Tompa F. Kulturbeziehungen zwischen Ungarn und Schlesien während der jüngeren Steinzeit. Seger's Festschrift. Breslau. 1934. 29—32. o.
- 11) Angelo Mosso. The Dawn of Mediterranean Civilization. London, 1910. 363—365. o.
- 12) Gr. Sztáray Antal. Lucskai lelet. Arch. Ért. 1881. 272. o.
- 13) Nagy G. i. m. 108. o.
- 14) P. Bosch—Gimpera. Etnologia de la peninsula Ibérica. Barcelona, 1932.
- 15) A. Stocky. La Bohême Préhistorique. Prága, 1929. CVIII—CXXII. t. — J. Schráníl. Vorgeschichte Böhmens und Mährens. Berlin, 1928. 81—90. o. XVI. t.
- 16) J. Schráníl, i. m. XVI. t. 11. és 21. ábra.
- 17) Nagy G. i. m. 90—96. o. — Csetneki Jelenik Elek. A csepelszigeti őskori temetők. Arch. Ért. 1879. 47—59. o.
- 18) Nagy G. i. m. 111. o.
- 19) J. Żurowski. Neue Ergebnisse der neolithischen Forschung im südwest-polnischen Lössgebiet. Praeh. Zeitschrift. Berlin. 1930. 15—16. o.
- 20) Tompa F. Az angyalföldi kincslelet. Arch. Ért. 1928. 54—62. o.
- 21) Hampel J. Jelentés. Arch. Ért. 1893. 87. o.
- 22) Br. Miske Kálmán. A velemszentvidi őstelep. Wien, 1907. 1. t.
- 23) J. L. Pič. Le Hradischt de Stradonitz. Leipzig, 1906. XLIX. t.

Tabán a régészeti ásatások világában.

(Előzetes jelentés az 1934—1935. évi ásatásokról.)

Pest város eredetét tisztázták az 1932. évi ásatások. Az a hatalmas római vár, melyet Diocletianus császár 294-ben épített s melynek irodalmi említése Idatius »*Fasti*«-jából közismert, indította a kutatókat arra, hogy a budai áttellenes oldalon is kell egy hasonló, ha nem is olyan nagy védelmi művet találni.¹⁾ Az a nagyarányú rendezés, mely Tabán rozoga házainak lebontását vonta maga után, lehetővé tette, hogy fővárosunk ezen eddig elhanyagolt részeit régészeti szempontokból is tanulmányozhassuk.

Régebben Rómer Flóris volt az első, aki feltételezte, hogy a római imperium ezen fontos pontján, ha nem is erősen kiépítve, kellett egy római várnának állania.²⁾ A beépített utcarészek miatt adatokat nem találhatott. Hiba volt a pesti várról való elképzelése is, melynek romjai legutóbb e sorok írójának ásatásai alapján kerültek napfényre. Tabánt úgy kezelték, mint Aquincumtól idegen területet, noha itt is találtak sírköveket s másodlagos felhasználásban díszes mithológikus reliefet.³⁾ Ebből történeti következtetést levonni nem akartak, vagy talán az eddigi ismeretek alapján nem is mertek.

Budapest ezen pontja évezredek óta tranzitó-állomás volt Észak-Európa és Nyugat-Magyarország, valamint az Aldunán keresztül feljövő bizánci és nyugati kereskedelem között. A Közép-Duna ezen területe nem csak adott, hanem magába olvasztotta mindazon kultúrjavakat, amelyek helyzeti fontosságánál fogva befogadó állomássá tették.

Az 1934. évi ásatásoknál, amikor csak a legjobban veszélyeztetett és lebontásra kerülő házak pincéiben dolgoztunk (Attila-körút 54—60. sz.-ok), világos lett előttünk, hogy ez a terület a bronzkor, valamint a későbbi korok idejében településre alkalmatlan volt. A XVI. század az, amely itt épületeket emelt, rendeltetésüket azonban a pincékben folyt ásatások alkalmával megállapítani nem sikerült. Az egyik ház (60. sz.) pincéjében találtunk csak nagyobb leletet, mely arra mutatott, hogy egy falárába elásott zárt anyaggal állunk szemben s egy polgári, szolid viszonyok közt élő család edény- és üvegkészlete lehetett a XVIII. század végéről.

A tabáni plébánia-templom mellett még fennálló házak (50—52. sz.) pincéiben végzett ásatások is azt bizonyították, hogy ez a hely csak

a késő-középkor folyamán épült be. Korábban a Duna gyakori kiöntései miatt homokos zátony volt s az ásatások alkalmával a pincékben 2—2.50 méter mélységben már víz fakadt fel.

Az 1935. évi ásatások Attila-körút nyugati oldalán a plébániával szemben a Szebeny Antal-tér, Görög-, Virág Benedek- és Fehérsas-utcák által határolt nagyobb területen folytak le. Ez a terület, főleg ahol a házak állottak, eredetileg jóval magasabb volt, mint a rendezés után látható mai felszín. Az ásatási helyszínrajzunkon bemutatott területet teljesen átkutattuk. Itt nem lehetett kutatóárok-rendszerrel dolgozni, mert erősen be volt építve. Jellegzetes volt az itteni tabáni házakra, hogy udvaruk kisméretű, már pedig csak ezek felásása nyújthatott leleteket. Ahol falak, pincék voltak, ott a korábbi századok emlékei elpusztultak. Ezért olyan hézagos a térképünk és sok a fehér folt rajta.

Ahol udvarrésze találtunk, ott az egész helyet rétegszerűen kutattuk át és megkerestük a nyersanyag talaját.

Kitűnt, hogy Tabán ezen része állandóan lakott volt, a változatos kultúrák nyomai azonban nem egymás felett jelentkeztek időbelileg, hanem legtöbb esetben egymás mellett.

Középkori épületek, házak nyomai nem kerültek elő, ellenben nagy számban találtunk putri-, azaz földbeásott lakásnyomokat, kerek alakú, mélyebb tűzhelyeket, raktárvermeket, hulladékgödröket, melyeknek körvonalai élesen elütöttek a nyerstalaj sárgás színétől s világosan mutatták, hogy milyen irányban kell az ásónak dolgoznia (VII. tábla 1. kép).

Ezek a gödrök, vermek nem egy korszakból származnak, hanem a legkülönbözőbb kultúrák hagyatékai. Az egyes kultúrák emlékei nem zárt csoportban, egymás mellett kerültek elő, hanem szétszórva. A rézkorszaki, vagy keltakori vermek mellett ugyanabban a szintben jött elő XV. vagy XVII. századból való veremraktár is.

Az ásatási rétegrajzok megmutatták, hogy az ásatási területünk állandóan egy *kiemelkedő domb volt*. Nyugatról az Ördögárok határolta, észak felé a budai várheggyel volt összeköttetésben, keletre pedig a Duna mentén haladó hajóvontató út volt a szegélye, valamint a Duna áradásos, homokzátonyos partja. Ezen szerencsés alakulata tette állandóan lakott helyé, rév melletti teleppé, mely azonban városjellegét sohasem ért el. Az Ördög-árok beboltozása után keletkezett Árok-utca jelzi a régészeti leletek nyugati határát. Az őskor folyamán, ideszámítva a római uralom korába átfutó késő La Tène kultúra időszakát is, az Ördög-árok mocsaras környéke szinte vonzotta a primitív népeket, mert megélhetésük számára a létfeltételeket szolgáltatta. Az őskori vermek élelmihulladékai (kagylóhéjak, teknősbéka páncélok, halszálkák stb.) mutatják, hogy ez a mocsaras vidék adta a fő élelmezési cikket. A Gellértheggyel kapcsolatos dombos magaslat, az erdővel borított vidék a vadat szolgáltatta; az őskori vermek szarvascsontjai, vaddisznó-agyarai utalnak erre.

Kutatóárokokkal átvizsgáltuk a Gellérthegy északi lejtőit, de eddig ott őskori és keltakori település nyomaira nem akadunk. Az Ördög-árok-tól nyugatra a rendelkezésünkre állott Fehérsas-téren, Kereszt-téren csak sírokat találtunk, melyek kora a török uralom megszűnése utáni évtizedekkel kezdődik s eddig legalább is a XVIII. század közepétől kezdő-

dőleg voltak kimutathatók. Egy-két vörös-márvány sírkő felirata is bizonyítja ezen helyeknek a szerb egyház temetőjéhez való tartozását.

Az 1935. évi ásatás, bár nagy területet ölelt fel, mégis hagyott tisztázatlan részleteket. Azok a régészeti megállapítások, melyeket röviden, beszámolóként közlünk, így csak a teljesen felkutatott területekre érvényes, de nem zárják ki, hogy a most kapott kép az újabb kutatások után még teljesebb lesz. Településtörténetileg így a pesti középkori városalapítással együtt haladó jobbparti városrész, a *parvum* vagy *minor Pest* helyét is pontosan megállapíthatjuk. A középkori topographia új kutatóinak feltételezett megállapításai, így elsősorban a Szent Gellért-legendában történetileg is hitelesnek elfogadható *Capella beatae Virginis* helyét illetően leg ásatásaink pozitív nyomokat nem hoztak napfényre. Három hely átkutatása fogja véglegesen tisztázni eredeti helyét. Így a tabáni plébánia-templom északnyugati környékének átkutatása⁴⁾, a volt török mecset még évtizedekig álló tornyának helyén.⁵⁾

A szerb templom és a tőle keletre eső rész a Döbrentei-térrel további fontos adatokat szolgáltathat s az új pesti révnek itt kell keresnünk a kiépített területét. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy a Rudas-fürdőnél 1931-ben végzett kertészeti munkálatok alkalmával szintén kerültek elő középkori falak s hoztunk be fekete anyagú, széles peremű keresztbélveges edénytöredékeket is.

A Szent Imre-fürdő (volt Rác-fürdő) helye és környéke is további kutatásokat kívánna s hogy ez a rész az Árpádkor folyamán nagyobb épületekkel (templomot mondani egyelőre alap nélküli volna) rendelkezett, azt a tabáni házak bontásainál előkerült oszlopfejek s más emlékek is mutatták, melyek a rozoga házak kapui előtt kerékvető kövekül voltak alkalmazva.⁶⁾

Nem mondhatjuk ezek után, hogy az 1935. évi ásatások teljesen tisztázták Tabán s vele együtt *parvum Pest* topographiáját és teljes régészeti hagyatékát.

* * *

Az 1935. évi ásatás fővárosunk területén megmutatta, hogy a Középduna vonalának ezen szakasza a legjelentősebb őskori települések bázisa volt. Nagy Géza után, aki először foglalta össze Budapest őskori emlékeit,⁷⁾ oly sok emlék került elő, hogy éppen a jelen kötetben Tompa Ferenc tollából már nemcsak őskori leletstatisztikát, hanem nagyvonalú, átfogó őstörténetet is kaphattunk.

Az őskori település első nyoma a késői kőkor (neolith) virágidejéből származik s ahhoz a kultúrához tartozik, melyet a *vonaldíszes kerámia fiatalabb szakaszának* nevezünk. Tompa Ferenc képben hozza (II. 4—8.) ezeket a cserepeket, melyek mint zárt lelet lakóögdörökből kerültek ki (térképünkön 59. sz.).

A *badeni kultúra* jelenti a neolith-kor végét, mely Tabánban is szép számmal van képviselve. (66. tűzgödör.)

Hillebrand Jenő szerint a *rézkor* végéről származik az a kuporodott csontvázsr, melynek mellékleteit VII. t. 2. sz. alatt mutatjuk be (térképünkön 26. sz.).

Legnagyobb számmal a bronzkor van képviselve. Első helyen áll a *harangalakú edények kultúrája*. A legjellegzetesebb teljes edényt a 85. gödör fenekén, hamu rétegből szedtük fel.

Szórványosan olyan cserepeket is találtunk, melyeken a díszítések mészbérakással voltak kitöltve. A legjellegzetesebb darabot hozza Tompa IV. t. 7. sz. alatt. Ezek vezetnek át a bronzkor II. periódusába s ahhoz a kultúrához tartoznak, melyet korábbi tömeges előfordulásuk alapján *Šarvas-Vučedol*-nak neveztek el. A baranyamegyei Zók község után, ahol ez a kerámia hazánk területén legjellegzetesebben fordul elő, helyesebb a *zóki kultúra* elnevezés.

A bronzkor III. periódusa ásatásunk alkalmával nem került elő, de hogy vidékünk ekkor is lakott volt, azt a Gellérthegy déli lejtőjén a vízművek építésekor (1904) előkerült kerámia is mutatta. (v. ö. XII. t. 1.)

A *kora-vaskori* (hallstatti) kultúra jelenléte, közel egymás melletti lakógödrök anyagából került elő (21, 23, 27. putrik). Amint a Tompa által közölt képről kitűnik, (VI. t. 1—5.) ezek ezen kultúra legrégebbi szakából valók. A szórványos leletek is amellet szólnak, hogy ez a kultúra erősen van képviselve és fejlődési fázisok nélkül olvad fel a La Tène kultúra utolsó szakának hordozói által képviselt, szinte európai, nemzetközivé vált kultúrjává nyomása következtében.

* * *

Legszébben volt képviselve ásatásunk területén a *La Tène-kultúra* utolsó szakasza, mely már részben átmegy a római uralom idejébe.

A La Tène-kultúra korábbi szakaszai feltűnően nem szerepelnek, a kora-vaskori (hallstatti) emlékek után egyenesen az utolsó korszak következik.

A kultúra hordozói részben veremlakásban, részben tűzhelyeken hagyták hátra emlékeiket. Egy-egy verem zárt anyaga olyan állapotban maradt meg, hogy a La Tène utolsó korának kerámiáját a tabáni leletek alapján ismerhetjük meg legalaposabban. Egymás mellett szerepelnek a legváltozatosabb anyagú, formájú és díszítésű edények.

A nagyszámú La Tène-kori gödrök anyaga (itt a szórványos leleteket nem vettük fel kiindulási pontul) alig mutat fel jellegzetes eltérést. Ennek bizonyítására két ily zárt leletet mutatunk be, mint vezérleletet (VIII. tábla), de az elég nagyszámú (kb. 30) más zárt leletet tartalmazó gödrök is ugyanezt a jelleget viselik magukon. Hozzá kell tennünk azonban azt is, hogy mindenikben akad oly darab is, mely az egyes edénytípusok tipológiai fejlődésének megállapításánál tekintetbe veendő.

A késő La Tène jellegzetes formái mellett a tabáni anyagban a hallstatti formák még részben továbbéltek s ez adja meg egyik jellegzetességét és talán magyarázatát, hogy itt a korai vaskorszakot, mely hosszú életű volt, egyenesen a késő kultúra váltja fel. Erre jellegzetes a X. tábla 1. számú képünk kis edénytöredéke, a fül felett kiálló gombszerű dísszel, mely több példányban fordul elő.

Magyarországon eddig a tabáni késő La Tène kerámia a legtökéletesebb, nemcsak számra, hanem teljesség szempontjából is. Ezentúl a *tabáni telep* anyaga áll a Közép-Duna-vidéki kelta kultúrában a vezetőhelyen. Le kell

azonban szegeznünk, hogy csak a kerámiai csoport gazdag, bronz- vagy csonttárgyakat, egy-két fibulán kívül, alig találtunk s ez a telep jellegének megállapításánál bír fontossággal.

A késő kelta kerámiának egyik jellegzetessége a jól iszapolt vörösre égetett kancsókon vörös és fehér sávok festés s ezen belül vonalas festett díszek alkalmazása (VIII. tábla 1. szám, IX. tábla 2—8. sz.). A csehországi Stradonitz-ban találták eddig legnagyobb számban és változatos formában, míg hazánk területén csak szórványosan jelentkezett.⁸⁾ Nagy számban kerültek elő grafittal kevert anyagból vastag peremű csöbrök, csuprok, melyek oldalait függőleges vagy keresztező rovátkolások díszítik. Jellegzetes nyugati késő kelta forma, mely a galliai Alesiából volt ismeretes először. Előfordul Baselben, Stradonitzon, a magyar Felvidéken,⁹⁾ ismeretes Újpestről és Nyitráról is. (X. tábla 9—12. sz.) Nem hiányoznak a besimított vonalas díszítések, a bekarcolt hullámos vonalak, és szerepel a benyomott díszek alkalmazása. (XI. tábla 1—11. sz.)

A legváltozatosabb formájú és díszítésű edények fordultak itt elő zárt leletben s így korukat pontosan tudjuk megállapítani. Ehhez járul, hogy két fazekas kemencét is találtunk, melyeknek hulladékanyagában ugyan-csak minden változat jelen volt.¹⁰⁾

Most kaptuk meg a római császárkor I.—II. századi benyomott díszű barbár kerámiájának az előfutárját, az őset. Novotny¹²⁾ és Menghin¹³⁾ éles polémiáját a Duna-menti keltaság benyomott díszítéseiről a tabáni anyag világosan eldönti. Tabán vezet rá, hogy a későrómai-barbár kerámia besimított díszítése is honnan ered (eingeläutete Keramie).¹⁴⁾

Ez a késő kelta kultúra, mondhatjuk telepváros, nem tűnt el a római uralom korával. Ásatásaink alkalmával kimondottan római ízlésű cseréptöredékek csak kevés számban jelentkeztek. De a kelta fazekasok már átveszik a római formákat, szerepel a Dragendorff 37. számú edénytípus. Említést érdemel, hogy a névleg ismert kelta fazekasnak, Resatusnak több edénytöredéke is előkerült, vegyesen tiszta La Tène stílusú darabokkal (XI. tábla 12. sz.). Resatusról tudjuk, hogy csak a Kr. u. I. század fordulóján hozta fel gyárát Pogánytelekről Aquincum vidékére. A tabáni kelta telep megőrizte régi jellegét, a római kultúrát nem fogadta be. A La Tène utolsó szakaszának itt hosszú élete volt.

A tabáni ásatásoknál előkerült kelta putrilakások, tűzhelyek, polgári település hagyatéka, nem választhatók el az *Eravisci* néptörzstől, melynek megerősített vára a Gellérthegyen állott, ahol a civitas vezetősége székel. A Gellérthegyen — főleg a déli lejtőjén — laktak az előkelőbbek. A déli oldalon helyben talált sírkövek mutatják, hogy ott volt a temetőjük is.¹⁵⁾ Ugyanitt került elő egy kelta szentély, melynek területén T. Fl. Titianus augur oltárkövét találták meg; a császár, a császári ház és a civitas Eraviscorum üdvéért állította a 3. század közepe táján.¹⁶⁾ Fröhlich, Hampel, Kuzsinszky már behatóan foglalkoztak a kelta civitasok jelentőségével és a római uralom egész idején való fennállásukkal.¹⁷⁾

Ez az eraviscus törzs volt az, mely a gellérthegyi hallstattkori várat a Kr. sz. előtti I. évszázadban megszállotta. Mint új nyugatról jövő honfoglaló rátelepedett az illyr-pannon őslakosságra s kultúrája átvételére kényszerítette. Így volna érthető Tacitus megjegyzése, hogy az *Eravisci*

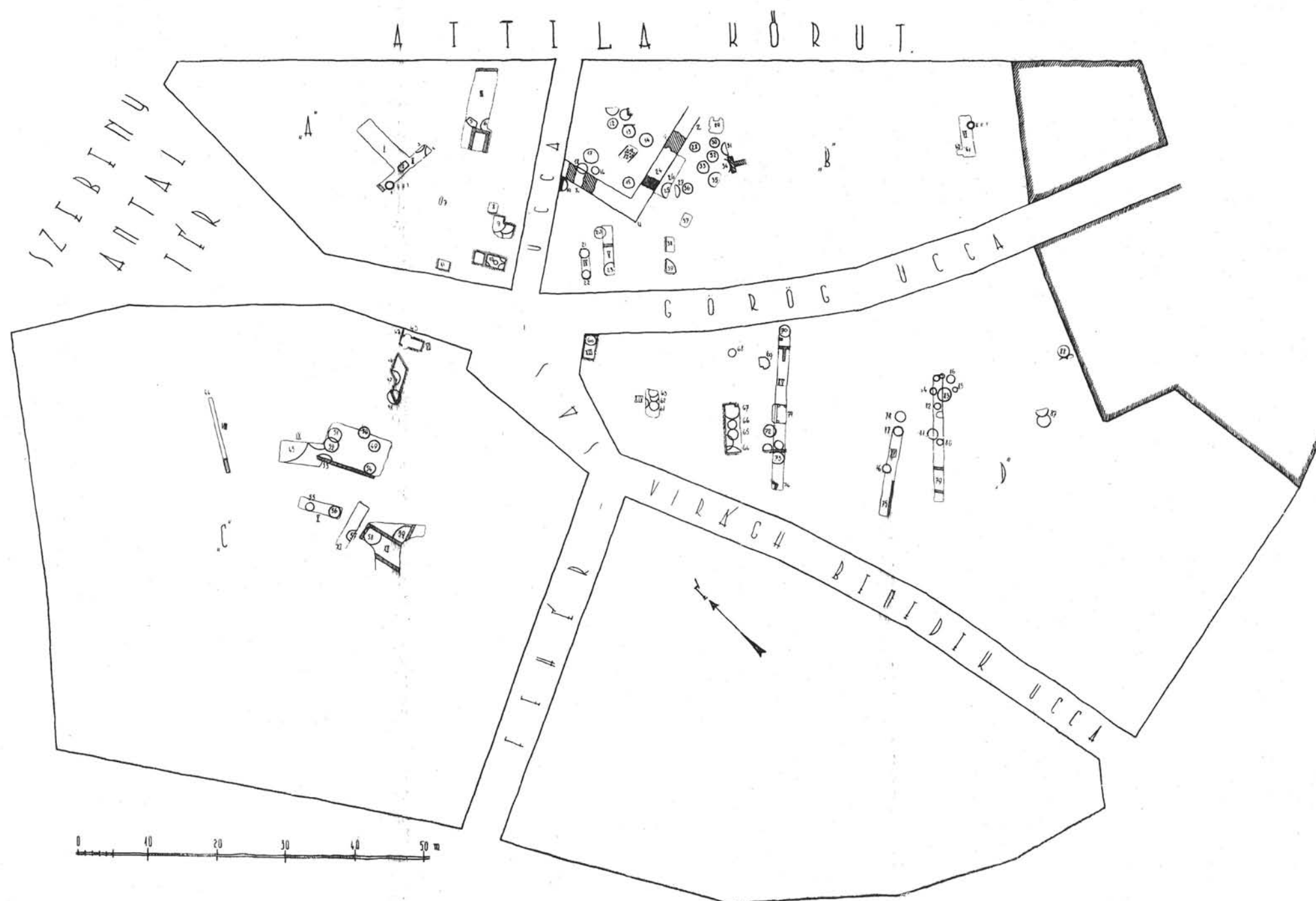
1. kép. A tabáni római őrtorony téglabélyegei.

olyan nyelvet beszélnek, mint más illyr törzsek s Alföldi András történeti vizsgálatai is erre az eredményre vezettek. A hegy déli részének újabb átkutatása alkalmával a várfalak egyes részeit még sikerült megtalálnunk. Apró próbaásatások pedig ugyanazt a kerámiát hozták napfényre, mely a tabáni ásatásokból ismeretes.

A tabáni ásatás nem is volna teljes, ha röviden nem követné a Gellért-hegy déli részének a felkutatása. Ez a rész is állandóan lakott volt. Legjobban mutatja ezt az 1904-ben a vízművek építése alkalmával szórványosan előkerült kerámia, melyben a bodrogkeresztúri kultúra füles köcsögeitől, a késő bronzkoron át a késő La Tène grafitos anyagú csuporáig minden megtalálható. A tabáni ásatás őskori szegényebb anyaga innen bővülne legszebben (XII. tábla 1. kép). Ezen a területen kell megtalálnunk az Eravisci előkelőinek temetőjét is. A sírleletek adnák meg a legmegbízhatóbb átmenetet az illyr-pannon korszaktól (!) a római uralom I. századának végéig.

* * *

A tabáni ásatások anyagában, mint már említettük, tiszta római ízlést mutató tárgy csak kevés fordult elő. Amint a késő La Tène anyagban érem nincsen, ez áll a következő századokra is. Ásatásaink folyamán csak I. Claudius császár egy jó állapotú középbronzát találtuk.¹⁸⁾ Térképünkön a 24. szám alatt épületnyomot láthatunk. Ez annak a hatalmas falnak csekély nyoma, melyet 1934-ben csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudtak eltüntetni, mikor a házakat lebontva, alattuk egy 2·40 m vastag, forrómészszel kevert, mészkövekből álló, akkor középkorinak (!) megállapított maradványra bukkantak. Ma csak a fal egy kis része látható, de megmaradt folytatásának az iránya (XIII. tábla). Ez a fal volt annak a római őrtoronynak egy részlete, melyet Frigeridus Pannonia Valeria katonai parancsnoka épített Kr. u. 374-ben. A fal római voltát eldöntötte a falazás technikája, a beépített római téglák és a környéken talált késő-római leletek. Sajátos, késő-római hadi építkezésre vallott az is, hogy mikor az őrtorony alapjait ásták, akkor először karókat, cölöpöket vertek a nyers agyagba, szorosan egymás mellé. Ezek 30—40 cm mélyre voltak leverve, körülbelül ennyire álltak is ki s ezekre öntötték a forrómészbe ágyazott mészkő falazást (XII. tábla 2). Ugyanez a technika előfordul Paulovics István által felásott nográdverőcsei őrtoronynál is, mely ugyancsak ebből az időből való. De hogy mily általános volt, azt a legio II. Italica tábor is mutatta, melyet Ločic mellett ásott ki Lorger.¹⁹⁾ A római várna mellett bizonyít, hogy a déli faltól 9·20 m-re megtaláltuk a várat körülvevő árok egy részét és ebbe leomolva a délnyugati sarokfal hatalmas darabját. Az őrtorony keleti fala az Attila-körút építéskor ment tönkre. Kisméretű lehetett, hossza—szélessége 15—20 m, megfelelt a csillaghegyi és budakalászi, ugyancsak Frigeridus által emelt burgusok méreteinek. S hogy építését Frigeridus nevéől elválasztani nem lehet, azt a sok bélyeges római téglá is bizonyította, melyek a vezér és tisztjei nevét mutatják. Ezek mind a fal közelében kerültek elő, tehát elválaszthatatlanok az őrtoronytól. A bélyegek töredékesen maradtak fenn, de más, általunk nagyobb számban felásott limesmenti erődök anyagában teljes példányok is maradtak fenn

A tabáni ásások térrajza.

s így kiegészítésük nem ütközik nehézségbe. Az 1. szövegképünk 1., 3., 5., 6., 7. számú darabjait FRIGERIDUS V(ir) P(erfectissimus) DUX AP (paratu?) L(uci) L(UPI)-ra kell kiegészítenünk, a 2. számú a szöveg részét adja, a 4. számú pedig a DUX töredéknek változata.²⁰⁾

Frigeridus élete Ammianus Marcellinus történetíró művéből tisztán áll előttünk. Tudjuk, hogy ő volt az, aki Marcellinust leváltja 374-ben s a pannóniai csapatokat 377-ben elvezette Moesiába s 378. augusztus 9-én Adrianopolisnál el is vérezték a császárral együtt.²¹⁾ Ez az időpont adja meg a *terminus ante quem*-et. Erődünk római élete ezek után csak pár évre tehető.

A birodalom utolsó nagy katona-császára a pannóniai származású I. Valentinianus (364—375) úgy a Rajna, mint a Duna vonalát új erődökkel erősítette meg. Ekkor épül újra a pannóniai Duna-menti limes is. A Tabán ezen fontos, révátkelő helyét sem hagyhatták védtelenül. Szemben az Eskü-téren állott már 294. óta a Diocletianus alatt emelt nagy castellum a barbárok földjén, *in barbarico*.

A tabáni ásatás alkalmával egy korábbi erődítés nyoma nem került elő. Erre szükség sem lehetett. A gellérthegyi kelta erődítmény, melyet bizonyára nem hagytak hivatalos, megszálló katonai erősség nélkül, ellátta a környék védelmét. A IV. század vérvizataros idejében a Valentinianus által elgondolt erődláncsor megteremtésekor, — ezt a helyet is várnával kellett ellátni.

Közvetlen kapcsolatba került az Eskü-téri eddig még névtelen nagy várral s a rév átkelés biztosítója lett. Ugyanekkor azonban a keltaság utolsó barbár telepét el kellett környékéről tüntetni s a helyet bevonni a hadi zónába.

Ez azonban nem volt elegendő. A révátkelő mint már említettük csak az Ördög-árok felett történhetett s ez magyarázza meg őrtornyunk elhelyezését is.

Tabán római erődítése, katonai biztosítása nem állhatott elszigetelten. A Gellérthegy jelentősége nem vesztetett el, de tőle délre, ha már északon volt egy őrhely, ott sem maradhatott el. Mikor a fővárosi Szent Gellért-gyógyfürdőt építették, nagy falakat találtak, melyekbe másodlagos felhasználásban római nagy faragott és feliratos kövek voltak befalazva, akárcsak az Erzsébet-híd pesti pillérének építéskor talált toronyban.²²⁾ Itt állott a budai oldalon a Gellérthegy déli lábánál az a második erősség, mely a tabáni társával egyetemben a pesti hídfő-erődöt két irányban biztosítani volt hivatva.

Ez az utolsó történeti adat, mely a rómaiak korába nyulna vissza. Pusztulásuk nem ismeretes. De hogy jelentős szerepük maradt továbbra is, az el nem vitatható. A népvándorlás korából emlék nem ismeretes. A tabáni ásatásoknál ép úgy hiányzott a népvándorláskori anyag, akárcsak az Eskü-téri ásatásoknál. Tudjuk azonban, hogy a Kr. u. VII. századtól kezdve az itt megfordulható népeknek jellegzetes kultúrájuk nem volt, a szláv-ságnak hagyatékát is csak a 10. századtól követhetjük nyomon. A pesti vár fennmaradása mint állandó révátkelő hely azonban azt is feltételezi, hogy a budai oldal sem maradhatott továbbélés, kultúrfolytonosság nélkül.

Ásatásaink folyamán elszórtan találtunk középkori emlékeket is. Egy román stílusú kis faragott kőemlék-töredéken kívül, mely csak egyházi épületből származhatik, előkerült egy levéldíszes kis padlótégla is, amelynek párját Garády Sándor által a »Szép Juhászné« mellett feltárt pálos templomból már ismertük.

Feltűnő, hogy a keltakori putrikra emlékeztető gödrök ebből az időből is tömegesen kerültek elő. Rendeltetésük különböző volt, mert míg egyes köralakú vermekben szétválasztható hamurétegeket kaptunk, cseréptöredékekkel vegyesen, addig másokban teljesen hiányzott a hamu és csak cserepekkal voltak tele. Ezen gödröknek tömeges előfordulása mutatja, hogy Tabán ezen része a középkor folyamán erősen lakott volt (v. ö. VII. tábla 1.).

Egyes hamuval telt gödrök mellett, melyeknek mélysége 0.50—2.50 m-ig ment, találtunk nyers agyagtalajban részben köralakú, részben négyszöges formában haladó cölöplyukakat melyek nyilvánvalóan a rév mellett sátort ütő lakosság hagyatékához tartoztak. A földbe vert fakarók kerek és négyszögű sátrak tartói voltak s amellet szólnak, hogy a budai oldal ezen rév melletti részénél még évszázadokig csak sátoros telep létezett, mely a »sokadalom,« vásártartás rendeltetésének jobban megfelelt, mint a kőből épített házak.

Ezek a középkori gödrök ajándékoztak meg bennünket a hazai középkori kerámia eddig legteljesebb és legalaposabban datálható csoportjaival.

Höllrigl József, a magyar árpád- és középkori agyagművesség legalaposabb ismerője²³⁾ szerint, az újonnan talált tabáni anyag alapján a magyar kerámia több fejezete tisztázódott. Az Árpádkor elszórt korai cserepei mellett zárt leletekben, vagyis egy-egy felásott gödör anyagának darabjai mellett előkerült érmek, üvegek s más tárgyak pontos időhatárt nyújtottak.

Legnagyobb meglepetést a térképünkön a 71. számú verem szolgáltatotta. Tégla alakú formában (3×2 m) három és fél méter mélységig terjedt. A benne talált érmek a verem anyagának korát a XV. századra datálják (XIV. tábla 1. szám). A verem színültig tele volt cserepekkal, melyek a verembe való helyezésük idején ép edények voltak s csak később, a rájuk nehezedő földtömeg nyomása, új építkezések alkalmával roppantak össze. Ez is mutatja, hogy a középkori vermeknél, a rendeltetésük megállapításánál óvatosan kell eljárunk. Agyagműves raktár nem lehetett, mert az edények legtöbbször megállapítható volt, már régen használták azokat, korom és égésnyom mutatkozott rajtuk. Helyesen ítéljük meg ezt a zárt leletet, ha egy lacikonyha berendezési anyagának, vagy felszerelésének tekintjük. A verem anyagát apró darabokban találtuk meg s egyik-másik nagyobb edényt néha 100 darabból kellett összeragasztanunk, ami meglehetősen fárasztó és türelmi munka volt. Képünkön a verem anyagának kb. $\frac{1}{4}$ része látható. Változatos az anyag s még változatosabb a forma. Az apró perselyek és talpas poharak anyaga jól iszapolt s fehérre égetett, folytatásai az árpádkori kerámiának. Több darabon a külső fenéken keresztbélyeget találtunk, melyek használata ugyancsak a korábbi századokra megy vissza, de ugyancsak jelentkezik a keresztbélyeg egyes

nagyobb edények félkör alakú vastag szájperemein is. Ez az utóbbi csoport anyaga elűt a helyben készült edényekétől, vastag faluk, szemcsés, feketére égetett külsejük és jellegzetes formájuknál fogva ahhoz a csoporthoz tartoznak, melynek példányait tőlünk nyugatra főleg Ausztriában és Nyugat-Magyarországon találták. Gyártásukat így oda is kell helyezniünk s Tabánba a Duna vízi útján kereskedelmi árukként jutottak el. A cserepek végleges összeragasztása és teljes edényekké való kiegészítése után, mikor kb. 200 darab edényt kapunk, teljes képünk lesz a közép-Duna vidéki magyar keramia XV. századi házi használatra szolgáló durva anyagáról.

A 71. számú veremanyagával azonos formákat még több olyan zárt leletként kezelendő veremben is találtunk, melyeknek kora érmeikkel datált.

Más tűzhelygödörből, valamint raktárvermekből megismertük a XVI. század keramiáját is. A legépebb ilyen csoportot a XV. tábla 2. képén mutatjuk be, mely a 32. számú gödörből származik. A XV. tábla 1. számú képén bemutatjuk a gödör képét is. A verem oldalán látható, hogy milyen apró cseréptöredékeként kerültek elő a később kiegészített edényeink.

Az árpádkori keramiára jellegzetes festett korsók, a nyomott román stílusra visszamenő formák mellett jelentkezik már a zománcos köcsög is s új szintet kap e század keramiája azáltal, hogy archaizáló vonásként egyes edények perem alatti részénél körbemenő benyomott díszeket találunk (kereszt, sakkforma, függőleges vonalak stb.), melyeket körkörös vagy sarkantyú alakú forgóbélyegző segítségével még égetés előtt nyomtak be az edény oldalába. Jellegzetes különálló fejezete ez a magyar keramiának, mely lendületes, új formakiváltó haladás helyett a nyugodtságot keresi, visszamegy a múltba ahelyett, hogy a nyugati vagy itáliai keramia vívmányainak értékesítésével új szintet hozna e szerény, igénytelen jellegű napi használati árukba, kivéve a zománc alkalmazását.

* * *

A török uralom korszaka nem változtatta meg Tabán ezen részének arculatát sem. Építkezések nem történtek, az élet a révátkelés mellett a régi évszázados szokások képét mutatta továbbra is. Piackinézésű, sátoros-kereskedők, kufárok helye. Sátorok közepén tűzhelyek, pincszerűen kezelt vermek népesítik be vidékünket. Új vermeket építenek, melyeket valószínűleg a téli hidegre való tekintettel, mikor a kereskedelmi és hajózási forgalom szünetel, raktárokkul használtak. Nincs eltérés a gödrök formájában, nagyságában. Az ásatások alkalmával számtalan olyan gödröt találtunk, melyekben egy-két cserépen kívül semmi sem volt. Az ezekben elhelyezett raktáranyagot a tavaszi új forgalom kezdetén elvitték. Azok a vermek, amelyekben az elraktározott anyagot megtaláltuk, — legyen az akár korábbi századból való, vagy a török uralom idejéből, — csak azt mutathatják, hogy tulajdonosuk vagy sorscsapás, vagy esetleg hadiesemény és kereskedelmi csőd miatt nem vehette tovább igénybe.

A magyarországi török uralom keramiája új feldolgozásra vár. Ez a korszak ilyen emlékekben gazdagabb, mint a korábbi századok, gondoljunk csak Pécsre vagy az egri ásatásokra. A főváros által elrendelt Piarista-

telki ásatások alkalmával már 1932-ben kimutatható volt az a kultúr-réteg, melynek időtartama 1686-al zárul. Ott a leletek kevés felvilágosítást adtak. Most Tabánban — feltűnő, hogy épen a magyar dénárok pontosabb időt jelöltek meg s a felásott keramiaanyag is messzebbmenő következtetésre alkalmas s ezek után első sorban a budai oldalon talált agyagműves emlékeket szűkebb időhatárok közé sorozhatjuk be.

A XIV. tábla 2. számú képén az 51. számú törökkori raktárverem anyagát mutatja be. A festett, keleti növényornamentikás díszű tányérok mellett a zöld vagy sárga zománcú talpas tálak viszik a főszerepet. Ez utóbbiak formájukat a keleti bronzművességtől kölcsönözték s talán nem is véletlen, hogy a zománcos bevonás játssza rajtuk a legfőbb szerepet. A zárt veremleletünk kora a XVII. század eleje. A képünkön látható formák elszórva is jelentkeztek, de említésre méltó, hogy az egyik verem melletti árnyékszék kiszedett anyagában, mely egy sátoros üzlethez tartozott, egy olyan bronz kancsót is felszínre hoztunk, mely bevéssett díszítéseinél fogva első sorban a honfoglaláskori szasszanida művészet növényornamentumaira emlékeztetett, de keleti továbbélésénél fogva már ismeretes volt Óbudáról egy, a Kerék-utcában talált sárgaréz kancsóról is.

* * *

Budapest területén eddigi ismereteink alapján csak Tabán tudott felmutatni olyan szakaszt — természetesen ebbe közrejátszott sajátos fekvése is —, melyen az egymást felváltó kultúrák nem egymás felett — rétegződésként, stratigrafiailag —, hanem egymás mellett jelentkeznek.

Rupp helyesen következtetett, hogy a Tabán ezen része azért nem épült be, mert a mai plébániai templom helyén lévő mecset környékét a török, szokásához híven, szabadon akarta tartani.

A térképünkön látható ásatási területen a középkor folyamán sem volt építkezés, Frigeridus katonai helytartó korától ez szabad, átmeneti szállások területe maradt.

Mikor Budavárát a felszabadító keresztény sereg elveszi a félholdtól, — Tabán jelentősége maradt a régi. A fejlődés iránya a Gellérthegy északi lejtője felé fordult. Az ásatási területünk pedig közvetlen kapcsolatba került a tabáni plébániai templommal. A régi térképek bizonyossága szerint is az egész rész temető volt. Ásatásaink alkalmával a terület felső rétegeiből soros temetkezésre valló, fakoporsókba temetett csontváz-maradványok kerültek elő. Korukat pontosan lehetett megállapítani egy-egy érem, pénz s a halottakkal eltemetett gyöngysorokon lévő füles medaillonok alapján.

A nagy tabáni tűzvész, mely 1810-ben egy újabb szabályozásnak vetette meg az alapját a plébániatemető végét is jelenti.

Az 1935. évi ásatások eredménye alapján a városrendezéssel karöltve járó, mindig nyomukban haladó régészeti kutatások föltárták a budai oldal azon legrégibb települési helyét, melyen a fiatal kőkorszaktól kezdve minden korszak emlékei feltalálhatók s így fővárosunk településtörténetileg fontos fázisaira világítanak rá s egyben megmutatják azt a helyes utat, melyen közmunkákkal együttesen haladva *történetet lehet csinálni*.

NAGY LAJOS

- 1) Nagy L., Pest város eredete. Tanulmányok Budapest multjából III. 15. old.
- 2) Römer, A régi Pest. 1873. 7. old.
- 3) V. ö. Kuzsinszky, Aquincum. Ausgrabungen und Funde 1934., S. 103., Abb. 49.
- 4) V. ö. erre nézve Rupp, Buda-Pest és Környékének helyrajzi története. 1868., 164. old., különösen 167. old. 3. jegyz.
- 5) Dr. Schoen Arnold szóbeli közlése nyomán tudom, hogy emellett tör palcát.
- 6) Csárman Ferenc fővárosi tanácsnokkal együtt jártuk be az 1932. évi bontások alkalmával ezt a területet. A főváros régészeti szempontból számbajöhető emlékeinek e nagy szerelme sok emlékre hívta fel figyelmünket s fáradságot nem kímélve járt utána, hogy a régi Budának egyetlen köve se kerüljön illetéktelen kezekbe.
- 7) Nagy Géza, Budapest őskora. Bud. Régiségei. VIII (1904).
- 8) Pič, Le Hradischt de Stradonitz en Bohême. 1906., pl. XLVI. seg.
- 9) Eisner, Slovensko v Pravěku. 1933. Taf. LVII—LVIII.
- 10) Höllrigl József szíves közlése.
- 11) Ennek a két kemencének zárt anyagát a *Germania* folyóirat egyik közeli füzetében hozom le. Itt csak emlitem, hogy az újabban ismertetett svájci, franciaországi hasonló kori agyagműves kemencék anyagaival ezek teljesen egyezők, feltűnő azonban a formák változatossága, nemkülönben pedig az, hogy egyazon kemence egyszerre égetett ki legváltozatosabb anyagú és díszítésű tárgyat is.
- 12) Novotny, XV. Bericht der röm.-germ. Kommission 1923-24, S. 150; Wiener Prähistorische Zeitschrift 14 (1927) S. 130 f.
- 13) Menghin, Wiener Prähistorische Zeitschrift 14 (1927) S. 137.
- 14) Ezt a típust tárgyalja legutóbb Alföldi, Leletek a hún korszakból és ethnikai szétválasztásuk. 1932, 42 sk. old.
- 15) C. I. L. III., 3594., 3598., 3602, 3614., 10.551., 15.169.
- 16) C. I. L. III. 10.418.
- 17) A már ismert magyar irodalom felsorolásán kívül itt csak egy cikkre utalok. W. Schmid, Römische Forschung in Österreich 1912—1924. 15. Ber. röm.-germ. Komm. 1926. S. 216. Legutóbb a Magyar Szemlében (1936, 272-275 old.) Andreas Pannonius írt az Eravisci-ről »A Tabán régi lakói« cím alatt.
- 18) Cohen² 47. Előoldalán a császár balra néző feje koszorú nélkül s a következő körirat: TI. CLAUDIVS CAESAR AVG. P. M. TR. P. IMP. P. P. — Hátoldalán a jobbra néző álló Libertas s körirata LIBERTAS AVGVSTA S. C. Az érem Kr. u. 41. évből való.
- 19) Öst. Jhefte 19—20, Sp. 107—134; Lorger, Začasno poročilo a raziskavanju rimskega tabora pri Ločici v Savinjski dolini 1918. Časopis, XXIX. (1934.), 150—153., Priloga II. Podobi št. 4.
- 20) Ezekre v. ö. Szilágyi, Inscriptiones tegularum Pannonicarum. 100. old. XXVIII., 57—55.
- 21) Frigeridus életére v. ö.: O. Fiebiger u. L. Schmidt, Inschriftensammlungen zur Geschichte der Ostgermanen. Denkschrift der Kais. Akad. der Wiss. Band 60, Abt. 3., S. 145.; Alföldi, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I. (1924.), S. 82—83.
- 22) Alföldi, Epigraphica I. Pannonia könyvtár 14. 6. sk. old.
- 23) Erre a kerámiára v. ö. Balogh Albin, Az esztergomi múzeum bélyeges agyagedényeiről. Arch. Ért. 41. (1927.), 209. sk., Höllrigl, Árpádkori kerámiánk I., II., Arch. Ért. 44. (1930.), 46. (1932—33.).

Az Óbuda-csúcshegyi dűlőben a 20.841/2 hrsz. telken kiásott két honfoglaláskori sír.

1934. évi szeptember hó 24-én a Székesfőváros fölmérésével foglalkozó mérnökök (Sándor Ferenc és Kelemen László) az óbuda-testvérhegyi dűlőben végzett ásataim mellett haladván el, értesítettek, hogy a Csúcshegy aljában, az 525. sz. gula őrkövének elhelyezése alkalmával egy emberi tetem alsó lábszár csontjaira és mellette a baloldalán ló-koponyára és lábszárcsontokra, továbbá két darab kengyelre és zablára akadtak. Lehozatván az említett darabokat, mindjárt láttam, hogy alighanem honfoglaláskori a megbolygatott sír.

Az előkészítő intézkedések megtétele után f. hó 27-én és 28-án két sírt tártunk fel. Először természetesen a nyomravezető már megbolygatott sírt.

Ebben a sírban talált tetem persze hiányos volt, amennyiben az alsó lábszárcsontokat az őrkő időközben befejezett alapozási munkái alkalmával a löcsontokkal, kengyelekkel és zablával együtt már eltávolították. A térdtől kezdve fölfelé azonban érintetlen állapotban találtuk és tártuk fel. Férfi csontváza.

A koponya erősen szétesett állapotban volt. Nem lehetetlen, hogy harc közben buzogánnyal kapott ütés okozta sérülés folytán, a lágyrészek elkorhadása után esett szét.

A tetem karja két oldalt kinyújtóztatva, a kéztő csontok, kéz- és lábujjak hiányoztak. Egyes ujjpereceket a felső lábszárak között találtunk. Teljes hosszát, mivel az alsó lábszárak már el voltak távolítva, nem mérhettük meg. A fejtetőtől a combcsontok végéig 1.17 m volt a hosszúsága. Ehhez hozzáadva az alsó lábszárcsontok hosszát — 34 cm-t — 1.51 m mutatkoznék teljes magasságnak. Életkora Bartucz tanár úr megállapítása szerint 30—35 év körüli lehetett. A fej körülbelül 10 cm-rel magasabban feküdt, mint a test többi része. Átlagos mélysége a sírnak 0.80 m. A tetem kelet felé néz vagyis feje nyugatnak lába keletnek fekszik.

Érdekes és talán eddig *egyedülálló*, hogy a tetem bal oldalán az alsó kar közepétől lefelé, a csipő táján orrával a tetem feje felé egy *második lókoponyát* találtunk. Eleintén ezt a már megtalált lókoponya részeinek véltem. Ez a tévedés megmagyarázható, ha figyelembe vesszük, hogy az első lókoponyát teljesen összetörve kaptam kézhez. Éhik tanár úrral együtt végzett tüzetes vizsgálat során azonban kiderült, hogy bár hiányos, de kétségtelenül két lókoponyáról van szó. Főleg két ugyanazon állkapocs és azonos orrcsontrészek, valamint egyes fogak erre a *döntő* bizonyítékok. A második csak pusztán lókoponya, míg az elsőnél, amelyet a tetem alsó lábszára bal oldalán találtak, a ló alsó lábszárcsontjai is mellette voltak.

Azonkívül a tetemnél mind a két halánték táján nyílt ezüst gyűrűt leltünk, a jobb alkaron ruhafoszlányokat s a lapocka alsó végénél, a gerinc jobb oldalán, reá keresztben, egy fanyelű vaskést vagy árszerű szerszámot. A fának persze csak maradványai vannak rajta. Végül elszórtan néhány rossz ezüsből való lemeztöredék is akadt.

A jobb halántékon talált gyűrű, helyesebben fülbevaló alakja miatt érdemel említést. A gyűrű sodronyának egyik végére reá szorosan egy másik gyűrű van felfűzve és hozzáforrasztva, ehhez pedig egy üres fémgömb maradványa. Ez a fémgömb vagy bogyó a cikói, regölyi és keszthelyi avarkori leletekkel együtt talált fülönfüggőkön is látható. Fegyvert a késen kívül nem találtunk mellette.

Innen azután déli irányban kutató árkot ásva, középtől középig mérve 2·20 m távolságban megtaláltuk a *második* sírt. Ebben is férfi teteme feküdt. Kora Dr. Bartucz Lajos megállapítása szerint 20 éven aluli. Hossza a sírban mérve 1·32 m. A föltűnő kis méretet részben fiatal korának, részben annak lehet tulajdonítani, hogy a sírban fejével erősen előrehajolva feküdt és gerince is elgörbült.

A tetem koponyája annyiban ép, hogy darabjai együtt maradtak, nincsenek összetörve, azonban a fej hátsó része a fejtetőtől lefelé, alighanem kardvágástól, olyképp van leszelve, hogy épen csak a koponya-csont hiányzik, a vágás az agyba alig hatolhatott.

A többi csontok épűgy, mint az első tetemnél is, erősen mállott állapotúak. A lábtőcsontok és lábujjak teljesen hiányoznak, a kezujjaknak is csak nagyrészt elporlott töredékeit leltük meg. Az alkar egymáshoz hajlítva a medencecsonton s így a kéz a gerinc két oldalán feküdt. A tetem fekvése 0·80 m mély a talajszíntől, a fej kissé magasabban előre hajolva, a gerinc meggörbülve, ugyancsak kelet felé néző.

Leletek: Az egyik kengyelt a tetem jobb oldalán a combcsont felső végénél 0·60 m mélységben, tehát kb. 15 cm-rel magasabban találtuk meg, mint a tetemet, helyesebben annak lábaszárát s a rajta fekvő csákányt vagy fokost. A másik kengyelt a bal térd tájékán, tőle 20 cm távolságban 0·80 m mélységben leltük. Mind a két kengyel úgyszólván teljesen ép. A kettő között középen, közel a bal combcsonthoz vaskarika feküdt. Talán a két kengyelt összekötő szíjjal volt kapcsolatban. Mind a két kengyelnek talpa 2·8—3·3 cm széles, ív alakú széle lefelé hajló, alul közép- és szélbordás, a bordák között enyhén hornyolt. A száruk laposak 0·8—1·0 cm szélesek és 3·5 mm vastagok, a fül hosszúkás négyszög alakú, a szárukhoz ívalakban csatlakozik. Felső éle 3·9—4·9 cm hosszú, az egyenestől kissé felfelé ívelően eltér. A fülnyílás ugyancsak hosszúkás négyszögű. Az előbb említett, vagyis a tetem jobb oldalán fekvő kengyel lapos szárainak egyik felén *bemélyesztett félkörös díszítések* s itt-ott *ezüstözés* nyomai láthatók. Mind a két száron a két soros félkörös díszítés vagy annak nyoma a talphoz való csatlakozástól majdnem a fülig észrevehető. A kengyelszáruk másik fele síma, de ezüstözés nyoma ott is látszik.

Ez alatt a kengyel alatt a tetem jobb oldalán, egyik felével a jobb lábszáracsonton feküdt vasból készült harci csákánya, nyelével a fej felé. A nyél persze már elkorhadt. A csákány vasa elég vékony (az él közelében 2·5—3 mm, a köpű közelében sem több 5 mm-nél). Teljes hossza a felső

oldalán mérve 17·5 cm. Felső oldala közel egyenes, az alsó hajlott. A köpi kiálló, fönt és lent is félkörös görbületű. Mind a két szárának vége laposra formált, ívalakú éllel. A hosszabbik (a nyél középtől számítva 10 cm hosszú) szár éle 5 cm, élesre fenve, a rövidebbik szár éle 3·5 cm sarkos, de nincsen kifenve, zuzásra azonban alkalmas így is. Formájára, amennyire ezt rajzból egyáltalában meg lehet ítélni, talán legközelebb áll hozzá a kecskeméti, kisdobrai¹⁾ és nyirkarászi²⁾ csákány. *Határozottan harci fegyvernek látszik.*

A legérdekesebb azonban, hogy tőle 13·5 cm-nyire a fej felé a nyél irányában egy 24. cm átmérőjű, már erősen rozsdátt, hiányos vasgyűrű feküdt hozzáferrasztott, lefelé hajló 3 cm hosszú kampóval. A kampó lapos, lefelé szélesedő. A gyűrűhöz tapadva még a rozsdától vörösre festett nyél maradványa, amely azonban érintésre teljesen szétporladt. Kétségtelen tehát, hogy a kampó a csákánynak a legnagyobb valószínűség szerint a nyeregkapára való felakasztására szolgált. *Eddig tudtommal egyedülálló lelet.*

Arra bizonyítékot, hogy a fokost még a közel multban is a nyeregkapá elejére akasztották, a debreceni Déri Múzeum néprajzi gyűjteményében találtam. Itt ugyanis a XIX. századból való két csendbirtos-fanyereg látható. Ezeken elől a kápán, a bal oldalon az egyikén bőrkarika, a másikon bőrral bevont vasgyűrű látható. Ezek fokostartók, amelyeken a fokos nyelét keresztül dugták. Annyiban eltérő tehát ez az elrendezés a sírban találttól, hogy a karikába a fokos nyelét be kellett dugni, itt meg talán csak a kampót beleakasztani, ámbár elképzelhető az is, hogy a fokos nyelét a honfoglaláskori vitéz is átdugta a karikán s a kampós gyűrű csak arra szolgált, hogy a fokos le ne csússzon a fejéig a karikába, hanem egy tenyérsnyi darabja a nyélnek szabadon maradjon és a vitéznek könnyebben a kezeügyébe essék.

A zabla egyszerű csikőzabla, a koponya mellett balra feküdt összehajtott állapotban. Egyébként meglehetősen ép állapotban van. Az első sírban oldalszáras zabla volt, az oldalszárok azonban hiányoztak. Lehetséges, hogy fából vagy csontból voltak és elkorhadtak.

A kengyelek a kora honfoglaláskori pöröspusztai,³⁾ bodrogyécsi⁴⁾, csornai⁵⁾, pilini,⁶⁾ kótaji⁷⁾ és kenézlői⁸⁾ azonos leletekéhez hasonlítanak a legjobban.

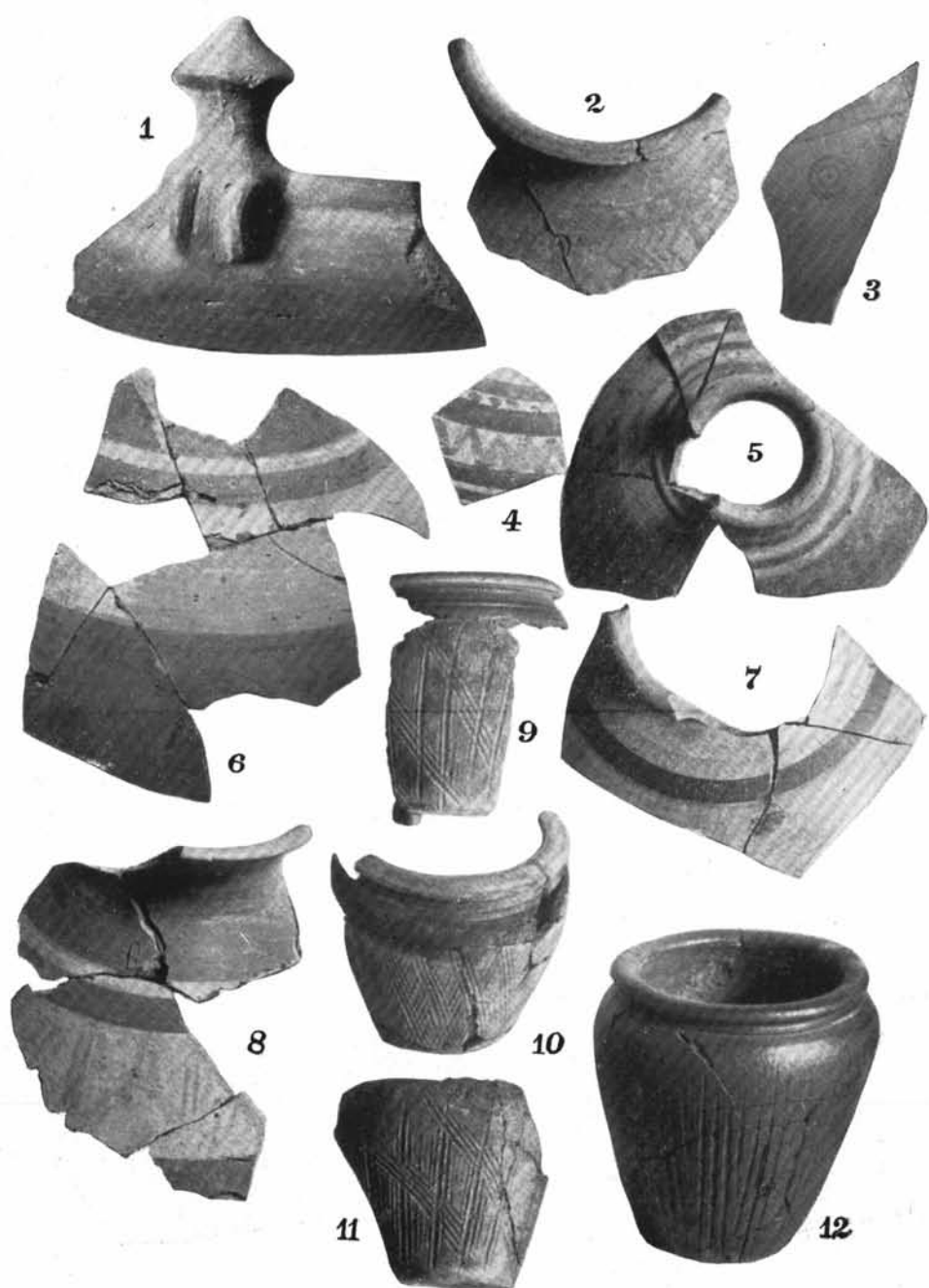
A sírok mellékleteiből tehát annyit kétségtelenül megállapíthatunk, hogy azok kora honfoglaláskoriak és pedig valószínűleg a X. század első feléből valók.

Eddig Budapest területén csak három helyen találtak honfoglaláskori nyomokra: 1902-ben a Kuruclesi-dűlőben Tomka Emilné telkén. Ez később, így az Arch. Értesítőből⁹⁾, mint Lipótmezei is szerepel, de ez tévedés. Más terület ugyanis a Kurucles és más a Lipótmező, a kettőt nem lehet egymással összezavarni.

A telek fekvése eddig pontosan nem volt megállapítva. Erre legalább is a Nemzeti Múzeum iratai között¹⁰⁾ és a közlésekben¹¹⁾ semmi adat nincsen, bár minden iratot átnéztem.

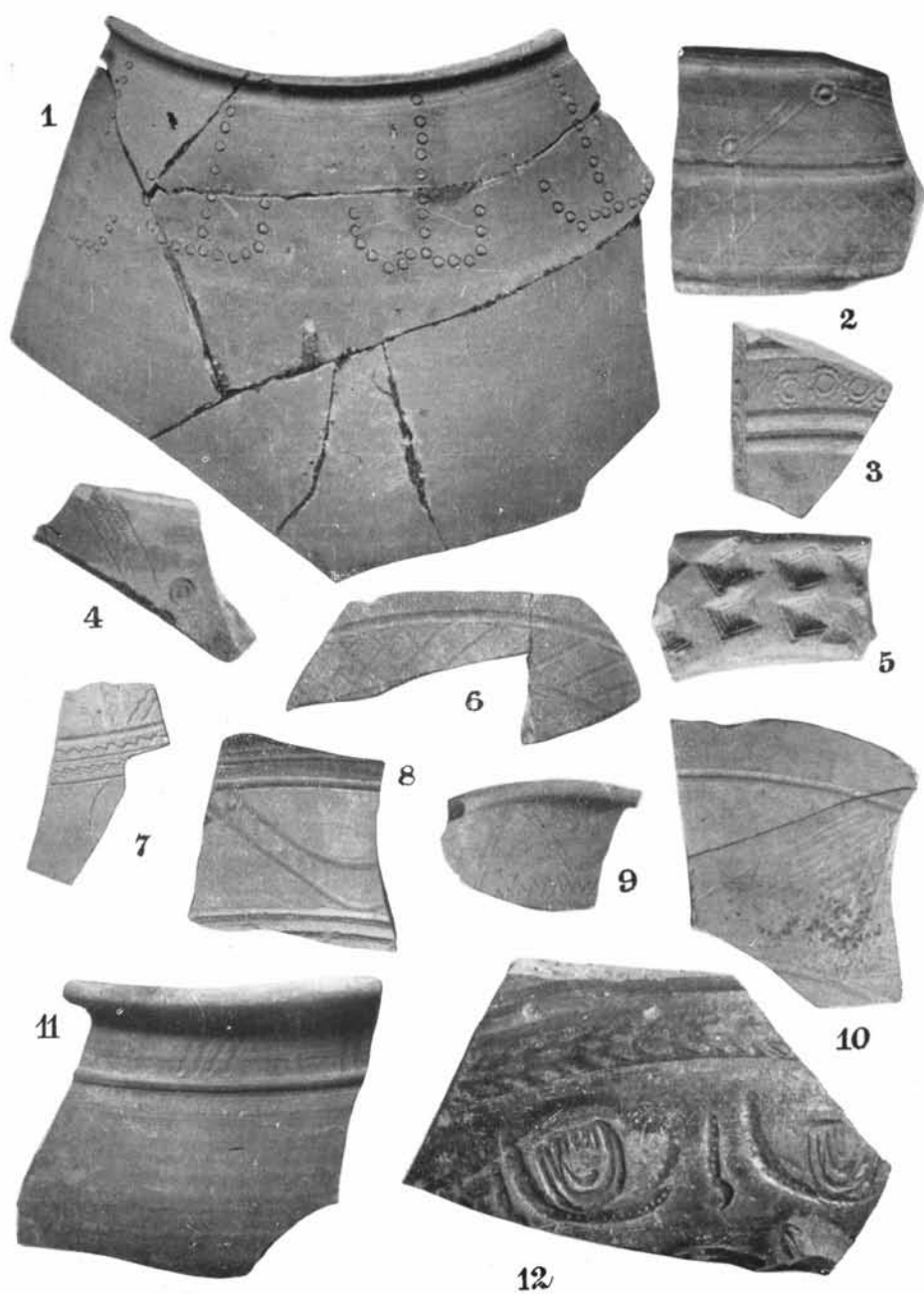
Sikerült azonban kikutatnom a telekkönyvi hivatalban, hogy Tomka Emilnének a Kuruclesen 1902-ben 8 telke volt a Tárogató-út és a mai

X. TÁBLA

A késő La Tène-kultúra festett és grafitos edénytöredékei.

XI. TÁBLA

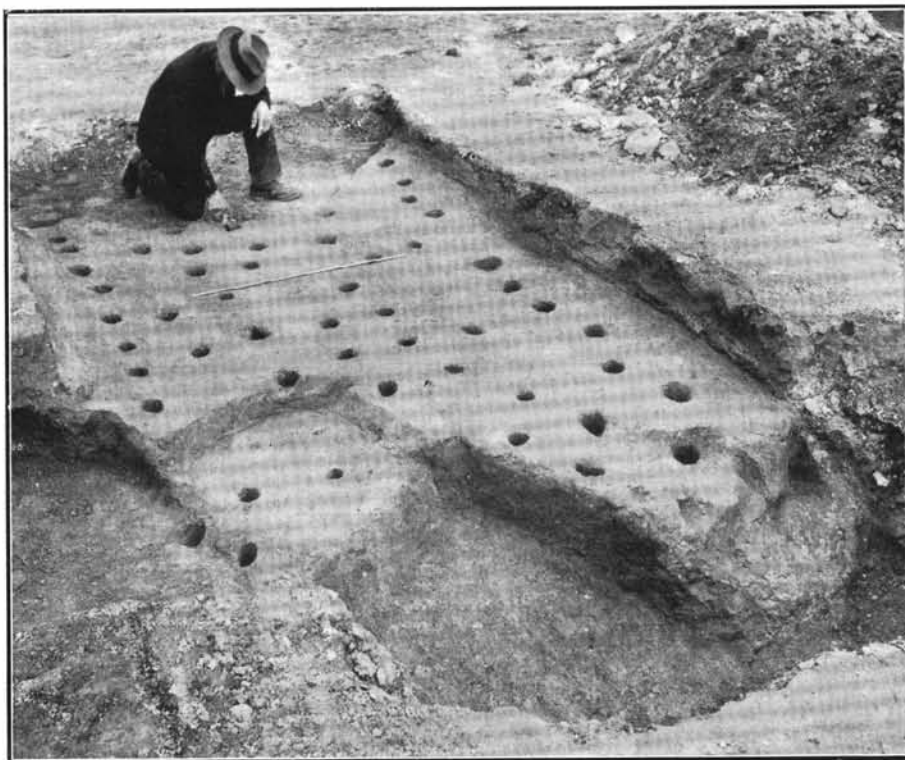

A késő La Tène-kultúra benyomott és simított díszei, Resatus edénytöredéke.

XII. TÁBLA

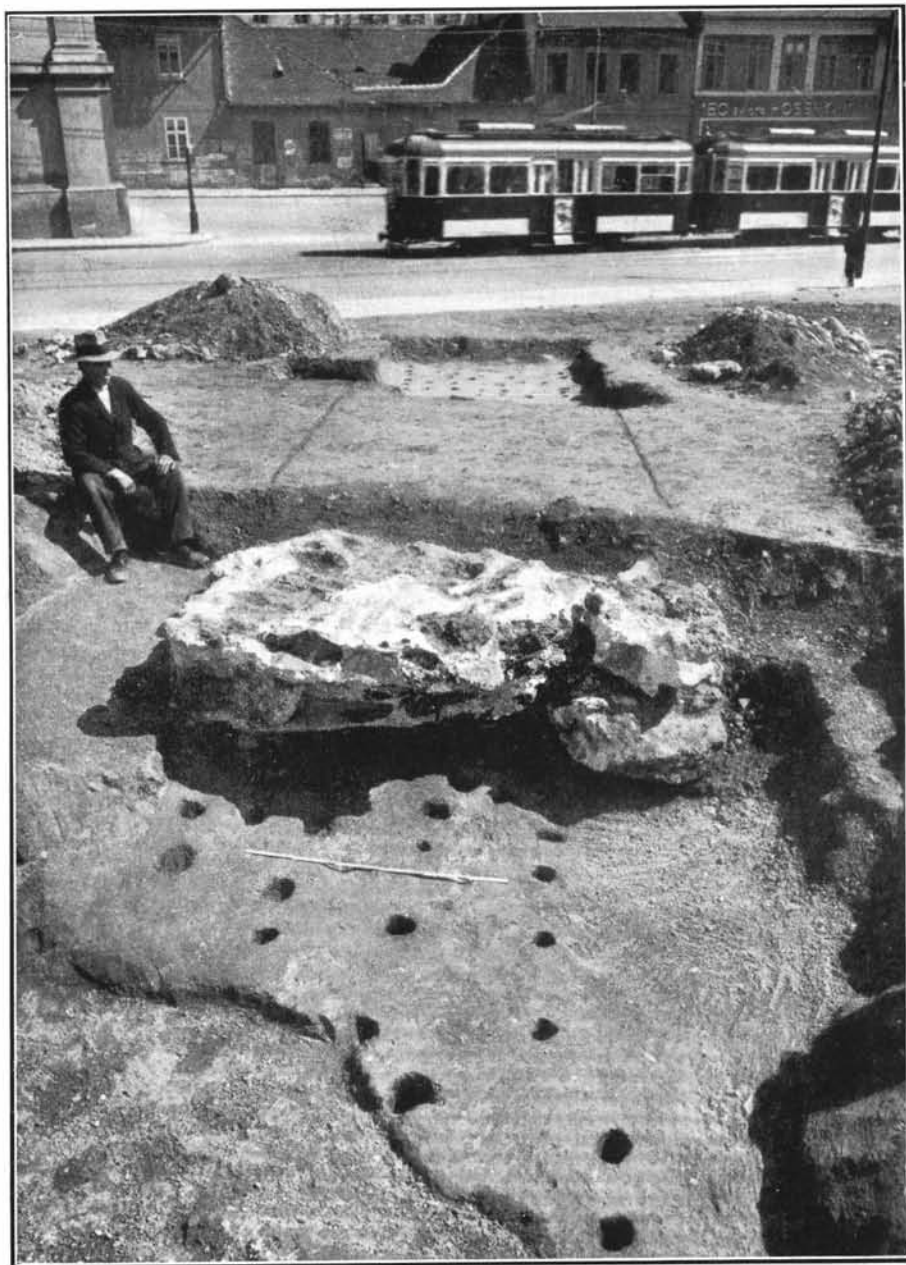
1. A gellérthegyi vízművek építésénél 1904-ben előkerült kerámia.

2. A tabáni őrtorony alapozásának cölöplyukai.

XIII. TÁBLA

A tabáni őrtorony falmaradványa és az alapozás cölöplyukai.

XIV. TÁBLA

1. A 71. számú verem edényeinek egy része a XV. századból.

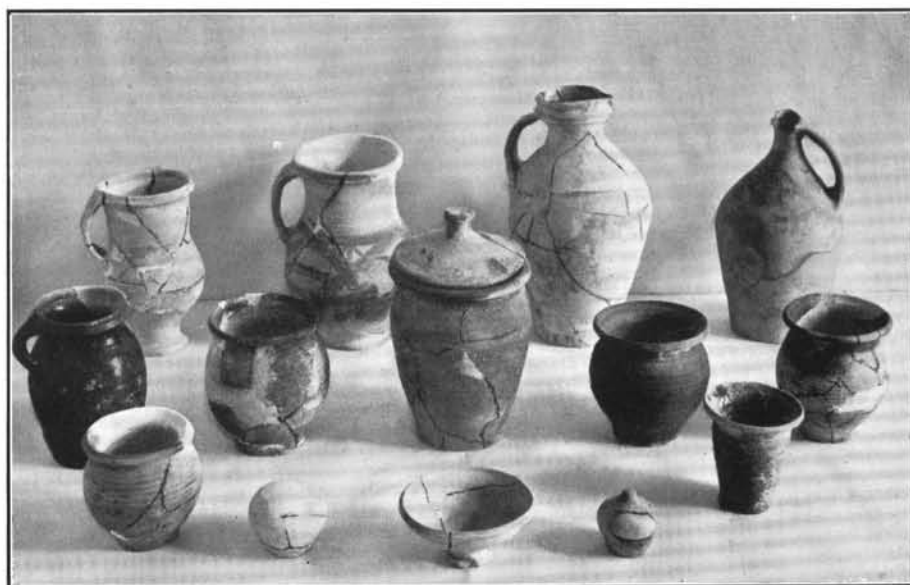

2. Az 51. számú verem kerámiája a XVII. század elejéről.

XV. TÁBLA

1. A 32. számú verem ásás közben.

2. A 32. számú verem helyreállított edényei a XVI. századból.

2. számú sír délről nézve.

XVII. TÁBLA

1. számú sír délről nézve.

Széher-út között két egymástól nem messze fekvő összefüggő csoportban.¹²⁾ Az egyik csoportot, amelyet a Hidegkúti-út 48. sz. telektől — a Mátyás király vadászkastélya és Nyék község temploma lelőhelyétől ma csak a Tárogató-út választ el, 1907-ben megvették a Ferencrendi apácák s ott klastromot építettek. Az építés alkalmával, amint arról most értesültem, sok emberi csont került elő. *A legnagyobb valószínűség szerint* tehát a Nemzeti Múzeumnak átadott honfoglaláskori leletek is erről a telekcsoportról valók. Ez elég érdekes körülmény, amely arra enged következtetni, hogy volt idő, amikor *Nyék község erre is elhúzódt.*

1909-ben a Farkasréti temetőben akadtak honfoglaláskori leletekre.¹³⁾ Úgy ennél, mint az előbbinél azonban csak a leletek vagy azok egy része jutott szakavatott kezekbe, a helyszínét azonban szakértő soha sem látta, hiszen egyiknek a helye sincsen pontosan megállapítva.

Mult évben a pesti oldalon a Mexikói-úton került elő egy sír. Amint azonban dr. Nagy Lajos legutóbb megjelent tanulmányában¹⁴⁾ írja és ő maga is mondja, ez is már feldult állapotban volt.

Nem ok nélkül állíthatjuk tehát, hogy a sírok s különösen a 2. sír az *első*, amelyek a honfoglalás korából *Budapest területén rendszeres ásatással* eredeti állapotban, *teljes egészükben kerültek napvilágra.*

A sírok közelében úgy én, mint az én munkám befejezése után dr. Horváth Tibor több kutatóárkot ástunk, de több sírt nem találtunk, bár a törmelékkúp eléggé kiterjedt fensíkszerű alakja nagyobb sírmezőre engedett következtetni. A talaj különben — eltekintve a felső, mintegy 30 cm vastag fekete termőföldrétegtől — keményen összeállott, apró — többnyire diónyi, mogyorónyi — mészmárga törmelék. Kutatómunka számára a legrosszabb anyagok egyike. A tetemeket alig lehetett a reájuk tapadó kövektől megszabadítani és megtisztítani. Három késünk ment ez alkalommal tönkre.

GARÁDY SÁNDOR

¹⁾ Hampel J. Alterthümer d. frühen Mittelalters in Ungarn I. 184. Fig. 454—455.

²⁾ Hampel J. A honfoglalási kor hazai emlékei. 71. 23. tábla.

³⁾ U. o. 99. XXXI. 2., 3. és Arch. Ért. 1872. VI. Szél Farkas. A pörösi sír, 42. old., 1. ábra.

⁴⁾ Arch. közl. 1873. IX. br. Nyáry Jenő. A pilényi Les hegyen talált csontvázakról. 21. old., 21. ábra. A leletek mellett Ludovicus pius (814—880) érmet találtak.

⁵⁾ Arch. Ért. 1889. IX. Lakner Ambró. A csornai leletekről, 269. V. tábla, 5. ábra.

⁶⁾ Arch. Ért. 1898. XVIII. dr. Szendrey János. A bodrogvécsi honfoglaláskori lelet, 10. old., I. tábla., 5. ábra és II. tábla 3.

⁷⁾ Hampel J. Újabb tanulmányok a honfoglaláskor emlékeiből. 121. 18. tábla 4. Arch. Ért. 1902., 299—300.

⁸⁾ Arch. Ért. XI.V. 1931. Fettich N. Adatok a honfoglaláskor archeológiájához. 53—57., 59. kép.

⁹⁾ Arch. Ért. XXII. 1902., 438. és 440.

¹⁰⁾ Orsz. Levéltár. M. Nemzeti Múzeum, 1902. év, 394. sz.

¹¹⁾ Arch. Ért. XXII. 1902., 440. és Hampel J. Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. II. 847.

¹²⁾ Telekkönyvi hivatal, budai telekkönyv 4532., 7059., 7153., 7355., 7621., 7764., 7790. és 7851. sz. betét.

¹³⁾ Jelentés a M. Nemzeti Múzeum 1909. évi állapotáról, 45. old.

¹⁴⁾ Tanulmányok Budapest multjából, III.: dr. Nagy Lajos, Pest város eredete, 18. 1.

Kelenföld (Tabán) helye és neve.

I.

Egy pusztulásra ítélt városrészről írunk nekrológot, mely fővárosunk történetében minden időkben a mostohatestvér passzív szerepét játszotta, holott éppen e terület kicsiny magvából fakadt ki s fejlődött terebélyes fává a csodásan szép magyar világváros. Ennek a legrégibb időkben még önállóságra hivatott, de ma már csak városrésznek nevezett területnek, mint összekötő kapocsnak köszönhetjük tehát fővárosunk tulajdonképeni megszületését, a régi Buda és Pest egyesítését, Budapestet. A csákányok lassú munkája még itt-ott meghagyott ugyan egy-egy rozoga külsejű épületet, de nemsokára ezek is el fognak tűnni s az utókor számára már egyedül csak az idegen, keleti hangzású elnevezés marad meg mementóként, magyarságunk legszomorúbb korszakára. A tervbevetett városrendezés azonban új, modern városrészt, vagy tündérkertet szándékozik szemünk elé varázsolni s így nem lehetetlen, hogy a mult emlékeitől elszakadt, jelentőségét veszített név is nemsokára feledésbe fog menni a hozzátapadt átkos idők minden fájdalmával együtt. De ne legyünk igazságtalanok, mert ha e városrész jelentős helyzetének és szerepének ellenére alul is maradt eddig a fejlődésben — hiszen nemcsak a sors csapásai, hanem a terjeszkedési lehetőség hiánya is akadályozta ebben — mégsem szabad megfedkezniünk az elhaló Tabán fogalmától elválaszthatatlan (sajnos inkább csak leírásokból ismeretes) olyan emlékekről, melyek hivatva voltak egy dicső multnak fényét visszasugározni, s az itt lejátszódott eseményekről, melyekben Buda és Pest több mint ezer év óta tartó szívverésének lüktetését érezzük.

Mai fővárosunk elsősorban geológiai alakulatának és geográfiai helyzetének köszönheti létét. E két tényező már a legrégibb időkben is arra predesztinálta e vidéket, hogy csakis itt valósulhat meg, s itt emelkedhetik a természetes határvonal, a Kárpátoktól övezett birodalom székhelye. A Duna folyam s annak két partja, az egyik oldalon a hullámozó hegyvidék, a másik felén a termékeny rónaság nemcsak természeti szépséget varázsolt a központi fekvésű helyre, hanem az életnek, az emberi letelepülésnek olyan előnyeit nyújtotta, melyeket már a La-Tène-korszak emberei sem hagytak kiaknázatlanul. Különösen két terület helyzete, s azoknak egymáshoz való közelsége jelölte ki mai fővárosunk terjeszkedési irányát, fejlődési

körzetének alapkövét. Az egyik a mai Óbuda Aquincummal, a másik pedig a mai Tabánnak nevezett városrész volt. Valamikor e területek a maguk külön történetüket éltek, de a terjeszkedéssel járó gyakori érintkezés mind közelebb hozta őket egymáshoz, a sorsközösségbe.

Mindkét városrésztől a legújabb kutatás megállapította, hogy őslakói illyr-pannon népek voltak, akikre még a Krisztus e. I. században egy La-Tène kultúrát hordozó nép, az eraviscok nehezedtek rá.¹⁾ Ezekre következett később a hódító tervekkel hazánkba jött rómaiak uralma, akik azonban már nem elégedtek meg csupán az ittmaradást, az életfenntartást elősegítő természeti előnyökkel. Az ő letelepülésüknél elsősorban a birodalom határát biztosító stratégiai és politikai szempontoknak volt döntő fontosságuk. Ezért fővárosunk kialakulása, fejlődése nem is a legtöbbet nyújtó természetadta ígéret, a mai Tabán helyén, hanem az akkor ott letelepedett kelta lakosságtól elkülönítve, de annak közelében maradván, északabbra a római impérium alá tartozó új alapítású Aquincumban kezdődött. Itt volt az első városi élet, helyet adva későbbben nemcsak a népvándorláskori népeknek, hanem a magyarság egyik legrégibb városának. A mai Tabán és Belváros közti révhelyet azonban épen stratégiai fontossága miatt a rómaiak mégsem szerették volna egészen feladni, s ezért a közelben maradván csak feljebb vonultak, hol a partok megfigyelő állomásai révén minden megmozdulásról könnyen értesülhettek.

Azáltal, hogy a rómaiak északabbra és nem itt alapították városukat, megpecsételték a mai Tabán helyének alárendelt szerepét. Így dacára őslakottságának, önkormányzattal rendelkező római letelepülés e helyen nem alakulhatott ki. A vezetést a körülötte fekvő helyek, előbb Aquincum, később Pest, majd az Aquincum helyén kialakult Buda, vagyis Óbuda és végül a mai Várhegyen épült Buda ragadta magához, melyek mindegyike önálló várossá tudott fejlődni. A mellőzés egyéb okai valószínűleg a természeti akadályok, e völgykatlan zártsága, a belőle elágazó utak keskenysége és emelkedése, továbbá az amúgyis kicsiny területet kettészelő, akkor még szélesmedrű, szabadon folyó patak (a mai földalatti csatornán keresztül vezetett Ördögárka) lehettek, melyeknek ilyen együttes megjelenése az egyenes úthálózatú rendszert követő rómaiaknál sehogysem felelt meg egy városalapítás követelményeinek. A hegyeket különben is kerültk, s szívesebben keresték fel a sík területet, nemcsak a castrumok elhelyezése, hanem a városok szabad terjeszkedési lehetősége miatt is. Részükre tehát a mai tabáni városrész nem is bírt különösebb jelentőséggel, bár ők is használták az itteni kedvező átkelési útvonalat. Épen így a barbár betörések ellen is a mai tabáni oldalon elegendőnek tartották csak egy kisebb őrtorony felállítását²⁾ — amihez előretolt megfigyelő állomásként egy hasonló kisebb védőberendezkedés csatlakozott a Gellérthegy déli oldala mellett,³⁾ — s figyelmüket jobban a természettől kevésbé védett, szemben fekvő pesti partra irányították, melynek megerősítésére már nagyobb gondot fordítottak. Számolhattak a gondolattal, hogy aki kezében tartja a főrvhely kulcsát, a későbbi Pestet, az nemcsak Aquincumot biztosítja váratlan támadások ellen, de egyben uralja az egész felső Duna-Tisza-közét. A Pest helyén épült castellum csakhamar a római limestől keletre, északra és délkeletre eső útvonalak és a dunai közlekedés gyűjtő állomása lett, ahonnan

a Dunán, a révészek mozgó útján át és a mai Tabánon keresztül két irányba ágazva folytatódott az út Aquincum felé.

A mai Tabán letelepülésre alkalmas helyzetét, kedvező fekvésére visszavezethető gazdasági és kereskedelmi jelentőségét — melyet a Duna itteni átkelését megkönnyítő keskeny medre, a budai hegykoszorú által védett és temperált éghajlatánál fogva termelésre kiváló völgy, az innen szétágazó útvonalak, nem utolsósorban a hegy alatti meleg források felhasználhatósága és a szemben fekvő, messzire belátható síkság adott meg — sokkal jobban értékelték honfoglaló őseink. Számukra a Duna megszűnt határvonal lenni, s ezért az itteni partvidék és a környék sűrűbb betelepítésével biztosították az átkelés helyét, mely központi fekvésénél, vonzó és éltető erejénél fogva az új birodalomnak, Magyarországnak szíve lett. Elsősorban a folyam széles kiterjedésű keleti oldalán, körülbelül a mai belvárosi plébániatemplom körzetében — hol még állottak a rómaiak idejében épült castellum falai — alapították Pestet, a révészek, halászok és kereskedők városát. (*Castrum quod dicitur Pest*)⁴⁾

A magyarok, amint azt Hóman szemléltető módon tárja elénk a honfoglalásról írott tanulmányában, mindenkor előszeretettel szállták meg a nagyobb folyók mindkét partját. Ezáltal nemcsak az egyik főfoglalkozásukhoz, a halászathoz alkalmas területet biztosították maguknak, hanem hirtelen támadások ellen azt jobban meg is tudták védeni.⁵⁾ Megérzésükkel, előrelátásukkal ellentétben a rómaiakkal, akik a Duna folyam természetes határát főleg hadi határnak tekintették, itteni letelepedésükkel egy virágzó életnek vetették meg alapjait. A halászattal egybeforrt révész foglalkozás tette ugyanis lehetővé, hogy a mai Tabán területe is benépesedett, s hogy itt bonyolíthatták le a nyugat-keleti kereskedelem gyűjtőpiacának, Pestnek tranzitó forgalmát.

A balparti főrévhelynek volt tehát tartozéka, testvértelepülése a szembenfekvő part környéke, a mai Tabán, melyet megkülönböztetésül Pesttől, (*villa Pest*) a főrévhelytől Kis-Pestnek (*minor Pest ultra Danubium sita*) nevezték.⁶⁾ Ez az elnevezés már maga is elárulja e városrész egykori sorsát, kisebb jelentőségét a fejlődésképes Pest városával szemben. Pedig e tabáni rész szerencsés fekvése és természeti kincsei határozták meg magának Pest városának helyét, melynek még nevet is adott a bolgár-szláv nyelvi átvételre vezethető Pest=kemence szó jelentéséből. A helyelnevezést különben Melich János nyelvösszehasonlításai alapján ma már kétségbevonhatatlanul magyar eredetűnek kell elfogadnunk, mert e név a honfoglalás előtt még nem volt ismeretes.⁷⁾ A révhely mindkét partjának összetartozásával magyarázható, hogy kezdetben ez a kisebb Pest, vagyis a mai Tabán sorsa nem a budai részekkel, hanem valóban Pest városával forrott össze hosszú ideig. Pest akkori domináló szerepét mi sem bizonyítja jobban, hogy a szemben emelkedő mai Gellért-hegyet sokáig Pesti-hegynek (*mons Pestiensis*), a tatárjárás után benépesedett Vár-hegyet Pesti-újhegynek (*novus mons Pestiensis*), a felépített várat pedig Pestújhegyi-várnak (*castrum novi montis Pestiensis*) nevezték. A második keresztes hadjárat után tömegesen bevándorolt és letelepedett németek azonban már Creynfeld (*Craynfeld*, *Kreynfeld*, *Kreinfield*, *Krainfeld*) néven is említik Kis-Pestet, mely elnevezésnek eredetére és a magya-

ros Kelenföld megjelöléssel való kapcsolatára azonban még ma sincs elfogadható magyarázatunk.

A mai Tabán területére eső átkelési szakasz, ha nem is mindig a hely meghatározott megjelölésével, többször foglalkoztatta krónikásaink képzeletét. Így már a titokzatos hún krónika sokat vitatott szerzője Kézai is, a hún sereget a tévesen Sicambriának elnevezett Aquincumtól délre vezeti át a Dunán, vagyis a mai Tabán, illetőleg a pesti Duna-szakasz helyén.⁸⁾ Szerintünk itt a szerző — ha eltekintünk az események zavaros beállításától, s történeti valószínűtlenségétől, melyből csak az átkelés homályos hagyományai és a közelben lejátszódott, de már későbbi, a magyarok idejére tehető ütközetek rejthették magukban a hiteles történeti magot — másra, mint a pesti főrévhelyre nem is gondolhatott, mert az események megnevezett színhelyei, már amennyire azok geográfiailag követhetők, az itteni átkelés főútvonala körül látszanak csoportosulni.

Amit azonban a régebbi krónikákból csak sejthetünk, azt Thuróczi határozott formában tárja elénk. Ugyanis ő az első, ki a hún harcokkal kapcsolatosan tisztán etimológiai alapon, a cselekmény szavának magyarázásával Kelenföldnek nevezi a révhely budai partvidékét. (*Transnatao itaque infra Sicambriam Danubio, in ea parte, ubi nunc villa Kelenfewld locata est, propter quod et eadem hoc vocabulo denominata dicitur*).⁹⁾ Már ebben a megkülönböztetésben, hogy Kelenföld neve itt a révhelynek nem a pesti, hanem a budai partját jelöli meg az átkelés színhelyéül, számolhatott Thuróczi annak régebbi keletkezésével, őstelepülésével, s egykori nagyobb történeti jelentőségével.

Thuróczi tetszetős megjegyzése most már bizonyos történeti eredetiséget és érdekességet adott a lassanként feledésbe menő névnek és helynek, mely az ő idejében Buda várának fénye mellett úgyis az alsóvárosok jelentéktelen szerepét töltötte be. Észrevételét az utána következő krónikák és történetírások kritika nélkül vették át, s egy félszázaddal később már Csáthi Demeternek, a »Pannoniai ének« szerzőjének nyújtott kitűnő ötletet hasonló, de inkább csak játékos helymagyarázásokra. Csáthi Demeter azonban történeti valószínűséggel Árpád honfoglalásának eseményeit fűzte a kelenföldi átkeléshez (Árpád juta magyar néppel .... Kelemföldén a Dunán elkelének .....).¹⁰⁾ A hún mondák eredete és hitelessége fölötti tudományos viták során, a problémával foglalkozók igen helyesen rá is mutattak a hún krónika szerzőjének egyéb tévedésére is, ki részben a honfoglalás eseményeit, részben még frisebb hagyományok hatásán későbbi történéseket vetített át a »primus introitus« szövegébe.¹¹⁾ A tévedésért azonban Kézai épen úgy nem vádolható akár mesterkéltséggel, akár tudatos elferdítéssel, amint Thuróczi sem, ki egy új megrögzíthető adattal, Kelenföld névvel akarta az átvett monda dunántúli hadjáratának hitelét igazolni. Kézai kompilációja, mely mondai elemek és a helyi emlékek látszólagos kapcsolatából akart valószínű történetet nyújtani, erősen érezteti ugyan a kritikai megfigyelés hiányát, de épen meseszerűsége, ami az élő hagyományok foszladozó szálainak és az irott források ingadozó adatainak egymásbaszövéséből keletkezett, mutatja legjobban, hogy még ez az önkényes feldolgozás is sokkal közelebb állott szerzőjének szívéhez és képzeletéhez, mint az általa felhasznált, de új keretbe foglalt szűkszavú

régi Gesta és a szétszórt, megtévesztő, sokszor rosszindulatú vértelen, száraz külföldi forrásanyag.¹²⁾ A hún krónika, bár általában felhasznált forrásainak szövegét követi, mégis egyéni felfogású és színes beállítású alkotás a magyarok első bejövételéről, amint természetesnek látszó és meggyőző Thuróczi számára a néphagyományból vett hozzáfűzés. Az átkelésrel kapcsolatban elsősorban mindketten abban tévedtek, hogy a csak lazán összefüggő hagyományokat nem helyezték megfelelő időbe. De az ő felfogásuk szempontjából ez a tévedés nem is volt annyira szembe-tűnő, mert a magyarság őstörténete iránt érzett túlfűtött lelkesedésükben a közös származás tudatát, a testvéri kapcsolatok megerősítését és Attila hőroszi alakján át a hatalmas hún nép utódainak, a magyarság nagyságának dicsőítését tűzték ki főcélul.

Thuróczi Kelenföldje azonban semmiesetre sem egy szójáték kedvéért alkalmazott betoldás és kitalálás, amint azt Bleyer állította,¹³⁾ mert az elnevezés több mint egy századdal Thuróczi előtt megtalálható már a Bécsi Képes Krónikában is Szent Gellért vértanúságának leírásában, melyben a mai Gellérthegy mint Kelen-hegy, vagyis Kelenfeld (Kelenföld) hegye néven említetik. (Et everterunt currum eius in ripam Danubii, ibique abstracto eo de curru eius, in biga positum, de Monte Kelenfeld submiserunt).¹⁴⁾ S így vette át egy pár évvel későbbben Mügelin is krónikájában, akinél pedig ez annál feltűnőbb, mert mint német író, a magyar helyneveket általában erős torzítással adta vissza. (Kelenveld)¹⁵⁾ De ha tovább megyünk a kutatásban, Kelenföld nevét legkorábban egy 1291-ben kibocsátott oklevélben találjuk meg¹⁶⁾ (Jerney J. egy 1277-ben keltezettet is említ)¹⁷⁾ ami arra enged következtetni, hogy az itteni kispesti révész lakosság megnövekedve a tatárjárástól elpusztult Pest (Pest maior) megmenekült magyarjaival a Kis-Pest megjelölés helyett a XIII. sz. közepétől már jobban a valószínűleg korábban is ismert magyar hangzású és jelentésű Kelenföld elnevezést kezdte használni. Az idegenek azonban megmaradhattak, de már szórványosabban egy csak általuk használt s az oklevelek tanúsága szerint szintén régebbi kifejezés, a Creynfeld helynév mellett. Kis-Pest neve ugyan még a XIV. sz. közepén sem veszett ki teljesen okleveleink szövegéből, s a csak már ritkán felbukkanó Creynfeld elnevezéssel körülbelül egy időben tűnik el, amiből az itteni magyarság megerősödésére következtethetünk. De az önálló jelentésű magyar elnevezés mind gyakoribb használatára más részről viszont bizonyos függetlenítést, szakadást sejtet a Nagy- vagy Régi-Pesttől. Ezt a szándékot a XIII. sz. közepének lakossága könnyen meg is valósíthatta volna, mert a tatárok visszatérésétől való félelem miatt még sokáig nem gondolhattak a romokban heverő Pest helyreállítására, s ezért fáradoztak inkább Buda-vára felépítésén. A szerencsésebb helyzetű Kelenföld, melyet a sárga veszedelem viharai jobban megkíméltek, a révhely testvérpartjának teljes pusztulása s a katasztrófát követő idők bizonytalansága most alkalmassá is tették az önálló fejlődésre. De az ugyanekkor megkezdett Buda vára felépítésének gyors iramát, melyet védelmi célkitűzése miatt maga a király szorgalmazott legerősebben, nem tudta átvenni, s alig tette meg az első lépést az önállóság felé — a XIV. sz.-ban külön községnek is nevezték (Villa Kelenföld)¹⁸⁾ — máris beleolvadt egy új és nagyobb közösségbe, Buda városába. Pedig e terület mint a budai

híres szőlőtermelés egyik középpontja, az ország átmeneti kereskedelmének és a pesti gyűjtőpiacnak révhelye, az itt épült, ugyancsak nevezetes Szent Gellért egyházzal már jóval a tatárjárás előtt nagy jelentőséget érhetett el.

A földrajzi nevek megváltoztatása azonban a középkorban sohasem történhetett hivatalos elrendelésre, legtöbbször valami erősen élő, vagy újból felelevenített néphagyomány fűződik keletkezésükhöz. Így a Thuróczi-féle közlésnek valóban lehetett valami mondai alapja, de hogy Kelenföld csakugyan a történeti ténynek vehető átkeléstől, még pedig a húnok itteni átkelésétől kapta volna nevét — vagyis még a húnok idejében s az ő nyelvükön — nemcsak bizonyítani, de feltételezni is nehéz. Szerintünk a jobban hangzás szerinti egyezést és nem azonos jelentést adó, cselekvést kifejező szónak a név keletkezéséhez semmi köze nincsen. Inkább hisszük, hogy itt egy ismeretlen tulajdonnév, esetleg valamilyen természeti jelenségből, megfigyelésből vett szó, vagy köznév lehetett a származás alapja, amit Thuróczi a húnok átkelésével hozott kapcsolatba, de olyképen, hogy abba viszont egy időben meg nem felelő eseményt, a honfoglalás mondakörének emlékét szőtte bele. De hasonlóképen kérdéses ezen elnevezésnek a magyarok átkelésétől való származtatás lehetősége is, mert bár élő hagyomány tarthatta fenn itteni átkelésük emlékét, a földrajzi nevet aligha képezhették — dacára, hogy több példa van a cselekvést kifejező nevekre — a történés szavából. A XIX. sz. nyelvtudománya ugyan a menést, járást jelentő *kel* szó törzsalakját fogadta el a származtatás alapjául s csupán csak a szó fejlődésének, képzésének változataiban alakult ki eltérő vélemény.¹⁹⁾ Így Révai Miklós a *kelen* vagy *kelem* alakzatot a *kel*, *átkel* ige legrégibb alakjának tartja, melyből Székely István krónikájára támaszkodva, Kelenföld nevét — azokkal szemben kik azt a *kelő* szóból származtatják — XVI. századi használat szerint Kelényföldre helyesbíti.²⁰⁾ Az ő fejtegetésére vezethető tehát vissza a XIX. sz.-ban használatos Kelényföld, Kelényhegy s Kelénybérc elnevezések.

Hódító hadjáratokban egy olyan természeti akadállynak, vagy határnak legyőzése, mint a Duna folyam átlépése volt, a régebbi kor embeire rendkívüli eseményként hatott, melynek emlékét a győztesek kiszínezett mondáikban tartották fenn sokáig. Ilyen monda maradhatott fenn a kelenföldi átkelésről is, mert ettől függetlenül úgy történeti távlatból, mint városföldrajzi szempontból annyit mi is megállapíthatunk, hogy minden dunántúli hadjárat kulcsa, minden kelet-nyugati, vagy nyugat-keleti irányú és dunamenti tömeges megmozdulásnak útja a Pest körüli s főképen a pesti révhely, vagyis a kelenföldi átkelés volt. Ezalatt természetesen mindig a mai tabáni partvidéket s nem a tévesen megjelölt s érthetetlen felületességgel már a köztudatba is átment mai Kelenföldet kell érteni. A népvándorlaskori népek egymást követő átvonulásai s így a húnok átkelése is csak itt történhetett meg, ami épen oly biztosra vehető, mint a magyaroknak részleteiben már jobban rekonstruálható itteni átkelése a honfoglalás idejében. Másféle elnevezés, vagy annak hiánya még nem zárja ki a lehetőséget, de ellentmondást sem találunk a krónikák elbeszéléseivel szemben.

A dunai átkelés legbővebb leírását Anonymus, *Gesta Hungarorum*-jából ismerjük, de ebben a Névtelen mester a megyeri révet jelölte

meg az átkelés helyéül, melynek emlékét — ha e hely nyoma el is veszett teljesen — a mai békásmegyeri s a vele szemben fekvő káposztásmegyeri összetett helynevek őrzik.²¹⁾ Kézai rövid leírása viszont a megyeri átkelést nem is említve, a pesti és szobi révhelyeken vezeti át Árpád seregét.²²⁾ E kétféle előadás alapján Salamon Ferencnek Anonymussal szemben felsorakoztatott szkeptikus és elfogult álláspontjainak megdöntésére Dedek Crescens igen érdekes kombináció mellett érvel.²³⁾ Szerinte Árpád átkelése egy nagy körületekintéssel kidolgozott bekerítő hadműveletnek volt sikeres végrehajtása. Elővigyázatból, a csapat előbb a Duna balpartján vonult fel s a Rákospatak körül megpihenve, haderejüket ott három részre osztották. A déli szárny a pesti révnél, az északi a szobi s a főcsapat Árpáddal az élen a megyeri révnél kelt át.

Egy bizonyos, hogy az átkelés legközelebbi célja az egykori Aquincum, Pannonia kapujának, Attila városának bevétele volt. Bár Pannonia belsejébe a fő útirány a délebbre fekvő pesti réven vezetett át, mégis mindaddig, míg Aquincum a maga előretolt castrumaival együtt nem jutott a honfoglalók kezébe, nyugat felé az út nem volt szabad, vagy legalább is a Duna jobbpartjának, körülbelül az egykori Brigetio-ig terjedő rész biztosítása nélkül kockázatos lett volna minden nagyobbarányú hadi vállalkozás. Dedeknek egy kissé túlzott óvatosságot mutató hadi elgondolása — ami a vakmerő, kalandos harcok után vágyó, félelmet és akadályokat nem ismerő őseink természetének aligha felelhetett meg — egy ilyen Aquincum ellen irányuló koncentrikus támadás kivitelét látszik igazolni.

Salamon azonban a megyeri átkelésben egy teljesen indokolatlan hadi mozdulatot lát, melyet szerinte Anonymus csak azért szőtt elbeszélésebe, mert nyelvészkedési szenvedélye ellenállhatatlanul sodorta az ő *hetumoger*-jeit a mogerri révhez s ezért leírását nem is tekinti másnak, mint fikciónak, az író képzeletének.²⁴⁾ De ha kétségbe vonta Anonymus megbízhatóságát, akkor miért nem élt hasonló óvással Kézainál is, ki a pesti átkelés mellett ugyanakkor egy hatalmas kerülőt tétetett meg a magyar sereggel a szobi révhez, csak azért, hogy Marót nevének mondai hitelét fenntarthassa, megerősíthesse.²⁵⁾ Salamont azonban túlságosan magával ragadta a Névtelen elleni harc heve, s a szerinte is annyira fontos átkelés kérdését, amit maga vetett fel, dacára szellemes gondolatmenetének, ellentmondásaival még zavarosabbá tette.

A honfoglaló magyarság a történetírás eddigi megállapításai szerint a Duna vonaláig komolyabb ellenállásra nem talált s ezért a birtokba vett területeken annyira biztonságban érezte magát, hogy észak és dél felé különösebb veszedelem nélkül bocsátkozhatott nagyobb kalandozásokba. A biztonság érzetét ideiglenesen a Duna folyam eléggé megnyugtató, természetes védelmi vonala adta meg. Árpád azonban mindaddig nem tarthatta államszervező intézkedéseit és a honfoglalást befejezettnek, míg az elfoglalt részeket nyugat felől hadi és politikai szempontokból kellőképpen nem biztosíthatta. De vonzotta a honfoglaló magyarságot a Dunántúl termékenysége, fejlettebb mezőgazdasági élete és városainak kultúrája. Ezért nem helytálló Borovszky azon álláspontja, hogy Árpád és a magyar nemzet nem azzal a szándékkal lépte át Pannonia határát, mintha itt új hazájukat akarták volna biztosítani.²⁶⁾ Igenis, épen abban

emelkedik ki legjobban Árpád kitűnő hadvezéri és diplomáciai érzéke, hogy székhelyét nem az eddig elfoglalt területek középpontjában, hanem — előbb a délvidéki bodrogi részekre, majd ismét a dunai határszélre — a nyugat-keleti érintkezés centrumában, a pesti révhely közelségében, Csepelszigetére helyezte át. Innen szinte közvetlenül figyelhette nyugati szomszédait és hamarosan értesülhetett a Dunántúl minden megmozdulásáról, eseményéről. A sziget ugyanakkor kitűnő lakóhelynek is bizonyult, mert a hadjáratok alatt hátrahagyott asszonyoknak, gyermekeknek s az egész háznépének védelmet nyújtott, hirtelen meglepetések ellen.²⁷⁾ E tudatos és tervszerű előkészítések Árpád államalkotó és hadvezéri képességének legragyogóbb bizonyítékai. Nem a véletlenre, hanem az alkalomra számított, amikor támadólag léphetett fel. S hogy a tervek már előbb fogamzottak meg elméjében, épen későbbi átgondolt, bölcs rendelkezései mutatják, amikor a megszállás, a település súlypontját, a Dunántúlra tette át. Ezzel a ténykedésével erősítette meg a Kárpátoktól övezett új haza fennmaradását, amelyet még olyan nagy népek, mint a húnok és avarok, sem voltak képesek megtartani. Csakis ilyen földrajzi elhelyezkedés és egység mellett volt megvalósítható később a nyugati keresztény kultúrközösséghez való csatlakozás és a keleti érdekkörtől való teljes elszakadás.²⁸⁾

Amikor Árpád vezér elérkezettnek látta az időt terve kivitelére, ő *et omnes sui primates, communi consilio et pari consensu ac libera voluntate, egredientes de insula, castra metati sunt ultra Surcusar usque ad fluvium Racus, et dum vidissent, quod undique tuti essent, nec aliquis eis obsistere valeret, transierunt Danubium.*²⁹⁾ E leírás vonalát követve a lovas magyar sereg Csepelszigetről elindulva a soroksári Dunaágtól kezdve a kezükbe jutott Pesten keresztül szorosan a Duna balpartján haladt a felfejlődésre, csapatszemlére és táborozásra kiválóan alkalmas rákosi síkságra. Ennek a demonstráló felvonulásnak főcélja nyilvánvalóan a szemközti part lakosságának megfélemlítése és szemmeltartása volt, mely a harcias sereg láttára le is mondott minden ellenséges küzdelemtől és az átkelés megakadályozásáról. Árpád nem is késlekedett sokáig s a vezérek tanácskozása után a jelentések szerinti legmegfelelőbb pontokon vezette át seregét a túlsó partra.

Történetírásunk egy része Anonymus megjegyzése nyomán a megyeri partokra teszi az átkelést. (*Et portum, ubi transitum fecerunt, portum Moger nominaverunt*)³⁰⁾ Nemcsak a helynév fennmaradása támogatja látszólag ezt a feltevést, hanem még hitelesebbé teszi azt a melegforrások megemlézése is, amit Podhradczky és Ortvay döntő bizonyítéknak vesz a megyeri átkelés mellett.³¹⁾ Következtetéseiket azonban egy kisebb terepszemle is könnyen megingathatja. Ha nem is helyezkedünk mindenben Salamonnak az egész kérdést elutasító álláspontjára,³²⁾ — mert kisebb csapatok itt is átkelhettek — a költői képzetnek tartott megyeri átkelés helyét épen az ő megjegyzése alapján hajlandók vagyunk egy későbbben elnevezett, vagyis ezen átkeléssel össze nem függő révhelynek tekinteni, mely az itt letelepedett Magyar-Megyer törzs után kapta nevét, amint a közbeeső Jenő faluhoz tartozó jenei rév is csak a magyarok letelepedése után keletkezett. Különböztet mindkét révhelyről megállapíthatjuk, hogy csak jelentéktelen, inkább halász- és hajóstanyának nevezhető vízi vámszedő

helyek voltak, melyeknek forgalmi és kereskedelmi jelentőségük még a Névtelen korában sem volt. De nem is lehetett, mert e helyeken eltekintve a Duna kiöntési területétől, a rákosi határt környező mocsarak és tavak — melyek még a XVIII. század végén is, amint azt egy Balla-féle térkép mutatja, meglehetősen kiterjedtek voltak,³³⁾ — megakadályozták akár fontosabb útvonalak, akár pedig városok keletkezését. A több természeti előnnyel rendelkező közeli pesti révvel szemben a megyeri és jenei rév természetesen el is veszítette jelentőségét, különösen, ha meggondoljuk, hogy mindkét rév átkelési vonala nemcsak egy-egy szigetbe ütközött, hanem még ezek megkerülésével sem jutott a túlsó parton fontosabb útvonallal közvetlen összeköttetésbe. Pleidell igen helyesen mutatott rá, hogy a megyeri rév a jenei révvel együtt minden jelentőség nélkül, csak a jobb lehetőség hiányában alakulhatott ki.³⁴⁾ A Dunának Megyertől körülbelül a Lánchídig terjedő szakasza úgy forgalom szempontjából, mint városképződésre teljesen alkalmatlan volt s még a fennálló Óbuda is, mely tekintélyét csak római örökségének köszönhetette, dacára a későbbi királyi pártfogásoknak, épen partjának nehéz megközelítése és ezáltal gazdasági életének pangása miatt fejlődni nem tudott, lehanyaglott.³⁵⁾

De mi értelme lett volna a honfoglaló sereget Megyerig felvezetni, amikor Anonymus félreérthetetlenül csak a Rákos vizéig vonultatja fel őseinket. A rákosi táborozás után, melynek főcélja a hadműveletek megbeszélése volt, útjukat semmi esetre sem folytathatták tovább észak felé Megyerig, mert akkor miként jutottak volna az átkelés után a körülbelül 10 km-rel délebbre eső Felhévizekig, ahonnan csak másnap vonultak be a lakosságtól elhagyott Attila városába, Aquincumba. A leírásban említett melegforrások (usque ad aquas calidas superiores) ugyanis nem hagynak kétséget aziránt, hogy azok itt nem a békásmegyeri forrásokat, hanem csakis a mai Császárfürdő környékét jelenthetik.

De épen a melegforrások helyének különböző magyarázata szerint alakultak ki e kérdésben elterülő felfogások. Így Podhradczy és Ortway, kik a megyeri átkelést fogadták el hiteles feljegyzésnek, e helyhez való ragaszkodásukban a forrásokat is Megyerre helyezték át, aminthogy a Csillaghegy alatt valóban vannak is kisebb hőfokú források. Elgondolásuk Fessler és Hell tulzott elképzelésével szemben — akik Pócsmegyerre tették az átkelés helyét, —³⁶⁾ nem is lépik át a valószínűség határát. De már Podhradczy azon állítását, hogy Felhévíznek a Névtelen idejében még a megyeri forrásokat kell értenünk, mert a mai Császárfürdő környékének hévvizeit csak a későbbi századokban nevezték ugyanígy, teljesen tartatatlan. Különben is, ha portus Moger csakugyan a megyeri révet jelentené, akkor amint azt oklevélszövegben is találjuk, annak forrását a meglepő geográfiai tájékozottsággal rendelkező Anonymus is a Megyer helynévvel kapcsolatosan nevezte volna meg. (ad aquas calidas sita in Meger)³⁷⁾ Anonymus szövegének magyarázó jegyzetében Pauler nem is foglalkozik a megyeri forrásokkal, hanem ezektől délebbre, a mai Rómaifürdő helyén keresi a közelebbi meghatározáshoz annyira fontos forrásvidéket, mely a feltételezett megyeri átkelés utáni pihenőállomás helyének már jobban megfelelne.³⁸⁾

Mindkét forrásvidék azonban csak egy északi, tehát Megyerről jövő támadás esetében lenne esetleg elfogadható ; már pedig akkor előbb az egy-

kori Aquincumhoz tartozó ú. n. polgárvárosi részen, a mai Papföldön keresztül s csak annak elfoglalása után juthattak volna az erős falakkal körülvett Attila városába, a mai Óbuda helyére. Ez a terület pedig, mely az egykori Aquincum megerősített táborhelyét és a katonavárost foglalta magában, Árpádék táborozási helyével épen szemben feküdt, ott, ahol az elhagyatott burgus, egy ugyancsak a rómaiak idejében épült hídfőnek nevezhető őrtorony állott.³⁹⁾ Az őrtorony mely egyik erődje volt Contraaquincumnak, valószínűleg még a római uralom hanyatlása után el is pusztult a híddal együtt, mert különben itt kelhetek volna át legkényelmesebben őseink. De innen megkezdeni az átkelést — bár a Duna itt jóval keskenyebb, mint Megyernél, — a szemben fekvő, mai hajógyári sziget megerősített falai és az ottani part keskenysége miatt nem volt észszerű. Ezért a part mentén haladva jóval délebbre vonultak s a legrövidebb szakasz környékén keltek át. Ezáltal a Csepelszigetén hátrahagyott hozzátartozóikkal jobban megtarthatták az érintkezést, s olyan helyen érhettek partot, ahol elég széles térség állott rendelkezésükre a torlódás elkerülésére. Így juthattak a Császárfürdő hévvizeire, ahol rendbeszedhették csapataikat s ahonnan már egyenes út vezetett az erősség kapujához.

Lehetséges, hogy az Anonymus által használt »ad aquas calidas superiores« kifejezésnek szigorúan vett comparativus nyelvtani alakja a történetírók egy részét arra készítette, hogy a távolabb eső Római-fürdőt jelöljék meg Felhévíz helyett; alapul véve a Névtelen I. fejezetét, ahol írója Attila városának fekvését határozottan a mai Császár- és Lukács-fürdők környéke fölért északra, azaz a mai Óbuda helyére teszi. (iuxta Danubium supra calidas aquas). Minthogy ugyanazon hely ismételt megemlítéséről van szó, azt hisszük, a XII. század fordulóján élt író kifejezéseiben nem szükséges ennyire megkülönböztetett nyelvtani finomságot keresnünk csak azért, hogy abból messzebbmenő következtetéssel más értelmezést kaphassunk. Hiszen a super (supra) és superior szavakat még a fontosabb helymeghatározásokat megkívánó oklevelekben is a legnagyobb szabadsággal alkalmazták. Így az egyszerűen »calidae aquae«-nak írt hévvizeket Buda bármelyik forrásvidékének megjelölésére, tehát még Alhévízre, a mai Tabán területének megjelölésére is használták. A »super calidas aquas« mindenkor Felhévizet, a mai Császár-fürdő környékét, míg az »ad aquas calidas superiores« helymeghatározás egyformán vonatkozhatott Felhévízre és a Szent János lovagok szentléleki kórházának, a mai Római-fürdő forrására. Anonymus tehát, mint Gestájának I. fejezetében, úgy a XLVI.-ban is egyformán Felhévizet érthetett, amelyet csakis délfelől lehetett úgy megközelíteni, hogy az út további folytatása Óbudára, Attila városába vezessen.

Anonymus elbeszélése tehát egész világosan a helynevek meglehetősen csoportosításával és az eseményeknek úgyszólván történeti hűségével a pesti révre vonatkozik, amint Kézai⁴⁰⁾ határozottan meg is nevezi az átkelés helyét, a pesti révhelyet. Egy fennmaradt hagyomány felhasználásával ezt a pesti révhelyet nevezhette Anonymus is a honfoglalásnak, a magyar nemzet e minden bizonnyal egyik legfontosabb hadi tényének kiemelésére Magyar-Révnak, amint megőrizte egy másik néppel kapcsolatosan a Görög-Rév elnevezést, a Tiszának azon helyéről, hol az Árpádtól megvert és

menekülő görög sereg az átkelés alkalmával a vízbe veszett. (Unde locus ille, ubi Graeci mortui fuerunt, a die illo usque nunc Portus Graecorum nuncupatur).⁴¹⁾ Minthogy az elnevezés nem adott határozott topográfiai megjelölést, ezáltal kínálkozott a kérdés történeti hitelességének megoldására alternatív lehetőség.

Prinz Gyula Budapest földrajzi leírásában a Duna erősebb sodrása miatt ugyan könnyelműségnek tartja a pesti átkelést.⁴²⁾ A Rákos mezejéről irányított hadművelet egyes mozzanatai azonban mégis arra engednek következtetni, hogy a főcsapat, Árpád átkelésének a mai Vigadó tér környékén kellett megtörténnie, mert minden időben, vagyis már a honfoglaló magyarság előtt, de későbben is körülbelül itt volt az állandó jellegű átkelési vonal és nem az akkor még posványos mocsarakban bő s majdnem háromszor oly széles megyeri partok között. Az átkelési helyek keletkezését elsősorban a földrajzi helyzet határozta meg. Az állandósulást azonban már maga az ember biztosította azáltal, hogy ezt a helyzetet a leleményesség és a technika mind fejlettebb eszközeivel alkalmasabbá tette az átkelésre. De ezt a fejlődést a természetadta előnyök felismerése mellett főképpen az előző korszakokban kijelölt és gyakorlatilag is jól bevált utakhoz való ragaszkodás, a tradíció tette lehetővé, míg az áthidalás technikája már csak alkalmazkodást jelentett. S maga Prinz mondja, dacára előbbi kételyeinek, hogy talán semmiben sincs annyi tradíció, mint épen az utak megtartásában, melyeket a természet kényszerítő ereje jelölt ki.⁴³⁾ Így már a rómaiak idejében is szinte centripetális törvényszerűséggel a különböző irányból jövő jól kitaposott főútvonalak ide, a pesti átkeléshez vezettek és nem a mocsaraktól védett megyeri halásztanya révéhez, vagy a Rákos-patak melletti hídfő felé, mely különösebb rendeltetés és forgalmi előnyök nélkül tisztán csak a stratégiai célokat, a balpart közeli erődjével való könnyebb érintkezés fenntartását szolgálta. Az ősidők emberének csapásait járták tehát a következő korszakok népei, s csak a legújabb kor szakított és szakíthatott a hagyományos megszokottsággal, de ennek épen eléggé kiáltó rossz példája a Gellérthegy szikláinak vezetett Erzsébethíd felállítás.

Nézetünk szerint Buda, Pest és környékének partviszonyait véve figyelembe, itt a mai Vigadó-tér s talán a Lánchídig terjedő part mentén, az egykori római castellum, majd később Pest város falainak közelében, nem messze a Budai-, vagy Váci-kaputól lehetett már régtől fogva a révészek, hajósok, halászok állandó állomása, vagy tanyája. Itt volt a sokat említett pesti rév (portus Pest, portus Danubi) baloldali partja, hol a XV. század elején a Duna forgalmának elzárására tervezett láncartó tornyok egyikét kezdték építeni.⁴⁴⁾ Ugyancsak itt a közelben állítottak fel a török elleni ostromok alatt egy hajóhidat, mely elpusztult, a XVII. század végén valamivel délebbre az ú. n. nagyrondelta melletti repülőhidat, majd annak helyén a XVIII. század második felében ismét egy hajóhidat.

Árpád serege sem választhatott tehát más utat, mint az előző népek-nél is ismert s későbbi korokban is használt átkelési vonalat. Hiszen a Pannonia belsejét elzáró budai hegykoszorún keresztül vezető utaknak azt mondhatjuk, valóságos gócpontja volt a mai tabáni völgykatlan, ahonnan

több irányban indulhattak a dunántúli terület meghódítására. Ennek a lankás völgyterületnek átkelési pontját azonban a rajta keresztülfolyó árok (melyet később Szent Pál-, majd Ördögárokknak neveztek,) egykor szélesen elterpeszkedő dunai torkolata határozta meg. Épen ezért a pesti castrum és a későbbi városfal mellett vezető országút folytatása a túloldalon nem a mai Döbrentei-téren át, hanem a mai Ybl Miklós-téren és az Apród-utcán keresztül vezetett az elágazó budai fő útvonalakba. De hogy ezt a pontot elérhessék, — mert az árok beömlése alatti partrész egykor részben az ott lerakódó hordalék, majd lejjebb a Gellérthegy szikláinak áradáskori partközelsége s részben az attól délebbre fekvő nagykiterjedésű mocsaras terület miatt alkalmatlan volt az átkelésre — az elindulás helye, mint említettük s a mint ezt az egykori hídelhelyezések is megerősítik, körülbelül a mai Vigadó-tér közelében lehetett. A két part közötti érintkezésnek különösen kedvezett a Duna medrének itteni erős ívhajlása, mely a víz sodrási erejét a pesti part mentén befelé jó darabon legyengítette.

Fővárosunk multjával foglalkozó történetíróink, mint Horváth, Némethy, Patachich, Wenzel, Salamon a pesti rév, illetve a kelenföldi átkelés mellett foglaltak állást, s ezt a feltevést fogadhatjuk el mi is. Anonymus feljegyzésében nincs okunk kételkedni, mert a Pest környéki helynevekről általában elég biztos értesülései voltak, nemkülönben azok fekvéséről, s elbeszélése e tekintetben meglepő tájékozottságról tanuskodik. Igaz, hogy ismereteit már csak korának tükréből tudhatta visszavezetni, mikor vagy a mondai neveket igazoló nyomok tűntek el már, vagy a helyek nevei alakultak át. De ha úgy értelmezzük a Névtelen tudósítását, hogy az ő idejében ismert megyeri révet tartotta volna az átkelés színhelyének, akkor esetleg tévedhetett a hely geográfiai megjelölésében, de nem a történeti tényben s a vele kapcsolatos elnevezésben. Ez esetben feltételezett következtetése a megyeri révhez való ragaszkodással lenne magyarázható, amennyiben a révhely keletkezése és a honfoglaló Árpád törzsének, a Magyar-Magyar törzsnek sikeres hadi vállalkozása között szoros összefüggést velt felismerni. E nagyjelentőségű eseménnyel kapcsolatban a magyar nevet azonban akkor sem értelmetlenségből, vagy megtévesztő szándékkal, amint Salamon állította, hanem tisztán lelkesedésből, a nemzeti öntudat felébresztésével akarta megörökíteni.

Anonymusnak a hagyomány felhasználásával követett módszerét nem ismerjük s ezért művében a hiteles történeti anyagot nehéz felismerni, különválasztani.⁴⁵⁾ Az átkeléshez fűzött megjegyzése azonban nyilvánvalóan hagyományra épülhetett, mert a romániai moldvai területen, a Duna alsó szakaszán szintén találkozunk egy Vad-Ungur, azaz Magyar-Átkelés, Magyar-Kelő, vagy Magyar-Rév nevű helyiséggel, mely nevében hihetőleg a bolgárok ellen küzdő Levente átkelésének emlékét őrizte meg.⁴⁶⁾ Hasonlóan Strada-Ungarorum-nak, azaz Magyar-Útnak nevezte a nép a Karinthia és Itália közti utat, melyen egykor egész Lombardiát megremegtetve száguldoztak végig kalandozó magyarjaink.⁴⁷⁾

A megyeri révvel való egyeztetés gondolata, melyet a XIX. század második felében vetettek fel, egy olyan véleményt képvisel, mely a maga eredményéhez szószármaztatás útján jutott el. Mi e feltevésből csak annyit

fogadhatunk el, hogy valószínűleg itt is juthattak át kisebb csoportok, portyázó csapatok, mert egy hadsereg átkelése — hol a gyorsaságnak és a meglepetésszerű rajtaütésnek döntő szerepe van, — alig tehető csak egy pontra. De a meglehetősen kiszélesedett átkelési hadműveletnek stratégiai-lag legfontosabb szakasza éppen természetadta előnyeinel fogva csakis a mai tabáni partvidék lehetett. Kelenföld és Magyar-Rév szerintünk egyazon helyet jelenti, melynek később a pesti rév felelt meg s nem lehetetlen, hogy úgy az egyik, mint a másik elnevezés régi reminiscenciák felújítása volt a hazaszeretet érzésének, a nemzeti büszkeség tudatos fenntartására, megerősítésére. Talán a teljes feledésből kellett a neveket megmenteni éppen az erősödő idegenekkel szemben, kik a történeti előzményekkel, a mondai összefüggésekkel nem kerültek sem lelki, sem faji közösségbe. De míg a kelenföldi terület nevének eredetét még ma is titokzatos homály veszi körül, addig az átkelés egykori helyének emlékét és nevét megőrizte számunkra Anonymus. A Magyar-rév elnevezés a Névtelen korában hihetőleg már kiveszőben volt, mert a kiemelkedő személyek és események után elnevezett helyneveknél szokásos quod dicitur, quod nunc vocatur, a die illo usque nunc nuncupatur megjegyzést itt elhagyta s csak annyit említ, hogy az átkelő hét vezér után a helyet portum Moger nominaverunt, ami érthető is, miután a XII. században már csak Pesti révről beszéltek, — amint azt Kézai használta — sőt ő maga is egy későbbi fejezetben Pestet írt.

A kegyeletes visszaemlékezés azt a meggyőződést váltja ki belőlünk, hogy Megyer helyett e több megbecsülést érdemlő területre, a régi Kelenföldre (a mai Tabánra) kell helyeznünk a honfoglaló magyarság dunai átkelését. E gyönyörű fekvésű völgy, a lankásan aláereszkedő erdős hegyoldalak csapásai csalogatták és vezethették beljebb egykor őseinket a budai hegykoszorútól védett Pannonia termékeny vidékeire. Innen e nagy időket látott partokról indult meg Árpád győzedelmes dunántúli hadjárata, itt szenvedett vértanú halált Szt. Gellért és itt dült valamikor leghevesebben a várat védő törökök elleni ostrom. Dicsőség és szenvedés, hit és hitetlenség, virágzó élet és pusztulás, gyógyulás és halál, szépség, művészi emlékek és szennyes viskók váltották fel egymást több mint ezer éven át e vérrel szentelt helyen, mely minden időben valóságos seismographja volt az országos eseményeknek.

II.

Talán alig van város hazánkban, melynek annyira változatos, de egyben annyira bonyolult lenne elnevezésének eredete és története, mint éppen Budapesté. Már tekintélyes irodalmat lehetne összeállítani a főváros, valamint az egyes városrészek nevének nyelvtudományi és történelmi magyarázataiból. Mégis sok olyan megoldatlan probléma vár még megoldásra, mint a mai Tabán, illetőleg Kelenföld kérdése is, melynek bonyolultságát, eredeti földrajzi helyének megváltoztatásával a múlt században hivatalos rendelettel tettek még zavarosabbá. Már fentebb is említettük, hogy a magyar jelentésű és keletkezésű Kelenföld neve egy 1291-ben kibocsátott

oklevél szövegében fordul elő legelőször.⁴⁸⁾ Fekvését ma már nem tartjuk vitásnak, mert minden régebbi kútforrás félre nem érthető módon a mai Tabán helyére teszi, s ezért mint az újabb idők furcsaságáról jegyzi meg Salamon és Némethy is, hogy megfoghatatlan történeti tévedés alapján nevezik ma a Gellérthegytől délre eső területet Kelenföldnek.⁴⁹⁾ A Kelenföld (Kelenfewld, Kellenfeld, Köllenfeldt) elnevezéssel váltakozva találkozunk a *Creynfeld*, *Kreynfeld*, *Kreinfeld* megjelöléssel is, amelyre azonban már a tatárjárás előtti időkből is vannak hiteles adataink. Egy 1225-ben keltezett oklevél-szövegben, melyben III. Honorius pápa a veszprémi püspök és a pesti plébános között felmerült tizedszedési perben hozott döntés végrehajtását rendeli el, a vitás creynfeldi szőlőkről van szó (super decimis vinearum de Creynfeld).⁵⁰⁾ Nemkülönben Szent Gellért nagyobb legendájában — melynek ősforrását a XI. század harmadik negyedére tehetjük — a mai Szent Gellérthegy neve azonban az alatta elterülő település német elnevezése után *mons Kreenfeld* megjelöléssel fordul elő.⁵¹⁾ Nem lehetetlen, hogy a Kreenfeld név itt egy későbbi időnek, a legendát átdolgozó és kibővítő író korának felel meg, de téves elírással, (az eredeti Kreinfeld szó *i*, vagy *y* betűje helyébe egy második *e* kerülhetett), amit az író értesülésében előforduló egyéb bizonytalanság is elárul.⁵²⁾ Mindenesetre gyanússá teszi e szó eredeti használatát az a körülmény, hogy a helynévnek ezt az alakját egyedül a későbbkorban lemásolt és interpolatiókkal bővült mondseei kodex nagy legendájában találjuk. Mert sem a Wion-féle kiadás, sem az ősforráshoz közelebb álló kis legenda és a többi változatok, sem pedig a krónikák nem írnak Kreenfeldet. Vagy elhallgatják teljesen a közelebbi helymegnevezést, vagy helyesen Kelenföldet említene. Természetesen itt nem gondolunk a Müncheni Krónika *Kesenfeld*-jére, amelyből épen úgy nem lehet az eredeti kifejezésre következtetni, mint a hibásan írt Kreenfeld nevéből.

Kelenföld és Creynfeld (Kreenfeld?) minden bizonnyal egyformán ismeretes volt a középkorban s egyformán használták is e neveket. Az elsőt a magyarok, az utóbbit a németek, akik nagyobb számmal azonban csak a keresztes hadjáratok alatt és után telepedtek le. Bár Péter hívei közül korábban is élhettek itt németek, de ezeket, ha valóban itt laktak, a Vata felkelés alatt minden bizonnyal megölték vagy elűzték, mert a pogány lázadás éle főképen az idegen keresztények ellen irányult. Salamonnak tehát, ki a Kreenfeld szó német eredete mellett foglalt állást, igaza lehet, amikor kétségbevonja az idegen név használatát a keresztes hadjáratok előtt.⁵³⁾ Épen ezért azt az általánosan elfogadott nézetet, mintha egy régebbi idegen, mégpedig germán származású elnevezés után keletkezett volna a magyar Kelenföld helynév, nem vagyunk hajlandók elfogadni. Mert alig hihető, hogy a mai Tabán területét nem már előbb, hanem minden kapcsolat és jelentőség nélkül csak a tatárdulás után nevezték volna el Kelenföldnek, vagyis egy olyan időben, amikor az idegenek, s főleg a németek bevándorlása — amint azt a Várhegyre települt német lakosság nagyobb száma igazolja — még erősebb lett. Mindenesetre érdekes jelenség, hogy úgy a magyarság, mint a németiség a maga elnevezését tartotta fenn. Ezt annál is inkább megtehették, mert Kelenföld, ha egy időben külön községként szerepelt is, nem volt önálló város, mint Pest, vagy a későbbi Buda,

hanem csak városrész, melyet lakossága s a környék szőlőinek birtokosai az ő sajátos, mondhatni népies s csak egymásközt használt névmegjelölésükkel láttak el.

Okmányyszerűen e települést legtöbbször nem is Kelenföldnek, vagy Creynfeldnek, hanem Pestnek nevezték, de kisebb területénél fogva megkülönböztetésül a nagyobb vagy régibb Pesttől (maior Pest, vetus Pest, antiqua Pest) *Kis-Pest* (parvus vagy minor Pest) néven jelölték meg.⁵⁴) Ezt az elnevezést megtalálni a XIII. század elejétől kezdve, úgyszólván Mátyás király uralkodásáig, pedig akkor már régen mint Buda várának alsó városaként szerepelt (paroch. s. Gerardi de suburbio oppidi Budensis alias novi montis Pestiensis).⁵⁵) Kis-Pest neve a középkorban tehát egyformán ismeretes volt az itt lakók előtt, amit akár hivatalos megjelölésnek is nevezhetnénk, mert fontosabb oklevelekben a népies kifejezés mellett közelebbi megjelölésként Kis-Pest nevét is fel szokták tüntetni. Ez volt az általánosan elfogadott elnevezés, amihez jogi szempontból valószínűleg Pest városa is ragaszkodott, mert épen a névegyezéssel igazolhatta legjobban Kis-Pest hovatartozását (uterque Pest).⁵⁶) Nekünk viszont a Pest szó ismétlődése igen jó útbaigazításul szolgál arra nézve, hogy hol kell Kis-Pest, vagyis Kelenföld helyét keresnünk. Mindazok, akik Kis-Pestet a Gellérthegy által Pest városától s a lágmányosi rész akkori mocsaras partvidéke miatt még a Dunától is teljesen elszakítva, a ma tévesen megjelölt Kelenföldre helyezik át, elfelejtik, hogy e település elsősorban révhely volt (portus Danubii, portus Pest)⁵⁷), hiszen innen származik mindkét partnak azonos elnevezése is. Helyét tehát nem is képzelhetjük el másutt, mint a mai Belvárossal szemben fekvő partvidéken, hol a mai, részben lebontott tabáni városrész fekszik. Bár a Gellérthegy déli lejtőjén is megtalálták az emberi kultúra régibb nyomait, de úgy látszik, hogy ennek nem volt folytatása.⁵⁸) Lakottságának talán azért nem volt állandó jellege, mert csak függeléke lehetett a mai Tabán helyén virágzott nagyobb letelepülésnek. Ezt bizonyítja, hogy a régebbi kor sírleletein kívül a mai Kelenföld-Lágmányosnak nevezett területen letelepülést igazoló nyomokra a magyarkori időkből eddig nem akadtak.

A különböző elnevezések mellett a legtöbb zavart azonban a titokzatos Kreenfeld-Creynfeld név szerepe okozza. Úgyszólván minden helytörténeti munka kísérletet tett a név etimológiai magyarázatára, de kielégítő választ e kérdésben még máig sem kaptunk. A Kreenfeld-Creynfeld és Kelenföld helynévnek van ugyanis egy *Keren-* vagy *Keremföld* alakja is, mely okmányilag mutatható ki.⁵⁹) A Kerenföld név itt nyilvánvalóan a német Creynfeldnek egy magyaros kiejtés szerinti változata lehet, ami, úgylátszik, arra indította a szómagyarázók többségét, hogy fejtegetéseik során mint láncszemből következtesse a Kelenföld név német átvételére is. Minthogy e XIII. század végén felbukkanó nevet bár elég sűrűn, kizárólag és egyedül a veszprémi püspökség tizedszedési perügyei említik mindaddig, míg egy 1302-ben foganatosított határmegállapítással véget nem vetettek a vitának,⁶⁰) azt kell hinnünk, hogy a Kerenföld helynév ezen oklevelek írójának (aki egy személy lehetett) egyéni írásmódja, megjelölése, melyben érdekes módon alakította át új szóvá a magyar és német elnevezést. Mindössze kb. 10 évre terjedő időközről van csak itt szó, ami

mege erősíti előbbi véleményünket, mert sem előtte, sem utána e névvel többé nem találkozunk. A nép tehát a Keremföld változatot nem beszélte, amint nem használhatta a Kreenfeld nevet sem, mely szintén csak elírásból keletkezhetett. A hagyománynak azonban történeti alapja van, s ezért a Kerenföld név sem fejthető meg a németből, amint hogy meddőnek tartjuk eddig mindazon kísérleteket, melyek a germán származás mellett bizonyítanak. Pedig a hozzászólók többsége egybehangzóan a német eredet mellett foglalt állást, de hogy mikor, honnan és milyen jelentéssel került e név hozzánk, azt eldönteniök legalább az eddigi eredmények alapján nem sikerült.⁶¹⁾

Tiltakozunk tehát minden olyan beállítás ellen, hogy »az eredetileg német névből a magyar kiejtés Kelenföldet csinált«.⁶²⁾ »A német bevándorlók által adott név magyaros átidomítása«⁶³⁾ megoldatlan feltevés. Még a legerőszakosabb nyelvtudományi szószármaztatás, vagy akár fordítás sem képes a *Kreen* és *Creyn* szóból a *Kelen* kifejezést levezetni. A *Keren* névalak felhasználása pedig, amit Podhradczky közbeeső változatnak tekint, hogy a német eredetet plausibilisabbá tehesse, épen a fentebb mondottak alapján megdől.⁶⁴⁾ Borovszky határozott következtetéséből, ki a *Krahe* = varju szó régies alakjának felhasználásával *Kraejenfeld*-ből jutott a magyar kifejezéshez, még egyáltalában nem látjuk bebizonyítotttnak, hogy a magyar Kelenföld alak egy ó-germán helynévből idomult volna át.⁶⁵⁾ Különben sem valószínű, hogy a Gellérthegy környéke valamikor varjak tanyája lett volna. Hiszen maga Bleyer is, ki az említett német helyneveket hajlandó etimológiailag a magyar Kelenfölddel azonosnak tartani, mégis e szavak magyarzóinak kísérleteit teljesen tévesnek minősíti.⁶⁶⁾ Egy jelentéktelen időeltolódásból tehát és az idegen név használatából még nem szabad a magyar elnevezés későbbi keletkezésére következtetni. A bizonyító erejű adatok hiánya a sokszoros nemzeti csapásokban keresendő, melyek egykori fővárosunkat okmányaival együtt elpusztították.

Analógiaként Crefeld, Creginfelt, Creienfelt, Creinfelt meglevő és eltűnt német helyneveket is fel szokták említeni, de ezeknek megfejtését épen úgy bizonytalanság jellemzi, mint a magyarországi változatot.⁶⁷⁾ Többszöri utalással a *Kren* = torma szó jelentését is kapcsolatba hozzák, s Kreenfeldet — mely alakzat csak Szent Gellért nagyobb legendájából ismeretes — úgy tüntették fel, mintha az a Gellérthegy környékén bőven termő vad tormáról kapta volna nevét.⁶⁸⁾ Pesty Frigyes azonban már régen kétségbe vonta az összefüggést, mert szerinte teljesen valószínűtlen, hogy a budai s főleg gellérthegyi sziklás talaj a tormatermelésről lett volna híressé.⁶⁹⁾ A kombinációt bátran elejthetjük, melynek már csak azért sincs hitelt érdemlő alapja, mert maga a *Kren* szó nem is német, hanem szláv eredetű. De épen így tévesen hivatkoznak *Crainfeldre* is, melynek nevét az itt letelepedett carinoliai németek, azaz karintiaiak adták volna származásuk megjelölésére.⁷⁰⁾ Ma már tudjuk, hogy Kelenföldön nem karintiaiak, hanem szászok telepedtek le, akiket erőszakos birtokfoglalásaik miatt a szomszédos területek tulajdonosai, a kánai és telki apátság perbe fogott.⁷¹⁾

Pauler Gyula szerint a *Grünfeld* szó felel meg legjobban Creynfeldnek, s nevét a szászoktól nyerte volna »melyet a magyar nyelv fordításban

Kelenföldre alakított át.⁷²⁾ Véleményét kissé önkényesnek, merésznek tartjuk, s mert állítását nem okolja meg, kénytelenek vagyunk azt topográfiai tévedésére visszavezetni. Azt hitte ugyanis, hogy a mai helytelenül megnevezett Kelenföld helyén volt az eredeti település, melyen még az ő idejében is kiterjedt gazdag rétek feküdtek. Ide képzelte a révhelyet is, s ezért vezette Szent Gellért útját a Lágymányosi Dunaparton keresztül a Gellért-hegy szikláihoz.⁷³⁾ Feltevése — figyelmen kívül hagyva téves helymegjelölését — csak abban az esetben volna elfogadható, ha igazolni lehetne a délnyugati németiség itteni letelepedését. (Itt azonban, mint fent jeleztük, szászok laktak.) A hesseni tartomány Spessart vidékén ugyanis a *grün* szót régies alakjában *grein*-nek mondták, amiből kemény hangzással esetleg a *crein* változat s így Creynfeld eredete is önálló értelmi jelentéssel volna magyarázható.⁷⁴⁾ De e feltevésnek legjobban a hegyek közé szorított szűk völgy helyzete és beépítettsége mond ellent, ahol sem zöld mezők, sem rétek nem adhattak impulzust a helynév keletkezésére.

A kutatók tekintélyes része a nyelvtudomány névelmezési módszerével párhuzamosan a krónikák szövegét vette vizsgálat alá. Már többen utaltak a magyar hún-monda és a Niebelung-ének hely- és személynevei közötti összefüggésekre, melynek kapcsán a mi Kelenföldünk is újabb megvilágításba került.⁷⁵⁾ Kézai és az ő nyomán a többi krónikások közvetlen elevevességgel írták le a széteső birodalom eseményeit, melynek középpontjában a német éposz hősnője, a bosszut álló Krimhild állt. Az Attila fiai közt dúló testvérharcot egy 15 napig tartó döntő ütközet fejezte be s ennek emlékét nevezték még Kézai korában is Krimhild csatájának. (Istud enim est prelium, quod Huni prelium Crumhelt usque adhuc nominantes vocaverunt.) Egy másik helyen pedig (Remanserant quoque de Hunis virorum tria milia ex prelio Crimildino erepti per fuge interfugium.)⁷⁶⁾ Az ütközetet megemlíti Kézai a magyar történeti részben is etimologizáló szándékkal Vér-Bulcsuról: pro eo enim Verbulchu est vocatus, quia cum avus eius in proelio Crimildino per Teutonicos fuisset interfectus.⁷⁷⁾

A Krimhild név krónikáinkban a Crumhelt, Crimiheld, Kremhelylch, Kreinheilt stb. alakban fordul elő.⁷⁸⁾ E formáknak rokonhangzása Kreenfeld — Creynfelddel és a csatának körülbelüli helymegegyezése váltotta ki a névkölcsönzés és így a német alapítás gondolatát, melyben mindazok, akik a német monda hatását igyekeztek kimutatni, biztos támpontot véltek felfedezni állításaik bizonyítására.⁷⁹⁾ Ez az összefüggés azonban korántsem olyan erős, hogy abból messzebbmenő következtetéseket lehetne vonni. A feltevésekben csak annyira szabad mennünk, hogy a krónikás ismerhette és fel is használta a német hőséposz egyik változatát, anélkül azonban, hogy ezt tartalmilag is feldolgozta volna. Hiszen a *prelium Crumhelt* leírása teljesen ismeretlen a német mondából s ezért sokkal valószínűbbnek tartjuk Karácsonyi és Hóman feltevését, kik éppen ellenkezőleg egy magyar történeti esemény visszavetítését látják a krónikás elbeszélésében.⁸⁰⁾ Az a heves küzdelem, melyben a krónikás szerint annyi német vér ömlött, hogy a Duna vize Sicambriától, azaz Aquincumtól lefelé napokig ihatatlan volt, (In quo quidem prelio tantus sanguis germanicus est effusus, quod si Teutonici ob dedecus non celarent et vellent pure reserare, per plures dies in Danubio aqua bibi non poterat, nec per homines, nec per pecus, quoniam

de Sicambria usque urbem Potentie sanguine inundavit.)⁸¹⁾ erősen emlékeztet a pogány magyarság 1047-ben történt felkelésére, amikor Vata emberei itt Kelenföldön (Kreenfeld) Gellért püspökkel együtt igen sok keresztényt is megöltek.⁸²⁾ E keresztények többsége pedig minden valószínűség szerint nemcsak a magyar hercegek fogadására érkezett egyházi és világi küldöttségek tagjai, hanem az itt élő és Vata üldözései elől ide menekült nagyszámú németiség lehetett, akiknek soraiban, úgy gondoljuk, Péter híveinek elszánt német harcosai is ide sereglettek. Az utóbbiak lehet, hogy hódolási, avagy esetleg azzal a szándékkal jöttek össze, hogy a magyar hercegeket visszatérésre kényszerítsék. De azt sem tartjuk lehetetlennek, hogy a német vitézek a hercegek átkelését szerették volna megakadályozni s épen az ő ellenes magatartásuk volt a harc előidézője. A hercegek nem avatkoztak be az ütközetbe s a vérontást sem akadályozták meg, mert a hozzájuk csatlakozott magyarok különben nem harcoltak volna tovább Péter király ellen. Engedékenyséjük arra enged következtetni, hogy itt csak bizonyos fenntartással beszélhetünk egy kizárólagosan keresztények elleni gyűlöletről és üldözésről. Az itteni összecsapás a zavaros időkben egymást kergető események kirobbanása volt, melynek forrását egyéb okokban kell keresnünk. Itt nem annyira a pogányság, mint inkább az idegen keresztények gyűlölt uralmával, a németek dölyfös viselkedésével elégedetlen magyarság vívta meg első függetlenségi harcát.

A püspökök megölésével kezdődött harc heves és elkeseredett küzdelemmel fejeződhetett be, mert másként nem tudjuk megérteni, miként lehetett az itt elesett keresztények oly nagy tömegéről beszélni. (Illo enim die tanti Christiani trucidati sunt, quorum numerum novit solius Dei clementia.)⁸³⁾

Ez a véres, a nép által még később is emlegetett prelium de Kreinfeld lehetett tehát a különböző feltevések anyagát adó prelium Crumhelt, melynek megfejtését legtöbbször a Krimhild névből való származással igyekeztek magyarázni. A német hőseposz kétségtelen hatása azonban a krónikás elbeszélésében csupán személynévalakra zsugorodott össze, de benne a költői szabadság egy helyi hagyományt használt fel.⁸⁴⁾

De az eddigi érvelésekkel szemben igen természetesen ellentétes véleményekkel is találkozunk, melyek a kérdést egyszerűen úgy látják megoldottnak, hogy a németek torzították volna el Kelenföld nevét Kreenfeldre, s az ő hibás írásmódjukból kapta volna német nevét.⁸⁵⁾ Ennek a lelkes beállításnak azonban épen úgy nincsen meggyőző ereje, mint az ellenkező tábor fejtegetéseinek.

A névszármazás problémájával foglalkozó irodalom teljességének kedvéért meg kell még említenünk a sokat vitatott IV. Béla bullájában előforduló *Kuer* vagy *Köer* földnek — Kőbánya régi nevének — hibás magyarázatán alapuló kapcsolatát Kelenfölddel.⁸⁶⁾ Azonban sem egy téves topográfiai feltevésből, még kevésbé nyelvtudományi szempontokból nem vonhatunk le olyan következtetést, hogy »a németek Kreenföldjét is inkább lehetne a Kőer-földből származtatni, mintsem a Kelenföldből«. Magunk részéről azzal zárhatjuk le a Kelenföld név eredetéről folytatott vitát, hogy sem a magyar elnevezésből a német, sem megfordítva egy német szóból a magyar helynév nem származtatható le. A hely egy,

de elnevezése változott az itt élő lakosság többsége szerint. A német megjelölés különben sem volt maradandó, meggyökeresedett elnevezés, mert használata lassankint feledésbe ment.

Kelenföld nevének egészen meglepő megjelölése fordul elő Buda város legrégibb jogkönyvében (Ofner Stadt Recht), mely egy tilalmi rendelet kapcsán a Szent Gellért-hegy és Sashegy szőlővidékét *Cronfelt*-nek írja. (Item die von Cronfelt ..... von der fremder wein wegen, dass sye dy nicht sullen verkaufen....)⁸⁷⁾ Első pillanatra arra lehetne gondolni, amint-hogy hitték is, hogy a Kreenfeld-Creynfeld-nek, esetleg Grünfeldnek itt egy újabb változatával állanánk szemben, sőt az idegen származás gondolatának, de egyáltalában meg nem győző állításoknak hívei szerint mintha ebben a formájában maguk a németek is eltorzították volna nevét.⁸⁸⁾ Felvilágosításul talán Albert osztrák hercegnek, Zsigmond király vejének egy 1424-ben kelt megerősítő nyilatkozata szolgálhat, melyben Zsigmond özvegyének, Borbálának birtoklási jogát ismeri el.⁸⁹⁾ A királyné birtokai között szerepel Ó-Buda, Szent Jakab, Csepelszigete, majd Kelenföld (Kelenfewlde), amit a hozzátartozó földekkel, szőlőkkel, stb. együtt kell értenünk. A királynői birtok átvitt értelemben koronauradalmi terület volt (s talán innen a Cronfeld név), de ennek lakott része, a tulajdonképeni Kelenföld (villa Kelenföld), mint a többi vár alatti helyek, a Hunyadiak korában beolvadt Buda városába (suburbium).⁹⁰⁾ Az egyesüléstől kezdve már csak a Szent Gellért-hegytől délre fekvő szántóföldek, rétek és szőlők maradtak meg továbbra is a király, illetőleg a korona birtokában mint koronajavak.

Hasonló névmegjelöléssel találkozunk Hans Sachs nürnbergi költő 1541-ben írt elbeszélő költeményében is, melyben a Budát ostromló Roggendorf sikertelen vállalkozását és a törökök kegyetlenségét énekelte meg.⁹¹⁾ Mohamed vezér megérkezéséről s a török tábor elhelyezéséről írja H. Sachs »Sein leger schlug auff das Kronfelt.....«, mely terület a veresszakaszok cselekményét kísérő Erhard Schön rendkívül érdekes, nagyalakú fametszetén világosan a mai Kelenföldre vonatkozik.⁹²⁾ Herberstein, ki ugyanazon ostrom leírásában megemlíti naplójában Roggendorf szerencsétlen menekülését, mely a Gellérthegy alatti síkságon elveszett ütközet végzetes következménye volt, szintén Cronfeldet ír.⁹³⁾ Sajnos, olyan térképet, metszetet vagy rajzot, mely Kelenföldnek még a török hódoltság előtti képét tüntetné fel nevével együtt, nem ismerünk. 1567-ben Zyndt Mátyás nürnbergi rézmetsző készítette az első olyan haditérkép ábrázolást, mely a mi szempontunkból is különös érdeklődéssel bír.⁹⁴⁾ A Budát környező falvak és hegyek közül aránytalan hangsúlyozással emelkedik ki a Gellérthegy (Mons S. Gerhardi), melynek lábától nagy kiterjedésű sík terület húzódik dél felé. E síkságnak megadja nevét is Cronfeld jelzéssel.

De amit a németek Cronfeldnek neveztek, azt a magyarok — tekintettel, hogy az eredetileg Kelenföldnek ismert, a mai Tabánnak megfelelő városrész most már Buda közigazgatása alá került — mint az egykor községükhöz tartozó földet, a koronauradalom területét továbbra is Kelenföldnek nevezték. Verancsics tehát helyesen jegyzi meg erről a síkságról, hogy azt Kelenföldnek nevezik, (ex eo campo, qui a meridiana regione subiacet Budae Kelenföld genti appellato .....)⁹⁵⁾

mert akkor már régen csak az jelentette Kelenföldet. Abban azonban tévedett, hogy akár Kézai, akár a Thuróczi által felhozott átkelési helyet, Pest egykori révhelyét, Kíspestet, azaz Kelenföld helységét is ide helyezte át.⁹⁶⁾ Nemkevésbé érdekes Szerémi György emlékirata Magyarország romlásáról, melyben ezt a későbbi kelenföldi részt különböző alakban írja le: campus Kelemen fedw, Kelemenfelde, Kelewen felde.⁹⁷⁾ Hogy miképpen jutott ezen általa gyakran használt hibás elnevezésekhez, nem tudjuk. Az utóbbi példák azonban világosan mutatják, hogy a koronauradalmi terület fennmaradt Kelenföld elnevezése ejtette tévedésbe a XIX. sz. történeti helymagyarázóit. Amíg a nemzeti föllendülés korában csak a Gellérthegy sziklái és a Dunapart között végighúzódnó keskeny házsört kezdték Kelenföld sorának nevezni,⁹⁸⁾ addig 1847-ben Döbrentei Gábor javaslatára Buda város tanácsának közgyűlésén az adatok téves értelmezése alapján most már hivatalosan is a Gellérthegy déli lábánál elterülő síkságot és nem az eredeti település helyét nevezték el Kelenföldnek.⁹⁹⁾ Döbrentei indítványának mentségül szolgálhat, — bár hívatkozása Thuróczi krónikájára történt — hogy a multa visszatekintő kapcsolatok teljes megszűnése miatt, melynek okai a hosszú török elnyomatásban keresendők, épen úgy mint egykor Verancsics, a későbbi állapotokkal beállott változásokat vette figyelembe.

A kelenföldi, illetőleg a mai tabáni területnek még egyéb korai elnevezését is ismerjük. Így találkozunk az *Alhévíz* megjelöléssel, megkülönböztetésül a Felhévíz (Császárfürdő környéke) forrásvidékétől.¹⁰⁰⁾ De használták a *Szent Gellért* helység, vagy városrész (külváros) elnevezést is, az itt állott korai XII. sz.-i híres temploma után, mely a vértanuhalált halt püspök emlékére épült.¹⁰¹⁾

A közelmúltban Katona István foglalkozott Kelenföld nevének eredetével s e kérdésben új irányt jelölt meg a kutatás számára.¹⁰²⁾ A magyarországi kelta szavak emlékeit keresve, Kelenföld nevében a *Cylin* = mészégető kemencét jelentő kelta szó maradványát véli felismerni, amint a Pest és Ofen szavaknak is ugyanezen értelmezés felelne meg. Egy bizonyos, hogy kelták laktak itten s Aquincum is valószínűleg kelta elnevezésnek köszönheti nevét,¹⁰³⁾ amint végelemzésében talán a Duna neve is kelta eredetű¹⁰⁴⁾, de a módosított Kelen névnek a kelta Cylin szóból való származtatását egyelőre mégis csak kísérletnek tartjuk. Az eddig még kellőképpen be nem bizonyított kérdés helyességének eldöntésében a nyelvtudomány hozzászólását várjuk s reméljük, hogy ez a történetileg és egykor kultúrában is annyira fontos hely nemsokára nevével is tiszta fényt fog vetni múltjára. Ez kíváncsatos volna már azért is, mert eddig szinte hagyomány-szerűen a németiség itteni megjelenésétől tették függővé Kelenföld nevének keletkezését.

A hosszú török uralom alatt természetesen Kelenföld is elvesztette nevét s e budai városrészt a maguk nyelvén nevezték el. Általánosan és teljesen beidegződve a mai *Tabán* elnevezést, mely törökül talpat, a hegy lábát jelenti, török eredetűnek tulajdonítják.¹⁰⁵⁾ Annál érthetlenebb azonban, hogy ennek az elnevezésnek legalább ilyen formában a török leírásokban semmi nyoma sem található s legkorábban is csak 1694-ben bukkanik fel először, még pedig egészen rendkívüli módon mint önálló keltező

hely (Datum Tabanae Die 29. Junii 1694)¹⁰⁶). Így azt kellene feltételeznünk, hogy itt egy a török nyelvből elkorcsosodott, hibásan és rosszul használt névvel állunk szemben, amit csak utólag kíséreltek meg megfejteni egy eléggé elfogadható, önálló jelentéssel bíró török kifejezéssel, a Tabánnal. A törökök e városrészt tulajdonképpen *Debbághâne* külvárosnak nevezték, amelyhez az ú. n. hátsó külváros is tartozott s nevét az itt lakó tímárok szegényes, vályogból épült műhelyei után kapta.¹⁰⁷ Minthogy a Tabán szó, ha csakugyan török átvétel lenne, egy meglehetősen eltorzított alakban maradt fenn, azt a látszatot adja, mintha e név keletkezése nem is a törökök itteni uralmához kapcsolódna. E feltevés a XVII. század vallásosságával és a keresztény felfogással könnyen magyarázható is lenne, mert úgy a bevonuló győztes hadsereg, mint az újonnan letelepedett lakosság a szerencsétlen korszaknak még az emlékeitől is szabadulni igyekezett. Mert nem tudjuk elképzelni, hogy lenne Magyarországon nagy történelmi múltra visszatekintő város, vagy városrész, mely annyi szenvedés és a pogány félhold hatalmának bukása után továbbra is ragaszkodott volna török elnevezéséhez. A küzdelem és gyűlölet sokkal elkésredettebb volt a végső leszámolás korában, semhogy a diadalmas kereszténység egy legyőzött ellenség véres uralmának emlékét őrizte volna meg. Még abban az esetben, ha itt olyan behódolt török lakosság telepedett volna le nagyobb számmal, akik legalább az egymásközi érintkezésben megőrizték és tovább ápták volna az általuk bevezetett név használatát, még el lehetne fogadni egy ilyen hipotézist, de erről nincsen tudomásunk. S a többi városrészek, hegyek és egyéb helyekhez viszonyítva miért épen ennek az ostrom alatt úgyszólván teljesen elpusztult s már csak városrésznek sem nevezhető, jelentéktelen területnek hagyták volna meg török nevét? Budának több, nagyobb, nevezetesebb s talán még kevésbé elpusztult külvárosa is volt a visszafoglalás után, amelyek szintén egy-egy hegy lábánál feküdtek, török elnevezésük is fennmaradt s az utókor mégsem adott nevüknek létjogosultságot az újonnan épült városban. S miért csak oly későn, a XVII. század utolsó éveiben eszméltek egykori török voltára?

A kérdéssel még nem foglalkoztunk behatóan, de azt kellene kutatnunk, hogy e névnek nincs-e valamilyen kapcsolata a szerbek itteni, akár még a török korabeli, akár a visszafoglalás utáni időkben engedélyezett letelepülésével? Ugyanis feltűnő, hogy Vác városának rác települését szintén Tabánnak nevezték, pedig azt a városrészt még a legjobb igyekezettel sem lehet hegy lábánál fekvő területnek nevezni s még a tímárok műhelyei is hiányoztak innen.¹⁰⁸ A felszabadulást követő évek telepítési viszonyaiból annyi megállapítható, hogy az itt működő Kamarai Adminisztrációtól csak ideiglenesen kapták meg a számukra kijelölt, akkor legelhagyatottabb, mai tabáni területet. Hivatalosan már 1694-től kezdve a XVIII. századon át Rácváros volt a városrész neve s csak a köznép használta inkább a Tabán elnevezést. De körülbelül az 1810-ben itt történt nagy tűzvész után, főképpen pedig a szerbek megfogyatkozásával mind divatosabbá lett a Tabán elnevezés s ma már hivatalosan is ezt a nevet viseli.

A névnek azonban, úgy gondoljuk, sem történeti vonatkozása, sem különösebb helyhez kötöttsége nincsen s ezért nem is tudjuk megérteni,

miért használják éppen ezt az egészen késői, immár több mint 200 év óta kísértő idegen jövevényszót? Talán a hozzáfűződő álromantika kedvéért ápolgatjuk még ma is e nevet? Ma, amikor fővárosunk e szégyenfoltja, amit némelyek ugyan le nem bontható műemléknek nyilvánítottak, esztétikaellenes, romladozó viskóival végre eltűnt szemeink elől, időszerűtlennek találjuk a hozzátapadt idegen nevet továbbra is fenntartani. Ha fővárosunk vezetősége új és csodálatosan szép városrészt varázsolt e helyre, cserélje fel az elavult nevet is magyarságunk dicsőítésére!

RÉVHELYI ELEMÉR

I.

- ¹⁾ Hampel József : Az eraviscus nép és emlékei. Budapest Régiségei IV. 33. old.
- ²⁾ Nagy Lajos : Pest város eredete. Tanulmányok Budapest múltjából. III. 15. old.
- ³⁾ Az adatot Nagy Lajos e kötetben megjelent tanulmányának kéziratából vettem, melyet szíves volt átengedni. Hálás köszönet érte.
- ⁴⁾ Anonymus. Gesta Hungarorum. Cap. LVII. — Nagy Lajos : id. m. 15—18. oldal.
- ⁵⁾ Hóman Bálint : A honfoglaló törzsek megtelepedése. Turul. 1912. 91. old. — Hóman B. : Magyar történet. I. 125.
- ⁶⁾ Fejér. Cod. Dipl. III., 326 ; IV., 327 ; VI., 349 ; VIII., 35 ; IX., 257 ; IX., 657 old.
- ⁷⁾ Melich János : A honfoglaláskori Magyarország. A magyar nyelvtudomány kézikönyve I. 140 old.
- ⁸⁾ Kézai, M. Florianus : Hist. Hung. Fontes Domestici II. 59. old.
- ⁹⁾ Thuróczi J. Chronica Hungarorum. pars. I. cap. XI.
- ¹⁰⁾ Régi magyar költők tára II. k. 371.
- ¹¹⁾ A hún-magyar kapcsolatok irodalmát feldolgozta Hóman Bálint »A magyar hún-hagyomány és hún-monda« c. munkájában. 1925.
- ¹²⁾ Hóman Bálint : A Szent László-kori Gesta Ungarorum 55. old. — Eckhardt Sándor : A pannoniai hún történet keletkezése. Századok. 1927/28. LXI—LXII. évf. 632. old.
- ¹³⁾ Bleyer Jakab : A magyar hún-monda germán elemei. Századok. 1905. évf. 722. old.
- ¹⁴⁾ M. Florianus : Hist. Hung. Fontes Domestici. II. 156. old.
- ¹⁵⁾ Kovachich M. G. : Sammlung kleiner, noch ungedruckter Stücke . . . 50 old.
- ¹⁶⁾ Fejér. Cod. Dipl. IX., 706. old.
- ¹⁷⁾ Jerney János : Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából. 1854. »Kelen-föld«
- ¹⁸⁾ Csánki Dezső : Magyarország történelmi földrajza. I. k. »Kelenföld«.
- ¹⁹⁾ Jerney János : Magyar nyelvkincsek Árpádék korában. — Czuczor G. — Fogarasi J. : A magyar nyelv szótára. III. k.
- ²⁰⁾ Révai Miklós : Untersuchungen über die ungrische Sprache. Zeitschrift von und für Ungarn. 1803. III. B. 371. old.
- ²¹⁾ Jerney János : Magyar nyelvkincsek az Árpádék korszakából. Megyer, Magyar. — Ortway Tivadar : Magyarország régi vízrajza. I. k. 530. old. — Csánki Dezső : Magyarország történelmi földrajza I. k. — Podhradczky József : Béla király névtelen jegyzőjének idejekora és hitelessége. 331. old.
- ²²⁾ Kézai, M. Florianus : Hist. Hung. Fontes Domestici. II. 72. old.
- ²³⁾ Dedek Crescens Lajos : Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye története. Magyarország Vármegyéi és Városai. Pest vármegye. I. k. 202. old.
- ²⁴⁾ Salamon Ferenc : Budapest története. II. k. 79—82. old.
- ²⁵⁾ Kézai, M. Florianus : Hist. Hung. Fontes Domestici. II. 72. old. — Salamon Ferenc : Budapest története. II. k. 82. old. — Domanovszky Sándor : Kézai Simon mester krónikája. 79. old.

- ²⁶⁾ Borovszky Samu : A honfoglalás története. 113. old.
²⁷⁾ Marczali Henrik : A vezérek kora és a királyság megalapítása. A magyar nemzet története. I. k. 118. old. — Prinz Gyula : Budapest földrajza. 64. old.
²⁸⁾ Hóman Bálint. Magyar történet I. 128. old.
²⁹⁾ Anonymus. cap. XLVI.
³⁰⁾ U. o.
³¹⁾ Podhradczy József : Béla király névtelen jegyzőjének idejekora és hitelessége. 331. old. Ortway Tivadar : Magyarország régi vízrajza. I. k. 530. old.
³²⁾ Salamon Ferenc : Budapest története. II. 88. old.
³³⁾ Balla Antal nagyméretű térképe Pest északi határáról 1785-ből. Székesfővárosi III. ü. o.
³⁴⁾ Pleidell Ambrus : A magyar várostörténet első fejezete. Századok. 1934. évf. 187. old.
³⁵⁾ Salamon Ferenc : Budapest története. II. 497. old.
³⁶⁾ Ortway id. m. 530. old.
³⁷⁾ Podhradczy : id. m. 331. old.
³⁸⁾ Pauler Gyula—Szilágyi Sándor : A magyar honfoglalás kútfői. 446. old. jegyzet.
³⁹⁾ Salamon, id. m. I. 329—331. old. ; Kuzsinszky Bálint : Az aquincumi castra kérdése. Arch. Ért. XVII. (1897.) 395. old. — Nagy Lajos : Pest város eredete. Tanulmányok Budapest multjából. III. k. 13—14. old.
⁴⁰⁾ Kézai, M. Florianus : Hist. Hung. Fontes Domestici. II. 72. old.
⁴¹⁾ Anonymus. cap. XXXIX.
⁴²⁾ Prinz Gyula : id. m. 64. old.
⁴³⁾ U. o. 60. old.
⁴⁴⁾ Bertrandon de la Brocquière utazása 1433-ban. Szamota István : Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 48. old.
⁴⁵⁾ Pais Dezső : Magyar Anonymus. 15. old.
⁴⁶⁾ Jerney János : Keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett. I. k. 17. old.
⁴⁷⁾ Erdélyi László : Árpádkor. 55. old.

II.

- ⁴⁸⁾ Fejér ; Cod. Dipl. IX., 706. old.
⁴⁹⁾ Salamon F. : id. m. II. k. 213. old. jegyz. — Némethy Lajos : Salamon F. »Budapest történeté«-nek bírálata. Arch. Ért. 1886. évf. 167. old.
⁵⁰⁾ Mon. Vespri. 62. old.
⁵¹⁾ Batthyány : S. Gerardi episc. Chanad. scripta et acta. 350. old.
⁵²⁾ Salamon F. id. m. III. k. 5. old. — Madzsar Imre : Szt. Gellért nagyobb legendájáról. Századok, 1913. évf. 513. old. — Hóman Bálint : A Szent László-kori Gesta Ungarorum. 36. old. — Müller Frigyes : A nagyobb Gellértlegenda forrásai és keletkezése. Századok, 1913. évf. 428. old.
⁵³⁾ Salamon F. : id. m. III. k. 6. old.
⁵⁴⁾ Horváth István : Pest szab. kir. városnak régi Ofen német nevééről. 31. old.
⁵⁵⁾ Mon. Vespri. III. 173. old. — Bullae Bonifacii IX. Monum. Vatic. II. 199. old. — Bonfinii, Antonii : Rerum ungaricarum decades IV. (1744.) 153. old. — Bel Matthias : Notitia Hungariae novae historico-geographica. III. 192. old.
⁵⁶⁾ Fejér : Cod. Dipl. IV., 70. old.
⁵⁷⁾ Fejér : Cod. Dipl. II. 129 old. VI., 66. old.
⁵⁸⁾ Erdy János : Kelenföldi pogány sírok. Arch. Közl. II. k. 27. old. — Hampel József : Az eraviscus nép és emlékei. Budapest régiségei. IV. k. 40—41., 52—54. old.
⁵⁹⁾ Fejér : Cod. Dipl. VI., 189 ; VI., 122., 174 ; VII., 501., 532. old. stb.
⁶⁰⁾ Fejér : Cod. Dipl. IX., 731—734. old.
⁶¹⁾ Müller F. M. Újabb felolvasások a nyelvtudományról. 565. old. — Sebestyén Gyula : A magyar honfoglalás mondái. I. k. 424. old. és a következők.
⁶²⁾ Szabó Károly : Emlékiratok a magyar keresztyénség első századáról. 82. old.

- ⁶³⁾ Salamon F.: id. m. II. 213. old.
- ⁶⁴⁾ Podhradczy József: Buda és Pest szab. kir. városoknak volt régi állapotokról. 56. old.
- ⁶⁵⁾ Borovszky Samu: A honfoglalás története. 90. old. — Nagy Géza: Buda-pest a népvándorlás korában. Budapest régiségei. V. k. 62. old.
- ⁶⁶⁾ Bleyer J.: id. m. 841—842. old.
- ⁶⁷⁾ U. o. 842. old.
- ⁶⁸⁾ Nagy G. id. m. 62. old. — Garády Sándor: Egy budai polgár feljegyzései. Historia. 1931. IV. évf. 129. old.
- ⁶⁹⁾ Pesty Frigyes: Magyarország helynevei. 163. old.
- ⁷⁰⁾ Palugyay Imre: Buda-Pest leírása. 288. old.
- ⁷¹⁾ Fejér: Cod. Dipl. IX. 257. és 659. old. — A pannonhalmi szt. Benedek-rend története. XII. k. 321. old.
- ⁷²⁾ Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I. k. 544. old. — Pesty F.: id. m. 163. old. — Nagy G.: id. m. 62. old. — Relkovic Neda: Buda város jogkönyve. 113. old.
- ⁷³⁾ Pauler Gy.: id. m. I. k. 544. old.
- ⁷⁴⁾ Schmeller J. A.: Bayerisches Wörterbuch. I. 1371. old.
- ⁷⁵⁾ Podhraczky: id. m. 54. old. — Podhradczy J.: Chronicon Budense. 31. old. — Nagy Géza: Adatok a székelyek eredetéhez. — Hunfalvy Pál: Magyarország ethnografiája. 293. old. — Pesty F.: id. m. 162. old. — Petz Gedeon: A magyar húnmonda. 32. old. — Bleyer J.: id. m. 841—849. old. — Hóman B.: A magyar hún-hagyomány és húnmonda. 68. old.
- ⁷⁶⁾ Kézai, M. Florianus: Hist. Hung. Font. Dom. II. 69. old.
- ⁷⁷⁾ U. o. 72. old.
- ⁷⁸⁾ Bleyer J.: id. m. 835. old.
- ⁷⁹⁾ V. ö. 75. jegyzet.
- ⁸⁰⁾ Karácsonyi János: A székelyek eredete és Erdélybe való települése. Akad. Ért. 19. old. — Hóman B.: A magyar hún-hagyomány és húnmonda. 72. old.
- ⁸¹⁾ Kézai, M. Flor. II. 69. old.
- ⁸²⁾ Batthyány J.: Acta et scripta s. Gerardi. 351. old. — Bécsi Képes Krónika: M. Flor. II. 157. old. — Podhradczy: Chronicon Budense. 98. old.
- ⁸³⁾ Batthyány: id. m. 351. old.
- ⁸⁴⁾ Hóman B.: A magyar hún-hagyomány és húnmonda. 72. old.
- ⁸⁵⁾ Jerney János: Magyar nyelvkiegészítések Árpádék korszakából. Kelenföld. — Wenzel Gusztáv: Budai regesták. Magy. Tört. Tár. I. 82. old. — Rupp Jakab: Buda-Pest és környékének helyrajzi története. 164. old. — Schuler Dezső: Adatok a Tabán történetéhez. Statisztikai Közlemények. 12. old.
- ⁸⁶⁾ Schmall Lajos: Buda-Pest utcái és terei. 14. old.
- ⁸⁷⁾ Relkovic Neda: Buda város jogkönyve. 113. old.
- ⁸⁸⁾ U. o. 113. old. — Garády Sándor: Egy budai polgár feljegyzései. Historia. 1931. IV. évf. 129. old.
- ⁸⁹⁾ Wenzel Gusztáv: Borbála és Erzsébet magyar királynék birtokáról. Magy. Tört. Tár. XII. k. 268. old.
- ⁹⁰⁾ V. ö. jegyz. ⁵⁵⁾
- ⁹¹⁾ Bleyer Jakab: Magyar vonatkozású német történeti népelemek. Egyet. Philolog. Közl. XXI. k. 539. old.
- ⁹²⁾ Kelényi B. Ottó: Erhard Schön magyar vonatkozású metszetei. (Különlenyomat a Fővárosi Könyvtár Évkönyve II. kötetéből.)
- ⁹³⁾ Mein Siegmunden Freyherrn zu Herberstein... meines Lebens.... (Abtzug von Cronfeld und Sanct Gotthartperg. A^o 1541.) Kovachich Martin G.: Sammlung kleiner, noch ungedruckter Stücke... 258. old.
- ⁹⁴⁾ Borbély Andor: Zyndt Mátyás nagy haditerképe hazánkról. Hadtörténelmi Közlemények. 1934. 197. old.
- ⁹⁵⁾ Castigationes Ant. Verantii in Jovium Fragmentum. Kovachich M. G.: Scriptores rerum Hungaricarum minores. II. k. 127. old.
- ⁹⁶⁾ U. o. 127. old.
- ⁹⁷⁾ Szerémi György emlékiratai Magyarország romlásáról. Mon. Hung. Hist. II. osztály I. k. 33., 124., 261., 262., 276., 299., 360. old.
- ⁹⁸⁾ Linzbauer F. X.: Die warmen Heilquellen der Hauptstadt Ofen. 11. old.

- ⁹⁹⁾ Palugyay Imre: Buda-Pest leírása. 153—154., 158. old.
¹⁰⁰⁾ Csánki Dezső: Szent-Erzsébetfalva Pest mellett. Századok. 1893. év. 26. old.
— Ortway id. m. I. k. 174. old.
¹⁰¹⁾ Miller J. F.: Epitome vicissitudinum... de urbe Budensi. 104. old. —
Korabinszky J. M.: Geographisch-Historisches Lexikon von Ungarn. 484. old.
¹⁰²⁾ Katona István: Kelta maradvány-szavak a magyar nyelvben. 33. old.
¹⁰³⁾ Salamon F.: id. m. I. k. 121. old.
¹⁰⁴⁾ Melich János: A honfoglaláskori Magyarország. 8. old.
¹⁰⁵⁾ Némethy Lajos: Török mecsetek Budán. 45. old. — Rupp J.: id. m.
167. old.
¹⁰⁶⁾ Orsz. Levéltár. Cameral Administr. zu Ofen. Berichte und Schreiben.
1694. VI. 26. No. 65, 67.
¹⁰⁷⁾ Evlia Cselebi magyarországi utazásai. Török-Magyarkori Történelmi Emlé-
kek. (Történetírók.) III. 245. old.
¹⁰⁸⁾ Tragor Ignác: Vác vára és képei 160., 161. old. és IX. térképmelléklet.

Buda középkori helyrajza.

Buda középkori helyrajzával először Schier Xistus ágostonrendi szerzetes kísérletezett »Buda sacra sub priscis regibus« című munkájában, mely a szerző halála után jelent meg Bécsben 1774-ben, tehát nem tekinthető befejezett munkának. Schier tulajdonképeni célja a budai középkori egyházak ismertetése volt, de ezzel kapcsolatosan helyrajzi megállapításokat is végzett, melyek a későbbi azonos tárgyú munkákba is átmentek. Helyrajzi megállapításaihoz Fontana 1686-ban készült budai térrajzát vette alapul, amely térrajz a mai helyőrségi templomot a ferencrendiek templomaként jelölte meg, amint a török hódoltság tartama alatt valósággal a ferencrendiek látták el ebben a templomban az isteni szolgálatot. (Némethy Lajos: Buda várának régi helyrajza-Archaeológiai Értesítő 1885. évf.) Ezzel szemben Schier a ferencrendiek középkori Szent János-egyházát helyezte ide, ami további téves következtetésekre adott alkalmat. Ennek következtében jutott ugyanis nála a középkori Mária Magdolna-templom a mai Dísz-térre, a középkori Szent György-templom pedig a mai Szent György-térre.

Schier Xistus után sokáig nem volt, aki Buda középkori helyrajzának figyelmet szentelt volna s Haeufler József az első, kinek 1854-ben megjelent »Buda-Pest, historisch-topographische Skizze von Ofen und Pest« című művében találunk egy rövid szakaszt, mely források megjelölése nélkül vázolta Buda XIII.—XVI. századi helyrajzát. Ebben a rövid vázlatban, mely egyházi vonatkozású adatait kétségtől Schier munkájából vette át, találunk először középkori utcákra és házakra vonatkozó helyrajzi megállapításokat, melyek szerint a középkori Szent Pál-utca a mai Országház-utcával, a középkori Ötvös-utca a mai Fortuna-utcával volt azonos, Szapolyai János háza a mai helyőrségi templom mellett, a Garai-ház pedig a Vörös Sünről elnevezett ház helyén állott.

Buda középkori helyrajzában egykori források alapján való megállapítását Rupp Jakab kísérte meg elsőnek 1868-ban kiadott »Budapest helyrajzi története« című művében, mely még ma is egyedülálló e téren. Rupp munkája azon alkalmából készült, hogy Arányi Lajos a magyar orvosok és természetvizsgálók 1863. évi pesti vándorgyűlésén azt indítványozta, hogy a főváros nevezetesebb épületei emléktáblákkal jelöltesse meg s ez indítvány megvalósítására a magyar tudományos aka-

démia vállalkozott. Ámbár Rupp munkája a középkori források olyan tömegén épült fel, hogy azt felülmulni ma is alig lehetséges, még sem tudott tartós eredményeket felmutatni, mert Schier téves megállapításait helyesekként fogadta el s ezeken építette fel további következtetéseit. Átvette Schier megállapításait a ferencrendiek Szent János egyházát, a Mária Magdolna-templomot és a Szent György-kápolnát illetőleg, az okleveles adatokkal nem igazolható Keresztelő Szent János egyház helyére pedig Boldogasszony kisebb egyházát helyezte, amely utóbbi a Schiertől átvett hibás megállapításokkal egyenrangú tévedés. Hogy mekkora zavart teremtett Rupp a budai középkori helyrajz terén, azt legjobban a munkájához csatolt térrajzból láthatjuk, mely két Szent János-utcát és két Szombat-helyet tüntet fel a budai vár területén, ami már önmagában elegendő ahhoz, hogy helyrajzi megállapításainak helyessége iránt kételyeket támasszon.

A kételyeknek kevéssel utóbb Römer Flóris adott kifejezést »Adalék a budai várnak a török foglalás előtti helyszíneléséhez« című tanulmányában (Archaeológiai Közlemények 1877. évf.), mely Meldemann 1541. évi metszete alapján elsőnek állapította meg helyesen a középkori budai egyházak fekvését. Bővebben fejtette ki az előadottakat Némethy Lajos »Buda várának régi helyrajza« című tanulmányában (Archaeológiai Értesítő 1885. évf.), mely a középkori Szent György-térnek a mai Dísz-térrel való azonosságát is megállapította.

Salamon Ferenc lett volna hivatva Buda középkori helyrajzának egykori kútfők alapján való újabb megállapítására, mert mikor az 1876. december 27-én tartott közgyűlés 840. számú határozata alapján megbízást kapott Buda, Pest és Óbuda történetének a megírására, egyben a vonatkozó okleveles emlékek összegyűjtése és kiadása is kötelességévé tétetett s ebből a kútfőanyagból a középkori helyrajzot könnyen meg lehetett volna szerkeszteni. Salamon Ferenc azonban sem a kútfőanyag összegyűjtésére és kiadására vonatkozó megbízásnak nem tett eleget, sem Buda középkori helyrajzát nem szerkesztette meg, mert munkája harmadik kötetében »Középkori házak« cím alatt sok idevágó adatot hordott ugyan össze, de a helytörténeti vonatkozások feldolgozását figyelmen kívül hagyta.

A középkori kútfők összegyűjtésének és kiadásának elmaradása helytörténeti szempontból nagy veszteséget jelentett, mert ennek hiányában csupán hosszadalmas levéltári kutatások után lehetett budai helytörténeti problémák megoldására vállalkozni. Miután Csánki Dezső több évtizedes munkával tekintélyes középkori kútfőanyagot gyűjtött össze s e gyűjteménybe alkalmam nyílt betekinteni: megkísérlem az eddigi helytörténeti eredmények felülvizsgálatát, Schierhez és Rupphoz hasonlóan az egyházakkal kezdve a munkát.

A budavári plébániatemplom — mai Mátyás-templom — legrégebb írott emléke IV. Béla király 1255. július 25-én kelt oklevele, mellyel a margitszigeti apáca kolostor ellátására (ne temporale eisdem virginibus deesset subsidium) rendelte többek között az épülőfélben levő budavári plébániatemplom kegyúri jogát, (ius patronatus, quod in ecclesia Sancte Marie in ipso castro construenda nobis utpote vero patrono competeat), amiből arra kell következtetni, hogy a templomépítés semmiképen sem vihető vissza régibb időkre, Nem vihető vissza már azért sem, mert ugyan-

azon oklevélben a városalapításról is szó esik, városalapítás előtt pedig nem lett volna értelme a templom s különösen plébániatemplom felépítésének. Azt mondja ugyanis az uralkodó, hogy a tatárpusztítás után az ország védelmére rendelt várak egyikét a pesti-hegyen építette fel (in monte Pestiensis castrum quoddam extrui fecimus), amely népes város alapjává lett (refertum multitudine copiosa). Ha már most a városalapítás a várépítéssel kapcsolatos, akkor a templomalapítás sem előzhette meg a várépítést, mert a pusztá hegygerincen semmi célt sem szolgált volna a templom. A Gellért-legendára való hivatkozással sem lehet a templom régiségét vitatni, mert az a templom, amelyre a Gellért-legenda utal, a mai Döbrentei-tér környékén a tatárjárás előtt állott Kispest, más néven Kelenföld temploma volt, amit az is bizonyít, hogy ezt a templomot utóbb szent Gellértről nevezték el. Vitán felülinek kell tehát tekintenünk azt, hogy a budavári plébániatemplom alapítása összeesik a várépítéssel, illetőleg az azt követő új telepedéssel, ami IV. Béla uralkodása alatt a tatárjárás után történt.

Az uralkodó ezen intézkedésével nem áll ellentétben IV. Béla királynak 1244. november 24-én kiadott kiváltságlevele, mely többek között azon jogosítvánnyal is felruházta a polgárságot, hogy plébánosukat szabadon választhatják (habeant liberam electionem plebani, cum eorum ecclesia vacaverit), mert ez az oklevél a tatárok által 1241-ben elpusztított Pest számára volt kiadva s 1255-ben még nem jutott odáig a fejlődés, hogy a pesti kiváltságlevél rendelkezéseit a várhegyen keletkezett új telepedésre értelmezhetnék volna.

Az apácák nem sokáig élvezték a budavári plébánia kegyuraságát, mert IV. Béla király 1269. október 3-iki oklevelében kijelentette, hogy csupán a domonkosok kérésére és Margit leánya iránti szeretettől indítatva rendelte a budavári plébániát a margitszigeti apácák alá (ecclesia beate virginis Marie in monte Budensi noviter fabricata, vocata plebania apud vulgus, quam sanctimonialibus monasterii beate Virginis in insula Danubii nostra potestate de facto anneximus) s most e rendelkezést visszavonva újból a veszprémi püspök joghatósága alá rendelte. Ez a rendelkezés sem maradt sokáig érvényben, mert IV. László király 1277. évi rendelkezésével a budavári plébánia feletti joghatóság megváltásaképen sójvédelmet biztosított a veszprémi egyháznak. A vonatkozó oklevél eredetije nem maradt fenn, megvan azonban a veszprémi káptalani levéltár elenchusában annak kivonata s minthogy a kivonat szerint az elenchus készítésekor az oklevél eredetije még rendelkezésre állott, arra kell következtetnünk, hogy a veszprémi püspök és az esztergomi érsek közötti XVIII. századi tizedper folyamán semmisült meg.

Ennek következtében 1277 után ismét felújult a kapcsolat a budavári plébánia és a margitszigeti apácák között, amit IV. Honorius pápa 1285. szeptember 22-iki bullája is igazol. (Theiner: Vetera monumenta I. k. 453. l.), amely szerint az apácák eredetileg a budavári plébániai jövedelmek kétharmadát foglalták le kegyúri joguk címén s a lelkészkedő papságnak csupán egyharmadát hagyták meg. Ezt a gyakorlatot az esztergomi érsek úgy módosította, hogy csupán egyharmadot hagyott meg az apácáknál, kétharmadot a lelkészkedő papságnak rendelt; kikötötte azonban, hogy az

apácák kötelesek három éven belül jogcímük fenntartásához pápai megerősítést szerezni, ellenkező esetben minden jogigényük megszűnik a plébániai jövedelmekre. Ámbár a három esztendei határidő közben elmúlt, IV. Honorius pápa idézett bullájával mégis megadta a kívánt jóváhagyást s az apácák tovább is élvezték a plébániai jövedelmek harmadrészét. Igazolja ezt az 1317. évi pápai adójegyzék (Theiner: Vetera monumenta I. k. 453. 1.), ahol a budavári plébániánál (pro fructibus plebis de Buda) külön volt feltüntetve a plébániai jövedelmek azon harmada, mely a margitszigeti apácákat illette meg (de fructibus tertie partis quorundam reddituum dicte plebis spectantium ad moniales sancte Margarete de insula Budensi).

A margitszigeti apácáknak járó harmadrész ügye rövidesen ismét napirendre került, mert XXII. János pápa 1332. április 10-iki bullájával (Anjoukori oktár II. k. 587. 1.) utasította a székesfehérvári prépostot, hogy a margitszigeti apácák és a budavári plébánia papsága közötti jogvitát a plébániai jövedelmeknek a nevezett apácákat illető kétharmada tárgyában (perceptio duarum parcium oblacionum, que a Christi fidelibus proveniunt capelle regie vocate site in castro Bude) intézze el. Ámbár a bulla szövege szerint a budavári királyi kápolnára vonatkozik, mégis a budavári plébániára kell értelmeznünk azt, mert királyi kápolnát csupán Erzsébet királyné alapított Budán 1349-ben (Monumenta eppatus Vesprimiensis II. k. 130. 1.) s a királyi kápolna papsága sohasem volt kötelezve jövedelmeinek átadására. Ezzel szemben Erzsébet királyné 1346. július 24-iki oklevele nyilvánvalóvá teszi, hogy a budavári plébánossal szemben a margitszigeti apácák még mindig fenntartották részesedési jogukat. Ez oklevél szerint ugyanis az apácák panaszt emeltek, hogy a plébános a temető területén épített házaikat (in cimiterio eiusdem parochialis ecclesie beate Virginis existentes) lerontatta s helyükön kőházat (pallacium) emeltetett s ezenfelül a plébániai jövedelmekből őket megillető részt sem adta ki. A vita egyességgel ért véget, amely szerint a plébános kötelezte magát, hogy évenként 20 márkát fog fizetni az apácáknak, aminek elmulasztása esetén a házjövdelem az apácákra fog szállni s a jövedelemrészesedés is fenn fog maradni.

Az egyesség megkötésében részes Miklós budavári plébános, aki a szepesi káptalan 1342. november 4-iki oklevele szerint előkelő szepességi származású volt (magistro Nicolao filio comitis Andre de Villa Canis fratre et concanonico nostro ac plebano de Buda), I. Lajos királynak 1352. január 10-én VI. Kelemen pápához intézett folyamodása szerint (Monumenta eppatus Vesprimiensis II. k. 143. 1.) szepesi préposttá lett s utódja Hermann megtagadta az apácákat illető részesedés kiadását. Az apácák panaszára VI. Kelemen pápa 1352. június 5-én kelt bullájával (Monumenta eppatus Vesprimiensis II. k. 35. 1.) a veszprémi püspököt bízta meg a jogvita elintézésével s miután Hermann szerint ez ügyben Lodomér esztergomi érsek már régebben úgy döntött, hogy a budavári plébánosok nem tartoznak az apácákat jövedelmeikben részesíteni (finaliter decrevit Albertum plebanum et successores predictos in dicta porcione oblacionum prefatis sororibus non teneri), most sem lehetett másképen ítélni. Az ítéletet Hermann plébános kérésére VI. Kelemen pápa 1352. július 31-én kelt bullájával (Monumenta eppatus Vesprimiensis II. k. 384. 1.) megerősítette s ezzel az apácák elvesztették a IV. Béla királytól nyert jogot. Véglegesen azonban csak I. Lajos

király 1355. április 22-iki oklevelével ért véget a jogvita, amikor is az apácák kifejezetten lemondottak minden jogigényükről (*renunciassent omni juri*) s Hermann budavári plébános kárpótlásul felhévízi fürdőjét engedte át nekik.

A budavári plébániatemplom karbantartására a kegyúri jogot gyakorló városi polgárság nem fordított kellő gondot s az idők folyamán megrongálódott. Bizonyítja ezt a budavárosi tanácsnak 1443. áprilisában a bécsi városi tanácshoz intézett levele, amelyben felhatalmazást kért arra, hogy megbízottja Hulber Lukács bécsi kereskedő számukra ott deszkát, gerendát és téglát vásárolhasson (*ligna pro reformatione eiusdem ecclesie nostre, ac asseres et tegulas in medio vestri disponere valeat et comparare nobisque transmittere*) a budavári plébániatemplom céljaira, amely az idők folyamán erősen megrongálódott (*ecclesia beate Marie virginis nostra parochialis patitur in edificiis et tectura defectum valde magnum*). Ezt az adatot nagyfontosságúnak tartjuk a templom építéstörténete szempontjából, mert ebből arra kell következtetnünk, hogy a XIII. század folyamán épült templom átépítése csupán 1443 után indulhatott meg s az átépítés folyamán kapcsolódott be utóbb Mátyás király is a templomépítésbe. Nem fogadhatjuk el tehát Némethy Lajosnak azon megállapítását (A budapestvári főtemplom története 30. l.), hogy a templomnak nagy része I. Lajos és Zsigmond királyok uralkodása alatt épült, mert ez esetben 1443-ban alig mondhatták volna a templomot annyira megrongáltnak, hogy újjáépítésre szorult. Ebből is láthatjuk, hogy a műtörténeti megállapítások egymagukban soha nem nyújthatnak biztos támpontokat, okleveles adatok nélkül ilyen kérdésekben nem szabad dönten.

A templomépítés befejezésére vall V. László királynak 1457. március 23-án III. Callixtus pápához intézett azon kérése, hogy engedje meg a budavári Mária egyház plébániájának társaskáptalanná leendő átalakítását (*ipsam parochialem rectorie in eadem in collegiatam ecclesiam erigi summopere cupit*) s a társaskáptalan kanonokjainak és prépostjának ellátására egyesítse vele a megszüntetendő bátaszéki bencés apátságot. A pápa hajlandó volt az uralkodó kívánságának teljesítésére s a szükséges intézkedések foganatosítására magyarországi követének adott felhatalmazást (Theiner: *Vetera monumenta* II. k. 284. l., *Monumenta eppatus Vesprimiensis* III. k. 149—51. ll.). Valószínűnek látszik, hogy a pápai bullát V. László király Tamás »decretorum doctor« s vasvári kanonok érdekében eszközölhette ki, mert a nevezett 1457. március 30-án kelt kötelezvényében kijelentette, hogy az egyesítés végrehajtása esetén hajlandó az apátság első évi jövedelmét a pápai kincstárba befizetni. (*Monumenta eppatus Vesprimiensis* III. k. 151. l.). E törekvések azonban nem valósultak meg, a budavári plébániából soha sem lett társaskáptalan s a bátaszéki bencés apátság sem szűnt meg, aminek az lehetett az oka, hogy V. László király 1457. november 23-án meghalt, a pápai udvarnak nem állott érdekében az uralkodó óhajlásának a teljesítése.

A budavári plébánosok sorában a XV. század folyamán sok kiváló férfit találunk, kik előkelő közeleti szerepet tölthettek be. Ilyen volt elsősorban Zsigmond király kiváló diplomatája, a csehországi származású Uski János, ki 1398. október 13-án azon kegyet kapta IX. Bonifác pápától (*rector*

parrochialis ecclesie beate Marie virginis site in castro Novi Montis Pestiensis), hogy gyóntatója bármely bűn alól feloldozhatja. (Monumenta episcopatus Vesprimiensis III. k. 311. l.) Uski János utóbb pécsi prépost és királyi kancellár lett s emellett pápai engedéllyel a budavári plébániát is megtarthatta (qui parochialem ecclesiam sancte Marie e concessione et dispensacione sedis apostolice obtinebat). Mikor 1402. július 24-én IX. Bonifác pápától a pozsonyi prépostságot is megkapta (Monumenta episcopatus Vesprimiensis III. k. 338. l.), akkor sem kellett lemondania a budavári plébániáról. Mikor azonban 1421. február 23-án óbudai préposttá lett, már nem volt budavári plébános, mert V. Márton pápa 1420. április 30-án jóváhagyta Angelus mesternek budavári plébánossá történt kinevezését. Uski János pályafutása az óbudai prépostsággal nem ért véget, 1425. május 23-án veszprémi püspök lett, 1428. június havában azonban már meghalt. (Lukcsics József: Uski János veszprémi püspök. Századok, 1908. évf.)

A következő nevesebb budavári plébános Wayczdorff Ferenc, a kánon-jog és szabad művészetek doktora volt (Francisco Wayczdorff de Lignicz decretorum artiumque doctori plebano Budensi), kit Zsigmond király 1436. március 15-én udvari káplánjává nevezett ki.

Kimagasló egyéniség volt Barius Miklós is (Nicolaus Barius beate Marie virginis de Buda ecclesie plebanus), kinek nevével először a budai káptalan 1452. június 30-iki oklevelében találkozunk. Utóbb egri prépost és királyi alkancellár lett s 1455. június 5-én azon kegyért folyamodott III. Callixtus pápához (Monumenta episcopatus Vesprimiensis IV. k. 439. l.), hogy az egri prépostság mellett a budavári plébániát is megtarthassa (parochialem ecclesiam seu plebaniam beate Marie virginis, quam antea obtinebat). Mint püspök fejezte be pályafutását.

Királyi kancellár volt Gábor budavári plébános is (Gabriel plebanus ecclesie parrochialis beate Marie virginis de Buda ac cancellarius regis), ki 1470. május 14-én kelt oklevelével mint az akkori pápai követ meghatalmazottja (commisarius) egyházi kiváltságot adományozott Nagylucsei Orbánnak. Ebben az időben még nem is volt pappá szentelve s 1470. november 24-én folyamodott a pápához felszentelési engedélyért. (Monumenta episcopatus Vesprimiensis III. k. 206. l.) 1471. január 9-én Mátyás király azon kegyet kérte számára a pápától (Monumenta episcopatus Vesprimiensis III. k. 207. l.), hogy három egyházi javadalmat élvezhessen (pro Gabriele cancellario suo, plebano ecclesie sancte Marie Budensis de facultate ad tria beneficia), amelyek egyike a kalocsai érsekség lehetett, mert 1471. május 24-től kalocsai érsek volt.

A budavári plébánosok sorából kiemelkedett Ilkusch Márton, kinek nevével 1485. szeptember 30-án kelt oklevelében találkozunk először. Ez oklevélben a szabad művészetek és a theológia tanárának, pápai prothonotariusnak és kelczi örkanonoknak (artium et sacre theologie professor, apostolice sedis prothonotarius, custos Kelcensis et plebanus maioris ecclesie beate Marie virginis Budensis) nevezte magát s egy bécsi alapítványi ház kezelésére vállalkozott. A budavárosi tanács 1489. április 6-iki oklevelében ismét váci prépostnak van nevezve (artium et sacre theologie professori apostolice sedis prothonotarius, prepositus Waciensis et plebanus maioris ecclesie beate Marie virginis parrochialis nostre) s e méltóságát a budaváros,

tanács 1493. október 24-iki oklevele is hangsúlyozza (prepositus Waciensis necnon plebanus maioris ecclesie beate Virginis parochialis). Ez utóbbi oklevélben két budai külvárosi házát (extra portam Sabbati in platea Thotfalw dicta in fine eiusdem platee versus exteriorem portam) Bakócz Tamásnak ajándékozta, ami a közöttük fennállott szoros kapcsolatra vall. Mátyás király 1490-ben a pápához intézett folyamodványában (Monumenta eppatus Vesprimiensis III. k. 319—20. l.) lengyel nemzetiségűnek mondotta s lengyelországi kanonoki javadalmakat kért számára. Ilkusch Márton 1490. május 22-iki folyamodványában búcsút kért VIII. Ince pápától azok számára, kik a budavári plébániatemplomban a Krisztus teste-társaság által minden hónap első csütörtökjén tartatni szokott miséken és körmeneteken részt vesznek. 1490. július 5-én ismét arra kérte VIII. Ince pápát, hogy tiltsa el a veszprémi püspököt a budavári plébánia területén a tizedszedéstől (Monumenta eppatus Vesprimiensis III. k. 318. l.) s indokolásul VIII. Bonifác és XXII. János pápák bulláira hivatkozott, melyek értelmében a budavári plébánia fel volt mentve a veszprémi püspök joghatósága alól. A törvénytelen gyakorlat kialakulását pedig azzal magyarázta, hogy a hivatkozott pápai bullák elkallódtak s csupán most kerültek elő.

A krakói egyetemi könyvtár egyik XV. századi kodexében, mely Regiomontanus Jánosnak 1467-ben Esztergomban készült »Liber tabularum de directionibus significatorum« című munkáját tartalmazza (Codex no. 547), azon bejegyzés olvasható, hogy a kodexet Ilkusch Márton zágrábi kanonok s Mátyás király csillagásza (Martinus de Ilkusch, artium et medicine doctor, archidiaconus Goricensis et canonicus Zagradiensis, serenissimi domini Matthei, Dei gratia regis Hungarie Bohemie etc. astrologus) ajándékozta a krakói egyetemnek azzal, hogy a kodexet maga másolta s a munka megírásában is közreműködött. (Századok 1884. évf. 421. l.).

A XV. század végén Bany Pál volt a budavári plébános, aki a szomszédos kanai bencés apátságot is bírta. A kanai bencés apátság miatt kellemetlen összeütközése támadt a veszprémi püspökkel, mert a püspök által hirdetett egyházmegyei zsinaton nem vett részt. A püspök emiatt engedetlenség címén kiközösítéssel sújtotta, amely büntetés alól 1495. június 13-án nyert felmentést. (Történelmi Tár 1881. évf. 384. l.) Bany Pál 1497. május 13-án azon kéréssel fordult VI. Sándor pápához, hogy emelje a plébániát archipresbyteratus rangjára s engedje meg, hogy a budavári plébánosok az archipresbyter címevel élhessenek, főpapi jelvényeket viselhessenek s mise végén kiosztott áldásaik a püspöki áldásokkal kapcsolatos búcsúkkal ruháztassanak fel. VI. Sándor pápa teljesítette a kérést s csupán azt kötötte ki, hogy püspökök jelenlétében nem szabad az áldásosztási felhatalmazással élni. Minthogy pedig a budavári plébániatemplomban gyakran vettek részt az istentiszteleten püspökök s a plébános az áldásosztási kiváltságot alig gyakorolhatta, 1497. július 15-én arra kérte a pápát, hogy tekintsen el a mondott kikötéstől, illetőleg korlátozza azt azon esetekre, mikor a pápai követ vagy a veszprémi püspök vesznek részt az istentiszteleten, amihez a pápa hozzá is járult. Az archipresbyteri címet a budavári plébánosok a középkor végéig viselték, amint ez II. Gyula pápa 1506. július 30-án kelt bullájával bizonyítható, ahol a monostori plébános panaszainak elintézésére a budavári archipresbyter (archipresbytero ecclesie beate Marie

maioris Budensis) nyert megbízatást. (*Monumenta eppatus Vesprimiensis* IV. k. 166. 1.)

Az utolsó ismert budavári plébános Hammel Mihály, II. Ulászló király gyóntatója volt (Fögel: II. Ulászló udvartartása 53. 1.), aki a király tanácsadói sorában előkelő szerepet töltött be (Fögel id. m. 74. 1.) s bizonyára ennek köszönhetette, hogy 1512-ben esztergomi préposttá lett. (Kollányi: Esztergomi kanonokok 128. 1.)

Az átépített budavári plébániatemplom jobboldali oldalkápolnája a három király tiszteletére volt szentelve, amint ez Nyasi Demeter esztergomi érseki helynök 1517. március 8-án kelt oklevelével bizonyítható (*Monumenta eppatus Vesprimiensis* IV. k. 248. 1.), ahol is azon papszentelést tanúsítja, melyet ebben a kápolnában végzett (*Bude in capella trium regum, que est collateralis ad latus dextrum ecclesie beate Marie virginis Budensis*). Hogy ez az oldalkápolna a budavári plébániatemplomon belül állott, azt a kápolna Budai Lőrinc nevű papjának 1469. augusztus 18-án kelt oklevelével (Pozsony város levéltára) igazolhatjuk, ahol ez a kápolna ily módon van meghatározva (*Laurencius de Buda rector capelle sanctorum trium regum in ecclesia beate Marie virginis in dicta Buda fundate*).

Tudunk ezenkívül egy másik kápolnáról, mely a budavári plébániatemplom melletti temetőben állott s szent László királynak volt szentelve. A nevezett kápolna papja ugyanis (Johannes rector capelle beati Ladislai regis in cimiterio parochialis ecclesie beate Marie virginis de castro seu civitate Budensi) 1454. november 7-én kelt oklevelével hozzájárul a kápolna javadalmát képező Szent György-téri (in platea beati Georgii martiris directe penes portam Judeorum in acie) ház elcseréléséhez. E kápolna kegyurasága (ad capellam sancti Ladislai regis in cimiterio parrochialis ecclesie maioris nuncupate beate Marie virginis Budensis) X. Leó pápa 1520. március 10-én kelt bullája szerint (*Monumenta eppatus Vesprimiensis* IV. k. 275. 1.) Somi Gáspárt illetve s X. Leó pápa 1521. április 4-én kelt bullája szerint (*Monumenta eppatus Vesprimiensis* IV. k. 288. 1.) a sági prémontrei prépostságra szállott át (in capella sancti Ladislai regis et confessoris in cimiterio beate Marie virginis Budensis). Budai Lőrinc pap 1469. augusztus 18-iki oklevelében a kápolna szent Imre oltárának papjáról (*Andreas rector altaris sancti Emerici ducis in capella sancti Ladislai regis super cimiterio dicte ecclesie beate Virginis in Buda fundati*) van szó, sőt egy 1436. szeptember 12-én kelt közjegyzői oklevélben a Szent Imréről elnevezett kápolna Szent László oltára van megnevezve (*magister Albertus rector altaris beati Ladislai regis in ecclesia beati Emerici ducis in cimiterio beate Marie virginis de castro Budensi constructi*), ami arra vall, hogy a kápolnában két oltár is állott s ennek megfelelően ugyanazon kápolnát hol szent Lászlóról, hol szent Imréről nevezték. A Szent László és Szent Imre kápolnák azonosságát a budai káptalan 1447. február 19-iki oklevelébe foglalt tanukihallgatással igazolhatjuk, melynek folyamán Pesthi Benedek és Adorján budavári káplánok egyértelműen azt vallották, hogy a Szent Lászlóról elnevezett kápolna Wilvingh ispán alapítása (*quod ipsam capellam condam Wilvingh fundavit*). Wilvingh ispán alapításáról viszont XXII. János pápa 1334. július 11-én kelt bullája (Theiner: *Vetera monumenta* I. k. 6001.) ad számot, amely szerint Szent István, László és Imre stb. tiszteletére kápolnát alapí-

tott s négy káplán ellátásáról is gondoskodott. A visegrádi bencés apátnak 1344. október 4-én VI. Kelemen pápához intézett folyamodványából (*Monumenta eppatus Vesprimiensis* II. k. 105. 1.) pedig megállapítható, hogy a Wilvingh ispán által alapított kápolna a budavári plébániatemplom melletti temetőben állott (*iuxta cimiterium parrochialis ecclesie beate Marie virginis in dicto loco Buda*). Az előadottakból következik, hogy a budai plébániatemplom temetőjében állott Wilvingh-kápolnában Szent Lászlón kívül Szent Imrének is volt oltára s ezért nevezhették azt mindkét szent neve után. Semmiképen nem állhat meg azonban Schier azon állítása (*Buda sacra* 45. 1.), mintha a három királyról elnevezett kápolna is a temetőben állott volna, mert ott Wilvingh ispán kápolnáján kívül csupán Ernuszt János 1476-ban épült kápolnája állhatott, melyről 1476. március 2-i végrendeletében úgy intézkedett (*Zalamegyei oklevéltár* II. k. 606. 1.), hogy Szűz Mária menybemeneteléről neveztesse el (*capella, quam aedificari volo, dedictur ad honorem assumptionis beate Virginis*). Kápolna állott a budavári plébániatemplom északi oldalán is (*ad latus eiusdem ecclesie a parte septentrionali*), melyet Garai Miklós nádor alapított Mindenszentek tiszteletére s itt is volt eltemetve, amint ez a budavárosi tanács 1461. december 23-án kelt okleveléből megállapítható, ahol az elhalt nádor síremlékéről is szó esik. (*Prescripte capelle Omnium Sanctorum per condam magnificum dominum Nicolaum de Gara similiter palatinum, avum suum, constructe, in qua se idem avus, prout omnibus ex tumulo, armis et epitaphio in perpetuum rei memoriam factis luculenter cernitur, elegit sepeliri.*). Garai Miklós nádor a kápolnát javadalommal is ellátta s miután unokája megerősítette az adományt, a Krisztus testéről elnevezett társulat vállalta a kápolna és az alapítvány gondozását.

A plébániatemplom melletti Garai-kápolnán kívül még egy Mindenszentekről elnevezett kápolna is állott a budai vár területén, és pedig a budavári Mindszent-utcában, a mely kápolna az utcának is nevet adott. Igazolható ez Zsigmond király 1426. szeptember 6-án kelt oklevelével, melyben a Mindszent-utca a Mindenszentekről elnevezett kápolnával kapcsolatosan van megemlítve. (*In vico platee Omnium Sanctorum, in qua est capella eorundem sanctorum.*) De igazolható a budai káptalan 1449. július 26-i oklevelével is, ahol a Mindenszentekről elnevezett kápolna melletti ház a Mindszent-utcában állónak mondatik (*domus in platea Omnium Sanctorum, prope capellam eorundem Omnium Sanctorum*). Minthogy ily módon kétségtelennek látszik, hogy a Mindszent-utca elnevezés a kápolnától ered, az utcanév előfordulásának időpontjából a kápolna fennállásának korára is következtetni lehet. A Mindszent-utca névvel pedig már Garai Miklós nádor 1403. június 28-i oklevelében találkozunk (*vicus Omnium Sanctorum*), tehát ennek a kápolnának 1403 előtt állani kellett.

Ellenkezni látszik az előadottakkal I. Ulászló király 1441. január 3-án kelt oklevele, mely a Mindenszentekről elnevezett kápolnát (*ad capellam in honorem Omnium Sanctorum*) az Olasz-utcával kapcsolatosan (*in ipso vico Italicorum*) említi, amiből arra kellene következtetni, hogy a kápolna az Olasz-utcában állott. Az ellenmondás csupán úgy oldható meg, ha az Olasz-utcai telkeknek a Mindszent-utcára való átnyulását igazoljuk s a Mindenszentekről elnevezett kápolnát ilyen telken állónak feltételezzük.

A telkeknek feltételezett átnyulását pedig a budavárosi tanács 1412. augusztus 25-én kelt oklevelével igazolhatjuk, melyben Garai Miklós nádor fiai egyik budai házukon osztoznak, melyet 1403. január 11-én vettek Szerecsen János fiától 10.000 forintért. Ez a vételárnak megfelelő hatalmas ház, melyet az 1403. január 11-iki oklevél »Serechen Nagyhaza« elnevezés alatt említ, két utcára nyílt, nevezetesen az Olasz-utcára (*pars ipsius domus, videlicet porta ex parte platee Italicorum habita*) és a Mindszent-utcára (*secunda vero pars eiusdem domus, videlicet porta e parte platee Omnium Sanctorum*), tehát a két egymással párhuzamos utcára nyíló telek kérdése bizonyítottan tekinthető. A Garai-ház maradványainak tekinthető az az Uri-utcai kimagasló falrészlet, melyet egyesek a Mindenszentekről elnevezett kápolna, mások a Szent Pál-egyház maradványának vélték, amelynek helyzete azonban alig engedi meg a templomra való következtetést, míg a Garai-ház leírása nagyon is ráillik a falrészletnek megfelelő házra. II. Ulászló király 1498. november 22-én kelt oklevelében egy másik Olasz-utcai (*in vico Olazwczya*) kápolnával is találkozunk, mely Mihály arkangyalról volt elnevezve (*capella beati Michaelis archangelii*), tehát minden valószínűség szerint temetőben épült. E kápolna helyének megállapításához az Ofner Stadtrecht 154. szakaszát véljük felhasználhatónak, ahol a zöldségárusító kofákról az van mondva, hogy árusítóhelyeik a mészárszékek mögötti városfalról kezdve a régi templomig (*zu der alten Kirchen*) terjedtek, a mészárszékek pedig a Mátyás-templom előtti piactér nyugati részén állottak, ami az Olasz-utca vonalába esett. Ebből arra merünk következtetni, hogy a nevezett régi templom az Olasz-utcai Szent Mihály kápolna volt. Ez a kápolna 1443-ban már fennállott, mert Senftenberger Miklós nevű papja ebben az esztendőben a bécsi egyetemen (*dominus Nicolaus Senftenberger rector capelle Sancti Michaelis*) tanult. (Schrauf: Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen 226. 1.)

III. Pál pápa 1538. december 9-i bullájában végül Szent Annáról elnevezett kápolnáról is szó esik, mely a ferencrendiek Szent János apostolról elnevezett kolostora mellett állott s melynek a pápa azon indokolással adott búcsúengedélyt, hogy a kápolna Werbőczy István előtt nagy tiszteletben állott. (*Capella seu sacellum sub invocatione beate Anne civitatis Bude iuxta monasterium Sancti Johannis apostoli et evangeliste.*) Ez újabb eredetű kápolna helyét könnyű meghatározni, mert a ferencrendiek kolostorának a helye ismeretes s tudnivaló az is, hogy Werbőczy István lakóháza a kolostorral szomszédos volt, ami a pápai bullában említett tiszteletet is érthetővé teszi.

Kevéssel a budavári plébániatemplom után épült a második budai plébániatemplom, a Mária Magdolna egyház, melyről Némethy Lajos minden kétséget kizáróan megállapította (Archaeológiai Értesítő 1885. évf. 7. 1.), hogy a jelenlegi helyőrségi templom helyén állott. Ez a templom, illetőleg templom plébánosa kezdetben a budavári plébános alá volt rendelve, amint az Lodomér esztergomi érsek († 1298) keltezés nélküli okleveléből látható (*Monumenta ecclesiae Strigoniensis* II. k. 429. 1.), melyben Kelemennek, a Mária Magdolna egyház plébánosának Angelussal, a Boldogasszony egyház plébánosával szemben előadott panaszára úgy ítélte, hogy évenként csupán egy márka ezüstöt tartozik fizetni a mindenkori budavári plébános-

nak, amint ez a Mária Magdolna egyház alapításától kezdve szokásos volt (a sua fundacione et construccione plebano de maiori ecclesia solverit et dederit usque modo). Ugyanazon időszakból való másik keltezetlen oklevél tanúsága szerint viszont a Mária Magdolna egyház alapításától kezdve önállósággal is bírt, mert plébánosát a hívek szabadon választhatták. Albert budavári plébános ugyanis azzal kapcsolatosan, hogy egyik káplánja lett a Mária Magdolna egyház plébánosa, biztosította a *magyar híveket*, hogy plébánosukat szabadon választhatják (iidem cives Hungari, quemcunque voluerint, alium plebanum eligere iuxta libitum seu voluntatem liberam habeant facultatem), mert e tekintetben egyházuk mindenkor független volt (libera semper fuerit et exempta). Ebből az oklevélből arra lehet következtetni, hogy a Mária Magdolna egyház területileg nem volt még elkülönítve a Boldogasszony-egyháztól, hanem a budai várban lakó magyarok — lakhelyre való tekintet nélkül — mindnyájan ide tartoztak. A nevezett oklevél azért is nagyjelentőségű még, mert amellest tesz tanúságot, hogy a tatárjárás után keletkezett új városban kezdettől fogva nagy számban laktak magyarok.

A két plébánia közötti jogviszony szabályozására vonatkozott VI. Kelemen pápa 1352. július 31-én kelt bullája, mely Hermann budavári plébános kérésére megerősítette azon egyességet, amelyet Benedek esztergomi érsek előtt (1274—76) kötött Keresztély budavári plébános a budaváraljai lakossággal (homines et hospites de suburbio Budensi) az általuk alapított Mária Magdolna- és Péter vértanu-egyházak (super beate Marie Magdalene et ecclesie beati Petri martiris capellis) ügyében. (Monumenta eppatus Vesprimiensis II. k. 383. 1.) Keresztély budavári plébános neve a Margit királyleány szenttéavatása ügyében 1276. augusztus 9-én tartott tanukihallgatás jegyzőkönyvében is (Monumenta eppatus Vesprimiensis I. k. 302. 1.) előfordul, a hivatkozott egyesség tehát ebben az időben keletkezhetett. Alig hihető azonban, hogy a budaváraljai Péter vértanu egyház is fennállott volna már 1276-ban s arra kell gondolnunk, hogy ez csupán a Hermann budavári plébános bemondása alapján kerülhetett a pápai bullába.

Lodomér esztergomi érsek másik kelet nélküli oklevelében Benedek és Fülöp esztergomi érsekeknek ugyanezen ügyben kiadott okleveleire történik hivatkozás (Monumenta ecclesiae Strigoniensis II. k. 431. 1.) s minthogy Fülöp 1262-től 1272-ig volt esztergomi érsek, előtte (1254—1261) és utána pedig szintén Benedek (1274—1276) ült az esztergomi érseki széken, nem lehet tudni, hogy mikor keletkeztek ezek az egyességek, illetőleg mióta állanak fenn a szóbanforgó plébániák.

A XIV. század végére annyira megerősödött a Mária Magdolna egyház, hogy önállósítása érdekében lépéseket tehetett. 1390. december 1-én kelt az a közjegyzői oklevél, mely a Boldogasszony és Mária Magdolna egyházak közötti jogvitáról szól s a mely szerint a Mária Magdolna-egyház plébánosa, Gergely, panaszt emelt a Boldogasszony-egyház plébánosa ellen azért, mert ámbár a Mária Magdolna-egyház pontos határokkal körülírt plébánia, (licet ecclesia beate Marie Magdalene parochialis existat metas certas habens), a Boldogasszony egyház plébánosa, Miklós annak területén is gyakorolja és gyakoroltatja a plébánosi jogokat s ez által megkárosítja.

Ezzel szemben a Boldogasszony egyház plébánosa azt vitatta, hogy egyháza a budai vár területén belül az egyetlen anyaegyház (est principalis et matrix ecclesia dicti castri Budensis, suburbiorum et continentium edificiorum) s a Mária Magdolna egyház csupán fiókegyház, melynek nincs pontos határokkal körülírt területe (est filialis et capella ipsius plebis beate Marie virginis et infra limites plebis sue sancte Marie virginis, nullamque habeat parochiam), hanem csupán a Boldogasszony egyház plébánosának engedélyével gyakorolhat plébánosi jogokat, a Boldogasszony egyház plébánosától függ, aminek elismeréseképpen évenként négy márka és egy fertő ezüstöt tartozik neki fizetni. A jogvita eldöntésére a felek döntőbírákban állapodtak meg, akik tanukat hallgattak ki s okleveleket vizsgáltak meg, amelyek alapján úgy döntöttek, hogy külön területet jelöltek ugyan ki a Mária Magdolna egyház számára, egyben azonban arra kötelezték a plébánost, hogy a Boldogasszony egyház plébánosának évenként négy arany forintot fizessen. Ez a döntőbíróági végzés egyrészt biztosította a Mária Magdolna egyház plébániai jogait, másrészt területét is pontosan megállapította. A jogvita eldöntése előtt ugyanis a Mária Magdolna egyház plébánosa nem csupán a budai vár északi részét vitatta plébániája számára, hanem a vár déli részén a minoriták szent Jánosról elnevezett egyháza és a zsidók utcája, valamint a királyi palota közötti területet is (item platea judeorum et a sancto Johanne usque ad curiam regis), amely területek között a budai vár alatt elterülő Logoth és Tóthfalu falvak képezték az összekötő kapcsot. A döntőbíróági határozat ezt oly módon változtatta meg, hogy a budai vár déli része a vár alatti Logoth faluval egyetemben a Boldogasszony egyház plébániájává lett, a Mária Magdolna egyház plébániája pedig a vár északi részére s a szentlőrinci pálos kolostorhoz vezető út mellett elterülő Tóthfalu nevű falura korlátoztatott. (Schier: Buda sacra 103—111. ll.)

Ámbár a Mária Magdolna egyház plébánosa ezt az egyezményt IX. Bonifác pápával is megerősítette, a két egyház közötti ellentétek nem szűntek meg, sőt IX. Bonifác pápa 1391. február 4-én kelt bullája szerint utóbb a Boldogasszony egyház hívei emeltek panaszt már nem csupán a budavári Mária Magdolna, hanem a budaváraljai Péter vértanu egyház papja ellen is s panaszukat azzal indokolták, hogy a nevezett egyházaknak soha nem volt önálló területük, papjaikat a Boldogasszony egyház plébánosa mutatta be, alárendeltségük jeléül évi adót fizettek a nevezett plébánosnak s a szentségeket csupán olyanoknak szolgáltathatták ki, kik a plébániai hívek német nyelvét nem értették (Vngaris seu advenis et peregrinis ac aliis hominibus ad dictum castrum pro suis negotiis ibidem expediendis pro tempore confluentibus, qui ydioma theutonicum, quod parrochiani predicti communiter loquuntur, non intelligunt). Rámutattak a választott bíróági döntésre, mely külön területet állapított meg a budavári két plébánia számára, s ezt a döntést az esztergomi érsek is megerősítette, miáltal a Boldogasszony egyház jövedelmei annyira megcsappantak, hogy az istentisztelet ellátására rendelt 30 pap fenntartására nem elegendők. Az előadottak alapján a régi állapot visszaállítását kérték a pápától, ki a hivatkozott bullával a bécsi bencés apátot bízta meg az ügy vizsgálatával s egyben felhatalmazta, hogy a döntőbíróági határozatot meg is semmisít-

heti. A bécsi bencés apát 1391. március 2-án a pesti plébánost és a Gellért-egyház plébánosát bízta meg, hogy idézzék Bécsbe az érdekelteket (Schier : Buda sacra 111—118. ll.) ; döntésre azonban nem került a sor, mert az apát 1391. augusztus 18-án meghalt. (Schier id. m. 28. 1.)

A budai plébániák területét illető jogvita tehát tovább folyt, sőt I. Ulászló király 1441. január 3-án kelt oklevelének bizonyossága szerint utóbb még ki is éleződött az által, hogy a Boldogasszony egyház plébánosa újabb területekre terjesztette ki joghatóságát. Sem Zsigmond, sem Albert királyok, sem az esztergomi érsek beavatkozása nem tudta megszüntetni az ellentéteket, amelyeket a nemzetiségi különbségek is szítottak, míg végre a budavárosi tanács vállalkozott a béke megteremtésére s megállapította a plébániák határait. Ámbár ez a megállapítás látszólag nagy részletességgel sorolja fel a határokat, még is megoldhatatlan feladatnak látszik azoknak a mai állapotra való pontos átvitele. Különösen az alsóvárosra vonatkozik ez, melynek Szent Péter vértanuról elnevezett egyháza, illetőleg az egyház plébániája is belejutott a vitába s ez egyház plébánia-területe is megállapítást nyert. Nem tudjuk azonban meghatározni, hogy hol állhatott a Szent Péter vértanuról elnevezett plébániatemplom s hol voltak az Irgalmasság anyjáról és Szent István vértanuról elnevezett egyházak, amely utóbbiakhoz kolostorok is tartoztak, már pedig a középkori egyházak helyének pontos ismerete nélkül további helyrajzi megállapításokat végezni jóformán lehetetlen.

Szomorú fényt vett az akkori áldatlan viszonyokra, hogy a Boldogasszony egyház plébánosa, Tornallyai János nem tudott a budavárosi tanács döntésében megnyugodni s I. Ulászló király elé vitte az ügyet. Ugyanezt tette a budavárosi tanács is azon indokolással, hogy a magyar és német polgárság között nagy nehezen megteremtett békét egyházi téren is érvényre kellene juttatni, mire I. Ulászló király 1441. január 3-án kelt oklevelével megerősítette a budavárosi tanács döntését és hallgatást parancsolt a viszályt támasztó plébánosnak.

Ámbár ily módon a budavárosi plébániák határait sem az 1390. december 1-én kelt közjegyzői oklevélben foglalt döntőbíróági ítéletből, sem I. Ulászló király 1441. január 3-án kelt okleveléből nem lehet pontosan megállapítani, mégis úgy látszik, hogy legalább a plébániák terjedelmére nézve némi támpontokat nyújt Zsigmond királynak 1437. április 3-án a baseli zsinaton résztvevő megbízottjához intézett utasítása. Ez az utasítás azon alkalmából készült, hogy Zsigmond király a zsinatnak Budára helyezését szorgalmazta s e célból összeíratta a rendelkezésre álló budai lakások pontos számát. Az összeírás a budai vár területén belül (in castro et clausura murorum) két önálló részt különböztet meg, melyek egyikeben 200, másikában pedig 122 ház foglaltatott. (Palacky : Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Hussitenkrieges II. k. 473—75. ll.) Alig hihető, hogy ez a megkülönböztetés más alapon, mint a plébániák alapján történhetett volna, legalább is az egykorú Ofner Stadtrecht erre nézve más támpontot nem nyújt. Ez alapon megállapíthatónak véljük, hogy a Boldogasszony-egyház joghatósága 200 házra, a Mária Magdolna-egyház joghatósága pedig csupán 122 házra terjedt ki, amihez még alsóvárosi területek is csatlakoztak.

Buda harmadik temploma az alsóvárosi Szent Péter egyház volt, mely I. Ulászló király 1441. január 3-án kelt oklevele szerint külön plébániaterülettel birt. Ámbár a hivatkozott oklevélben több alsóvárosi utca névszerint is meg van jelölve, nevezetesen a takácsok utcája (*platea seu vicus textorum*), az örmények utcája (*platea Armenorum*), a Szent Istvánról elnevezett kolostorhoz vívó utca (*platea versus claustrum Sancti Stephani protomartiris*) és a Duna melletti utca (*platea penes Danubium*), további adatok hiányában még sem lehet az alsóvárosi egyházak vagy alsóvárosi utcák helyét megállapítani. Az 1441. január 3-án kelt oklevél szövegéből csupán arra lehet következtetni, hogy a budavári Szombatkapuhoz legközelebb állott a Szent Péter vértanúról elnevezett plébániatemplom, mellette a Krisztus testéről elnevezett kápolnával (*capella in honore Corporis Christi constructa*) s innen kőlépcsőkön a karmelitáknak az Irgalmasság anyjáról elnevezett kolostorához (*claustrum Matris Misericordie fratrum Carmelitarum*) lehetett eljutni. Ez a kőlépcső csupán az lehetett, mely a budavárosi Boldogasszony-egyház melletti kaputól vitt le s amelyről még Evlia Cselebi is megemlékezik oly módon, hogy »a kaputól le a nagy külváros várához kőlépcsőn kell lemenni.« Megemlékezik még I. Ulászló király hivatkozott oklevele a Szombatkapu közelében állott Szent István vértanúról elnevezett kolostorról is (*claustrum Sancti Stephani protomartiris*), mely a budai káptalan 1505. január 10-én kelt oklevele (Podhraczky: *Historia diplomatica* II. k. 163. l.) szerint az Ágostonrendieké volt, mert a nevezett oklevélben Pápóczi Pál itteni szerzetes névvel találkozunk. (Paulo de Papocz, *ordinis Sancti Augustini in clastro beati Stephani protomartiris*). Szó van végül ugyanott a Szent Lázárról elnevezett egyházzal is (*ecclesie Sancti Lazari*), mely az alsóváros északnyugati végében állott.

A karmelitákról tudjuk, hogy XI. Gergely pápa 1372. július 28-án kelt engedélye alapján építették fel a Nagy Lajos királytól kapott telken a kolostorukat (Theiner: *Vetera monumenta* II. k. 119. l.). A karmeliták temploma mellett állott Szent Anna kápolnája, melyet a budai káptalan 1515. április 2-án kelt oklevele Olvasógyártó Mihály budai polgár alapításaként jelölt meg. (*Capella ad honorem beate Anne matris Marie prope dictum claustrum t. i. Matris Misericordie ordinis Carmelitarum*).

A Krisztus testéről elnevezett kápolnában temették el a kivégzett Hunyadi László holttestét s ezzel kapcsolatosan Bonfini azt írta a kápolnáról, hogy »a külvárosban dombon fekszik.« Ez a kápolna kétségtelenül az alsóváros területén belül állott, mert I. Ulászló király idézett 1441. január 3-i oklevele az alsóvárosi plébániatemplom melletti házak között említi s ugyancsak házat említ mellette a budai káptalan 1451. január 3-i oklevele is (*in suburbio castri Budensis penes ecclesiam Corporis Christi*).

Némelyek alsóvárosi pálos kolostorról és templomról is tudni véltek s bizonyosságul Ferrari Zsigmond 1637-ben megjelent munkájának (*De rebus Ungariae provinciae Ordinis Praedicatorum*) azon adatára hivatkoznak (202. l.), hogy az 1418-ban Budán elhalt Firenzei János biborost és pápai követet az alsóvárosi pálosok egyházában temették el. (*Deportatumque est venerabile corpus eius ad templum S. Pauli primi eremitae, quae domus in suburbano erat civitatis Budae ibique insigne sepulcro traditum est*).

Ferrari adata alapján a pálosok a török hódoltság megszűntetése után keresték is az alsóváros romjai között állítólagos kolostorukat (Benger Nicolaus : *Annalium Ordinis S. Pauli* Vol. II. 225. 1.) s ámbár kolostorszerű maradványokat találtak is itt, még sem merték azoknak középkori kolostorukkal való azonosságát vitatni. (Cum ex attestantibus Sigismundi Ferrari annotationibus haberent, vetus ordinis nostri monasterium Budensi in urbe exteriori seu suburbio stetisse, simulque ibi adverterent prope stabula Vezirii aedificium quoddam ruinatum formam monasterii referens veterum coenobiorum nostrorum structurae simillimum etc). Azt hisszük, hogy nem tévedünk, ha a pálosok keresett alsóvárosi házát és egyházát azonosnak vesszük azzal a Szombatkapu előtti királyi házzal és kápolnával, melyet Nagy Lajos királytól kaptak s melyet 1423. július 3-án Cillei Hermann szlavón bánnak engedtek át csereképen egy budai házért. Erről az adományról Eggerer András is megemlékezik (Fragmen panis corvi 170. 1.) s a királytól kapott házat nagyszerűnek mondja (Ludovicus rex fratribus nostris magnificum intra Budenses muros domicilium cum ecclesia concessit), tehát nem kolostort, hanem házat kaptak hozzá tartozó egyházzal, ami ismét csak az 1423. július 3-án elcserélt házra utal. Bizonyítható ez Ferrari egyik idézetével is (202. 1.), ahol Firenzei János temetkezési helyéül kápolna van megnevezve (Parietes sacelli, in quo corpus beati viri jacebat) s a kápolnáról az van mondva, hogy a török hódítás után szűnt meg (quando Turcae Buda occupata eius ossa dissiparunt). Ez a magyarázat a pálosok körében élő hagyomány eredetét is megvilágítja s egyszersmind azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy alsóvárosi pálos kolostor és egyház a valóságban nem volt.

Ha most Budavár középkori helyrajzát kívánjuk megszerkeszteni, akkor legcélszerűbb az északi oldalt kiindulási pontul venni, mert az innen kiinduló utcákra vannak a legjobban értékesíthető kútforrásaink.

A budai vár északi kapuját a középkorban Szombatkapunak (porta Sabbati), a kapun belül elterülő térséget pedig *Szombathelynek* nevezték s ez a térség a várhegyet egész szélességében elfoglalta. A Szombathely nevét az Ofner Stadtrecht (227. szakasz) szerint az itt tartott szombati hetivásároktól (der drit ist von Gewonheit darchomen der Sambstag) s nem a közelben lakó zsidóktól vette, mert már akkor is Szombathelynek nevezték, amikor a Zsidók-utcája még a város délkeleti oldalán terült el. Igazolásul hivatkozunk a budavárosi tanács 1342. évi oklevelére, ahol a nevezett térség »locus fori Sabbati« alakban fordul elő, ami szószerinti fordítással »szombati vásár helyének« lenne mondandó. Magyarul egyszerűen Szombathelynek nevezték, amint ez a budavárosi tanács 1444. szeptember 22-i oklevelével (in theatro civitatis Zombathel) bizonyítható. A Szombathely nevű tér a Szombatkaputól egészen a várhegy nyugati oldalán elvonuló *Olasz- ma Uri*-utcáig terjedt, amint ezt a budavárosi tanács 1487. április 6-i okleveléből láthatjuk, ahol az Olasz-utca végén van a Szombathely-tér megjelölve. (In vico Zombathel in fine videlicet platee Italicorum) A Szombathely-tér az Olasz-utca északi végén terült el, amint ezt I. Ulászló király 1440. október 28-i okleveléből láthatjuk, ahol egy az Olasz-utca keleti oldalán álló házról van szó s e háznak a Szombathely-tér felé eső északi szomszédja is meg van jelölve. (Domum in vico Italicorum a parte orientali habitam — a latere septentrionali seu superiori, scilicet

a parte fori Sabbati domum Ladislai de Scepus) A Szombathely után nevezték a mellette álló kaput Szombatkapunak, amint ez elnevezés már a győri káptalan 1414. április 19-i oklevelében is előfordul (domus ipsorum in castro Budensi prope portam Sombathkapu), az Ofner Stadtrecht pedig egyszerűen a szombati vásár melletti kapunak nevezte (von der Huet des Tores und Turnes pey Sambstager margh).

A Szombathely nevű tér nyugati végétől azonban nem csupán az Olasz-utca indult ki dél felé, ugyanitt vette kezdetét az ugyancsak déli irányban haladó *Mindszent-utca* is. Igazolható ez a budavárosi tanács 1457. november 4-i oklevelével, melyben Kopácsi Bálint özvegye a Szombat-téren (in foro Sabbathi) álló házát Herceg Benedeknek eladja. Ennek a Szombat-téren álló háznak a Mindszent-utca felőli oldalon a veszprémi püspök, az Olasz-utca felőli oldalon pedig Kapi János háza volt a szomszédja s közelében állottak a Mária Magdolna-templom előtti mészárszékek. (In vicinitatibus domorum reverendi in Christo patris domini episcopi Wesprimiensis a parte platee Omnium Sanctorum et Johannis Kapi a parte platee Italicorum, necnon ad latus macellorum foris ecclesiam beate Marie Magdalene existentem.) Minthogy a Mária Magdolna-templomnak a mai helyőrségi templommal való helyi azonosságára már előbb rámutattunk, nem foroghat fenn kétség az iránt, hogy a középkori Mindszent-utca egészen idáig terjedt s minthogy az Olasz-utca a mai Uri-utcának felelt meg, a Mindszent-utcának a mai Országház-utcával kellett azonosnak lenni. Ami pedig a Mária Magdolna-templom előtt jelzett mészárszékeket illette, azok a hetivásárok tartama alatt használt piaci bódék lehettek, mert az Ofner Stadtrecht szerint (227. szakasz) a magyar lakosság számára a templom előtt tartották a pénteki hetivásárokat (der Freitag bey den Ungern ummb sand Marie Magdalenen Kirche an den Pletzen).

A középkori Mindszent-utcának a mai Országház-utcával való azonosságát a székesfehérvári káptalan 1504. január 18-i oklevele is igazolja, mert ez oklevélben Maróthi László bán fiának az özvegye a Corvin János herceg házával szemben álló Mindszent-utcai házát Csáky Miklós csanádi püspöknek adja el (domum suam lapideam in civitate Budensi in vico Myndzenthwcza vocato habitam ex opposito illustris Johannis Corvini ducis Lyphthovie), már pedig a Corvin-házról tudjuk, hogy az 1777-ben Nagyszombathból Budára költözött egyetemi nyomda ebben a házban nyert elhelyezést s csupán akkor szűnt meg a nyomda céljait szolgálni, mikor a pénzügyminisztérium palotájának felépítésekor a házat lerombolták.

A középkori Mindszent-utca azonban tovább terjedt a mai Országház-utcánál s a mai Tárnok-utcát is magában foglalta. Igazolható ez a budavárosi tanács 1446. szeptember 28-i oklevelével, melyben az őrményesi pálosok tiltakoznak Mindszent-utcai házuk (in platea Omnium Sanctorum) bérbeadása ellen. Ez a ház pedig a zalai konvent 1444. november 30-i oklevele szerint a Szent György-egyház közelében állott (prope ecclesiam sancti Georgii martiris) s szomszédjaiul mindkét oklevélben Nadler Mihály és Lang Erhard vannak megjelölve. Minthogy pedig a Szent György-egyház a mai Dísz-tér északi végében állott, a Mindszent-utcának is eddig kellett terjednie.

Téves azonban az a felfogás, melyet még Csánki Dezső is magáévá tett (Századok 1904. évf. 309. 1.), mintha a középkori Mindszent-utca csupán a mai Tárnok-utcával lenne azonos, mert hiszen a nevetadó Mindszentekről elnevezett kápolna is kívül esett az utca területén, illetőleg a mai Országház-utcában állott. Ezenfelül Mátyás király 1478. március 7-i oklevelében azt mondja, hogy a Mindszent-utcában tíznél több házat volt kénytelen régi tulajdonosaiktól elvenni azért, mert a házak karbantartására vonatkozó rendeletének nem tettek eleget (*quorum domos in platea Omnium Sanctorum plus quam decem ob contemptum huiusmodi edicti nostri distribuendo contulimus*). Már pedig ha a Mindszent-utca elnevezése alatt csupán a Tárnok-utcát értette volna, akkor az ottani házaknak legalább a fele romállapotban lett volna, amit Csánki Dezső magyarázatai ellenére is nehéz elhinni. Ezzel szemben a középkori Mindszent-utca egész vonalára, nevezetesen a mai Tárnok- és Országház-utcákra érve az oklevelés kifejezést, minden további magyarázat nélkül valószínű, hogy tíznél több elhanyagolt ház volt benne. A Mindszent-utcai házakra pedig azért helyezett különös súlyt az uralkodó, mert ez volt a budai vár főközlekedési útvonala, amely déli irányban az egész várost átszelte s amelynek elhanyagolt házai kétségkívül rossz hatást gyakoroltak a szemlélőre.

Míg az Olasz-utca elnevezése az egész középkoron át ugyanaz maradt, addig a Mindszent-utca már a középkor végén Posztómető-utcává lesz, amint ez a budai káptalan 1527. március 30-iki oklevelével bizonyítható, ahol a két utcánév együtt fordul elő (in platea Omnium Sanctorum alias Posthomethew-uccza). Az együttes használat arra mutat, hogy a régi utcánév nem ment feledésbe, amint János király 1533. március 3-iki oklevelében egyedül is előfordul (in via Mynd Zenth wcza vocato). Viszont a székesfehérvári keresztesek 1512. júliusi 10-i oklevelében a Nyirő-utca elnevezéssel (in vico Nyrew wcza apellato) találkozunk, amely azonosnak látszik a Posthomethew elnevezéssel s az új utcánévnek önálló használat mellett tanuskodik.

A Szombathely nevű tér keleti részén ugyancsak két utca nyílt dél felé, nevezetesen a Szent Pál-utca és a Zsidó-utca, amelyek a mai Fortuna- és Werbőczy-utcákkal azonosak. János király 1536. január 15-én kelt oklevelében ugyanis a Szombathely nevű téren álló házról van szó, amelynek szomszédja a Szent Pál-utca felől Etyeky Albert háza, a Zsidó-utca felől pedig Nagymendel nevű zsidó háza volt s a ház egyik kapuja a Szent Pál-, másik kapuja pedig a Zsidó-utcára nyílt. (Domum lapideam in civitate nostra Budensi in loco Zombathel existentem, cui ab una domus circumspecti Alberti Etyekey, ab alia vero partibus domus providi Naghmendel hebrei vicinari dinoscuntur, cuius quidem domus una porta ad plateam Sancti Pauli, altera vero ad plateam Judeorum patent) Minthogy a Szombathely-térről összesen négy utca indult dél felé s két utcának a mai Uri- és Országház-utcákkal való azonosságát már megállapítottuk, az utóbb tárgyalt két utca csak a mai Fortuna- és Werbőczy-utcákkal lehet azonos.

A pálosoknak a budai várban több házuk volt s a házak valamelyikétől kell származtatnunk a Szent Pál-utca elnevezést, amint az esztergomvári

káptalan 1475. szeptember 29-iki oklevelében is az van mondva egy budai majorról, hogy Szent Pál körül (versus Sanctum Paulum) terült el, pedig a Szent Lőrincről elnevezett pálos kolostort kell értenünk a Szent Pál elnevezés alatt.

A pálosok budai házairól pedig a következőket tudjuk. A budavárosi tanács 1398. november 25-iki oklevele szerint néhai Konth Miklós nádor két telket hagyott a csatkaai pálosokra, egyet a budavári domokosok kolostorától délre, egyet pedig az alsóvárosban az ottani pálos-telek szomszédságában (penes fundum curie Sancti Pauli olim per condam dominum Ludovicum regem ad honorem et gloriam ipsius sancti Pauli donatum et collatum, extra murum sub eadem domo prefati sancti Pauli a parte Danubii). Ugyanazon Konth Miklós fiai 1400. október 6-án a fehérvári keresztesek előtt a csatkaai pálosoknak adták a domokosok kolostorától északra álló házukat (penes claustrum ecclesie Sancti Nicolai confessoris ex parte aquilonis habitam). A csatkaai pálosoknak tehát két házuk is volt a Várban, mindkettő a domonkosok közelében.

1444. március 16-án az örményesi pálosok emeltek óvást az ellen, hogy Szent Miklós-utcai házukat, mely a Szent Pál testének őrzésére rendelt ház átellenében van (in platea Sancti Nicolai ex opposito domus, in qua corpus Sancti Pauli conservatur), I. Ulászló király másnak adta, mire az uralkodó 1444. április 24-én elrendelte, hogy a pálosok házával szemben álló házat (ex opposito domus fratrum heremitarum de Sancto Paulo) vissza kell adni az örményesi pálosoknak. E két oklevélből arra kell következtetnünk, hogy a Szent Pál testének őrzésére rendelt ház a pálosok tulajdona volt, de ezek a pálosok közelebből nincsenek megnevezve. A Szent Miklós-utcai házhoz kívül a Szent Pál-utcában is volt házuk az örményesi pálosoknak, mert a budavárosi tanács 1483. április 4-i oklevelében Tűgyártó Máté egy Szent Pál-utcai házat (domum lapideam in platea Sancti Pauli), mely az örményesi pálosok tulajdonát képezi (que alias religiosorum fratrum ordinis heremitarum Sancti Pauli in cenobio Ermen), másnak ad el, amivel szemben ugyanazon örményesi pálosok 1488. október 31-én az országbíró előtt óvást emelnek azon a címen, hogy Tűgyártó Máté nem volt feljogosítva az eladásra. Ezek szerint az örményesi pálosoknak két házáról tudunk, melyek egyike a Szent Pál-utcában állott.

A *Szent Pál-utca* elnevezését nem ezekről a pálos házaktól, hanem a Szent Pál testének őrzésére szolgáló már említett pálos háztól vette, melyről az esztergomi káptalan 1491. augusztus 16-iki oklevele mint »nagy háza«-ról emlékezik meg (in opposito magne domus fratrum heremitarum in clastro Sancti Laurencii martiris supra ipsam Budam fundato degentium), s a mellyel szemben állott a nevezett káptalan Szent Pál-utcai háza. A pálosok »nagy háza« ezek szerint a Szent Pál-utcában állott, a szentlőrinci pálosok tulajdona volt s egy ideig itt őrizték Szent Pál testét. Ehhez a házhoz pedig csere útján jutottak a szentlőrinci pálosok, Cillei Bertalan szlavón bántól kapták a Szombat kapu előtt álló házukért 1423. július 3-án. Cillei Hermann házáról viszont az van mondva a nevezett oklevélben, hogy a középső utcában állott s dél felől egy szűk közszel volt határos (in vico Media platea vocato, cui a parte meridionali vicus strictus), amiből arra kell következtetni, hogy a Szent Pál-utca

korábbi neve *Középső-utca* volt. A Középső-utca elnevezés mellett *Francia-utcának* is nevezték a későbbi Szent Pál-utcát s ez elnevezés megszűnését indokolni is lehet. A Francia utca említést Zsigmond király 1410. február 23-i (*medietatem domorum seu fundi curie in platea Galicali vicinitate domorum Francisci filii Bernaldi necnon Petri aurifabri*), továbbá 1410. május 6-i (*in platea Galicali in vicinitate domorum Francisci Bernhardi necnon Petri aurifabri*) oklevelei tartották fenn számunkra s az elnevezés a hivatkozott oklevelekben előforduló Bernátfia Ferenc mesterre vezetendő vissza, kinek ugyanazon oklevelek tanúsága szerint ebben az utcában háza volt. Ezt a Bernátfia Ferenc mestert ugyanis a budavárosi tanács 1409. július 28-iki oklevele kifejezetten francia eredetűnek mondja (*magistro Francisco Bernardo Gallico*) s ugyanúgy az esztergomi káptalani helynök 1419. május 13-i oklevele is (*Franciscus Bernaldi Gallicus*) annak ellenére, hogy a nevezett a zágrábi káptalan 1389. május 9-i oklevele szerint határozottan firenzei származásának van mondva (*magistro Francisco Bernardi de Florentia civi Budensi*). Bernhardi Ferenc mester 1382. február 4-től kezdve Szaracén Jánossal együtt Nagy Lajos király harmincadispánja volt, sőt Zsigmond király 1420. június 21-i oklevele szerint altárnokmesteri tisztelet is viselt (*magister Franciscus Bernardi vice tawarnicorum nostrorum magistri*), utóbb azonban elvesztette az uralkodó kegyét, mert Zsigmond király börtönbe záratta és vagyonát elkoboztatta (*per serenissimum dominum regem captus et quibusvis bonis suis mobilibus et immobilibus privatus*). Ilyen előzmények után természetesnek vehetjük, hogy a személyével kapcsolatos Francia-utca elnevezés is megszűnt s helyébe a pálosok háza után elnevezett Szent Pál-utca lépett.

A Szombathely és *Zsidó-utca* közötti kapcsolatra utalnak Erzsébet királyné 1440. március 12-i (*in vico Judeorum, loco scilicet Sabbati*) és a budai alvárnagyok 1440. március 19-i oklevelei (*in platea Judeorum Budensi versus portam Zombathkapw*), melyek mindegyikében Kapy Jánosnak a zsidók által elfoglalt házairól van szó. A zsidók itteni megtelepedésének még Zsigmond király uralkodása idején kellett történni, mert az Ofner Stadtrechtben már a régi Zsidó-utca melletti kapu és torony őrzéséről van szó (*von der huet des tores und turnes pey der alten Judengassen*), tehát ugyanakkor másik Zsidó-utcának is kellett már lenni. Ugyanazon Ofner Stadtrecht megemlékezik a zsidók lakóhelye mellett álló úgynevezett Kammerhofról is (*von huet des alten Kammerhoff peym Judenn*), amely a budavárosi tanács 1423. július 3-án kelt oklevele szerint kifejezetten a Szombatkapu közelében állott (*quandam magnam curiam seu domum, que olim condam domini Karoli regis Hungarie prefuisset in civitate Budensi prope portam Zombathkapu existentem*), tehát a zsidók ez időben már a Szombatkapu mellett laktak.

A Kammerhof a budavárosi tanács 1423. július 3-i oklevele szerint a hozzátartozó Szent Márton kápolnával együtt I. Lajos király adományaképpen a szentlőrinci pálosok tulajdonába került (*per condam dominum Ludovicum regem datam et collatam simul cum capella in eadem curia in honorem Sancti Martini confessoris constructa*), a pálosok pedig Cillei Hermann szlavon bán budavárosi házával cserélték el, vagyis 1423-tól kezdve a Cillei Hermann tulajdona lett. A Cillei Hermann házaról viszont

a budavárosi tanács 1462. szeptember 1-én kelt oklevelében azt olvassuk, hogy a Szombatkapun kívül állott s akkor már Ország Mihály nádor tulajdona volt (allodium extra portam Sabbati retro domum condam comitis Cilie, nunc vero domini Michaelis Orszag palatini). Ugyanerről a házról a budavárosi tanács 1489. december 1-én kelt oklevelében azt olvassuk, hogy a Szombat-utcában állott s még mindig a király házának nevezték (in vico Sabbati habita, antiqua domus regia appellata), ami kételyt támaszthat a ház fekvése iránt. Ezt a kételyt azonban teljesen megoldja I. Ulászló király 1441. január 3-i oklevele, mely szerint a király háza a Szombatkapun kívül, a várárkon túl állott (exeundo ipsam portam Sabbati et per fossatum dicte civitatis versus antiquam domum et curiam regiam). A középkori Szombatkapu előtti várárok a török hódoltság alatt is megvolt s Evlia Cselebi írja, hogy »a Bécsi-kapun kívül ezer lépésnyi helyen széles és mély *kőszikla-árok* van«, mely a várkapu védelme szempontjából kétségtelenül nagyon fontos volt.

Az 1423. július 3-i oklevelében előforduló Szent Márton-kápolnát Erzsébet királyné alapította, mert 1349. március 22-én VI. Kelemen pápához intézett folyamodványában (Theiner: Vetera Monumenta I. k. 770. l.) királynői kápolnaként említi, melynek építése akkor még folyamatban volt (capellam regalem et reginalem, quam in honore beati Martini episcopi et confessoris in castro regali Budensi iam fundari fecit et construi faciet ad plenum). Ebben a kápolnában helyeztette el Nagy Lajos király Remete Szent Pálnak Velencétől megszerzett tetemét (Eggerer: Fragmen panis corvi 162. l.), ahonnan aztán 1381. november 14-én ünnepélyes körmenetben vitték át a szentlőrinci pálos kolostorba. (Sacrum corpus in sacello regio arcis Budensis sub fratrum eremitarum custodia depositum est, deinde decimo octavo Kalendas Decembris anno partae felicitatis octuagesimo primo supra millesimum trecentesium per metropolitam Strigoniensem solennissima pompa insequente Ludovico principe ad monasterium S. Laurentii collocatum est). Ez lehetett az indítóoka annak, hogy Nagy Lajos király a kápolnát a mellette álló házzal együtt a pálosoknak ajándékozta. A pálosok történetírójától (Eggerer: Fragmen panis corvi 164. l.) tudjuk, hogy Remete Szent Pál teste 1409 előtt még egyszer Budára került (Anno salutis 1409. Budae in eadem domo, ubi propter bellorum disturbia reliquiae sancti Patris quieverant, parvulus unius anni, arcularii filius, in labrum aqua plenum capite prolapsus), a befogadására rendelt ház azonban a várfalakon belül, a plébániatemplom közelében állott, mert oklevelekben többször utalnak rá.

A Zsidó-utcával azonosnak látszik a *Hátsó-utca* (platea posterior) elnevezés is, mely a budavárosi tanács 1462. szeptember 1-i, 1466. május 19-i és 1474. április 23-i (mindkettő Rozgonyi János házára vonatkozik), továbbá 1479. szeptember 4-i és 1503. június 12-i (zágrábi püspök háza) okleveleiben fordul elő s melynek a későbbi Zsidó-utcával való azonosságát azért lehet feltételezni, mert a budavárosi tanács 1423. július 3-i oklevele Cillei Hermann szlavón bán Szent Pál-utcai házát a Középső-utcában állónak mondja, a Középső- és Hátsó-utcáknak pedig egymás közvetlen közelében kellett lenni, amint a középkori Szent Pál- és Zsidó-utcák valósággal egymás mellett terültek el.

A *Szent Miklós-utca* neve már Zsigmond király 1437. június 21-iki oklevelében előfordul, amikor is a Szent Miklós-kolostor-utcájának mondoták s helye közvetlenül a domonkosok kolostora mellett van megjelölve (in vico claustris beati Nicolai penes idem claustrum). Minthogy pedig a domonkosok kolostora kétségkívül a várbeli leánygimnázium helyén állott, nem lehet kétséges, hogy a Szent Miklós-utca azonos a mai Iskola-térrel. Bizonyítható ez az egri püspök 1488. április 9-iki oklevelével, melyben egy budai ház a Szent Miklós-utcában (in platea Sancti Nicolai) van megjelölve, az utcáról pedig az van mondva, hogy ezen keresztül lehetett a Zsidó-utcába eljutni (quo itur ad vicum Judeorum), amely Zsidó-utca azonos a mai Werbőczy-utcával. Bizonyítható ez a budai káptalan 1525. február 15-iki oklevelével is, mely a Szent Miklós-utcat a Zsidó-utca közelébe helyezi (in platea Sancti Nicolai prope plateam Judeorum). A Szent Miklós-utca neve az egész középkoron át változatlanul fennmaradt, mert még János király 1530. december 21-iki oklevelében is találkozunk ezzel az elnevezéssel (in platea Sancti Nicolai).

Úgy látszik azonban, hogy a Szent Miklós-utca elnevezésén kívül ugyanezen utcát a XV. század végétől kezdve *Ötvös-utcának* (platea aurifabrorum) is nevezték, mert ez az elnevezés olyan kapcsolatban fordul elő, hogy csupán a Szent Miklós-utcat érthetjük alatta. Az Ötvös-utca névvel a budavárosi tanács 1489. április 26-i, 1500. június 16-i és 1501. szeptember 30-i okleveleiben találkozunk s az utóbbi oklevélben olyan házról van szó, melynek mindkét oldalán ötvösök házai állottak (in vicinitatibus Emerici aurifabri et Stephani similiter aurifabri), tehát az utca az ott lakó mesteremberektől nyerte elnevezését. Haeufler az Ötvös-utcat a Szent Pál-utcával azonosnak vette, az igazolással azonban adós maradt. Ezzel szemben Verancsics Antal az 1541. évi török megszállást a következőképpen adja elő: »az néppel pedig nagy gyorsasággal, szép két renddel mind az öt Buda-utcat, kiknek vala neve Mindszent-utca, Olasz-utca, Szent Pál-utca, Zsidó-utca és Ötvös-utca, megállítaták, mely utcák Szent György-piacátul fogva hosszátára Szombatkapuig valának.« Minthogy a Szent Pál- és Ötvös-utcákat Verancsics külön említi, nem állhat meg a Haeufler feltevése. Minthogy azonban ki lehet mutatni, hogy az Olasz-utca a mai Uri-utcával, a Mindszent-utca a mai Országház- és Tárnok-utcákkal, a Szent Pál-utca a mai Fortuna-utcával s a Zsidó-utca a mai Werbőczy-utcával azonosak, a Verancsicsnál említett Ötvös-utca számára csupán a Szent Miklós-utca marad, mert a Szent György-tér és Szombatkapu között más észak-déli irányban haladó utca nem volt.

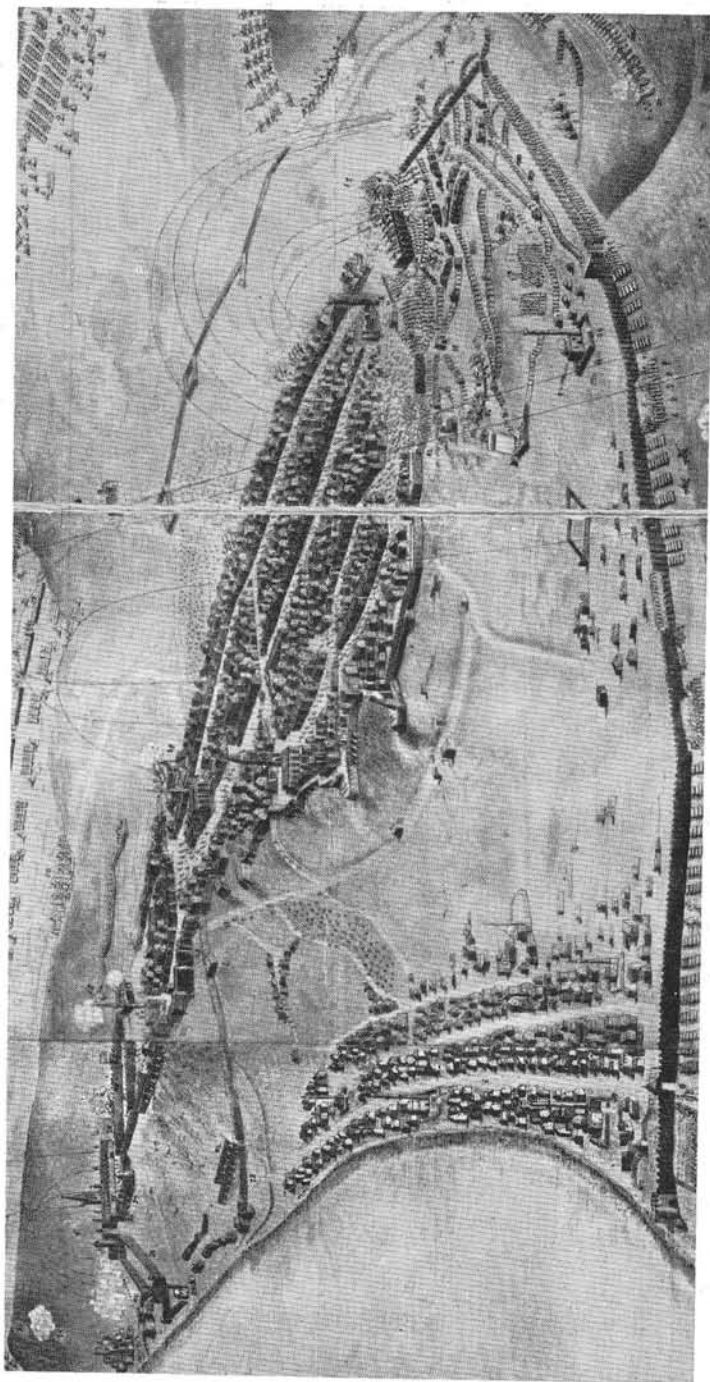
A középkori Buda központját a Szent György-tér (theatrum sancti Georgii) képezte, melyet egyszerűen a »tér«-nek is nevezték azért, mert ez volt a város egyetlen igazi tere. Igazolható ez Mátyás király 1473. január 30-án kelt oklevelével, melyben egy budai házról az van mondva, hogy a téren állott, szemben a szent Györgyről elnevezett kápolnával (in theatro in declivo opposito capelle sancti Georgii). Mondták azonban Szent György-utcának is, amint az V. László király 1455. július 14-iki (in platea beati Georgii martiris penes portam Judeorum), a budavárosi tanács 1457. május 9-i (in platea beati Georgii martiris a parte meridionali penes portam Judeorum) és a budai káptalan 1514. június 11-iki (in platea Sancti Georgii)

okleveleivel igazolható. A Szent György-tér és Szent György-utca elnevezések jelentésének azonosságát pedig azzal igazolhatjuk, hogy a szentlőrinci pálosok budai házáról a budavárosi tanács 1457. október 3-i oklevelében az van mondva, hogy a Szent György-utca dunai oldalán állott (in platea beati Georgii martiris a parte Danubii in vicinitate domorum fratrum heremitarum sancti Pauli supra Budam) s ugyanazon házat az esztergomi káptalan 1457. november 7-i oklevele a Szent György-kápolna szentélyével szemben álló dunai házsorba helyezi (in linea a parte Danubii ex opposito sanctuarii capelle Sancti Georgii martiris in vicinitate domus claustrii Sancti Pauli primi heremite supra Budam fundati), már pedig a Szent György-templom szentélyétől keletre a Szent György-tér terült el, amint a továbbiakból látni fogjuk.

A Szent György-kápolna alapítója és építtetője Nagy Lajos király volt, amint ez XI. Gergely pápának 1371. május 14-én kelt bullájából (Monumenta eppatus Vesprimiensis II. k. 203. l.) látható (capella sancti Georgii Budensis, quam carissimus in Christo filius noster Ludovicus rex Ungarie illustris canonice fundasse ac contruxisse dicitur) s fennállását igazolja a budavárosi tanács 1371. március 30-i oklevele is, melyben egy budai ház helymeghatározására szolgál (ex opposito capelle Sancti Georgii martiris). Rupp Jakab a kápolnát (Budapest helyrajzi története 124. l.) Schier nyomán a mai Szent György-tér északkeleti sarkára helyezte, amit Némethy Lajos »Török mecsetek Budán« című tanulmányában (1878) már régebben megcáfolt (36. l.) s a térnek a mai Dísz-térrel való azonosságát vitatta. A Szent György-térnek a mai Dísz-térrel való azonosságát különben Albert király 1438. január 28-i oklevelével is igazolhatjuk, melyben egy a királyi palotával szemben álló házról az van mondva, hogy a mellette elvonuló két utca a Szent György-térre torkollott, amelyet Széles-utcának is neveztek (domum acialem in fine duarum platearum seu vicorum a parte castrii nostri regalis versus et ad ipsam civitatem nostram *plateamque latam* seu *circulum Sancti Georgii nuncupatam tendentium habitam* et *situatam*.)

A középkori Szent György-tér délkeleten a Szent János-kapuig, délnyugaton a Zsidó-kapuig terjedt, északi határának megállapításához nincsenek megfelelő adataink. A Szent János-kapuvalló kapcsolatának igazolására II. Ulászló király 1503. szeptember 24-én kiadott oklevelét idézhetjük, melyben Bakócz Tamás esztergomi érsek budai házáról az van mondva, hogy a Szent György-téren álló sarokház volt, a Szent János-kapu közvetlen közelében (domum acialem in theatro sancti Georgii martiris penes portam sancti Johannis existentem). Minthogy pedig a középkori Szent János-kapu a mai Ferenc József-kapunak felelt meg, fogalmat alkothatunk a Szent György-tér ez irányú kiterjedéséről. A Szent György-térnek a Zsidó-kapuvalló kapcsolatára V. László király 1455. július 14-iki okleveléből következtethetünk, amelyben szintén egy Szent György-téri sarokházzal van szó, mely a Zsidó-kapu közvetlen közelében állott (in platea beati Georgii martiris penes portam Judeorum in acie). Minthogy pedig a középkori Zsidó-kapu a mai Fejérvári-kapuvalló azonos, ez oldalon is megállapíthatók a Szent György-tér határai. A tér északi végében állott a Szent György-kápolna, a kápolna helyének megállapításával tisztázható a tér északi határának helye is. Horváth Henrik közölt (Tanulmányok Budapest

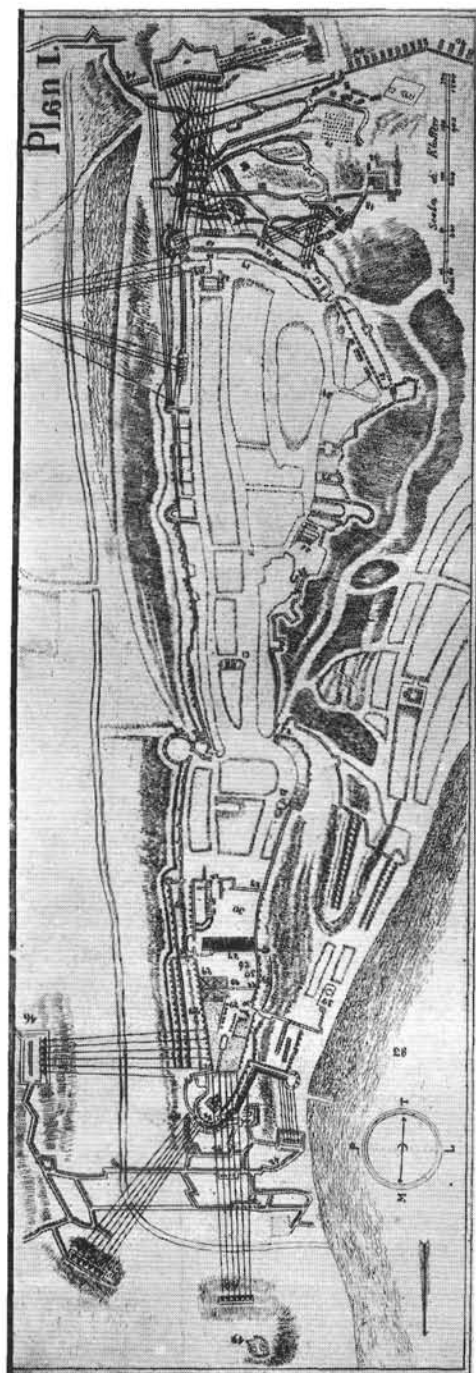
XVIII. TÁBLA

Buda 1686. évi távlati képe. (Fontana rézkarc.)

XIX. TÁBLA

Buda 1686. évi alaprajza. (Fontana rézkarca.)

történetéből III. k. 113. l.) egy 1718. évi térrajzot a középkori Szent György-térrel azonos Dísz-térről, melyen a Szent György-templom alapfalai még láthatók. Minthogy a térrajz szerint a mai Casino-utca a Szent György-templom északi fala mentén haladt tovább keleti irányban, azt kell hinnünk, hogy a templom már a mai Dísz-tér területére esett s ebben az irányban a tér nem volt nagyobb terjedelmű. Ezzel szemben déli irányban a Dísz-tér mai déli vonalánál jóval tovább terjedt s itt szélesedett ki igazán, ami a kapuk védelme szempontjából szükséges is volt.

A középkori Szent György-térről két utca indult déli irányban, nevezetesen a Szent János- és Szent Zsigmond-utcák, melyek közül az előbbi a mai Színház-utcának, az utóbbi pedig a mai Szent György-utcának felelt meg. Így írja ezt le már Ursinus Velius »De bello Pannonico« című művében (Ed. Kollár 14. l.), ki a két utcának a királyi palota felé eső torkolatában hatalmas teret jelez, közepén Herkules szobrával s a téren túl 30 láb széles árokkal, melyen híd vezetett keresztül. (Ex urbe ad arcem viae duae amplae fuerunt, ante eam area ingens est, cuius in medio signum positum erat Herculis, opus Matthiae regis; inter aream arcemque fossa ducta est, lata pedes triginta, quae committitur ponte.)

A Szent Zsigmond-utcat a Zsigmond-kápolna felépítése előtt Zsidó-utcának nevezték, mert ez volt a budavárosi zsidók ősi lakóhelye, s az utca északi végében állott a Zsidó-kapu, mely a mai Fejérvári-kapunak felelt meg s mely az egész középkoron át változatlanul megtartotta a nevét. A középkori Zsidó-utcának a mai Szent György-utcával való azonosságát Kanizsai János esztergomi érsek 1394. október 8-i oklevelével igazolhatjuk, melyben egy ottani házról az van mondva, hogy a Zsidó-utcának a szőlők felé eső oldalán (in platea Iudeorum in Buda versus vineas) állott, amikor is a szőlők felé eső oldal hangsúlyozásának csupán az esetben van értelme, ha nem a későbbi Zsidó-utcaról van szó. Ezenfelül a nevezett házról az is el van mondva, hogy a Zsidó-kapu felé eső oldalán (a parte porte Iudeorum) Ákos bán házával volt szomszédos, tehát az utca egészen a Zsidó-kapuig terjedt.

A Zsidó-utcának a későbbi Szent Zsigmond-utcával való azonosságát II. Ulászló király 1506. május 28-i oklevelével igazolhatjuk, melyben a Boldogasszony kisebb egyházával szemben álló házról (ex opposito ecclesie beate Marie virginis ante idem castrum nostrum Budense fundate) van szó s ugyanezen ház II. Ulászló király 1511. június 14-i oklevelében a hajdan a zsidók által lakott utcában (in via seu plathea antiqua per Iudeos condam inhabitata), Ráskay Balázs tárnokmester 1511. július 25-i oklevelében pedig a Szent Zsigmond egyház közelében (prope ecclesiam beati Sigismundi) állónak van mondva, amiből megállapítható, hogy a Szent Zsigmond illetőleg Boldogasszony kisebb egyháza a hajdan a zsidók által lakott utcában épült s az egyház felépítése után megváltozott az elnevezése. Az újabb elnevezés igazolható a budavárosi tanács 1471. január 10-i oklevelével, melyben Csupor Miklós erdélyi vajda budai házáról az van mondva, hogy a Szent Zsigmond-utcában (in platea ecclesie beati Sigismundi) állott, Mátyás király 1494. március 13-i oklevele pedig ugyanazon házat a Boldogasszony-utcában (in platea collegiate ecclesie beate Marie virginis) helyezte. A Szent Zsigmond-egyház közelében állott közép-

kori házakat részletesen leírta Némethy Lajos »Vörös csillagos keresztes vitézek Magyarorszáiban« című tanulmányában (Új magyar Sion 1882. évf. 649. 1.), amely leírás ma is teljesen helytálló.

A Szent Zsigmondról elnevezett egyház helyét a budavárosi tanács 1514. november 10-iki okleveléből állapíthatjuk meg, ahol a Szent Zsigmond-egyház kanonokjainak háza a Zsigmond király által épített »friss palota« átellenében a Szent Zsigmond-utcában állónak van mondva (in vico Sancti Sigismundi vocato ante castrum Budense in contigua vicinitate domus nonnullorum dominorum canonicorum capitularium prenotate ecclesie Sancti Sigismundi... ex opposito autem domus domini prepositi pre-titulate ecclesie Sancti Sigismundi et alie domus regie fris palotha vocate) s természetszerűen a kanonokok háza mellett kellett állani magának az egyháznak is. Szentgyörgyi Péter országbíró 1515. február 8-iki oklevelében ugyanazon kanonokok házáról az van mondva, hogy a ferencrendi beginák házával szemben állott (domum suam lapideam ex opposito domus, in qua religiose domine begine ordinis sancti Francisci residerent, existentem et habitam, cui quidem domus a meridionali domus canonicorum ecclesie Beate Marie Virginis minoris aliter Sancti Sigismundi vocate ante castrum Budense constructe), a Szent Zsigmondról elnevezett egyház pedig a királyi palotával szemben állónak mondatik.

A Szent Zsigmond-egyház romjai a török hódoltság megszűnése után sokáig fennállottak s tisztán kivehetők azon a metszeten is, melyet Fontana János felvétele nyomán készített 1687-ben Nesselthaler Illés s amely madártávlatból tünteti fel a budai várat. A templom maradványainak fennállásáról tanuskodik az 1732. évi canonica visitatio, mely szerint újabb kápolna is épült mellette Szent Zsigmond tiszteletére. (Sacellum sancti regis Sigismundi adiacet rudibus veteris basilicae.) Amikor azután Mária Terézia rendeletére a budai királyi palota újjáépült, a királynő lebontatta a dísztelen romokat s a Szent Zsigmondról elnevezett prépostságot a királyi palotán belül épült egyházba helyezte át, amint erről 1767. április 22-én a helytartótanácsot értesítette (demolitis praeattactarum capellae et domunculae vetustioribus muris eandem capellam ex modernis ruinis suis in nobiliorem formam transmutare) s mindezeket Némethy Lajos »Vörös csillagos vitézek Magyarorszáiban« című tanulmányában (Új magyar Sion 1882. évf. 748. 1.) részletesen előadta.

A középkori Szent Zsigmond-egyház első nyomát XXIII. János pápa 1410. augusztus 3-án kelt bullájában találjuk meg (Podhraczky : Historia diplomatica II. k. 72—73. ll.), mely Zsigmond királyt az egyházi javak és jövedelmek lefoglalása miatt magára vont egyházi büntetések alól feloldja. A bulla Zsigmond király érdeméül tudja be, hogy Boldogasszony tiszteletére Budán társaskáptalant alapított s már is sok ezer forintot költött e célra. (De bonis tibi a Deo collatis in honorem et sub vocabulo Beate Virginis Marie decrevistis collegiatam ecclesiam pro uno preposito et certis canonicis in partibus huiusmodi et in civitate Bude erigere et sufficienter dotare, et iam tandem fundari feceris et exponi multa millia florenorum et ad prosecutionem et confirmationem intenderes salutarem) Kiegészíti az előadottakat Windecke krónikája (CXXI. fejezet), melyben el van mondva, hogy Zsigmond király a budai Zsidó-utcában épült új kápolnában, mely Szent Zsig-

mond tiszteletére volt szentelve, káptalant alapított. (In derselben Zeit stiftt König Sigmund ein halbe Domerey in der stat zu Offen in der Judengasse in der Neuen Capellen). Eszerint a kápolnát Zsigmond király 1410-ben kezdte építeni s a káptalant csupán az építés befejezése után alapította; miután javadalmazására Salgó Miklós elkobzott javait rendelte. A kápolnát a pápai bulla Windecke-vel szemben Boldogasszony-kápolnának nevezte s ugyanezen elnevezés alatt fordul elő az országtanácsnak 1451. március 7-én V. Miklós pápához intézett folyamodványában is (Monumenta eppatus Vesprimiensis III. k. 140. l.), amikor is arra kérték a pápát, hogy Zsigmond király emléke iránti kegyeletből a királyi székhelyen alapított kápolnát emelje társaskáptalani rangra s a kanonokok ellátásának biztosítására csatolja hozzá a dömösi prépostságot. (In regio oppido Budensi quedam insignis ecclesia sive capella per ipsum quondam Sigismundum imperatorem fundata et constructa nullisque aut paucis, ipsius superveniente obitu, dotata redditibus, que si titulo et vocabulo prepositure insigniretur et in collegiatam ecclesiam erigeretur, ex hoc devotio populi augeretur.) Ebből arra kell következtetnünk, hogy Windecke előadásával ellentétben 1451-ig csupán a kápolna állott fenn, a társaskáptalan valóságos megalapítása ez utánra teendő. Hivatalosan inkább Boldogasszony kisebb vagy új egyházának nevezték, de Zsigmond-egyház néven is előfordul. Mátyás király 1471. június 10-én kelt oklevelében csupán Boldogasszony új egyházának van nevezve (prepositi et canonicorum nove ecclesie beate Marie virginis in castro Budensi fundate) s Boldogasszony egyházának nevezi Mátyás király 1474. március 13-i oklevele (ob singularem devotionem, quam ad ipsam beatam Virginem, in cuius nomine glorioso collegiata ecclesia Bude fundata extitit), melyben Csopor Miklós erdélyi vajda budai házának az egyház részére történt adományozásáról van szó. A Szent Zsigmond és Boldogasszony-egyházak azonosságát azon oklevelek bizonyítják, melyekben a két elnevezés közösen fordul elő. Ilyen Gyula pápa 1505. szeptember 1-én kelt bullája (Martinus propositus beate Marie virginis alias sancti Sigismundi), ilyen továbbá ugyanazon pápa 1506. május 2-iki bullája (preposito ecclesie nove beate Marie virginis seu sancti Sigismundi Budensis), amely utóbbiban a budavári plébániatemplomtól való megkülönböztetés céljából helyesen Boldogasszony új egyházának van nevezve. (Monumenta eppatus Vesprimiensis IV. k. 158. és 164. ll.) Nyilvánvaló tehát Rupp tévedése (Budapest helyrajzi története 123. l.), mikor az elnevezések alapján két különálló egyházat jelölt meg, amint Némethy Lajos ezt a tévedést már régebben észre vette és helyreigazította. (Új magyar Sion 1882. évf. 657. l.)

Lindvai Bánfi Miklósnak 1486. május 10-én VIII. Ince pápához intézett folyamodványából (Monumenta eppatus Vesprimiensis III. k. 303. l.) megállapítható, hogy a Szent Zsigmondról elnevezett egyház mellett (ad latus collegiate ecclesie Sancti Sigismundi civitatis seu oppidi Budensis) Mária menybemeneteléről elnevezett kápolna állott, melyet a nevezett Bánfi Miklós alapított (capellam ad laudem et honorem gloriosissime virginis Marie et sub vocabulo assumptionis eiusdem beate Marie virginis) s kegyuraságát a budavárosi tanácsra ruházta át. Ez utóbbi rendelkezés a kápolnát függetlenítette az ottani társaskáptalantól s ismerjük is e kápolna néhány papját, mint Pesti Ambrus mestert, kit II. Ulászló

király 1498. október 25-i oklevele említ (magister Ambrosius de Pesth rector capelle beate Marie virginis in castro Budensi). A budai káptalan 1512. január 30-i oklevele szerint Tordai Imre mester volt a kápolna papja, egyszersmind azonban az ottani társaskáptalannak is tagja volt (magister Emericus de Thorda canonicus nove ecclesie beate Marie virginis ante castrum Budense fundate, necnon rector capelle assumptionis beate Marie virginis ad latus eiusdem ecclesie constructe). Temető is volt a kápolna mellett, amint ezt a budai káptalan 1522. szeptember 15-i oklevelében olvashatjuk (in cimiterio nove ecclesie beate Marie virginis ante castrum Budense fundate), ami arra vall, hogy a káptalan tagjai plébániai joghatóságot is gyakoroltak.

A *Szent János-utca* és a ferencrendiek Szent János egyháza közötti kapcsolatot a budai káptalan 1525. február 6-i oklevelével igazolhatjuk, amelyben a ferencrendiek kolostorának a helyéül a Szent János-utca van megjelölve (in clastro religiosorum fratrum ordinis sancti Francisci de observantia Bude in platea Sancti Iohannis) s a budavárosi tanács 1525. február 6-i oklevele szerint ugyanezen utcában állott a ferencrendi beginák kolostora is (in platea Sancti Iohannis vocata in vicinitatibus claustrum monialium). A Szent János-utca elnevezés a középkor vége felé sűrűn előfordul az oklevelekben, így a budavárosi tanács 1494. március 25-iki (in platea sancti Iohannis evangeliste) és 1503. február 3-i (in platea sancti Iohannis evangeliste), továbbá Désházy István komáromi főispán 1524. június 6-i (in vico Sancti Iohannis) okleveleiben, amely utóbbi oklevél a Szent János-utca végében a királyi palotát is említi (inter domos a parte castri Ladislai literati Kwbyn alias provisoris Budensis), ami a középkori Szent János-utcának a mai Színház-utcával való azonosságát kétségtelenné teszi. A Szent János-utcában állott épületeket Némethy Lajos 1878-ban kiadott »Török mecsetek Budán« című tanulmányában részletesen felsorolta, amikor is olyan kútfőanyagra támaszkodott, hogy eredményei ma is változatlanul elfogadhatók.

Többször előfordul a középkori oklevelekben a »platea seu series apothecariorum« elnevezés, melynek helymegállapítására az oklevelek nem nyújtanak támpontokat. Megtaláljuk ez utcaelnevezést a budavárosi tanács 1462. szeptember 1-i oklevelében, ahol az apothecariusok testületi háza is meg van említve (in vicinitatibus domorum confraternitatis apothecariorum), Mátyás király 1475. május 14-i és a budavárosi tanács 1495. július 15-i okleveleiben s a következőkből ki fog tűnni, hogy a Brandenburgi György 1511. augusztus 10-i oklevelében előforduló »platea Kalmarwcha vocata« is azonos volt ezzel az utcanévvel.

A középkori »apothecarius« elnevezést gyakran »gyógyszerész«-nek szokták fordítani, ami hibás fordítás, mert a középkori apothecarius nem azonosítható a modern gyógyszerésszel, hanem a kereskedők egy kategóriáját jelentette. Megállapítható ez magából az Ofner Stadtrecht-ből, melynek 102. szakaszában (Von den apotekären) a következőket olvashatjuk: »Dy apotekär süllen kainerlay kram gewant, noch ander ding, das mit der ellen sich gepurt aus zu messen, fayl haben«, vagyis nem foglalkozhattak olyan áruk eladásával, amelyeket rőffel mértek, tehát textilárúkon kívül minden mást árusíthattak. Ide tartoztak a gyógyárúk is,

melyeket az idézett szakasz szerint vásár- és ünnepnapokon is kiadhattak, amikor az árusítás a vecsernyéhez szóló harangozásig tiltva volt (ausgenommen ertzney kranghen leüten zu gros leibs notturft). Ugyanazon Ofner Stadtrecht 298. szakasza szerint ünnepnapokon csak ők tarthatták nyitva boltjaikat (dy apoteker schollen ir laden offen habenn, so man vesper gesingt vund nicht ee) a vecsernyéhez történt harangozás után, de akkor is korlátozva volt az árusítás az enni- és innivalókra, (Man schol auch kaiinerlay ding nicht fail haben, den nür not durftige ding zue essen vund zue trinken), amiből arra kell következtetni, hogy ezek is üzletkörükbe tartoztak. Minthogy pedig az Ofner Stadtrecht az »apoteker« elnevezésű kereskedőkön kívül »kramer« nevűeket is ismer s ezeknek a 104. szakasz megtiltotta a házakban és boltokban való árusítást (weder in yren heusern, noch in kain gewelben turren fail haben), hanem árusítóbódéokra utalta őket (den allain vntter den kremm): »apoteker« alatt olyan kereskedőt kell értenünk, aki boltban árusított. A textilneműek árusításától azonban csupán az Ofner Stadrecht tiltotta el az apothecariusokat, mert az 1425. évi zágrábi statutum szerint kötelesek voltak jó súly- és hosszmértékeket tartani (quilibet stacionarius seu apothecarius veras et justas mensuras ac lances, necnon ulnas tam panni, quam tele tenere et servare teneatur), tehát textilárukkal is kereskedhettek. (Monumenta civitatis Zagrabiae II. k. 48. 1.) Mindezek alapján arra kell következtetnünk, hogy az apothecarius boltost, a platea seu series apothecariorum boltosok utcáját jelentette, ami a középkori magyar nyelvhasználat szerint Kalmár-utca elnevezéssé lett.

Ha most azt kívánjuk megállapítani, hogy hol lehetett a középkori Budán a boltosok sora, akkor ehhez az Ofner Stadtrecht 154. szakaszát kell felhasználnunk, ahol a boltosok soráról ismételten szó esik. Ez a szakasz a különböző kofákra vonatkozik (Von der fragnerin rechtem) s a gyümölcsös kofák árusítóhelyéről a következőket rendeli: »Ir sitz sol sein vor den apotekern vnd sol sich anheben *an dem egkhaus der apoteken* gen Vnsrer Frawn gelegen vntz vor her Conrat Gubelwein hauss«, vagyis a boltosok sorának a Boldogasszony templomával szemben álló sarokházától kezdődően árusíthatott az a 9 gyümölcsös kofa, akik árusítási engedéllyel bírtak. Ebből arra kell következtetnünk, hogy a boltosok sora a Boldogasszony templomával szemben kelet-nyugati irányban haladó házsort jelentette, amely házsor előtt az Ofner Stadtrecht idézett szakasza szerint még 9 főzelékes és 9 sajtos kofa is árusított s az utóbbiak árusítóhelye a boltosok sorának másik végéig terjedt (untz für dy apoteken an dem egk pey den prot pengken) s ugyanitt állottak a kenyérárusok bódéi is. Ha az előadottakhoz hozzávesszük, hogy az Ofner Stadrecht idézett szakasza szerint itt voltak a mészárosok, baromfi- és vadárusok stb. bódéi is, akkor lehetetlen a városháza környékére nem ismerni, ahol ezek az árusítások rendszeren folyni szoktak. Mindezekből arra kell következtetnünk, hogy a boltosok sora Budán a középkori városháza közelében állott, ahol egyszersmind állandó élelmiszerpiac is volt. Ezzel aztán a középkori Buda harmadik terét is megkaptuk, amely tér nagy szerepet játszott a város életében nem csupán azért, mert itt állott a városháza, hanem azért is, mert az Ofner Stadtrecht 32. szakasza szerint Szent György napján ezen a téren gyűlt össze a város polgársága (süllen vor dem rathaus auf dem

platz zusammenkamen der stat gantz gemein), hogy az új bírót megválassza.

Csak egyszer előforduló s így meghatározásra alkalmatlan középkori budai utcanevek a németek utcája (I. Ulászló király 1440. július 31-iki oklevelében), a német mészárosok utcája (a budavárosi tanács 1504. március 14-i oklevelében), a rózsák utcája (a budai káptalan 1499. augusztus 10-i oklevelében) és a Tej-utca, melyről az 1505. évi budai tizedjegyzék alapján tudjuk, hogy a Szombathely közelében terült el. Voltak azonfelül olyan budai utcák is, amelyek nem voltak névvel ellátva. Ilyen volt az Olasz-utca azon mellékutcája, mely a budai káptalan 1512. április 14-i oklevele szerint a domonkosok kolostorához vezetett (a meridionali vici versus claustrum beati Nicolai transeuntis).

Az előadottakat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a középkori Budát észak-déli irányban két hosszú utca szelte keresztül, nevezetesen az Olasz- és Mindszent-utcák, a mai Uri- és Országház-Tárnok-utcák, melyek a Szombathelyről a Szent György-térre, vagyis a mai Kapisztrán-térről a mai Dísz-térre vezettek, s melyeket a Boldogasszony templomával szemben a boltosok sora, illetőleg az itteni piactér osztott két részre. A Szombatkaputól, illetőleg a mai Bécsi-kaputól kiindulva két rövidebb utca haladt észak-déli irányban, nevezetesen a Szent Pál- és Zsidó-utcák, illetőleg a mai Fortuna- és Werbőczy-utcák, melyek azonban csupán a mai Iskola-téren állott domonkosrendi kolostorig jutottak el, itt egyesült a két utca s Szent Miklós-utca néven haladt a Boldogasszony templomig, ahol a középkori Buda főútvonalaiba, a Mindszent-utcaiba torkollott. A középkori Szent György-tértől, illetőleg a mai Dísz-tértől ismét két rövidebb utca indult dél felé, nevezetesen a Szent János- és Szent Zsigmond-utcák, a mai Színház- és Szent György-utcák, melyek a királyi palota előtti térbe torkoltak. Ez a tér helyileg nem azonos a mai Szent György-térrel, attól délre terült el s nem volt külön elnevezése.

Megállapíthatjuk továbbá, hogy az utcaneveket illető régibb helyrajzi megállapítások módosításra szorulnak s különösen módosításra szorul azon tanítás, mintha a középkori Budának annyi utcája lett volna, ahány utcanévvel a középkori oklevelekben találkozunk. Az utcanevek ugyanis az idők folyamán megváltoztak s ugyanazon utca egy és ugyanazon időben több néven is ismeretes volt. Nem lehet kétséges, hogy további okleveles adatok felszínrejutásával újabb eredményeket lehet még elérni, különösen az alsóváros utcáit illetőleg; valószínűnek látszik azonban, hogy az előadott helyrajzi megállapítások változatlanul fenn fognak maradni s ezek alapján most már sor kerülhet a budavári házak falán elhelyezett emléktáblák szövegének helyesbítésére.

GÁRDONYI ALBERT.

A Buda melletti Szent Lőrinc pálos kolostor történetének első irodalmi forrása. (1511.)

A XIII. század első felében (1225 körül) alapított pálos szerzetesrend történetének írói¹⁾ egyértelműen megállapítják, hogy a Buda melletti Szent Lőrincről elnevezett kolostor a páloskolostorok között az első helyet foglalta el. A kolostor, amely rendi alapítású volt, a rend negyedik provinciálisá alatt épült 1300 és 1304. között. Valószínű, hogy Buda országos szerepének kialakulása is szerepet játszott a kolostor helyének megválasztásában. A kolostor a Hárshegy délnyugati oldalán a Szép Juhászné szórakozóhely előtt terült el azon a helyen, amely a középkorban a Nándorhegy nevet viselte. Eggerer, a pálosrend egyik történetírója költői képen írja le a kolostor fekvését, amelynek »falai egész nap a város felett fénylettek, este pedig karcsú árnyéka egészen a városig nyúlt le.«²⁾

A kolostor történetével a hazai irodalom igen sokszor és behatóan foglalkozott,³⁾ ami a hely vezetőszerepét és reá vonatkozó emlékek sokaságát tekintve könnyen érthető. De a kolostor életének van egy kimagasló eseménye, amit az egyetemes egyház történetének írói sem mellőznek el, amikor a szentek életének misztikus fejezeteiben Remete Szent Pál életét, holttestének vándorlását és csodáit írják le. A kolostornak ugyanis az a dicsőség jutott osztályrészül, hogy falai között pihent Szent Pál, az első szent remete, a későbbi jámbor eremiták mintaképe.

Mindazt, amit a Szent Lőrincről nevezett kolostorról az eddig előkerült okleveles és archeológiai maradványok elmondanak, irodalmunk közzétette. A közelmúlt régészeti kimutatásai azonban arra a reményre engednek következtetést, hogy ásatások útján a híres és nagyszerű pálos-templom és kolostor maradványai az eddig ismerteknél nagyobb mértékben kerülnek majd elő és azok, akik eddig azt állították, hogy maradványai teljesen eltűntek, túloztak.⁴⁾ Míg a folyamatban levő ásatások a kolostor fizikai meghatározásához és archeológiai ismertetéséhez szolgáltatnak kiegészítő adatokat, addig a kutatás területén oly nagy szerepet játszó szerencsés véletlen folytán előkerült a magyarországi pálosirodalom egyik legfontosabb terméke is, amely többek között a kolostorhoz fűződő eseményeknek egykorú és kellőleg fel nem használt adatait, nevezetesen Szent Pál tetemeinél történt csodáknak gazdag sorozatát tartalmazza.

A mű címe a következő:

Vita diui Pauli	
primi heremite	folio. 1.
Translatio eiusdem sancti viri:	folio. 5.
Lectiones in eius die festo	folio. 9.
Miracula eiusdem beati Pauli.	folio. 11.
Vita sancti Antonij abbatis.	folio. 24.
Carmina siue meditationes in vitam domini nostri Jesu christi.	folio. 24.
Oratio ad honorem Marie virginis	folio. 53.
Psalterium beate virginis.	folio. 56.

Matthias Milcher

librarius Budensis.

4°, 1 nn, 61 n + 1 nn fol. tab. [teljes oldalú fametszet a levél mindkét oldalán. Az utolsó levél második oldalán István generális felhívása, amely szerint figyelmezteti rendtársait, hogy Szent Pál életéről szóló nyomtatványok közül csak azt a kiadást vásárolják meg, amelyet Milcher Mátyás budai könyvárus nyomtatott ki.]

Colophon: Expliciunt preclara opuscula quam loculentissime impressa ad laudem gloriam et honorem altitonantis eterni Dei: atque diui Pauli primi heremite Venetiis anno virginei partus. 1511. die primo Decembris. Impensis Matthie Milcher librarii Budensis: arte autem Jacobi pentii de leucho.^{4a)}

A mű szerzője — mint a szövegből megállapítható — frater Valentinus, akinek családi neve — mint látni fogjuk — talán »Hadnagy« volt és akit bibliografiáink Magyarországi Bálintnak (Valentinus de Hungaria) neveznek. Fenti munkájában elárulja,⁵⁾ hogy 1490-ben a budaszentlőrinci kolostorban élt és ugyanott 1507-ben mint hitszónok működött. Említett munkáján kívül volt még egy könyve: a »Practica anni M.CCCC.XCVII.« c. asztrológiai mű, amely Krakkóban 1496. végén került sajtó alá. E könyvnek egyetlen csonka példányát a krakkói egyetemi könyvtár őrzi. A mű szerzőjéről annyit árul el, hogy a szabad mesterségek borostyánosa.⁶⁾

A könyv, amelyet a közelmúltban a Fővárosi Könyvtár vásárolt meg külföldről, eddig sem volt ismeretlen. Eggerer Annalesiben Szent Pál csodáiról szólva bizonyításképen határozott utalás történik egy Krakóban, 1507-ben megjelent Bálint pálos szerzetes által írt könyvre, amelyben Szent Pál csodáinak gazdag sorozata van megörökítve.⁷⁾ Horányi⁸⁾, egy

XVIII. századi, a pálosrend íróit felsoroló kéziratok műve az Országos Levéltár kamarai osztályában,⁹⁾ Estreicher lengyel bibliográfiája¹⁰⁾ és Szabó Károly Régi Magyar Könyvtára¹¹⁾ mind Eggerer közlésére vezethetők vissza, amint ezt Fraknoi Vilmos már megállapította, akinek először került kezébe a római Biblioteca Angelica-ban a mű 1511. évi kiadása. Ballagi Aladár Buda—Pesti bibliográfiája szintén megemlíti e művet, anélkül, hogy az Eggerer által említett 1507. évi kiadásra utalna.¹²⁾ A Fővárosi Könyvtárba ugyancsak az eddig egy példányban ismert 1511. évi kiadás került. Az ismert két példány között a különbség mindössze annyi, hogy a Fővárosi Könyvtár példányában a kétoldalas fametszet Szent Pál életrajza és translatiója között szerepel számozatlanul a mű negyedik számozott levele után, míg az Angelica könyvtár példányán a képek második számozatlan levelet töltik be.

A könyv 1507. évi kiadása mindeddig nem került elő, noha állítólag ezt ismerték, használták, viszont az 1511. kiadásnak nyomát a pálosok műveiben nem találjuk. Ha elfogadjuk, hogy e műnek két kiadása volt, úgy közöttük eltérések állhatnak fenn. Nem lényegbevágó az az eltérés, amely Szent Pál csodatetteinek előszavában az Eggerer által szösz szerint közölt 1507. szöveg és az 1511. kiadás szövege között van. Feltűnő azonban, hogy Bálint munkájának címe és tartalma lényeges részeinek ismertetése Eggerernél teljesen hiányzik és a pálosrend évkönyvei csak azt említik, hogy Bálint munkája a csodák sorozatát közli, noha a mű Szent Pál életéről és translatiójáról szóló fejezeteinek ismertetésére az évkönyv megfelelő részeiben lett volna alkalom. Az Országos Levéltár kamarai osztályában levő kézirat Magyarországi Bálintról vett adatait szintén Eggererből merítette. Igaz ugyan, hogy a könyvek idézése az elmúlt századokban ritkán pontos és az idézéseknél gyakran csak tartalmi utalással találkozunk. Az idézett szövegekben mutatkozó eltérések magyarázata lehet továbbá az is, hogy a Bálint által használt kéziratok a rend más íróinak is kezébe kerültek és a különböző célra készült szövegekben a forrásként használt munkát némiképp módosították. Erre példaként áll előttünk László siklósi várnagynak 1422-ben történt föltámadása, amelyet Bálint mindössze öt sorban említ meg és megjegyzi, hogy e történetnek nyomtatásban való kiadását a jövőre bízta. Eggerer viszont ezt az esetet nagy részletességgel közli.¹³⁾

Természetesen Bálint munkája felhasználásának mellőzése nem elegendő ahhoz, hogy föltevésünket, amely szerint a kérdéses 1507. évi kiadás csak Eggerer által egyedül említett csodák leírását tartalmazta volna, kellően indokoltnak tekinthessük, különösen mivel más bizonyítékaink mellett szólnak, hogy a Fraknoi véleménye alapján kialakult fölfogás a mű két kiadásáról épen nem áll vitán felül.

Remete Szent Pál életének, translatiójának és a két eseménycsoport kritikus adatainak összegezése után ugyanis Bálint elmondja, hogy István generális prior 1507-ben bízta meg őt a szent életének megírásával. Munkája nehézségeinek részletes elmondása után magyarázatait így keltezi: »Anno christi. Millemiso Quingentesimo septimo. Quartodecimo kal. Decembris editio finit.« Vagyis munkáját 1507. november 18-án fejezte be. Ennek az adatnak az alapján az idő rövidsége és a nagy térbeli távolság technikai nehézségei miatt bajosan tételezhetjük fel, hogy Krakkóban még ez évben

valóban kinyomtatták volna a munkát. Igaz, hogy 1507. és 1511. között hosszú idő mulott el. De lehet, hogy Bálint 1507. évi adata csak a mű első részének megírására vonatkozik, míg a további részek kidolgozása a későbbi évekre esett. Lehetségesnek tartjuk továbbá, hogy Eggerer nem használta fel a mű impresszumának 1511. évi adatát és tisztán a szerző megbízatásának 1507. évére tekintve ez utóbbi évszámmal jelölte meg Bálint munkájának megjelenését. Mint láttuk, Bálint első munkája Krakóban jelent meg 1496-ban, ahol Bálint talán egy ideig tartózkodott. Nem valószínű-e, hogy Eggerer Bálint első munkájának megjelenési helyét ismerve, második művének megjelenését is tévesen Krakóban jelölte meg?

Mindezek után István generális felszólítását, amely szerint Remete Szent Pál szerzetének tagjai a Szent életrajzának csak azt a kiadását vásárolhatják meg, amely Milcher Mátyás budai könyvtárosnál jelent meg, úgy értelmezzük, hogy a tilalmat a generális elsősorban a Szentről közlő kézen forgó életrajzokra azoknak hibás, az olvasók megtévesztésére alkalmas adatai miatt léptette életbe. Már pedig ennek nem lenne elégséges magyarázata akkor, ha Bálint atya műve 1507-ben Krakóban már egyszer megjelent volna, mert a pálos rendházak e kiadás példányait 1511-ig bizonyára megszerezték volna. És ugyanez okból Milcher számára nem is járt volna haszonnal a mű újbóli kiadása.

* * *

Mielőtt a mű tartalmi ismertetésébe fognánk, foglalkozunk fametszeteivel, amelyek a könyv szellemének és irányának kérdésében lényeges adatokat árulnak el.

A két fametszet közül az első talpig páncélba öltözött lovagot ábrázol, oldalán karddal, jobbójában buzogánnyal, baljában lobogóval. Balra a fej fölött e szavak olvashatók: »Ne corrupas laborem meum.« Ennek értelme csak az lehet, hogy a szerző tiltakozik munkájának elrontása, vagy félremagyarázása ellen. Ezt a figyelmeztetést még megerősítik a példányunkban a képet megelőző nyolcadik levél utolsó sorai: »finit vita Sancti Pauli primi heremite. Maximo labore limatum: castigatum: politumque opus: rasor aut pictor corrumpere noli: quod si in scedis tuis aliquid superfluit vel deficit ne mireris. Hec pagella non tibi deest nisi tu ei desis.« Vagyis a szerző megköveteli, hogy a Szent Pált ábrázoló metsző vagy festő szorosan ragaszkodjék az ő leírásához még akkor is, ha ezzel ellenkezésben álló adatok állanának rendelkezésére. Alul két nyomtatott szó áll: »Hadmagy Balinth.« Ez minden valószínűség szerint a könyv szerzőjére utal, akinek eszerint családi neve Hadnagy volt. Az a magyarázat, amely szerint a Hadnagy szó köznévként, amely Bálintnak a szerzetbe való lépése előtt katonai mivoltát jelentené, erőltetettnek látszik. A páncélos vitéz inkább mint az ellenállás, a fenyegető fellépés szimbóluma fogható fel. A metszet-levél másik oldala Szent Pált halála alkalmával ábrázolja, balján gloriolás remetével: Remete Szent Antallal, jobbán szerzetessel, akinek kezéből írástekerces nyúlik le: »sana me Pater« felírással.

A kép felett nyomtatott szöveg: »Hec est vera dispositio membrorum Pauli primi heremite in hora obitus sui ut sanctus tradit hieronymus: et deroges ei qui ipsum in collobro depingit.« Ez a figyelmeztetés folytatása az előbbi kép és szöveg magyarázatának és tartalma nem lehet vitás. A kép azért készült, hogy Szent Pált a hagyományokhoz híven ábrázolja és ellentmondjon azoknak, akik őt ujjatlan tunicában (collobrum = colobium) ábrázolták. A kép ugyanis Szent Pált pálmaháncsból font ruhában mutatja be, úgy hogy a Szent a pusztában élt. Ez a háncsból készült ruha attribútuma maradt a világ hiúságát megvető remetének, amelyhez a Szent ábrázolásánál szigorúan ragaszkodtak. Bálint munkájának első, Szent Pál életét tárgyaló részében, amely nyolc fejezetre oszlik, a fejezetek egy-egy részint álló, részint fekvő képecskével vannak díszítve. A hatodik kép Szent Antal látogatását és a holló-hozta kenyérrel való megvendégelését ábrázolja, a nyolcadik képen pedig az a jelenet van megörökítve, amint Szent Antal az oroszlánok által vájt gödörbe temeti Szent Pált. Mind ezeken a képeken, mind pedig az 1540-ben kiadott pálosbrevárium,¹⁴⁾ valamint Pongrácz Ignác »Triumphus Pauli«¹⁵⁾ című munkának címképén is figyelemmel kísérhetjük Szent Pál ábrázolását s megállapíthatjuk, hogy a szerzők tiszteletben tartották Bálint figyelmeztetését. Ugyanezt bizonyítja a Garády Sándor által felfedezett, állítólag a XVI. század elejéről és a budaszentlőrinci kolostor területéről származó faszobor is, amely a Szentet a Bálint által előírt ruhában mutatja.

* * *

A mű a Szentlélek segítségül hívásával kezdődik: »Invocatio sancti spiritus in sequens opusculum comportationis« címmel az első levél második oldalán 12 szakaszos, egyenként négy soros verset találunk. Ezután Szent Pál életének leírása veszi kezdetét, melynek előszavában a szerző kijelenti, hogy a Szent Jeromos féle életrajzot, sok könyvtár átkutatása után, a legmegbízhatóbb munkákból merítette. Miután bizonyítja, hogy Szent Pál volt az első remete, elmondja a Szent életrajzát, mely csekély stílárius változattal Eggerernél és az »Acta Sanctorum Ungariae« című műben is megjelent, de a Szent első remete voltát bizonyító szöveg nélkül. Az Acta Sanctorum a Szent életrajzának bevezetésében forrásként különböző régi martyrologiumokra utal, de az itt közölt évszámok pontosan megegyeznek a Bálint munkájában később, a translatio után közölt évszámokkal.

Remete Szent Pál életrajza után Bálint a Szent testének további sorsát írja le. A középkorban nagyon elterjedt és hazánkban is »Legenda aurea« vagy »Lombardica historia« néven ismert »Szentek élete« című mű, amely megbővítve több kiadást ért el, nem tud Szent Pál testének további sorsáról. A Szent magyarországi vonatkozásairól az egykorú bizánci és velencei írók közül egyedül Dandalus tesz említést, a hazai irodalomban azonban az eseményről röviden Küküllei János,¹⁶⁾ Ranzanus,¹⁷⁾ Bonfini¹⁸⁾ is megemlékezik. A karthauziak legendagyűjteménye, az Érdy kódex néven ismert kézirat már bővebben leírja az eseményt.¹⁹⁾ Volt azonban egy XIV. századból származó latin kézirat is a Szent magyarországi átvételének történetéről, amelyet még a XVII. század közepén ismertek.

A kéziratot Johannes Gamans jézustársasági szerzetes másolta le Bollandus világhírű nagy műve, az »Acta Sanctorum« számára (megjelent 1663-ban) és a szent történetének írói megegyeznek abban az állításban, hogy a kézirat első kiadását az Acta Sanctorum közölte. A kéziratot Fuhrmann Mátyás jeles pálos író rendezte ismét sajtó alá. A mű bő kritikai jegyzetekkel 1799-ben jelent meg Pesten Patzkó József nyomdájában »Anonymi Hungarici de translatione S. Pauli Thebaei« címmel. A munka szerzőjét általában Alsáni Bálint pécsi bíboros püspök személyében,²⁰⁾ Áldásy Antal pedig a püspök környezetének egyik tagjában keresi,²¹⁾ aki az átszállítás történetét 1381. és 1385. között írhatta meg, mivel Alsánit csak mint püspököt nevezi meg, bíbornoki méltósága megjelölése nélkül.

A »Névtelen magyar« munkája azonban a XIV. század elején sem volt ismeretlen. A Bálint által a translatióról közölt szöveg ugyanis szóról-szóra megegyezik az állítólagos XIV. századi kézirat szövegével. Fel kell tehát tennünk, hogy a szövegnek vagy maga Bálint volt a szerzője, vagy pedig a translatio régi szövegét a budaszentlőrinci kolostorban őrizték meg és a szöveget Bálint is ismerte. Az előbbi esetben a kézirat XIV. századi származása természetesen megdőlné. A kéziratot ma már nem ismerjük, de azok a bizonyítékok, amelyeket Fuhrmann a kézirat XIV. századi származása mellett felhoz, éppen nem meggyőzőek. A szentlőrinci kolostorban élő »egregia turba monachorum, qui sub titulo dicti patris degunt et sancta observatione militant« és »in quo loco suffragium beati pauli humiliter implorantibus, innumera beneficia largiuntur: prestante domino nostro iesu christo« szavak csak azt árulják el, hogy a szerző a helyszínen élt és munkáját a rendelkezésére álló adatok alapján állította össze. Nincs bizonyíték, hogy akár a bollandisták, akár Fuhrmann, akinek szövegkritikája csak a történelmi adatok megállapítására szorítkozott, a szöveget íráskritikai elemzésnek is alávetették volna.

Tudjuk ellenben, hogy Bálint munkája minden fejezetéhez megjegyzéseket közöl, melyekben beszámol arról is, hogy munkája egyes részeihez milyen források állottak rendelkezésére. Szent Pál életéről és testének sorsáról szóló fejezetek után különösen is hosszú fejtegetésekben írja le, mily nagy fáradságába került a különböző történetek és krónikák egymással ellentmondó adatainak megrostálása. Különösen az évszámok megállapítása körül volt sok nehézsége. Jacobus Bergomensisből és a Chronica Martiana-ból vett adatok alapján hosszas bizonyításokba bocsátkozik a »Lombardica Historia« adatainak megcáfolására. A szent test transtiójának kérdésére térve át, egy régi feljegyzés alapján közli, hogy Szent Pál teste 829 évig volt Konstantinápolyban. A reliquiáknak 141 évig tartó velencei őrzése és magyarországi elhelyezésének évszáma között ez a megjegyzés olvasható: »Ex sermone plenus dulcedine, amiből egy másik hagyomány vagy kézirat felhasználására következtethetünk, bár ennek forrását ma már nem ismerjük, mert az egyetlen beszéd, amely e korból ránk maradt a »Karthauzi névtelen« beszéde ép ezekben az adatokban súlyos tévedést árul el. Lajos király halálának idejét — mint mondja — a »Chronica Hungarorum«-ból állapította meg. (Ugyanitt Ptolemeus alapján közli, hogy Theba Budától 2790 mérföldnyire van, a percek számításán kívül hagyva.) Fejtegetéseit itt azzal végzi, hogy neve közlését elhallgatta

volna, ha nem kellett volna attól tartania, hogy sokan nevének elhallgatását arra magyaráznák, hogy ez bizonyítékainak más szöveggel való ellentmondása miatt történt. Ez a kijelentés pedig azt jelenti, hogy munkájáért vállalja a felelősséget, adatait bizonyítani tudja. Ha a Szent testének átvitelét csak egyszerűen egy meglevő régi szövegből másolta volna le, úgy nem bocsátkoznék magyarázatokba, hanem forrását megnevezve közölné az iratot. Mindezek alapján nagyon valószínűnek tartjuk, hogy a translatio szövegét a történeti adatok felhasználásával Bálint állította össze. Az ő közlését használta fel a pálos brevárium szerkesztője és a Gamans által leírt kézirat Bálint szövegének másolata volt. Bálint munkáját használhatta föl beszéde szövegében a »Karthauzi névtelen« is, bár az évszámok szempontjából pongyolán.

Bálint munkája elsősorban arról értesít, hogy Remete Szent Antal isteni sugallat által vezetve oroszlánok segítségével a sziklás völgyben keresztény hívőkhöz méltó szertartással helyezte Szent Pál testét a thebai földbe 342-ben. És hogy a nagy Szent érdemei a helyszínen tisztességben részesüljenek, a sír mellé néhány szerzetest rendelt, akik ettől kezdve itt folytatták életüket. Sok év múlt el, amidőn 1169-ben Mánuel bizánci császár a Szent romlatlan testét Konstatinápolyba vitte és ott az általa épített »Ecclesia S. Marie Pervilepti id est circum septa« (Szűz Mária bekerített egyháza) templomában a hívek tiszteletére elhelyezte. A szent fejet azonban Rómába, a kereszténység fővárosába vitték. A »Karthauzi névtelen« a templomot így említi: »Asszonyunk sziz Máriának egyházában, kit ennen maga a császár rakatott vala.«¹¹) Orosz pálos író Synopsisában pedig így ír róla: »Manuel császár (1169. körül) megparancsolta, hogy a szent testet helyezték el a boldogságos Szűz új templomában, amelyet ő építtetett.«²²) A templom építésének ideje és Mánuel császár személye körül lappangó hibát először Flaminus Cornelius velencei tanácsstag vette észre, amidőn a »Névtelen magyar« ellen intézett iratában adatainak megbízhatóságát kétségbevonta. Fuhrmann azonban a kételyeket Anonymus Hungarus említett kiadásában teljesen eloszlatta és a vita során kiderült, hogy a templom neve »Periblepta« és jelentése nem »körülkerített«, hanem »speciosa«, fényes volt. Nem is Komnenos Manuel császár, hanem II. Romanus Argyros császár építette. Ipolyi Arnold 1862-ben a Corvina maradványok felkutatása céljából Konstatinápolyban tartózkodott és figyelme erre a kérdésre is kiterjedt.²⁴) Sikert is felfedeznie a »S. Maria Periblepta« templomot, ahol egykor Remete Szent Pál teste nyugodott és tanulmány keretében összeállította a templomra vonatkozó adatokat. Ő is arra a következtetésre jut, hogy a templomot Romanus császár építette: ebben őrizték Szent Kelemen fej ereklyéjét; valamint Remete Szent Pál testét is. Szent Kelemen ereklyéje később innen a clugny-i monostorba került és valószínű, hogy vele együtt Remete Szent Pál ereklyéjének egy részét is oda vitték. Ezért olvassuk a francia martyrológiumban, hogy remete Szent Pál testét Clugnyben őrzik.²⁵) Ipolyi megállapítása után most már nem lehet kétely, hogy Remete Szent Pál teste valóban hosszabb ideig Konstatinápolyban pihent. Arra azonban mindmáig nincs pontos adatunk, hogy mikor vitték oda Thebából a Szent testét. A hagyomány szerint — amelyet Bálint leírása is támogat —, nem Romanus császár, a templom alapítója, hanem egyik utóda, Komnenos

Manuel helyezte el 1169-ben a szent testet a »Maria Speciosa« konstantinápolyi egyházában.

Bálint munkájának további leírását követve tudjuk, hogy 1240-ben Lanzalo Jakab velencei polgár Szent Pál életén elmélkedve és példáján lelkesülve elhatározta, hogy Szent Pál testét a konstantinápolyi egyház Péter nevű apátjáról elkéri és hiteles okiratokkal együtt azt Velencébe magával viszi. Tervét végre is hajtotta és Velencében a Szent Remete testét a Szent Juliánnak szentelt templomban helyezték el. Amint a bollandisták is megjegyzik, e följegyzés hitelt érdemel, mert 1240-ben Konstantinápolyban az úgynevezett latin császárság uralkodott, amely a negyedik keresztes hadjárat alkalmával 1204-ben létesült. A keresztesek a velencei hajóhad segítségével foglalták el 1203-ban Konstantinápolyt és a város, amíg a latin császárság meg nem dőlt (1261.), a velencei patriarka joghatósága alá tartozott.²⁶⁾

Idők multával — folytatja Bálint — az egyház szentjeinek sorába emelte Szent Pált és követőinek száma állandóan gyarapodott. Különösen Magyarországon tisztelték Szent Pált és követői számára a magányban számos kolostor épült. Történt, hogy Nagy Lajos négyéves háborúba keveredett a velenceiekkel és azzal a tervvel foglalkozott, hogy ha a velenceiek erejét megtöri, teljesíti a pálosok régi kívánságát és Remete Szent Pál testét Magyarországra hozza. Érthető a pálosok kérelme, mert Nagy Lajos a szerzetesek között leginkább őket kedvelte, gyóntatója is mindig pálos volt; Erzsébet királyné, Nagy Lajos anyja hasonlóan nagy kegyekben részesítette a pálosokat. A királynak, — mint egy legenda szerint a pálosok megígérendőlték —²⁷⁾ sikerült Velencét legyőzni és néhány keresztény fejedelem kérelmére 1381. augusztus 8-án békét kötött ellenségeivel. A velenceieket e békekötés évi 7000 arany adó fizetésére kötelezte és Bálint szerint a békének egyik pontja volt, hogy Remete Szent Pál testét a velencei köztársaság Nagy Lajos királynak engedi át. Az ereklye átvételére Nagy Lajos Alsáni Bálint pécsi és Horváthi Pál zágrábi püspököket több főrangú emberrel követségbe küldte. A követek nagy körültekintéssel jártak el tisztükben útközben átvették Szent Pál ereklyéit, amelyekhez a velenceiek még a Heródes által megölt aprószentek reliquiái közül kettőt is átengedtek. Szent Pál ereklyéit díszes művű faszekrényben vitték el 1384. október 4-én éjjel, hogy a nép dühét elkerüljék. A követség szerencsésen megérkezett Budára, ahol a király udvara, a főpapság és főnemesség a hívő néppel együtt égő gyertyák között nagy áhitattal fogadta. Remete Szent Pál testét először a királyi vár Szent János kápolnájában helyezték el és őrizetére a pálosrend szerzeteseit rendelte ki. Még ugyanez év november 14-én Demeter esztergomi bíboros érsek a püspökök, szerzetesek és világiak fényes kíséretében a szent testét a Budáról nyugatra két mérföldnyi távolságra fekvő hegyen épült, Szent Lőrincről elnevezett kolostorba kísérték. (Az ereklyét 1486-ban a kolostor Szent Pál kápolnájában díszes márványporsóba helyezték.) Az érsek a napot, mint Szent Pál translatiójának ünnepét, a pálosok ünnepeinek sorába iktatta és hogy a szent ereklye látogatását előmozdítsa, mindazoknak a hívőknek, akik a szentségekhez járulnak és a translatiora emlékezve a szent ereklyét meglátogatják, egy évi bűcsút engedélyezett.²⁸⁾

A pálosok ezentúl évenként nagy fénnel ülték meg a Szent átvitelének ünnepét. Maga Lajos király, aki a velenceiek aratott győzelmét Szent Pál közbenjárásának tulajdonította, a Szentet Magyarország védőszentjévé választotta. A pálos évkönyvek tanúsága szerint a Szent többször közbenjárta Magyarországot. Midőn Mátyás király 1475-ben Szent Pál ünnepén a Moldvát pusztító Ali bég seregét leverte, győzelmét a szent remete közbenjárásának tulajdonította, mert az ő oltalmába ajánlotta magát és seregét. 1480-ban nagy szárazság végínséggel fenyegette az országot. Ekkor a pálosok szentéletű generálisa Boldog Gergely 300 szerzetessel körmenetben vonult Szent Lőrincről a királyi vár kápolnájába. A szentek ereklyéit és köztük bizonyára Remete Szent Pál testét is magukkal vitték. A körmenet imádságokkal és énekekkel, valamint szent mise bemutatásával igyekezett Isten segítségét kiérdemelni. Az istentisztelet után Mátyás megvendégelte a pálosokat. Alig értek haza, hatalmas eső kerekedett és ezért a nép őket ezentúl »esőthozóknak« nevezte el.

A Szent Pál ereklyéjének a szentlőrinci kolostorban való elhelyezésével végződik Bálint munkájának a translatióra s vele kapcsolatos eseményekre vonatkozó része. De tudomásunk van arról, hogy Nagy Lajos király gondoskodása nemcsak az ereklyék megszerzésére terjedt ki, hanem az ereklye valódiságának megállapítására is. Úgy látszik, a relikviák teljességéről vagy hitelességéről kétely merült fel azért, mert kitűnt, hogy a szent test egyik kezén három ujj hiányzik. Valószínű, hogy e hiányt az átadásnál nem állapították meg, mert 1382-ben Lajos király azzal a kéréssel fordult a velencei köztársasághoz, hogy írásos bizonyítást tegyen Szent Pál testének azonosságáról, miután annak egyik kezéről három ujj hiányzik.²⁹⁾ Nem tudjuk, tesztelte-e a köztársaság Lajos király kívánságát, de a király megkeresése valószínűleg nem csak abból a célból történt, hogy a hiányzó három ujj felől bizonyítást szerezzen, hanem azért is, hogy az ereklyék valódiságáról hivatalos nyilatkozat álljon rendelkezésére.³⁰⁾

Az ereklyék valódiságának kérdésével azután a XVIII. századig senki sem foglalkozott. Benger Miklós pálos író, aki Eggerer munkáját folytatta, egy kéziratban maradt »Chronotaxis« című művében azonban már kételkedik, hogy a velenceiek Nagy Lajosnak Szent Pál egész testét, vagy akár csak egy részét is átadták-e, mert a velenceiek azt állítják, hogy a szent test még mindig városukban a Szent Julián templomban van.³¹⁾ Flaminio Cornelius pedig — említett iratában — a »Névtelen magyar« közlésének hitelességét kétségbe vonva tagadta azt is, hogy a szent test Magyarországra került és arra hivatkozott, hogy azt még mindig Velencében őrzik. Fuhrmann válaszában elismerte ugyan, hogy az ereklyék egy kis része Velencében maradt, de az irodalmi források egész tömegével bizonyította, hogy a szentnek nagyobb része hazánkba jutott.³²⁾ 1808-ban Sándor István a Bécsben kiadott »Sokféle« című művében Eszterházy Pál gróf pécsi püspöknek a pálosrend generálisának velencei látogatásával kapcsolatban, amikor megmutatták neki Szent Pál relikviáit, azt a következtetést vonja le, hogy a test nem volt Magyarországon s ez a hiedelem a vakonhívés gyümölcse. A kérdéssel újabban Rupp Jakab³³⁾, Ipolyi Arnold³⁴⁾ Sulyok Károly³⁵⁾ és Pámer László³⁶⁾ foglalkoztak, akik Küküllei, Ransanus és Bonfini tanúságtétele mellett főként azt hangoztatják, hogy Demeter

esztergomi bíborosérsek, akit a történelem körültekintő, jártas és tudós férfinak ismer, bizonyára nem mulasztotta el, hogy a Szent ereklyéinek valódiságáról mindjárt az átvételnél bizonyosságot ne szerezzen. Ma a történelem egybehangzó tanúsága szerint biztosnak vehetjük, hogy Szent Pál teste Velencéből Budaszentlőrincre került. Vissza Velencébe nem kerülhetett, hiszen a szent test sorsát végig figyelemmel kísérhetjük. Ha tehát a velencei Szent Julián templomban Szent Pál ereklyéit tisztelik, úgy ezek az ereklyék a szent testnek csak részei lehetnek, amelyeket magyarországi átvitel alkalmával otthagytak.

Midőn Remete Szent Pál testét Konstantinápolyból Velencébe vitték, a Szent fejereklyéje már Rómában volt. Innét IV. Károly császár, a nagy ereklyegyűjtő 1355-ben magával vitte Csehországba és 1357-ben Prágában helyezte el. A fejereklye történetének további fejleménye II. Lajos magyar királyhoz fűződik. A király ugyanis a pálosok kitartó sürgetésére illőnek tartotta, hogy miután Szent Pál teste Budaszentlőrincen van, ott legyen annak feje is. 1522-ben, mint cseh király Csehországban járva azzal a kívánsággal lepte meg a rendeket, hogy Szent Pál fejét engedjék át neki. A csehek kifogásokat emeltek, de a király Karlstein várába sietett, ahol a fejereklyét tartották. A király személyesen akarta az ereklyét kikeresni, ez azonban nem sikerült neki. A csehek ugyanis attól való félelmükben, hogy az ereklyét tőlük elviszik, a fejet egy takaróba burkolták és Szent Anasztázia fejének jelölték meg. Egy szentéletű pap azonban megmondta a királynak a cselt és így a király rátalált az ereklyére. Mindjárt Budára hozta, egy ideig magánál tartotta, azután pedig a pálosoknak adta át. Így beszéli ezt az eseményt Gyöngyösi³⁷⁾ és utána Eggerer³⁸⁾ A történetet megerősíti II. Lajosnak 1523. március 8-án Báthory István nádorhoz intézett levele, amelyben a király értesíti a nádort, hogy az ereklyét sikerült megtalálnia és hamarosan magával viszi Magyarországra. Másnap a király kíséretében levő váci püspök ír a nádornak; tudatja vele az ereklye megszerzését s hozzáteszi, hogy most ő őrzi azt. Gyöngyösi még azt is elmondja, hogy az a pap, aki elárulta Lajos királynak Szent Pál fejének rejtékhelyét, csak a királyhoz való meneküléssel menthette meg életét a feldühödött csehek elől. Pütkösöd táján összeült a nagykáptalan és Orbán pápa ünnepén fényes körmenetben vonultak be a pálosok Budára, ahonnan Simon zágrábi püspök fényes kísérettel vitte ki az ereklyét. A két menet a kapun kívül találkozott; itt a pálosok átvették Szent Pál fejét és *Te Deum*mal, himnuszok éneklése közben Budaszentlőrincre vitték át, ahol a királyi család és az előkelők jelenlétében egyesítették a Szent testével. Szent Pál feje sok hányattatás folytán nem maradt meg oly épen, mint teste. Tulajdonképpen csak a fej csontjait hozták haza, haja és szakállja elveszett.³⁹⁾

Meg kell még emlékeznünk az ereklye további sorsáról. A mohácsi vész után a török felvonult Budára. A szerzetesek Budaszentlőrincről is jórészt elmenekültek. Míg rendesen 500 körül volt itt a szerzetesek száma,⁴⁰⁾ a török mindössze 25 pálost talált a kolostorban, akiket azután kegyetlenül fölkoncolt. Feldúlta a templomot, oltárokat, szobrokat, sírokat, egyházi szereket azonban nem talált, mert azokat még idejében elrejtették. Szent Pál ereklyéi is egyelőre elkerülték a pusztulást, mert a pálosok azt még idejében Trencsénbe, Zapolai János vajda várába vitték. 1527-ben azután

leégett Trencsén vára s akkor odaégett az ereklye is; egyes részecskék maradtak csak meg belőle, amelyeket a pálosok még idejében elküldtek nagyobb kolostoraikba. ⁴¹⁾ Kétséges, hogy a Szent testének elpusztulásával a fejereklye is elpusztult-e. Nincs biztos adatunk ugyanis arra nézve, vajjon a szent testtel a fejet is Trencsénbe szállították volna. Orosz pálos író ugyan azt állítja, hogy Trencsén pusztulásakor a fej is elégett, ⁴²⁾ de erre történelmi adatunk nincs. Ipolyi Arnold lehetségesnek tartja, hogy a fejereklyék egy része Bécsújhelyre került, mert Forgács történelmében hiába kereste Szent Pál fejének sorsára vonatkozó, Orosz által idézett adatot. A Nemzeti Múzeumban levő ereklyetartó-mellszobor eredetének kérdéséről tárgyalva fölveti azután a lehetőséget, hogy a mellszobor valamelyik szentnek fejereklyetartó hermája, ámbár nem határozható meg, hogy kit ábrázol. Szent Pál relikviái Trencsénbe való átvitelének történetét érintve, lehetségesnek tartja, hogy a mellszobor épen Szent Pál fejereklyéjének hermája, melyet a trencsényi tűzvész alkalmával megmentettek. ⁴³⁾ Szent Pál ábrázolásáról főntebb elmondottak alapján azonban nem tartjuk valószínűnek, hogy a herma, amely az ábrázoltat nyírott szakállal és gallérral ellátott palástszerű öltözkében mutatja, a szent jólismert attribútuma nélkül, valóban Szent Pál hermája lenne.

* * *

Bálint munkájának következő fejezete Szent Pál ünnepének szentleckéit foglalja össze. Ez a fejezet szent Jeremostól átvett három lectioból áll, amelyet a szent officiumában mondtak. Mielőtt a következő fejezet tartalmi ismertetésére térnénk, ismernünk kell a helyet, ahol Szent Pál relikviái nyugodtak.

A budaszentlőrinci kolostorban, mint már említettük, az ereklyék a kolostor Szent Pál kápolnájában nyertek elhelyezést. A kápolna eddig ismert építészeti adatai a kolostorban 1486-ban megindult nagyobb építkezésekkel kapcsolatosak. Erről az évről jegyzi meg Gyöngyösi, hogy a kolostor költségén felépítették Szent Pál kápolnáját és a Szent koporsójával együtt a templom északi oldalán, egészen az ablakig helyezték el. ⁴⁴⁾ A kápolna építését valószínűleg csak 1492-ben fejezték be. A kápolnában az ereklyék díszes márványkoporsóban feküdtek, amelyet Dénes testvér — Gyöngyösi szerint csodás munkával — faragott. A márványkoporsó fedele — úgy látszik — nyitva volt és a szent testét üveglap fődte le. ⁴⁵⁾ Az ereklyék az új márványkoporsóba Benedek generális alatt kerültek (1492—96.). A szent Pál kápolnája, amelyben egy oltár Szent István király tiszteletére volt szentelve, nem épült össze a templommal, hanem annak északi oldalán volt s a kolostor folyósójára nyílt. ⁴⁶⁾ A szent hely maradványainak felkutatása most van folyamatban, Szent Pál koporsójának márványtöredékét azonban megkímélte az idő a végső enyészettől. A koporsó márványtöredéke, amely azt a jelenetet ábrázolja, amint Szent Pál lelkét az angyalok a mennybe viszik, a Nemzeti Múzeum régiség-tárában van. ⁴⁷⁾

* * *

A műnek helytörténeti adatok és magyar történelmi vonatkozások szempontjából legértékesebb része a negyedik, amelyben Bálint Szent Pálnak segítségül hívása mellett a Magyarországon történt csodákat foglalja össze 81 fejezetben. Összesen 82 csodát említ, amely azonban nem teljes sorozata a Szent magyarországi közbenjárásának. A karthauzi névtelen,⁴⁸⁾ Gyöngyösi⁴⁹⁾ és Eggerer⁵⁰⁾ is tudnak olyan csodákról, amelyeket Bálint nem említ. Mint a szerző is mondja, Szent Pál kápolnája falain még számos csoda jele van, amit nem tudott mind összeszedni, mert csak Isten tartja számon mindazt, amit Szent Pál kezdettől fogva művelt. A csodák sorozata előtti bevezetésében pedig a következőkben foglalja össze a csodák összeállításánál követett eljárását: »Igitur frater mi charissime: et pie lector: hec miracula de infinitis ut ita loquar pauca: que dominus est dignatus ostendere meritis sanctissimi confessoris sui Pauli primi heremite: meis de manibus accipe: namque hec sunt que in manus meas incidere potuerunt: nec putes me eorum is stilo auctorem sed potius ita factum esse ut sicut invenire potui ita et collegi: excepto quod sicut potui emendavi: volebam etiam illa denuo ad aliquam elegantiam stili trahere.« Vagyis ne higye valaki, hogy ő írta meg a csodákat, mert ő csak a meglevő leírásokat gyűjtötte össze, ahol szükségesnek mutatkozott, stíláriis módosításokkal. Azoknál a csodás eseteknél, ahol ő mint szem és fültanú szerepelt, vagy amelyeknél a fogadalma beváltására érkező zarándok neki mondotta el a vele történt csodás eseményt, természetesen saját maga tapasztalásából merített, aminek így még jelentősebb értéke van. Hogy a jegyzőkönyvnek szavait többször szóról-szóra idézi, arra bizonyíték az évszámok közlésénél az ilyen fogalmazás: »anno presentis s. 1490.« és a csodák első személyben történő elbeszélései.

Isten és szentjének segítő közbenjárásába vetett hit, a kegyelem állapotának elnyerése és a velejáró tisztultabb lelkiség jellemzi mindazokat, akik a csodák passzív szereplői voltak. És miként azok, akikkel a csoda történt, Bálint is nem az ész bírálatára, hanem a jámbor hívők számára ajánlja a csodák olvasását: »non ea ad subsellia iudicium sed ad aures pie zelantium offero.« Bálint a csodákra vonatkozólag az egyház álláspontját a következőkben fejezi ki: »hos itaque sanctos licet dominus deus illo jam ditavit premio in celis: quod oculus non vidit: nec auris audivit: nec in cor hominis ascendit: et ostendit eis magnam multitudinem sue dulcedinis tamen eorum etiam corpora is terris derelicta humane laudis minime voluit defraudare preconio: quinimmo signiorum et prodigiorum cumlata multitudine honorare«. Majd Szent Pálra térve át, így folytatja: »Inter quos velut lucifer inter alia sidera celi Paulus primus heremita miraculorum multitudine et magnitudine excellentissimo jubare clarescit. Ita ut etiam si homines tacerent lapides clamarent. Nec mirum: cum etiam spiritus maligni omnium bonorum inimici: quorum laudibus non egent: per obsessorum ora in eius laudes coram precioso eius mausoleo sepiissime prorumpere sunt coacti. Et cum hec omnia ita sint et plus quorum dicitur vel dici potest sint: quis concentum celorum dormire faciet ut sileant laudum carmina Paulo.«⁵¹⁾

Hogy Szent Pál élete is a csodás jelenségek sorozata volt, azt a Szent életrajzából, valamint azokból a későbbi történetekből ismerjük,

Hec est vera dispositio membrorum Pauli primi heremite in hora obitus sui ut sanctus tradit Hieronymus: et deroges ei qui ipsum in collobro depingit.

Remete Szent Pál halála. A Vita divi Pauli... 1511. c. mű fametszete.

**Breviariū ordinis fratrum eremi-
tarū scti Pauli primi eremite itera-
ta castigatione recognitum
cum plena rubrica.**

Posterior labor, priore sepe melior.

Remete Szent Pál látogatása Remete Szent Antalnál.
A Breviarium ord. fratrum eremitarum . . . 1540. címlapja.

Remete Szent Pál apotheozisa.
Pongrácz Ignác : Triumphus Pauli . . . 1752.
c. munkájának címképe.

amelyek minden Szent alakját körülveszik. Szent Pál első életrajza a hozzánk korban igen közeleső Szent Jeromostól, ettől a csodálatos szellemű egyházatyától származik, aki a Szent életét Remete Szent Antal közlése alapján tette ismertté a keresztény világ előtt.

A keresztény világban a csoda, ha kritériumai az egyház tanításával nem ellenkeznek, történelmi tényé válik. A csoda ugyanis a sajátzerű keresztény állapot jele, amely az Isten és az ember közötti mérhetetlen, de mégis áthidalható távolságot és egyszersmind az Istennel való közlekedés tényét jelenti. A vallás szemével nézve Isten és az ember a csoda által oly közel érhetnek egymáshoz, hogy a természetfölötti világrend jelensége is szinte természetes folyású lesz. Ezáltal azonban nem szűnik meg természetfölöttivé lenni, de úgy a jelen miliójébe van ágyazva, hogy csak Isten közelségébe és közvetlen hatásába vetett hittel érthető meg. Abban a gyötrő feszültségben, amely a csodák létrejöttének gyakran előjelensége, a csoda valóságos kisülés, amint Nagy Szent Gergely igen találóan nevezi: *miraculis coruscare*. A távolság Isten és ember között igen sokféleképpen fogható fel; ennek a viszonynak pedig eredménye lehet vagy a teljes egyesülés, vagy a teljes elszakadás. A középkor szentjeinél a földről csak egy ugrás volt az égbe, ahol azonban a távolság olyan nagy lesz, hogy csodát nem fogadunk el, ahol a szentírás csodáit is és minden csoda csiráját az Isten-ember istenfiúságát is tagadásba vesszük, ott a kereszténység is tagadásba kerül és az értelem, a hit kézzelfogható adottságait szétzúzza. Ahol viszont a csoda a természettel annyira egybefonódik, hogy problémátikus volta eltűnik, ahol Isten minden dolognak emberi normája lesz, ott a kereszténység is a végét járja, ott a hit a szemléletbe olvad bele.⁵²⁾ A csoda a középkori ember lelkéhez a konkrét valóság erejével kapcsolódott. Amit az értelem tagadott, a hit világossága pótolta és a meggyőződés erejével ruházta fel. Nem a maga, hanem a jövő, a történelem számára gyűjtötte a bizonyítékot, amellyel a csodát igazolta. Igaz, hogy ezzel sokszor nem is annyira a csodát, hanem gyakran inkább hitét igazolta.

Bálint az általa ismert csodás eseteket nem időrendben közli. A sorozat elején azoknak a csodáknak leírását látjuk, amelyekről részletesebb tudósítás marad fenn, vagy amelyek nagyobb jelentőségűek voltak, sokszor a hely és idő megjelölése nélkül. Csak a VI—LV. fejezetekben találunk kronológiai sorrendet, még pedig nemcsak az évek, hanem a hónapok és napok sorrendjét tekintve is. Egy napra nem ritkán több eset bejelentése is esett. Ezt az ötven fejezetet Bálint egy külön jegyzőkönyvből vette át, amelyet pontosan vezettek, míg az 1465. előtti eseményekről csak véletlenül maradt fenn egy-egy eset emléke. 1472. után 15 esztendő múlt el anélkül, hogy följegyzés történt volna. 1550-től kezdve az a gyakorlat kezdett meghonosodni, hogy minden csodás esetről külön nyilatkozatot állítottak ki. A sorozatban nyolc ilyen eset fordul elő, amelyek közül négyet a felgyógyult betegek, négyet pedig a pálosok foglaltak írásba.

Az elbeszélte események közül elsősorban azokkal foglalkozunk, amelyekben Buda helyrajzi viszonyaira találunk adatokat. Ilyen mindjárt a II. fejezetben közölt esemény: a Baranya megyei Körtvélyes községben 1485-ben néhány család a batai Szent Vér ereklyének felkeresésére zarándokolt el. Hazatérve útközben egy ötéves gyermek hirtelen rosszul lett

és meghalt. A kétségbeesett anyának azt a tanácsot adták, hogy gyermekét a közelfekvő község temetőjébe temessék, hogy a holttest a nagy melegben oszlásnak ne induljon. Mások azonban a szülőket arra biztatták, hogy tegyenek fogadalmat Szent Pál ereklyéinek felkeresésére, hiszen közsímet már az isteni kegyelem csodálatos megnyilatkozása Szent Pál közbenjárása által. A szülők erre alázatos szívvel a Szenthez folyamodtak. A csoda megtörtént: a gyermek halotti leplét fölfedve, visszatért az életbe. A szülők szegénységük miatt csak 1490-ben teljesíthették fogadalmukat. Ekkor a Szentnek az országban levő zavarok miatt budai kápolnájában elhelyezett ereklyéjéhez zárandokoltak (*Bude in capella sua propter regni disturbium*) és a szerzeteseknek, valamint számos embernek elmondták az esetet. Ilyen a III. fejezetben elbeszélte csoda is, amely 1490-ben történt: egy szegedi varga teljesen elvesztette szemevilágát. Kilenc hónapig élt teljes vakságban és munkaképtelenné vált. Kétségbeesett helyzetében eszébe jutott Szent Pál, akinek érdemeire való tekintettel Isten már gyakran művelt csodát. Reményteljesen hívta őt segítségül és megígérte, hogy ha visszanyeri látását, elzarándokol Szentlőrincbe. Az éjjel egy tisztas öregember jelent meg álmában és harsány hangon felszólította, kövesse őt. Reggelre útrakészen, szemevilága birtokában háza előtt találta magát, úgyhogy arra gondolt, álma folytatódik. Végre megértette, milyen kegyelemben részesítette őt az Úr. Haladéktalanul Budára ment, ahol a szent holtteste feküdt (*ubi eedem sanctissime reliquie illo tempore depausabant*) és teljesítette fogadalmát. 1490-ben, amikor Orbán pápa ünnepén Szent Pál ereklyéjét Budáról nagy ünnepségek között kolostorába visszavitték (*de buda ubi tunc propter regni disturbia pausaverant*), délután Bálint atya még Budán Szent Pál házában tartózkodott (*me buda domo sancti pauli remanente*). Történt ekkor, hogy a házban tartózkodó Miklós nevű asztalosnak egyéves gyermeke arccal a víztartóba esett és csak a lába maradt kint a vízből. Csak négy óra múlva fedezték föl, amikor már megfulladt. A gyermeket élesztgetni próbálták, nagymennyiségű vizet vertek ki belőle, de minden hiábavaló volt. A szülő ölébe vette gyermekét és nagy jajveszékeltetésre az egész ház összefutott. Meghallotta a zajt a kolostor tisztas szakácsnő matrónája, Liza is (*matrona devotissima liza coquine officio occupata*). Lement és vigasztalni, erősíteni kezdte az egybegyűlteket. Majd fölhívta a figyelmet Szent Pálra. Szavaira a szülők térdre estek, segítségül hívták a Szentet és fogadalmat tettek az ereklyék fölkeresésére. Maga a szakácsnő térdre esve kérte az Istent, hogy a Szent érdemeire való tekintettel segítsen a szegény szülőkön. Amint könyörgését bevégezte, a gyermek mindjárt feltámadt. A szülők a gyermekkel Szent Pálhoz zárandokoltak és mindenkinek szemeláttára nagy jámborságukról tettek tanúságot. (cap. I.VII.) Ugyanez évben egy jámbor asszony első évében járó fiacskája ragályos betegségbe esett és egy hétig még az anyatejet sem vette magához. Halálraélve anyja Budára vitte őt a szent ereklyékhez, hogy ott a gyermek felgyógyulásáért imádkozzék. Éppen délidőben érkezett meg, amikor a kápolna is zárva volt, a szent test őrizetére rendelt szerzetesek pedig az ebédutáni nyugalmat élvezték. Az asszony gyermekével erre a ház felső részébe (*domum superiorem*) ment és fölkereste a tisztas korú szakácsnét, aki előtt előadta gyermeke baját. A szakácsné azt válaszolta

neki, hogy meg kell várni, míg a szent testet őrző szerzetesek nyugalmaiból fölébrednek, amikor is mindjárt kieszközli, hogy az anya gyermekével a kápolnába jusson. A gyermek azonban anyja karjában meghalt. Az anya keserves könnyekkel öntözte a holttestet, az öregasszony pedig, akivel a gyermek rokonságba volt, követte az asszony példáját. De hamarosan magához tért és kérte az anyát, hogy Szent Pál érdemeire való hivatkozással imádkozzék 15 Miatyánkot és Üdvözlégyet és higgyen abban, hogy Szent Pál közbenjárására Isten a gyermeket feltámasztja. A hitetlenek számára hihetetlen megtörtént. Mielőtt még imáját bevégezte volna, a gyermek magához tért és egészsége annyira helyreállott, hogy mindjárt két ízben is táplálkozott. Az erekléknél azután hálát adtak és a gyermek máig is jó egészségnek örvend. (cap. IV.)

Szent Pál holtteste tehát nem volt állandóan Szentlőrincen, hanem a zavaros időkben, amikor a hely nem nyújtott elég biztonságot, az erekléket Budára vitték Szent Pál kápolnájába. A budai pálos kápolna helyére vonatkozólag történetíróink véleménye mindmáig eltérő. Eggerer a budai pálos templomi alapítását 1382-re teszi és a következőket mondja: »Ludovicus rex fratribus nostris magnificum intra Budenses muros domicilium cum ecclesia, indito illi nomine S. Pauli concessit, ea quidem intentione, ut si quandoquiem martialibus disturbis a S. Laurentii coenobio, longius inde dissito, exulare cogerentur, eo securitatis causa velut ad asylum vacandae pietati commigrarent...«⁵³⁾ Ezt az adatot Bél Mátyás⁵⁴⁾ és a nyomán induló történetírók is felhasználják és a kolostort a mai Víziváros területére teszik. Rupp külön fejezetet szentel a vízivárosi páloskolostor leírására.⁵⁵⁾ Divald pedig a kolostor helyét így határozza meg: »Tótfalu szomszédságában állhatott Remete Szent Pál temploma és a pálosok kolostora, még pedig az itt volt törökkorbéli mecset után ítélve, valószínűleg a mai Bécsikapu alatt a Várhegy északi lejtőjének közepe táján.«⁵⁶⁾ Knauz Nándor azonban⁵⁷⁾ megvizsgálva Eggerer mellett Ferrariusnak közlését és a zárda föl kutatására 1686-ban kiküldött bizottságnak jelentéseit, arra a következtetésre jut, hogy Ferrariusnak állítása bizonyításra szorul, mert a pálos jegyzőkönyvben látott külvárosi kolostor romjai más kolostor maradványai is lehetnek, amit maga a bizottság is elismert. Ha — folytatja — e pálos kolostor csakugyan a külvárosban épült volna, akkor mint már Schier⁵⁸⁾ és utána Katona⁵⁹⁾ is megjegyezte, nem érte volna el alapítása célját, mert a kolostor a külvárosban nem lett volna megerősítve. Szerinte sokkal valószínűbb, hogy Szent Pál kolostora a megerősített városban, vagy a várban volt. Erre mutat egy Hunyadi Mátyás korából fennmaradt legenda is.⁶⁰⁾ Ha e kolostor a külvárosban feküdt volna, akkor bajosan történhetett volna meg, hogy a királyi szolgák még a vacsora folyamán Mátyáshoz visszaérkeztek volna, különösen este, amikor a felvonóhidak fel és leeresztése hosszabb időt vehetett igénybe. De erre mutat az is, hogy Buda város közepén egy Szent Pál nevű utcáról tudunk, amely a benne vagy a közelében épült kolostorról nyerhette nevét. Szent Pál kolostoráról tudjuk, hogy itt temették el 1418-ban Dominici János raguzai érseket és magyarországi pápai követet. A kápolna falain viaszbrák, képek és fogadalmi emlékek függtek 1540-ig.⁶¹⁾ Amidőn a török Budát elfoglalta, a csontokat szétszórta és e szent helyet is elpusztította.

Legújabbán Gárdonyi Albert foglalkozott a budai páloskolostor kérdésével (Buda középkori helyrajza. Tanulmányok IV.) és annak a véleménynek ad kifejezést, hogy a pálosok sokszor említett alsóvárosi háza és egyháza azonos azzal a Szombat kapu előtti királyi házzal és kápolnával, amely valamikor Károly Róbert királyé volt és ezért »Chamerhof«-nak hívták. Ezt a házat, amelyben Szent Márton hitvalló tiszteletére kápolna is volt, Nagy Lajos király Szent Pál ereklyéinek, illetve ezen a címen a szentlőrinci kolostornak adományozta saját és szüleinek lelki üdvéért. 1423-ban a pálosok elcserélték ezt a házat Czillei Hermannal egy másik budai házért, amely a Középső utcában állott és dél felől Szűk-utcával volt határos. A pálosoknak különben a budai várban több házuk is volt, de a Szent Pál-utca (korábban Középső- és Francia-utca) elnevezését nem ezektől kapta. Az elnevezés onnan magyarázható, hogy a pálosoknak ebben az utcában levő házában helyezték el időről-időre Remete Szent Pál testét.^{61a)}

A csodák túlnyomó része nem a helyszínen történt, hanem az ország különböző vidékein, ahonnan a meggyógyultak fogadalmukhoz híven, a Szent testéhez zarándokoltak és elmondták a velük történt eseményeket. A Budán, Óbudán és Pesten részint a kolostor kápolnájában, részint a városokban történt nevezetesebb csodás eseményekről az elmondottakon kívül a következőket közöljük: 1465-ben Budán elfogtak egy nemes embert anélkül, hogy vétkes lett volna. Nyakára és kezére bilincseket vertek és börtönbe vetették. Őreitől megtudta, hogy kevés ideje van már hátra. Kétségbeesésében Istenhez és Szent Pálhoz folyamodott és erre hamarosan észrevette, hogy őrei álomba merültek, bilincseinek szorítása pedig annyira enged, hogy kezét könnyen kiszabadította. Kinyitotta börtönét, nyakán a bilincssel sikerült távoznia, kora hajnalban a szentlőrinci kolostorba ment, ahol a barátok éppen a hajnali primát mondták kórusban. Elmondva esetét, Szent Pál holttestéhez kért bemenetelt, hogy hálát adhasson. Hálaadása után megnyílt nyakbilincse is, amelyet örök emlékül a kápolna falára függesztett. (cap. VI.) 1467-ben történt Budán, hogy egy Keszi nevű konfráternek (Kezzi) egyetlen lánya egy magas lépcsőről leesván, nyakát szegte. Az apa nagy kétségbeesésében Istenhez és Szent Pálhoz fordult. Fogadalmat téve, a másfél óra hosszat holtan fekvő gyermek felnyitotta szemét és egészségesen fölkelt. Szent Pál sírjánál följánlották ajándékaikat és nagy néptömeg közepette mesélte el a szerzeteseknek esetét. Hálából a testvéreket szent mise bemutatására kérte fel. (cap. VII.) 1472-ben a pesti Kis Istvánt elfogták, bilincsbe verték és a következő napon a szeme világától akarták megfosztani. Megszabadulása esetére fogadalmat tett, amire bilincseitől mindjárt megszabadult. Nagy örvendezéssel ment Szent Pál sírjához és esetét a testvérek előtt elmondta. (cap. VI.) Egy más alkalommal történt, hogy a szentlőrinci kápolnában a Szent Pál ereklye őrzője a sír előtt lenyugodott. Alvás közben lábán és kezén kígyó marta meg. A mart seb elmérgesedett, keze könyökig, lába pedig térdéig megdagadt. Ezt a bajt általában francvarrnak (franczuar vulgariter dicitur) hívták. Három héten át rettenetes kínokat szenvedett, de mégsem akart megválni őrhelyétől. Bajában sűrű imádságokkal fordult Szent Pálhoz és kezével a szarkofág üvegjének azt a részét simogatta, ahol a szent keze

volt. A seb lassankint meggyógyult és a beteg visszanyerte egészségét. (cap. LXVII.) Egy pestvárosi iskolába járó tanuló pedig megsüketült, de Szent Pál segítségét kérve visszanyerte hallását. (cap. LXVIII.)

Külön kell foglalkoznunk azokkal az esetekkel, amikor a Szent Pál segítségével részesültek nemcsak a szent testet, hanem Buda, Óbuda és Pest egyéb templomait, illetőleg a bennük elhelyezett ereklyéket is fogadalmából fölkeresték. Ilyen egy 1500-ban történt eset, amidőn egy emberen a franciabetegség (*morbus Gallicus*) annyira elhatalmasodott, hogy járni sem tudott. Megfogadta, hogy fölgyógyulása esetén felkeresi a Szent Szűz óbudai (*ecclesiam Beate virginis supra veterem budam fundatam*) alamizsnás Szent János és Szent Pál remete, továbbá Kozma és Damján templomát. (*beatorum Joannis elemosynarii ae pauli primi heremite et cosme damianique*). Fogadalmához hozzátartozott, hogy baját nyilvánosan elmondja. Betegségéből hamarosan kigyógyult és fogadalmát teljesítette. (cap. LXX.) Név és idő megjelölése nélkül közli Bálint első személyben mondva el a következő esetet: Kezem, lábam és vállam olyan betegséget kapott, aminek francvar lett az eredménye. Miután fogadalmat tettem, hogy meglátogatom a Boldogságos Szűz templomát és a budai várkápolnában levő alamizsnás Szent János sírját, nemkülönben Szent Pál remete holttestét, bajomból kigyógyultam. (*Ecclesiam Beate virginis ac ecclesiam seu capellam ubi iacet tumba santi Joannis elemosynarii in castro Budensi*. cap. LXXI.) 1500 novemberében egy írástudó ember beteg lett. Főként fején és torkán érzett nagy fájdalokat. Nem tudott enni és mindezekhez a varrak tömege lépett föl, amiből francvarr keletkezett. Miután az orvosok baján csak kevésé tudtak segíteni, a szentekhez fordult és fogadalmat tett, hogy meggyógyulása esetén négy szent helyet keres föl: a Szeplőtelen szűz óbudai templomát és itt tiszteletére misét mondat, Remete Szent Pál templomát Szentlőrincen, ahol ugyancsak szentmisét mutat be, a budai várban levő Alamizsnás Szent János sírját, hasonlóan szentmise bemutatással és végre a Szent Kozma és Damján vértanúknak pesti kápolnáját (*Ecclesiam intemerate virginis supra veterem budam fundatam*... *Et ecclesiam sancti pauli primi heremite supra budam constructam*... *ad tumbam sanctissimi patris divi Joannis elemosynarii nunc in castro budensi existentis*... *capellam sanctorum cosme et damiani martyrorum in pesth fundatam*.) Betegsége lassanként meggyógyult és mind a négy helyen kezeírását, amelyben elmondja esetét, a szent helyek falaira függesztette. (cap. LXXII.) 1498-ban egy írástudó ember (*litteratus*) oldal-, láb- és belbajokban szenvedett. A Szent Kereszt előtt fogadalmat tett, hogy fölkeresi Alamizsnás Szent János és Szent Pál sírját, nemkülönben a Szent Szűz óbudai templomát (*tumbam patris nostri sancti Joannis elemosynarii ac ecclesiam beati pauli primi heremite supra budam fundatam*: *nec non ecclesiam illibate virginis marie supra veterem budam fundatam*). Megfogadta azt is, hogy saját keze írása által teszi közhírré esetét, amint meggyógyul. Fogadalma után visszanyerte régi egészségét. (cap. LXXIV.) A következő esetet szintén a bajából felgyógyult írásából közli: Én, aki tanuló vagyok, különböző bajokban szenvedtem, főképen lép-bajban (*opilatio splenis*). Miután megfogadtam, hogy fölkeresem Szent Pál sírját, Kozma és Damján szentek kápolnáját, nemkülönben a Szent Szűz óbudai

templomát és Szent Gellért vértanú templomát (tumbam sancti pauli et capellam sanctorum cosme et domiani ac Beate virginis iuxta Budam veterem constructam: necnon sancti Gherardi martyr), miután e helyeket meglátogattam, mindjárt jobban éreztem magamat és a Szent Szűz, valamint a szentek segítségével visszanyertem régi egészségemet. (cap. LXXVI.)

Ezek szerint a Boldogságos Szűz óbudai egyháza, Alamizsnás Szent János, Szent Kozma és Damján, továbbá Szent Gellért vértanú kápolnája, illetőleg temploma voltak azok a szent helyek, amelyeket a felgyógyultak fogadalomból felkerestek.

Az óbudai Szent Szűz templom az úgynevezett Fehéregyháza már Nagy Lajos korában ismert hely volt, de fekvése ma sincs tisztázva, részletesebb adatokat pedig a helyről csak Mátyás király korában ismerünk. Mátyás királynak 1479-ben, IV. Sixtus pápához intézett levele szerint a mezőn és a hegyek alatt a budavári királyi palotából körülbelül egy mérföldnyire terül el, amelyet a magyarok megtérése után épült templomok között a legrégibbnek tartanak. Fehéregyháza egykor plébániatemplom volt, akkor azonban csaknem teljesen elhagyatott. Mint plébánia, a budai prépost gondozása alá tartozik, aki azonban elhanyagolja a szent helyet. Hogy itt a Szent Szűz tiszteletét újra életrekeltsék, arra kéri a király a pápát, hogy Fehéregyházát a pálosok rendjének adományozhassa, amely híres feddhetetlen életéről és arról is, hogy a nép rajongó szeretettel viseltetik iránta. A pálosok 1484-ben veszik át Fehéregyházát, amelyet VI. Sándor pápa azonban ismét elvett tőlük. Tudjuk azonban, hogy 1539-ben a pálosok még itt tartózkodtak.⁶³⁾

Alamizsnás Szent János ereklyéinek helye a királyi vár kápolnája, amelyet Mátyás király nagy fénnnyel építtet meg. Bonfini, Oláh Miklós és Bonbardi nagy lelkesedéssel írnak a kápolnáról, amelyhez Mátyás prépostságot is alapított. Ez volt a »Praepositura S. Joannis Baptisti«. A kápolna fényét emelte, hogy Mátyás király Alamizsnás Szent János testét, amelyet Temesvári Pelbárt szerint a török szultántól kapott ajándékba, e kápolnába helyezte. Schier az eseményt 1475. évre teszi, Knauz megállapítása szerint azonban az ereklye 1489-ben került Budára.⁶³⁾ A szent testet a királyi palotából a Pozsony melletti Máriavölgybe, a pálosok kolostorába, innen a pozsonyi királyi várba, majd 1530-ban a főtemplomba vitték.⁶⁴⁾

Szent Kozma és Damján pesti kápolnijáról Bálint közlése az egyetlen adat, amit ismerünk. Sem a XII. században épült pesti Boldogasszony templomában, sem az 1221-ben létesült Domonkos rendi Szent Antal hitvallóról elnevezett, sem az ugyancsak a XIII. században alapított Alcantarai Szent Péterről nevezett ferencrendi templomban, sem pedig a Zsigmond korában épült Szent Miklósról nevezett János vitézek konventje és templomában ismereteink szerint nem volt olyan kápolna, amely e Szentekről lett volna elnevezve. A klarisszákat ugyan (Assisi Szent Ferenc második rendjének női ága) az assisii Szent Damiano kolostorról, — hol először laktak — damjanitáknak is nevezték,⁶⁵⁾ de a rendnek csak Óbudán volt kolostora és fényes temploma, amelyről Zsigmond király 1391. évi oklevelében értesülünk először és amelyet Erzsébet anyakirályné építtet⁶⁶⁾. Bálintról azonban, mint hítszónokról nem tehető fel, hogy nem ismerte volna a három város egyházainak fekvését.

Szent Gellért holttestét 1046-ban a jobboldali Pesten, a mai Tabánban, a Boldogságos Szűz templomában helyezték el és ez az a hely, amely egy 1236. évi okmányban »ecclesia B. Gerardi martyris de parvo Pest seu Cremfeld« szerepel. A holttest később a szent által Szűz Mária tiszteletére épített csanádi zárdába, végre 1400-ban Velencébe került a Szent Donát egyházba.⁶⁷⁾ Ha tehát Bálint ez időben Szent Gellért egyházáról tesz említést, ez csak ezt mutatja, hogy a tabáni Szűz Mária templom ez időben Szent Gellért egyházaként is szerepelt.

A fogadalmak beváltásánál szokásban volt, a fogadalmi emléktárgyakat, amelyek a betegségekkel voltak összefüggésben, a kápolna falára függeszteni, más esetben iratot függesztettek a falakra, ismét máskor pedig a csodás eseményeket közhírré tették. Ilyen az 1468-ban történt tiszavarsányi Péter esete, aki kezében öt hármass égő gyertyával érkezett a szent sírjához (quinque cereos triplicatos accensos). Hálát adva leborult a gyertyákat az ereklyékre helyezte, majd imádság után hangos szóval a következőket mondotta: Szent Pál hálát adok: Mindenható Istennek és a te dicsőséges jámborságodnak. Súlyos bajban feküdtem, nem tudtam járni és alig hogy állapotom kissé jobbra fordult, ismét súlyos bajba estem. Midőn már csak a halálban reménykedtem, Szent Pál csodáira emlékezve, amelyek a hír szárnyán mindenütt ismertekké váltak, fogadalmat tettem, hogy szent ereklyéidet fölkeresem. Mindjárt jobban éreztem magamat és útra kelve az első napon félmérföldet, a másodikon két mérföldet mentem előre. Erőim napról-napra gyarapodtak és ma minden segítség nélkül, magam erejéből érkeztem meg Budára. Ezért megígérem, hogy ma és életem minden napján bárhol leszek, neved dicsőségét terjeszteni fogom. Mindezeket a szerzetesek és számos előkelő ember előtt hangos szóval mondta el. (cap. XI.) 1470-ben Óbudáról a Szentlőrinc kolostorba gyermekével egy tisztas asszony érkezett, aki előadta, hogy a gyermek szent Pál közbenjárására reménytelen betegségéből gyógyult föl és viaszszobrot ajánlott fel a kápolnafalra (cap. XII.) Ugyanez évben egy szanta ifjú gyógyult meg Szent Pál segítségével által és mankóját akasztotta a falra. (cap. XIII.) A váradi nemes asszony, akinek lábfájását gyógyította meg a Szent, viaszlabákat helyezett el a kápolnában. (cap. XIV.) Egy János nevű ember, akinek haldokló fiát a szülők fogadalma meggyógyította, fiával ajándékait is bemutatta a Szent koporsója előtt. (cap. XVI.) Egy német, aki Mátyás cseh hadseregének vezére volt, (?) amidőn kardjával önmagán halálos sebet ejtve, betegségéből sikerült felgyógyulnia, énekes misét mondatott Szentlőrincen és Szent Pál tiszteletére bőséges ajándékokat ajánlott fel. (cap. LII.) Az óbudai egyház lektorának Germannak francvarrban megbetegedett fia, gyógyulása alkalmával Szent Pál viaszba faragott képét vitte el a sírhoz hálája jeléül. (cap. LXIV.) Egy írástudó viszont, aki Szent Pál segítségülhívása mellett gyógyult meg, könyvet írt Szent Pál dicsőítésére. (cap. LXIX.) Ugyancsak egy írástudó, akit francvarr nevű betegségéből gyógyított meg a Szent, az esetről készített írást függesztette a kápolna falára. (cap. LXXV.) Érdekes annak az embernek az esete is, aki a távolból érkezett a sírhoz és élőszóval adta elő, hogy testében hat évig viselte egy nyíl vasát. Fogadalmára a vas kiment testéből és a vasat gyógyulása jeléül a kápolna falára tette. (cap. LXXVIII.)

Egy Lőrinc nevű, a szerzetesek szolgálatában álló világi emberről (*conversus frater*) pedig azt olvassuk, hogy bajából felgyógyulva egészségének jelvényét hagyta a kápolnában. (cap. LXXX.)

A csodák egy része a magyar történet általános eseményeivel kapcsolatos. Talán a kosztolányi cseh rablók elleni hadjáratlalt van összefüggésbe szántóteleki Mihály esete, akit tizenkettedmagával a cseh rablók elfogtak, kalodába zártak és halálra szántak. Fogadalmuk után azonban könnyen kiszabadultak a magas helyről (*de loco altissimo et sublimi saltum dantes*). A segítségben részesülők közül azonban csak Mihály teljesítette fogadalmát. (cap. XXVI.) A cseh háború emlékét idézi Écsi (*de eech*) Bertalan és György nevű két előkelő ember, akiket a cseh fogságból Szent Pál szabadított ki. (cap. XLI.) Mátyás hadseregének már említett német vezére szintén a cseh háború idején szenvedett sebesüléséből gyógyult meg. (cap. LII.) Egy nemes ember szolgája pedig ugyancsak Szent Pál közbenjárására szabadult meg Ragistván vár börtönéből. (cap. L.) A Csanádban, Temesvár, Nagyvárad körül történt török pusztításokra jellemző esetek a következők. 1471-ben két nemes asszonyt fogott el a török. Az egyiket, Nagy Mátyás özvegyét Parodina várába hurcolta, de Szent Pál segítségével kiszabadult a fogságból. A következő éjjel azonban a szerbek a Szávánál ismét elfogták, de azután megkönnyörültek rajta. A másik asszony pedig Temesvár körül a török elől gyermekeivel az erdő sűrűjébe menekült és csodás módon szabadult meg. (cap. XXXIV.) 1471. karácsonya körül a török elpusztította Temesmegyét. Egy István nevű ember, akit a törökök körülfogtak, csodálatos módon szabadult meg. (cap. XL.) 1472-ben pedig a Csanádból származó Sárkány Balázst fogta el a török feleségével együtt. Törökországba vitte rabságba, ahol tíz évig éltek és két gyermekük is született. Majd eladták őket Palesztínába, (*ad sepulchrum domini venditus*) ahonnan gyermekeikkel együtt csodálatos módon szabadultak meg. (cap. XLIII.) Ugyancsak ez évben a csanádi dúlások alkalmával egy Benedek nevű embert sok más társával együtt a török a Morva folyóig hurcolt. Amidőn Szent Pálhoz fordultak, bilincseik viasként lágyultak meg s mindnyájan megszabadultak. (cap. XLVII.)

A bajok között gyakran szerepel az erőszak, amelyet védtelen, egyszerűbb sorsú egyének, de néha nemesek is, részint a nemesség, részint pedig útonállók garázdálkodása miatt szenvedtek el. Ilyen 1470-ben két somogyi embernek, leperdi Bálintnak és fiának Péternek esete, akik közül az első egy nemes kalodába zárva megkínzott, a másikat pedig útonállók fosztottak ki. (cap. XXIX.) Ugyancsak ebből az évből olvasunk egy erdélyiről, akit bilincsbe vertek. (cap. XXXII.) Ilyen 1471-ből egy horvátországi nemesnek bebörtönzése Magyar Balázs által (cap. XXXVII.), 1472-ből a Debrecenből származó Margit nevű nő Demeter fiának három hónapos bilincsekben tartása (cap. XLV.), két temesvári előkelő, öreg bíró esete, akiket ellenségeiknek vádaskodása királyi rendeletre börtönre ítélte. (cap. LIII.) Ismerünk 1472-ből egy vallomást, amelyet egy vasravert egyén mondott el Szent Pál sírjánál. (cap. LIV.)

Összefoglaljuk azokat a személy- és helyneveket, amelyekkel Bálint művének eme részében találkozunk. Személyneveink a következők: Somogyi Lőrinc Maloncsáról (I.), Keszi János Budáról (VII.), ceglédi

Balázs (VIII.), pécsváradai György pap (IX.), erpáli János káplán (X.), tiszavarsányi Péter (XI.), perileni Albert (XIX.), fehérvári Orbán pap (XX.), zombori Péter özvegye Anna (XXI.), Fejes Péter özvegye Tatáról (XXIII.), a cseh Balázs lerojdi özvegye (XXV.), szántóteleki Mihály (XXVI.), leperdi Bálint és fia (XXIX.), kékesi Péter özvegye (XXX.), újlaki Péter pap (XXXI.), Nagy Mátyás özvegye (XXXIV.), berényhidai Anján Péter és Jakab (XXXV.), fehérvári Kajdal Antal fia Imre (XXXVI.), Magyar Balázs (XXXVII.), sijdai Gellért és fia Osvát (XXXVIII.), temesvári István (XL.), écsi Bertalan és Gergely (XLI.), neltseri Péter (XLII.), csanádi Sárkány Balázs (XLIII.), debreceni Margit özvegy (XLIV.), csanádi Benedek (XLVII.), váradai Balázs (XLIX.), tolnai Zsoldos Péter (LI.), pesti Kis István (LV.), Liza szakácsné (LVII.), sajónémeti Bálint (LVIII.), karai László földműves (LXI.), biharváradai Orbán (LXII.), Germán, az óbudai egyház lektorának fia (LXIV.), László siklósi várnagy (LXXXI.).

A helynevek sora a következő: Országrészek: Erdély (XXXII.), Horvátország (XXXVII.), Egyházmegyék: pécsi (I., II., LXIII.), egri (V.), váci (LVI.). Vármegyék: Somogy (I.), Zemplén (V.), Csanád (XLIII., XLVII.). Folyónevek: Tisza (V., LXIII.), Morva (XLVII.). Helységnevek: Maloncsa (Maloncha) (I.), Körtvélyes (Kertroeljes) (II.), Szeged (III.), Káros (Karus) (V.), Bata (II.), Cegléd (VIII.), Pécsvárad (IX.), Tiszavarsány (XI.), Várad (XIV., XIX.), Eszlér (XVIII.), Perilen (XIX.), Zombor (XXI.), Tata (XXIII.), Kolozsvár (XXIV.), Lerojd (XXV.), Szántótelek (XXVI.), Szekszárd (XXVIII.), Leperd (XXIX.), Kékes (Kkes) (XXX.), Újlak (XXXI.), Szentmárton (D'zentmatnij) (XXXIV.), Berényhida (Berenhijda) (XXXV.), Fehérvár (XXXVI., LXXXVIII.), Sijda (XXXVIII.), Temesvár (XI., LXIII.), Écs (Eech) (XLI.), Melcséri (Melcherii) (XLII.), Debrecen (XLIV.), Ragistván (L.), Tolna (LI.), Veső (Vvesevv) (LVI.), Sajónémeti (Saijanemethy) (LVIII.), Zágráb (LIX.), Káros (Karas) (LXI.), Biharvárad (LXII.), Siklós (Soklos) (LXXXI.) Bajcs (Baich) (LXXXI.).

Foglalkoznunk kell végre a közölt betegségek megnevezéseivel is. Leggyakoribbak az általános kifejezések, amelyek a bajt, rosszulétben, elgyengülésben nevezik meg (28 eset.). Öt esetben a baj hirtelen jött szerencsétlenség következménye: hét esetben a szem, három esetben a fül, két-két esetben a torok és láb betegségeiről hallunk és három esetben hirtelen halál következik be. Két esetben a bénulás (*corpus meum medium ita aruerat quod neque meam manum dexteram, sed neque pedem sentirem*, cap. VIII. — *paciens . . . paralis in pedibus*, cap. XX.) esetét, két esetben pedig általánosan megnevezve ragályos baj esetét látjuk. Egy esetben francia betegségben szenvedett a Szent Pál segítségével részeseülő beteg, egy esetben pedig démonok általi megszállástól szabadult meg. A betegségek megjelölésénél az általános körülírás vagy orvosi műszavak mellett néha magyar kifejezésekkel is találkozunk. Ilyenek a »francvarr«, amelyik hat esetben, a »feje nagy fájdalom« (fejtífusz?) és a hagymáz», amelyek egy-egy esetben fordulnak elő.

Bálint a történelem számára gyűjtötte a csodás gyógyulásokat s az volt a szándéka, hogy Remete Szent Pál segítségével való bizakodásra

intse az utókort: »Advolutus tuis genibus meis pedibus ventura generatio peto te: (ne) negligas miracula futura pauli patris tui sicut generatio neglexit preterita« — fejezi be Bálint a csodák elbeszélését.

* * *

A csodák elbeszélése után a mű V. része következik. Ebben Euagrius papnak Ince püspök számára készített előszavát közli Szent Antal apát életéhez, majd pedig Athanasius püspöknek Remete Szent Antal életéhez írt előszava következik. Ezután magát az életrajzot írja le, amelyet Euagrius görögből latinra fordított és Szent Jeromos közölt. Ez a hosszú történet a mű 24—45. levelét tölti be. A 46. levélben áhitatos verseket találunk Jézus Krisztus életéről. E versek szerzőjét Bálint nem nevezi meg, de a versekhez hozzáfűzi: »hec frater meditare et vere inpinguabitur anima tua gratia Christi«. Az 53. levél 2. oldalán az Angyali üdvözlést ábrázoló rajzot látunk: »oratio beati Augustini eximii doctoris ad honorem virginis Marie« címmel. A cím fölött bevezető sorokban Bálint elmondja, hogy ezeket a Szent Szűz dicséretére írt énekeket a pécsi János püspöknek (Janus Pannonius) tulajdonították, aki kortársa és ő is ebben a hitben volt. De ez nem fedti a valóságot, mert a kolostor könyvtárában ezeket az énekeket oly kéziratban látta, amely a püspök koránál 150 évvel idősebb.

Hogy a kolostornak volt könyvtára, ezt nemcsak ebből a megjegyzésből tudjuk. Több helyen láttuk, hogy Bálint alapos irodalmi felkészültséggel dolgozott, könyvtárakat nézett át, amihez csak a helyszínen lehetett módja. A szentlőrinci kolostor könyvtáráról Gyöngyösi is több helyen megemlékezett. Így amikor Mihály doktorról, a kolostorban élt szerzetesről beszél, elmondja, hogy halála a kolostor könyvtárának nagy kárára volt, mert innét távozásakor sok könyvet vitt magával, amelyek most mind odavesztek. Gyöngyösi Directoriumában is említi, hogy mindenütt jó könyveket kell tartani, de különösen Szentlőrincen, hogy ezek a későbbi másolásoknak alapul szolgáljanak. Ügylátszik használták a szentlőrinci pálosok a Corvina könyvtárt is. Ismerünk egy orvosi enciklopédiát, amely Mátyás könyvtárában volt. Ebben orvosi receptet találunk, amelynek záradékában az áll, hogy ezt Szent Pál remetái mind kipróbálták.⁶⁸⁾ Kérdés ugyan, hogy itt melyik pálos kolostorról van szó, de ha tekintetbe vesszük, hogy Szentlőrincen éltek a rend tudósai és hogy mennyire szerette ezt a helyet Mátyás király is, föltehetjük, hogy a könyv a szentlőrinci pálosok kezén fordult meg, sőt mint Schönherr Gyula gondolja, az ő birto-
kukba is került. A kolostor könyvtárának sorsáról Gyöngyösi elmondja, hogy a török pusztítás alkalmával Szentlőrincen 1000 forint értékű könyv veszett el.⁶⁹⁾

A Szent Szűz dicsérő énekek után a mű utolsó, 61. levelén két oratiót találunk a Szűz Anya szüzességéről. Ezek a versek és könyörgések a középkori szerzetesi életben bizonyára általánosan használtak voltak.

De nemcsak ezek, hanem Bálint egész könyve is méltó emléke a középkori pálosok szellemi életének és egyszersmind imádságos lelkiületének.

KELÉNYI B. OTTÓ

¹⁾ A rend történetének legnevezetesebb írói: Gyöngyösi Gergely: *Vitae fratrum heremitarum ord. S. Pauli primi eremite* c. megírta a rend történetét a magyarországi remeteélet kezdetétől 1500-ig. Három kéziratot példánya ismeretes a Pázmány Péter Egyetem könyvtárában; Eggerer András műve: *Fragmen panis Corvi Protoeremitici sive reliquiae Annalium Ord. fratrum Eremitarum S. Pauli*. Vindobonae 1683. Az évkönyvek II. kötetét Benger Miklós pálospap tette közzé: *Annalium Ord. fratrum Eremitarum S. Pauli*... Vol II. Posonii 1743. — Ezek alapján készült: Orosz, Franc.: *Synopsis annalium eremi-coenobiticorum*... Sopronii 1747 és Szluha, Geo.: *Compendium historiae... ordinis S. Pauli Vaciae* 1804.

²⁾ Eggerer p. 100.

³⁾ A kolostor kitűnő monografiáját Zákonyi Mihály írta meg: *A Buda melletti Szent-Lőrincz pálos kolostor története*. Bp., 1911. (Művelődéstört. Értekezések 50. sz.) Adatait egész tanulmányunkban felhasználtuk.

⁴⁾ Garády Sándor: *A Szent Lőrincről elnevezett budamelléki pálos kolostor. Különlenyom. Tanulmányok Budapest multjából III.* Bp., 1934. p. 9.

^{4a)} Milcher Mátyás Kaym Orbánnal együtt még 1510-ben Lyonban az Ordinárius Strigoniensist, 1514-ben pedig Bécsben a Missale Strigonienset adta ki. Ez utóbbiban díszes kiadójelvénye is van. Bécsben szerepel, mint könyvtáros és kiadó 1514—1519. V. ö. Végh Gyula: *Budai könyvtárak jelvényei*. Bp., 1923.

⁵⁾ fol 11., 12., 20.

⁶⁾ Fraknói Vilmos: *Hadnagy Bálint munkái*. Magyar Könyvszemle 1901. p. 125.

⁷⁾ p. 163.

⁸⁾ *Memoria Hungarorum*. Pars II. Viennae 1776. p. 183.

⁹⁾ V. ö. Vincze Gábor: *A pálosok irodalmi munkássága a XIV—XVIII. században*. Magyar Könyvszemle. 1878. p. 24.

¹⁰⁾ *Polnische Bibliographie der XV—XVII. Jahrhundert*. Krakau, 1883.

p. 6.

¹¹⁾ III. p. 46.

¹²⁾ *Buda és Pest a világirodalomban*. Bp. 1925., 133. sz.

¹³⁾ *Vita divi Pauli* fol. 23. — Eggerer p. 167—170.

¹⁴⁾ *Breviarium ordinis fratrum eremitarum Sancti Pauli primi eremite*. Anno 1540. Venetiis in Officina literaria Liechtenstein. (Megvan a Fővárosi Könyvtárban B 0941/151. jelzet alatt.)

¹⁵⁾ Posonii, typ. Joan. Mich. Landerer. Anno 1752.

¹⁶⁾ *De Ludovico rege* c. 41 (a budai, dubniczi és Turóczi f. krónikában).

¹⁷⁾ *Epitome rerum Hungaricarum*. Index 19.

¹⁸⁾ *Rerum Hungaricarum* dec. 2. lib. 10.

¹⁹⁾ *Magyar szentek legendái a carthausi névtelentől*. Kiadta Toldy Ferenc, Pest, 1859. p. 149—163. Remete Sziz Szent Pál Ősönknek kihozásáról.

²⁰⁾ Pámer László: *Remete szent Pál és a pálosok*. Katholikus Szemle 1907.

²¹⁾ Alsáni Bálint. Bp. 1903., p. 79—85.

²²⁾ Id. m. o. 150.

²³⁾ Id. m. p. 2.

²⁴⁾ V. ö. Adalékul a pálosok magyar történetíróihoz. Magyar Lion. 1863.

²⁵⁾ *Acta Sanctorum Ungariae. Tyrnaviae* 1743. p. 33.

²⁶⁾ U. ott p. 41. — V. ö. még Pámer i. m. 917.

²⁷⁾ Eggerer p. 161. — I. még Kürer A.: *A magyar pálosrend története*. Bp. 1889. p. 46. és Pámer i. m. 919.

²⁸⁾ Eggerer p. 240.

²⁹⁾ Wenzel Gusztáv: *A turini békekötés (okmányai)*. Magyar Történelmi Tár XI. 1862. p. 104.

³⁰⁾ Alsáni i. m. p. 83.

³¹⁾ V. ö. Rupp J.: *Buda-Pest és környékének helyrajzi története*. Pest, 1868. p. 198. jegyzet.

³²⁾ Anonymi *Hungarici historia*... Pestini 1799. p. p. 9—74.

³³⁾ i. h.

³⁴⁾ i. h.

³⁵⁾ Egy magyar szerzet. »Magyarország» 1902. jún. 27. sz.

³⁶⁾ i. m. p. 924—927.

- ³⁷⁾ Gyöngyösi 87.
³⁸⁾ Eggerer p. 284—286.
³⁹⁾ Zákonyi i. m. p. 32—33.
⁴⁰⁾ Rupp i. m. Ferrariust idézi p. 197.
⁴¹⁾ Fuhrmann i. m. p. 184.
⁴²⁾ i. m. p. 13.
⁴³⁾ Magyar ereklyél. Archaeológiai Közlemények. 1863.
⁴⁴⁾ Gyöngyösi 67.
⁴⁵⁾ Vita divi Pauli. Liber miraculorum e. 67. fol. 21.
⁴⁶⁾ Zákonyi i. m. p. 31—32.
⁴⁷⁾ Garády i. m. p. 9.
⁴⁸⁾ i. m. p. 157—160.
⁴⁹⁾ 64.
⁵⁰⁾ p. 246—47.
⁵¹⁾ Vita divi Pauli. fol 10.
⁵²⁾ V. ö. Von den Steinen, Wolfram: Vom heiligen Geist des Mittelalters
 Breslau. 1926. 308 p.
⁵³⁾ p. 170.
⁵⁴⁾ Notitia Hungariae Novae... Tom. III. p. 447.
⁵⁵⁾ i. m. p. 173—176.
⁵⁶⁾ Budapest művészete a török hódoltság előtt. Bp. p. 85.
⁵⁷⁾ A Szent Pálról címzett budai pálos zárda. Magyar Sion 1865. p. 920—923.
⁵⁸⁾ Buda sacra sub priscis regibus. Viennae 1774. p. 54.
⁵⁹⁾ Historia critica. Tom X. p. 716.
⁶⁰⁾ Eggerer p. 238.
⁶¹⁾ Ferrarius Sig.: De rebus Hungaricae provinciae ordinis praedicatorum.
 Viennae 1637. p. 202.
^{61a)} L. még Zákonyi i. m. p. 49—50.
⁶²⁾ Divald i. m. 48—49.
⁶³⁾ A budai királyi várpalota kápolnája. Pest, 1862. p. 6—10.
⁶⁴⁾ Uxa József: A budavári királyi kápolna s a »M. kir. udvari és várplébánia«
 története. Bp., 1934. p. 90—91.
⁶⁵⁾ Katolikus lexikon III. k. p. 80.
⁶⁶⁾ Divald i. m. p. 50.
⁶⁷⁾ Divald i. m. p. 16. — Rupp i. m. p. 165.
⁶⁸⁾ Schönherr Gyula: A római Casanate-könyvtár Korvin-kódexe. Magyar
 Könyvszemle, 1904. p. 435—469.
⁶⁹⁾ Zákonyi i. m. p. 66.

Száz év a pesti határ életéből. — 1663 tájától 1756 tájáig. —

Egy hideg, téli napon, 1738. december 23-án, gyaraki báró Grassalkovics Antal királyi tanácsos perszonális, továbbá szabad királyi Pest városának a meghatalmazottjai — Kruspir István és Scopek Ferenc — megjelentek a váci káptalan előtt és megbízóik nevében egy azok között létrejött egyezségnek hiteles formában való átírását és kiadását kérték. Ez a meg egyezés vetett véget Pest városa és Grassalkovics Antal, valamint birtokos elődei között hosszú évtizedeken keresztül folyó határügyi pereskedésnek és kijelölte a város Cinkotától és Keresztúrtól dél és délnyugat felé húzódó, ma is érvényben lévő határát.

A peres felek között létrejött egyezségben leírt határokat Huszár István szolgabíró és Dobossy Ferenc vármegyei esküdt ellenőrzése mellett járták be. A határ a csepeli Duna-ág partján vette kezdetét és az úgynevezett Plébános Rétjének déli oldalán elhúzódó töltés külső felén, ott, ahol szétszórtan kis, időszakos vízfolyások futottak a Dunába, állították fel az első határjelet Pest városa és a Gubacsi puszta között. Innen a Plébános Rét déli oldalán végighúzódnó töltésen haladva a Soroksárról Pestre vezető út mellett felállított határjelig mentek. Ez a határjel kőből készült és ezzel együtt a dunaparti fő határjeltől az Üllői-út melletti dombocskán felállított határjelig kilenc határhányást készítettek. Ezek közül az ötödik a Kerekegyháza-ról és Péteri-pusztáról Pestre vezető út mellett állott. Innen egy időszakos talaj- és esővízes tóságon elhelyezett földhányáson át egyenes vonalban a Kőrösről Pestre vezető út melletti hetedik hányásig húzódott a határ. Ettől a határjeltől kezdve egy hosszan elfutó régi árok vagy töltés mellett, a Szent Lőrinc pusztáról Pestre vezető utat keresztezve jutott a nyolcadik, és onnét tovább haladva egy másik régi árkot vagy hosszan elnyúló töltést átszelve, az Üllői-út melletti dombocskán elhelyezett kilencedik, akkor megújított régi határjelig.

Az Üllői-út Pest-felőli baloldalán elhelyezett határjeltől kezdve, az eddig északkelet felé tartó egyenes határvonal délkelet, majd a Dunától számított tizenegyedik határjeltől kezdve egyenesen kelet felé elhajolva, — Kőbányát Pesthez kapcsolva — folytatódott és a Gyömrői-út baloldalán fekvő kis dombot elhagyva egyenesen a »Török Istrása Hegy«-nek nevezett dombnak tartott. Innen a mai határvonal futásának irányát követve

választotta el a pesti, a szentlőrinci és a keresztúri földeket és átszelve az Ecseri-utat, a Rákos vizének partjára ért le és onnan nyugatra fordulva ért a Cinkotai-út tájára. Ennek a határvonalnak főbb pontjain gránitból készült határköveket helyeztek el és 1843 októberében még hat ilyen, 1738-ból származó határkő állott a Dunától Cinkotáig terjedő vonal különböző pontjain.

Mind a két fél — Grassalkovics is, Pest városa is — kölcsönös engedményeket tettek egymásnak. Grassalkovics Antal elállott a Vattay familiától rászármazott per folytatásától és elismerte Pest birtokjogát a gubacsi és szentlőrinci pusztákról az új határvonal által levágott területekre nézve. Pest városa viszont átengedett a Grassalkovicsoknak, azok mindkét nemén lévő magvukszakadtáig — minden tehertől és jövőd kötelezettségtől mentesítve — egy házat a hozzátartozó kerttel és réttel, továbbá fizetett még készpénzben is 2000 rénes forintot.¹⁾

Ez a határkijelölés véglegesen tisztázta az 1695-ben függőben hagyott és 1703-ban véglegesen meg nem oldott határkérdéseket.

1695. szeptember 26-án ugyanis Söttér Ferenc alispán, Szunyogh Imre szolgabíró, Horváth András megyei esküdt és Huszár István pesti pálos barát, valamint másrésről Proberger Jakab bíró és Herold Henrik Sigfrid, Eschenbrugger Fülöp, Kalher Márton, Sax Simon, Mósél János Antal, Gyöngyösi János, Pollerman Mátyás tanácsnokok jelenlétében jelölték ki a határt Pest városa és a szintén jelenlévő vagy képviselt Ujfalusy János, mint Káposztásmegyer és Palota, Beniczky Tamás, mint Cinkota, Vattay János, mint Szentmihály, Szentlőrinc és Gubacs, továbbá Osztroluczky János, mint Keresztúr földesurai között.

A határ északon a mai Újpesti-szigeten, amint akkor hívták, Csigás-vagy Saban-szigeten vette kezdetét és a Vácra vezető országutat átszelve a mai határvonalnak megfelelően haladt tovább délkelet felé. Palota és Szentmihály határán átszelte a Nádas-tót, ezt az időszak vízállást, majd Szentmihályt is elhatárolva Rákos-partján megújított határjelig tartott.

Az új határvonalon földhányásokon kívül határköveket is helyeztek el. Az első határkő pesti felére M.(eta) PESTH (iensis), káposztásmegyeri felére K. (áposztás) M. (egyer) volt vésve. A második határkövön M. PESTH és palotai részén P. (alotensis) M. (eta), a harmadikon M. PESTH és PALOTA, a negyedik, hármashatárjelző kövön pedig PESTH, PALOTA és Sz. (ent) M. (ihály) felírás volt látható, amelynek mindegyike a határolt területek felé nézett. A rákosparti határjel volt az utolsó határhányás Szentmihály és Pest között. Ettől kezdve egészen addig, ahol a keresztúri határ a pestivel találkozott, jelölték ki a határvonalat, amely átvezetve a Rákoson Keresztúrt határolta el. A határjáró levél szövege itt nem eléggé világos és az a kijelentése, hogy Keresztúr elhatárolása után Szentlőrinc felé tartott a határ, de amelynek végleges kijelölését Cinkota és Szentlőrinc földesurainak ellentmondása következtében alkalmasabb időre hagyják, utat nyitott a határkijelölés körüli csaknem szakadatlan, évtizedes vitáknak. Így keveredtek aztán a Cinkotán birtokos Beniczkyek és a Gubacson és Szentlőrincen birtokos Vattayak Pest városával ellentétbe.²⁾

A pesti szabadkirályi városi kiváltságlevél kiadása előtt, 1703 május 7-én ismét tartottak egy határjárást. A határjárásban a város részéről a

városi szindikusz és Deák János tanácsnok és még sokan mások kapákkal és lapátokkal felszerelve vettek részt. A határt ekkor is csak Káposztásmegyer, Palota és Cinkota felé járták meg. Ezeknek a községeknek, illetve területeknek az érdekeit teljhatalommal az 1695. évi határjárásban is részt vett Szunyogh Imre képviselte. Jelen voltak még Horváth András szolgabíró és egy Tarnóczi nevű megyei esküdt is.³⁾ Erre az újabb határjárásra valószínűleg azért volt elsősorban szükség, mert a lakosság körében el lehetett terjedve annak a híre, hogy a török világban Palota és Káposztásmegyer határa sokkal délebbre, mintegy a Rákos torkolatával egyvonalban húzódott volna. Ennek a vélekedésnek még a XVIII. század közepén is élt az emléke⁴⁾. Ez a határjárás tehát szintén nem tisztázta a déli és keleti határ ügyét, amelynek tárgyában a nagy per folyt.

A nagy per tárgya, — amint már magából az egyességből is sejt-hetjük, — az volt, hogy Grassalkovics Antal a mai pesti határ nagyrésztére, — többek között egész Kőbányára, — mint a gubacsi és szentlőrinci puszták szerves részére tartott igényt. Pest városa viszont úgy vélte, hogy a vitás földek nem a gubacsi és nem a szentlőrinci pusztákhoz, hanem mindig Pest városához tartoztak. Bonyolulttá tette a helyzetet, hogy a szemben-álló felek mindegyike különböző hiteles vagy hiteleseknek látszó bizonyítékok és a tanuk egész sorát vonultatta fel saját igazának védelmére. A kérdés tulajdonképpen gyökere még a török világ és az azt követő évek zavaros birtokviszonyaira és életformáira vezethető vissza és ezért ezekre kell előzőleg rámutatnunk.

Buda és Pest határának XVII. és XVIII. századi életét a magyar történeti irodalom művelői részletesen még nem igen tárgyalták. Salamon Ferenc volt az első és az utolsó, aki eddig ezzel a kérdéssel részletesebben foglalkozott.⁵⁾ Azóta ezen a téren vajmi kevés történt. Ennek az lehet az oka, hogy a rendelkezésünkre álló adatok a legkülönbözőbb helyeken vannak szétszórva és hogy eddig még senkinek sem állott módjában azok összegyűjtése és esetleges kiadása. Ezért ez a kis tanulmány sem akarja abban a hiú reményben ringatni az olvasót, hogy a maga teljes egészében varázsolja szemei elé a XVII. század utolsó és a XVIII. század első évtizedeinek életét a pest-budai részeken. Az, amit itt adunk, csak a főbb körvonalak vázlata és nem maga az egész élet, minden rejtelmével és érdekességével, mert hiszen csak régi magyar földesurak, török szpáhik, szegény pásztor, halász és szántóvető emberek, kövágó rácok és templomépítő kálvinisták, városi polgárok és bujdosó katonák hétköznapi életének kisebb-nagyobb bajairól beszélnek azok az egykori tanuvallomások, amelyeket a pesti határperekkel kapcsolatban ódonveretű magyar nyelven tettek a régi »Pest elei népek«.

Bertrandon de la Brocquiere, aki a XV. század elején vidékünkön utazott, üdítő látványnak írta le a pestkörnyéki földművelő falvak zöldelő határát, amelyek oázisként bontakoztak ki a tiszadunaközi rónaság ménesektől, gulyáktól, járt, tikkasztó, homokbuckás, füves pusztáiból.⁶⁾ A hódító török felégette, elnéptelenítette ezeket a falvakat és a régi élet nyomait csak a pusztatemplomok romjai hirdették⁷⁾ és az egykori falvak határain gyér pásztornépeség legeltette nagyszámú baromcsordáit. A XVII. század végén, a törökvilág utolsó éveiben a homokbuckás, vadvízes,

8 Tanulmányok Budapest múltjából IV.

füves pusztaság már teljesen meghódította a pestkörnyéki falvak egykor aranykalászt termő földjeit. Csak a távolabbi falvak, Némédi, Cinkota és a többiek határában maradt meg a földművelés. Ennek is részben az a magyarázata, hogy a budai és pesti töröknek szüksége volt gabonára. Különben az elnéptelenedés, a földművelésnek óriási méretű visszaesése és a néhány megmaradt községben összefutó népesség kifejezett pásztor-gazdálkodása jellemzik a török hódoltsági terület életének külső rajzát.⁸⁾

* * *

A Cinkotától a csepeli Dunaáig terjedő hatalmas területen földműveléssel egyedül csak a cinkotai részekben találkozunk és hasonló volt a helyzet északfelé is a Rákos mentében. A török kezébe sehogy sem illett az eke szarva. »A töröknek nem köllött a szántás«⁹⁾ és ha mégis rászánta magát, hogy elvessen valamit, akkor sem gabona, hanem dinnye volt az. Féltette is ezt az élvezetes kincset a török és »mikor Pesten lakott, valahol dinnyéje volt nékie, sok (tilalmazó) hányásokat tett«¹⁰⁾ nehogy emberek és marhák kárt tegyenek benne. Földműveléssel — lakóhelyeik közelében — csak a visszamaradt keresztény lakosság foglalkozott. Közülük vidékünkön csak a cinkotaiak jutottak abba az előnyös helyzetbe, hogy a Rákos vize mentén egészen a török rétekig szánthattak.

A pesti török seregnek ugyanis lovai ellátására nagymennyiségű szénáról kellett gondoskodnia és így történt, hogy az összes szénatermő területeket a maga számára foglalta le. Így jutottak az elpusztult pestkörnyéki falvak, Szent László,¹¹⁾ Új-Bécs,¹²⁾ Szentfalva¹³⁾ és Kövesér¹⁴⁾ rétjei a pesti törökök kezébe. A török rétek a Rákos mellett a patak mindkét partján jómessze felnyúltak egészen a cinkotai búzáig, a Sashalomig és a keresztúri rétekig.

Vagyis a tanuk egybehangzó vallomásai szerint a Rákosnak mind a két felét mindenkor a pesti török kaszálta és bírta.¹⁵⁾ Ugyanis birtokába vette, használtatta és tilalmazta a török az üllei és gyömrei utak mellett, a Kákás- és a Békás-tó, a Látó-hegy és a Ceglédi-halom környékén elterülő réteket,¹⁶⁾ sőt a Duna partján lévő gubacsi rétet is.¹⁷⁾

Természetes, hogy »a pesti török nem nézte a határok különbségét, hanem a Rákos két felén annyi rétet használtatott, amennyit szükségére nézve elégségesnek ítélt lenni.«¹⁸⁾ Ennek a réthasználatnak hosszas gyakorlásával sikerült azután a törököknek a birtokjogi helyzetet a legteljesebb mértékben összezavarniuk, úgy, hogy az eredeti állapotok végleges tisztázására évtizedes perek sem tudtak kétségen felülálló megoldást találni.¹⁹⁾

A törökök nem törődtek a községhatárokkal, ha azok az egyes, éppen érdekelt, török földesurak számára nem jelentettek jövedelmi eltolódást. Fontos volt azonban a pest-budai helyőrség számára a rétek biztosítása és ezért »a török minden esztendőben kijött zászlókkal és keresztúri határtól fogvást az egész Rákos mellékin«, egészen addig, »ahol a Dunába szakad az Rákos, tilalmazó jeleket csinált az réteken.«²⁰⁾ Ugyanis az »üllei és gyömrei út között lévő Ceglédi-halmot mindenkor a pesti török rétet tilalmazó határának megújította.«²¹⁾ A gyömroi út mellett azonban nemcsak a pesti török »hanem minden esztendőben a szentlőrinci ispánya (ispaha = szpáhi) török úr is újította a fő tilalmazó határokat.«²²⁾

Azokat azután, akik a keresztények közül marháikkal a tilalmazott rétekre keveredtek »a török mindjárt megverte, hogy ott legeltettek«²³⁾ ha pedig a Rákos mentén »az falusiak kimentek az rítre vesszút vágni loppal (lopva), ha ott találta a pesti török, megverte őket, akiknek pedig feles vessző kívántatott, meg kellett keresni a pesti törököt«²⁴⁾ azaz: engedélyt kellett kérni a réteken való tartózkodásra és vesszővágásra. Az egyik tanu »társaival a Rákosban ment a marháival együtt, egy keresztény rab, kire tudniillik bízva volt a Rákos (őrzése), ott kapván őket és egyiket közülük jó formán megverte. A tanun ugyan semmi ütés nem esett, mert hamar észrevén, másfelé vette az útját.«²⁵⁾ »Se cinkotaiaknak, sem másoknak nem volt szabad ottan kaszálni török engedelmé, híre nélkül, hanem — ha valami maradott a töröktől, — *lopva, mint holló a farkas után*.«²⁶⁾ A tiltott rét azonban egyre csábította a környékbeli lakosokat és hiába őriztette a rákosi réteket keresztény rabokkal a török, hol itt, hol ott, csak el-el csipegették a szénát belőle. Valószínű, hogy ezeknek a dézsmálásoknak megtorlására néha igen kegyetlen büntetést mért a török és az erre való emlékezés tűnik ki az egyik tanu vallomásából, aki »egykor lopva a Rákosba bémenvén fűért, mások, akik meglátták és megtudták ottvaló létit, mondták neki, hogy halálra vetette a fejét, hogy a Rákosba mert menni.«²⁷⁾

Magától értetődik, hogy az alacsonyabb rangú pesti törökökön és rácokon²⁸⁾ kívül a környező falvak magyar lakosságával kaszáltatták a füvet a hódítók. Az a terület, amely a székesfőváros határát alkotja, természetesen nem egy török úr kezében volt, hanem a pesti sereg alacsonyabb és magasabb rangú török katonái — úgylátszik közösen — voltak a birtokosai.²⁹⁾ A környező falvak szintén a többnyire Pesten lakó török földesuraknak adóztak és így ezeknek jobbágy lakosai is kaszálták a törököknek a pesti és pestkörnyéki réteket.

A szentlőrinci pusztának a rétjét például a kókaiakkal kaszáltatták és ugyancsak velük hordatták is be Pestre a szénát.³⁰⁾ A monori török úr a Rákos rétjein kaszáltatott Monoron lakó jobbágyaival és hordatta be velük Pestre, ahol lakott, a szénát.³¹⁾ A rákosi réteket különben keresztúriakkal és több falubeli lakosokkal kaszáltatták és a kaszálás és szénagyűjtés idején hétszámra laktak munkások a Rákoson. »A jobbágyoknak behordani köllött, söllereknek pedig kaszálni.«³²⁾

A Rákos rétje azonban nagy volt és több széna termett rajta, »mint amennyire a törököknek szüksége lehetett és ezért, volt idő, hogy — rendszerint harmadában — árendába adták a környékbeli falusiaknak.³³⁾ Az egyik tanu »szolga gyermek lévén«, amikor »gazdája a Rákos rétjét maga számára harmadában megbérelvén, minden harmadik boglyát a pesti törökök bevitték.«³⁴⁾ Egy másik tanunak is »az atyja harmadában kibérelte a törököktől és mindenik boglyát, aki harmadik volt, a török számára vitte bé Pestre és más is, ha akart használni a pesti török engedelmeiből.«³⁵⁾ Egy harmadik tanu pedig »maga is kaszálta harmadában a Rákost.«³⁶⁾

Különösen a cinkotai lakosok sorából kerültek ki a rétbérlők, de a »cinkotaiaknak sem volt szabad a Rákoson, valamедdig jó volt a fű, ... kaszálni, hanem (csak) ha megengedte a török.«³⁷⁾ Úgylátszik azonban,

hogy a cinkotaiak a Rákos partjának északi részét, a Sashalom környékét hosszabb ideig »kaszálták szabadon«, mert Kalász Mihály tanu »még török időben Cinkotán Szücs Istvánnál három esztendeig szolgálván ... mind a három esztendőben amíg ott szolgált, maga is szénát hordott gazdájának onnand és a túlsó (azaz déli) részéről is sokszor kiverték a cinkotaiak a törököt.«³⁸⁾ Csapó János tanu, akinek a »török idejében Cinkotán lakos Takács Demeter atyafia lévén, eljött Fótról segíteni neki kaszálni, szénát hordani és arrul tudja, hogy akkoriban mind a két részről való réteket a cinkotaiak kaszálták egész a malomnál való pesti útig, aminthogy a fatens is kaszált, szénát is hordott mind a két részről. Hallotta azt is, hogy a török — mikor feles török jött ki — mindenkor ellenkezett a cinkotaiakkal és (mivel azok) az törökben is elkabdosztak, azért mindenkor siettek a cinkotaiak azon Rákos rétjeinek megkaszálásában.«³⁹⁾ Kétségtelen, hogy a cinkotaiaknak ezek a törökverései a budai basa engedelméből történt határjárás és határigazítás után estek meg, mert nem valószínű, hogy máskülönben ujjat mertek volna húzni a törökkel. Tévednénk azonban, ha azt hinnénk, hogy csak a cinkotaiak siettek a maguk szénáját minél előbb lekaszálni és behordani a török elől, aki nem igen tartotta tiszteletben adott szavát és a többi rétbérlőket is ahol csak lehetett, zaklatta. Így járt egyszer szegény Pap János is, akit »a török a Rákoson, hogy magának hosszú szekéren, a töröknek pedig rövid szekéren vitt onnan szénát, rútol akkor meghurcolt.«⁴⁰⁾

* * *

A pesti határ életében a pásztorgazdálkodás volt a legfontosabb gazdasági tényező. A töröknek magának is járt kint a határban marhája és végiglegelték azokat a kőbányai részeket is, ahol a XVII. és XVIII. század fordulóján már szőlők voltak.⁴¹⁾ A szentlőrinci török úr pedig szintén Kőbányáig »a Kerek halomig, a Büdös-tó és a Fehér-tó környékéig« szabadon eresztette és hajtatta a juhokat.⁴²⁾ »Különben a pesti csorda szabadon járt, ameddig szentlőrinci török úr fölhányatta a földet a rét mellett, mely rét Tatár-rétjének neveztetik.«⁴³⁾

A háborús idők zavaraiiban azonban a török lábasjósága sem volt biztonságban és »az katona világ miatt ... a marháját ... akasztófánál kívül nem merte hajtani.«⁴⁴⁾ Ez alatt azt a régi megyei akasztófát kell értenünk, amely a XVIII. század elején valószínűleg ott állott, ahol ma a helyi érdekű vasút pestszenterzsébeti állomása van.

Sokkal jobban járt tehát a török, ha nem maga legeltetett, hanem ha a különben másképp ki nem aknázható homokbuckás puszták földeket a környékbeli falvak lakosságának pásztorkodás céljaira bérbe adta. Így bérelték ki »a kókaiak a szentlőrinci pusztát Pesten lakozó szentlőrinci iszpájátul, s minden esztendőben kilencven szekér szénát magok budai török uraknak, harminc szekeret pedig nevezett szentlőrinci iszpájának vittek belőle, budainak adó, pestinek árendaképen.«⁴⁵⁾ Leginkább azonban a némedi lakosok bérelték a szentlőrinci pusztát. Az egyik tanu »hallotta, hogy a némediek meddő tehenet adtak volna a töröknek *szentlőrinci határtul*, hogy ottan szabadságot adott marhájok legeltetésére.«⁴⁶⁾ Egy másik tanu úgy tudta, »hogy némedi úrék egy meddő tehenet adtak a

pesti agának, hogy megengedte a *Rákos melléket* marháikkal jární, amidűn már ősszel a mező felszabadult volna és szénájukat elhordták volna. Aztat a némedi gazdák gulyásaitól hallotta.⁴⁷⁾ A két vallomás közötti ellentét csak látszólagos, mert a Rákos mellékét a kőbányai részekén a szentlőrinci határhoz tartozónak tudták az egykori falusiak. Ugyanígy járatták még marhájukat a szentlőrinci pusztára legeltetésre az üllőiek is⁴⁸⁾ és »szerecse, ha az ócsaiak marhája is nem járt Szent Lőrinc pusztá határára.⁴⁹⁾

A hódoltság sajátos helyzetéből következett, hogy az ittmaradt magyar jobbágysók a török uralmánál idején is tiszteletben tartották a magyar földesurak jogait. Érvényesült ez a szokás a szentlőrinci pusztán is, amelynek birtokosa a hódoltság utolsó éveiben Vattay Pál és előtte Budai Pál volt. Tőle bérlették »a Kőbányát és annak táját a jászberényiek.⁵⁰⁾ Ugyanígy tőle vették bérbe a cinkotaiak a csömöri és a szentmihályi pusztákat⁵¹⁾ és a török uralom alatt is vidékünkön élő cinkotai és némedi nemes emberek a szentlőrinci pusztát. A tanuk vallomásából kitűnik, hogy ezek a nemesek nagyszámú marhaállomány fölött rendelkeztek. Magának a némedi Tóth Gergelynek őszente, amikor »a Rákost a palotai határig bérlette a pesti töröktől,« kilencszáz marhája is lejárt a Dunára itatni.⁵²⁾ Ennek a Tóth Gergelynek talán rokoni lehetett vagy talán azonos volt vele, az a némedi Tóth András nemes ember is, akinek nyaratszaka a szentlőrinci pusztán járt a marhája és aki a török uralom után Ráckevére költözött.⁵³⁾ Ugyanígy a magyar földesúrtól, Vattay Páltól is bérlették esztendőnkön át a szentlőrinci pusztát, a Kőbánya környékével együtt, a Cinkotán, majd pedig Némedin lakó Halászi Mihály és Halászi Péter és a Némedin lakó Czene János. Ugyancsak a szentlőrinci pusztán járatta Vattay Pál is a maga ménesét »még török birodalma idejében is.« Az ő engedelme nélkül »senkinek sem volt szabad nevezett pusztában marhát járatni, sőt akárki marháját rajtakapták, el nem bocsátották, behajtották és azonnal a pásztort megbüntették. Levélt pediglen akkoriban Korponai Kiss András nevezett határoknak őrzője.⁵⁴⁾ Úgy látszik, hogy a magyar földesúr és a török földesúr között valaminő megállapodás lehetett, mert amint láttuk a szentlőrinci török földesúr is tilalmazta a pesti rác és török lakosok marháit elől a pusztát.

A pesti határ földjét a rétek táján tilalmazta a török a barmok járásától és ezért a bérlők a marhát, amint megitták a Rákoson, azonnal kisebb hajtották.⁵⁵⁾ Ahogy azonban a rétekről a szénát betakarították, »azután mindennek szabad volt a Rákosban is legelni.⁵⁶⁾ Így járt azután »Buda megvétele előtt a némediak ménese, gulyája itatásra a Rákosra, de csak akkor, amikor (már) mindenütt a mező fölzsabadult.⁵⁷⁾ »Aratás után árt a némedi marha a Rákoson itatásra a török idejében, mikor kiszáradtanak a székesek.« Ezeken a forró nyári és őszeleji napokon, amikor kiszikkadt a fű és rezgett a levegő a melegtől, hajtották a bérlet legelőnkön tanyázó baromcsordákat és méneseket, hol a Rákosra, hol pedig a Nádas-tó mellett a Dunára, ott, ahol később a török világ után a gubacsi akasztófa állott.⁵⁸⁾

Híres barompásztorok voltak többek közt ebben az időben a Némedin lakó Jobbágy István és a fia, akiknek vallomásaira hivatkoztak leginkább a tanuk. Ezek az egyszerű pásztoremberek járták a pusztá határokat és jutottak kapcsolatba törökkel, ráccal, magyarral. Egy ilyen esetet mesélt

el Juhász Mátyás tanu, aki a török világban Harasztin volt juhász. Abban az időben, »hogy a török Érsekújvárt megvette (1663-ban), a tanu juhokkal igen járván az pusztát egész török istrázsáig (a mai kőbányai Újhegyig). A többi között akkorban, pesti rác és török követ vágatván azon kőbányában. Ezen tanu több juhászokkal együtt Kőbányára hajtván a juhokat, úgymint szentlőrinci pusztára. A juhászok közül némelyek követ hasítani való fákat és ékeket nagy hidegben el találták égetni.« Ezért »ezen tanunak két ürüt kellett fizetni a kárért a pesti rácoknak és törököknek, mely törvényt diványnak nevezte a török. Erre a tanu több társaival együtt, kik eddig (1720.) régen elhaltak, azon kártul mentegetni akarván magát, felelt a pesti törököknek, hogy mi okbul akarja a tanut társaival együtt megbüntetni, holott az szentlőrinci föld és nem pesti, de a divány, azaz az török törvény felelte a tanunak, nem kéreti ő a szentlőrinci pusztát, de a kárt, melyet a tanu több társaival együtt cselekedett légyen.«⁵⁹⁾

* * *

Ez a pesti Kőbánya, ahol a pesti rácok vágják a követ, volt tulajdonképeni kirobbantója a későbbi pesti határpöröknek. A tanuk egyrésze pesti, másrésze szentlőrinci földnek hallotta és voltak olyanok is, akik hovatarozandóságára nem tudtak választ adni.

1702-ben, amikor már rég vitás volt Kőbánya hovatarozandósága, még sokan éltek olyanok, akik a török uralom idejében is vidékünkön tartózkodtak. Ezek legtöbbje úgy vallott, hogy *hallotta*, hogy nem volt szabad a budai basa vagy a pesti nazur engedelme nélkül a pesti kőbányából követ vágni.⁶⁰⁾ Balaska János vallomása szerint, »midőn kőre lett volna szüksége szadaai templom épületire, pesti nazur, aki az egész seregnek parancsolt, attul követték, az engedte meg is, s nem szentlőrinci török úrtól, sem pedig akkorbeli ugyan szentlőrinci magyar úrtul, Budai Páltul. Nem is hallotta Budai Páltul, hogy magáénak tartotta volna azon kőbányát.«⁶¹⁾ Nagy Bálint 1721-ben vallotta, hogy »mindenkor pesti kőbányának hallotta neveztetni, nem szentlőrincinek, ahonnan maga is pesti török számára követ hordott. De azt nem tudja, hogy azon pesti török vette-e valakitül vagy csak úgy, mint pesti török hordatta. A pesti rácok vágják a követ.«⁶²⁾ Csapó György, Duhony János, Nyuka István mindenkor, »török üdőt is,« pesti kőbányának tudták és nem szentlőrincinek. A két utóbbi követ is hordott belőle a maga török urának, Budára.⁶³⁾ Ugyanígy faragott követ hordtak a töröknek »héti sorra járván« Dinnyés András, Gyulai János, Hajdu János, Zádony Jakab és mások is.⁶⁴⁾ Puskás Mihály »mindenkor pesti kőbányának hallotta hivattatni. Pesti cseri basák így szólottak: menj atyámfia pesti kőbányára kövürt. Amint is hordott oly faragott köveket, amelyeket holt törököknek fejéhez ástak. A pesti rác vágta és faragta azon köveket.«⁶⁵⁾ Orbán János is »soha nem hallotta másnak neveztetni, hanem csak pesti kőbányának«, amit onnan tudott, hogy mivel maga is »török időben pesti törököknek ablakkövet hordott onnét.«⁶⁶⁾ Semberi Mihály »vallja azt, hogy mindétig pesti kőbányának neveztek és hitték. Aki követ akart belüle venni, tehát budai basátul vagy pesti eminhtul köllött bérelni s követni.« És benne »pesti rácok vágják a követ.«⁶⁷⁾ Juhász István viszont azt vallotta, hogy »hallotta volna maguktól azoktól a kecske-

métiektől, akik azon kőbányából magok követ hordtak, hogy Pesten lakozó olaj-bégtől bérlették volna ki azon követ, aki egyszersmind szentlőrinci pusztának is földesura volt.«⁶⁸⁾

Ezzel szemben Pap Mihály szerint »mostani kőbányát, ahol most a pesti szőlők vannak, mindenkor pesti kőbányának hallotta és tudja nevezettni. Aki pedig követ akart venni épületre, a pesti lakos töröktől vette. Kecskeméti templomnak épületére is, úgy hallotta, hogy a pesti töröktől vették.«⁶⁹⁾ Ezt több tanu vallomása is megerősítette. Unyi János is »mindenkor pesti kőbányának hallotta nevezettni. Az kecskeméti templomra követ is onnét hordottak. Szép, faragott köveket. Ezen fatens akkor Kecskeméten iskolában járván, atyja pedig Gyömrőn lakván. Az atyja is, — kit Istenért, kit pedig bérben is — azon kőbányából követ hordott Kecskemétre, azon templomnak épületeire. Nem tudja, nem is hallotta, hogy valakik az követ bérlették volna, hanem azt tudja, hogy a pesti rácoktól vették az követ, amelyek vágták és faragták, aki nem restölte.«⁷⁰⁾

Kecskeméten ugyanis 1678-ban, a Szent Gál ünnepe utáni napon, azaz október 17-én kigyulladt a kálvinista paplak, attól tüzet fogott a ferencrendiek kolostora és régi kőtemploma és az ennek a kerítéséhez épített kálvinista fatemplom és a város nagy része leégett. A fából épült kálvinista templom tövig leégett. A kálvinisták régi templomuk helyén, a régi katolikus kőtemplom kerítésében, új templom építéséhez készültek. A város egyik földesura, a nagyműveltségű és buzgó katolikus Koháry István füleki várkapitány azonban megegyeztetette a polgárokat, hogy az új templomot más helyen, a katolikus templomtól távolabb építsék fel. A kecskeméti kálvinisták azonban egy protestáns védnök pártfogásával is biztosítani akarták ügyüket és ezért az 1679. november 1-én kelt, a városi katolikusokkal kötött újabb egyezségüket a város egy másik földesurának, Vesselényi Pálnak, Tököli Imre fejedelem kuruc fővezérének tudtával kötötték meg. Mivel azonban a török uralom alatti község a török engedélye nélkül templomot nem építhetett, a török engedélyét is ki kellett kérniük, amit szintén elnyertek. A templom alapját 1680-ban fektették le és építését 1683-ban fejezték be, amit a homlokzatán lévő 1684 december 1-én keltezett felirat is bizonyít.⁷¹⁾

Ennek a kecskeméti templomnak az építésére vonatkozó egyéb adatok, szemben az előző vallomásokkal azt mutatják, hogy a pesti kőbánya tulajdonképpen nem pesti, hanem szentlőrinci kőbánya volt. A kecskemétiiek ugyanis a kőbánya magyar földesurától is engedélyt kértek a kőhordásra. Az engedélyező levél 1680. március 22-én kelt Füleken és a következőképpen szólt: »Én Fülekben lakozó Vattay Pál adom tudására, valakinek illik, ez levelemnek rendiben, hogy én engedtem meg Pest elein való Szent Lőrinci nevű pusztámon, az mi némő kőbányám vagyon, hogy az nemes helvetia valláson lévő nemes kecskeméti uraim és nemtelen uraim szabadon, bízvást hordhassák szentlőrinci kőbányából az köveket, valamég akarják hordani és valamennyi köll és szükségek lészen reá őkegyelméknek. Hagyom és parancsolom, kérek mind mezei katoná és hajdu vitézeket, meg ne háborgassa se magokat, se marhájakat, se juhaikat az nevezett szentlőrinci pusztán, sem az kőbányán, se az pusztán. Az marhájakat mikor ott éretik az kőhordáson, ezeknek az kecskeméti uraimnak

szabadon hattam, ha ezer szekerekkel hordják is.« A levél hátán még a következőket írta Vattay Pál: »Édes némedi uraim, kegyelmetek is segítse meg azt a böcsületes ecclesiát egész faluval, ha fű leszen, egy szekér kő vitellel. Az Isten is megáldja kegyelmeteket.«⁷²⁾ Amint látjuk ez utóbbi sorok a némedi nemes embereknek szólnak.

Meg is tettek mindent a környékbeli magyarok, hogy a kecskemétieknek segítségük legyen a kőhordásban. A Némedi »falu is némely szekerekkel vitetett onnéd követ Kecskemétre, nem fizetésért, hanem jó akaratért és a szekereseknek jó ital borok volt fáradtságokért.«⁷³⁾ Csery István is tudta, hogy amikor »említett bányáruul kecskeméti templomra hordták a követ, ... a némedi lakosok is, akinek csak vonó marhája volt, segítették.«⁷⁴⁾ Egyízben »negyven szekérrel vittek Ócsáruul, pesti kőbányábul Kecskemétre« követ.⁷⁵⁾ Úgy látszik ebből, hogy a pesti kőbányából nem mindig egyenesen Kecskemétre fuvarozták a követ, hanem az egyes falvak lakossága a következő lakott helyig szállította, hogy onnan azután egy másik falu, vagy más falvak lakossága vigye tovább.

A kecskeméti Csorba István »akkoron kisbírája volt az városnak, nekie úgy mondták, hogy a szekereseknek, az kik szénát visznek a török számára, úgy parancsoljon, hogy visszajövet követ rakjanak a szekerekre.«⁷⁶⁾ Ezek után értjük Vattay Pál némedi uraimékhoz intézett sorait, hogy miért kéri őket, hogy »ha fű leszen«, segítsék meg a kőhordással a kecskemétiakat. Amikor a környező falvak és városok lakói a szénatizedet behordták Pestre és Budára, visszatértükben üres fuvar helyett, követ szállítottak a kecskemétieknek.

Az okos kecskeméti kálvinisták magukat mindenképen be akarván biztosítani, a szentlőrinci török úrral is megegyeztek. Többen tudták, 1696-ban, a tanuk közül, »hogy a török idejében nem a pesti seregtől, hanem a szentlőrinci török úrtól bélették a kőbányát.« Ugyanakkor azonban azt is tudták, hogy »midőn Kecskemét városa az kálvinista templomot építette volna, az követ azon kőbányábul hordatván, néhai Vattay Pál uram engedelmebüil hordották.«⁷⁷⁾ Vagyis nyilvánvaló, hogy »a megnevezett kőbányában senkinek nem volt szabad követ vágatni szentlőrinci pusztának török ura és magyar részről Vattay uraimék engedelme nélkül.« A fenti tanu, Tóth András, nemes ember volt és a török idejében is Némedin lakott »sőt, amidőn kecskeméti templomra hordták az követ, ezen fátens uram maga szekerit, az ecclesia requisitiojára, oda engedte, vinni a követ. Azt is tudja őkegyelme, hogy instans uraimék, vagy az elejek, akkorban emlétetett kőbányát magyar katonákkal kerültették, hogy ne talán tán kecskeméti uraimék praetextusa alatt más ne vigyen onnéd követ, sőt a töröknek sem volt szabad onnéd követ vinni az török úr híre nélkül, az kié a szentlőrinci pusztá volt.«⁷⁸⁾

Horogh István ezzel szemben »tudja bizonyosan, mivel hallotta böcsületes emberektől, hogy a budai akkori basától és per consequens, a pesti agátul bérlették ki a pesti kőbányát, úgymint pesti földön.«⁷⁹⁾ Bekő András pedig »hallotta azoktól a kecskeméti emberektől, akik hordtak azon kőbányábul a kecskeméti templomra követ, hogy Pesten lakozó Mészán agátul bérlették ki azon követ. De nem tudja, szentlőrinci, avagy pesti török úr vala-e az?«⁸⁰⁾

A legtöbb tanu azonban — a legkülönbözőbb időkben — úgy vallott, mint a rác származású Cserik Osztója, aki »azt is jól tudja, midőn a kecskeméti és kőrösi templomokat építették, hogy Vattay Páltul követték ki azon kőbányát.«⁽⁸¹⁾

Demőry András »vallja, — 1721-ben, — hogy gyermekségitül fogva mindenkor úgy tudja, és a régi öreg emberektől is úgy hallotta, hogy a ... kőbánya Szent Lőrinc határában és pusztán legyen. Aminthogy juhász korában is, amidőn Kőrösön szolgált, *török ideiben megégvén Pest várossa*, a török Pest vármegyében lévő szegénységgel feles követ hordatván bé Budára azon kőbányából. A fatens is ott lévén szekérrel, mint szolga, minthogy a pesti és budai török sereg késérte őket, ott lévén a szentlőrinci pusztának akkori török ura is, Solthi nevű pribék török. Hallotta a fatens azon alkalmatossággal, hogy mondotta és beszélte a szekeresek előtt ezen Solti pribék török: ez a kőbánya — úgy mond — az én szentlőrinci határomban és földemen vagyon.«⁽⁸²⁾

Az egyik tanunak — Bíró Györgynek — az apja »midőn a kecskeméti magok templomjokra azon kőbányában követ vágattatni kívántak, ... más kecskeméti emberekkel járt Pestre azt kibérelni, a szentlőrinci pusztá ugyan Pesten lakozó török urátul, úgymint Szentlőrinc pusztának földesurátul s nem úgy, mint pesti földnek és határnak parancsoló urától, mert annak más török fő ura volt.«⁽⁸³⁾

Igen figyelemre méltó azonban Veszelinovics György rác pap, püspöki vikárius 1737-ben, 92 éves korában tett vallomása. Veszelinovics »Pesten születvén a világra, azon időtől fogva itt, Pesten lakott, még török világban is. Tudja bizonyosan, hogy azon török világban a pesti kőbányát ugyan a pestiek bírták, a követ pesti rácok által vágatván, mind Pestre, mind Budára, úgy más helyekre is a követ hordották. Tudja azt is bizonyosan, hogy török világban építették a kecskeméti kálvinista templomot. Hallotta azt, *Tökölyi Imre instantiájára engedte volna meg nekik a török budai basa, hogy ott vág hassanak követ*. Mindazáltal fegyveres kézzel őrizvén a török az akkori pesti kővágókat, féltvén a keresztény magyar katonáktul. Tudja ezen fölül, hogy midőn kecskeméti templom épült volna, maga a török basa lement annak tekintésére.«⁽⁸⁴⁾ Molnár István pedig, aki a török alatt követ hordott Pestre, 1721-ben és 1722-ben vallotta, hogy »mindenkor hallotta, tudja is pesti kőbányának neveztetni és, hogy a pesti török bírta juhokat is ottan tartották.«⁽⁸⁵⁾

Látjuk tehát, hogy a kőbánya hovatarozandóságára nézve igen eltérők a tanuk vallomásai. A szentlőrinci pusztához való tartozást azonban igen megerősíti a kecskeméti 1696. október 8-án kelt következő levele: »Mi alább írt személyek, Kecskemét városának reformata ecclesiájának öregei recognoscáljuk per praesentes, hogy mi ecclesiástul megszorulván, akarunk lévén reá, hogy az Úr Istennek dicsőségére templomot építsünk, bérlettük ki nemzetes megboldogult Vattay Pál uramtul, őkegyelmétül, Pest elein lévő szentlőrinci kőbányáját őkegyelmének, az ő kegyelme akkori szükségünkbéli esedezésünkhöz képest való kiadott quietantiájának tenora szerint. Melyről adjuk ezen recognitionálisunkat magunk pecsétivel megerősítvén.«⁽⁸⁶⁾

Valószínű tehát, hogy a tulajdonképpen szentlőrinci pusztához tartozó kőbányát a pesti törökök és rácok, mint senki földjét vették birtokukba. Legigazabban talán Juhász István tanuvallomása tapintott rá a kérdésre. »Vallja hiti után a tanu, hogy az deutruban föltett kőbányát *csak azért hitták pesti kőbányának, hogy Pesthez közel volt, s más kőbánya nem volt akkortájt Dunán innét*, hogy követ vághattak volna benne. Sőt tudja bizonyosan, hogy azon kőbánya szentlőrinci határon vagyon.«⁸⁷⁾ Varga András szerint pedig »török időben hitták pesti kőbányának, de Buda megvétele után mindenkor hallotta szentlőrinci kőbányának lenni.«⁸⁸⁾

Tar Mihály pedig »szolga lévén... nem tudja, hogy szentlőrinci pusztához tartozandó volna említett Kőbánya, hanem, hogy mioltátul fogvást nemes Pest városa bírja említett szentlőrinci pusztát és mióta kereszténység bírja Pest névű városát, hallotta azoltátul fogvást, hogy Vattay uraiméké szentlőrinci pusztá lett volna.«⁸⁹⁾ Vagyis, amikor a török kiűzése után a régi birtokos családok ismét tulajdonukba vették a földet, a Vattay család, az egyre értékesebbé váló mai kőbányai részekben az ittmaraadt és az odaszokott pesti rácokkal és az őket követő pesti német telepesekkel szemben, egyre jobban igyekezett birtokjogát érvényesíteni.

* * *

A visszafoglalás előtt is itt lakó pesti rácok nemcsak követ vágtak a kőbányában, hanem — valószínűleg csak a török uralom utolsó éveiben — a környező lapos hátakon szőlőt is kezdtek művelni.

Azt már láttuk, hogy a pesti török nem sokat kérdezősködött a szénát nem termő területek hovatarozandósága felől. Ez igen kedvezett a pesti rácságnak, mert így nyugodtan birtokába vehette a szentlőrinci pusztának, annak török földesurát nem érdeklő részeit, »azokat az hegyeket ... egész keresztúri határtul fogvást bé Pest felé.«⁹⁰⁾ Ezek a rác szőlők részben a mai Ó-hegy és Új-hegy déli lejtőin lehettek, mert 1722-ben több tanu szerint »ahol most szőlők vannak, török világban is voltak valamely szőlők, melyeket a pesti rácok bírtak.«⁹¹⁾

Az 1737 augusztusában tartott tanukihallgatásokon az egyik kérdőpont így szólt: »A Török Istrázsa hegyen (mai Újhegyen) fölül, ahol Pest városa hármaz határt mutat — jóllehet hat is vagyon — látott-e ottan régi szőlő árkolásokat és régi szőlő barázdákat, tudja-e, hogy régi időben ott szőlők voltak és hova valók voltak, tud-e, hallott-e valamit felőle?«⁹²⁾ Horváth István »jól tudja, hogy ott szőlők voltak, mivel kitetszik barázdáibul és alsónémedi Jobbágy István névű öreg embertül hallotta, hogy török időben, inas korában, gulyás bojtár lévén, szőlőt is evett ottan az ott való szőlőtőkérül, de hova való szőlők lehettek azt nem hallotta tüle.«⁹³⁾ Cseszkó István »azonban hallotta sok régi pásztoroktul, gulyásoktul, juhászoktul, hogy szentlőrinci szőlők lettek volna.«⁹⁴⁾ Vargha Gergely is »tudja bizonyosan, hogy ott szőlők voltak, minthogy szőlővessző növéseket is látott ott.«⁹⁵⁾ Dudás András pedig »diófának sarjadzását is látott ottan.«⁹⁶⁾ Ezekről a pesti rácok által művelt szőlőkről valószínűleg nem egy tanu »gondolta,« hogy szentlőrinci szőlők voltak, »minthogy szentlőrinci telekhöz nem messze vagyon.«⁹⁷⁾ Mások ellenben »még török világban is minden-

koron pesti kőbányának hallották és tudták nevezni és a pesti török (értsd a törökkel együtt lakó rácot) körülötte szőlőket kezdett ültetni, de az magyaroktól nem maradhattanak, abban költetett hagyni.⁹⁸⁾ Az egyik tanúnak az a megjegyzése, hogy »Pest városa-beliék bírták régi királyok ideiben is úgy hallotta öreg emberektől.«⁹⁹⁾ valószínűleg a pesti polgárok érveinek hatása alatt keletkezett, hacsak nem I. Lipót és I. Józsefet értette »régí királyok« alatt.

* * *

A sok ellentmondó tanuvallomás, amelyek közül a legjellegzetesebbeket közöltük, 1723-ban arra készítette a hatóságokat, hogy a török alatti határviszonyok kérdését most már részletesebben tisztázza. A szeptember 17-én tartott tanúkihallgatás kérdőpontjai a szentlőrinci határral kapcsolatban tértek rá erre a tárgyra.

»Vallja meg hiti szerint a tanu, mikor a török beszállott Pestre vagy azután idő lefolytában, ki mutogatta meg néki a határokat, hogy distinctiót tudott tenni pesti, keresztúri, szentmihályi és más határok között?¹⁰⁰⁾ Ha az Pesthez közel való faluk és puszták határai között villongások voltak, hova való szolgabíró vagy egyéb tisztet vitt ki a török úr azoknak eligazítására, vagy miként igazította el?¹⁰¹⁾ Ki mutogatta ki a szentlőrinci magányos török úrnak is a szentlőrinci puszta határait, hogy addig, ameddig most tartatik, vagy kilyebb tilalmazta másoktól, (hogy) azon puszta fővét el ne gázolják vagy pedig réteit és földeit Pesthez vagy más határhoz el ne foglalják?¹⁰²⁾ Szentlőrinci és pesti territoriumok között az üllei és gyömrői utak táján hol legyenek a határok, ... mutatta-e valaki neki vagy látott-e valamely határbeli jeleket, *avagy csak akkori felfordult időben felzavarodván az határok, a török ameddig tetszett, addig tartotta és élte?*¹⁰³⁾ Amidőn a török Kákás-tónak környékét kaszáltatta és Békás-tó környékét tilalmazta, úgy kaszáltatta-e mint pesti földet, *avagy csak maga akarátja szerint*, minthogy akkoriban ott katona törökök laktak, azoknak szükségére cselekedte azt, *nem gondolván semmit vele, akár micsoda határ lett legyen?*¹⁰⁴⁾ Tudja-e a tanu, hogy a pesti török nem nézte a határok kölembzését, hanem csak annyi rétet tilalmazott meg a Rákos két felén, amennyit szükségére nézve elégségesnek ítélte lenni?¹⁰⁵⁾ A pesti török el mert-e menni a palotai, cinkotai, szentlőrinci, gubacsi, keresztúri, szentmihályi és egyéb körül-belül való helységek s puszták határait és onnét hordatott-e valaha bé szénát, kaszáltatott-e rétet és amire szüksége volt s talált, bé merte-e Pestre vitetni, vagy nem?¹⁰⁶⁾

A fenti kérdőpontokban foglalt fontos kérdésekre, hogy tiszteletben tartotta-e a török a határokat, negyvenhét tanu válaszolt. Vallomásaik nemcsak a feltett kérdésekre, hanem a török alatti életre is ismét fényt vetnek.

Lédeczy Márton úgy tudta, »hogy a töröknek senki sem mutatta az határt, hanem amiképen látta, hallotta az előbbeni régi határokat, úgy bírta ő is.«¹⁰⁷⁾ Molnár István »nem tudja, hogy valaki kimutogatta volna az töröknek az határokat, hanem csak ő is (a török) csak az akkorbéli határookra vigyázott.«¹⁰⁸⁾ Egy másik tanu »nem tud egyebet, hanem úgy véli, hogy parasztok relatiojából tudta distinguálni határt határtul a török.«¹⁰⁹⁾

Ugyanezt tudta Horváth István is, »hogy a paraszt emberek kimutogatták volna a határokat a töröknek. A némedieket mondja, hogy mutogatták volna ki a szentlőrinci pusztának határait oda való török úrnak.«¹¹⁰⁾

A község-határok azonban igen kétséges gátat jelentettek a török zsarolásaival szemben, tavasszal, nyár elején »midőn táboros idő volt — aki gyakorta vala — akár mely helység és puszta határán rétet kaszáltatott, fővet, szénáját és más amire szüksége volt s talált, Pestre szabadon bevitte. *Az pesti török kemény télben szabadon elment két-háromszáz szánnal is fáért kerepesi erdőbe.*«¹¹¹⁾ »Néha, nagy télnek idején, hogy a pesti török tízhús szánkó magával elment, hol kerepesi, hol péceli, hol ecseri, hol maglódi erdőre fáért s úgy vitte be Pestre maga szükségére.«¹¹²⁾ »Kemény télkor a pesti török kiment maglódi, ecseri, mogyoródi, csabai erdőkre, ki taligával, ki szekérrel, ki szánnal, úgy hogy száz-kétszáz is megvolt, s úgy vitték bé Pestre a fát.«¹¹³⁾ Látjuk tehát, hogy a csabai, ecseri, kerepesi, maglódi, mogyoródi és péceli erdőkből akkor és úgy vitt a pesti török fát, amikor és ahogy neki tetszett.

A határok megállapításának kérdése csak akkor érdekelte a török urakat, hogyha a hódolt falvak lakossága nagyobb civódásokba bonyolódott. Ilyenkor »amidőn valami villongások voltak az határok végett, Fülekrül hoztak szolgabíró, de török hozta-e ki, vagy a falusiak« nem tudta a tanu.¹¹⁴⁾ Varga András »hallotta a gödöllőiektől, hogy midőn török világban a gödöllőiek és szadaiak közt határ végett villongás volt, a török urok tett igazítást határjokban.«¹¹⁵⁾ Unyi János is tudta, hogy »szadaiak és gödöllőiek között az határ végett volt villongás, melyeknek egy török urok lévén, úgy csinált maga (a török úr) határt nekik.«¹¹⁶⁾ Faragó István még azt is tudta, hogy »szadaiak vetekedvén az határok iránt, Pesten lakozó szadai török úr kimenvén a szadaiakkal, határt hanyatott, elfoglalván darab földjeiket a gödöllőieknek.«¹¹⁷⁾ Amiből kitűnik, hogy a szadai török úr nem épen önzetlen bíró volt. Pap Mihály pedig úgy »hallotta, midőn Pécel és Csaba nevő helységek közt a határ végett villongás volt, kimentek azon faluk török földesurai és a pesti, budai basák emberei jelenlétiben *a bizonságok által megmutatott hajdani határokat helyben hagyták.*«¹¹⁸⁾ Molnár István meg úgy tudta, »hogy az török ideiben palotaiak és szentmihályiak magok közt az határ végett veszekedvén, a török engedelmeiből a palotaiak Kecskemétrül vagy Kövesrül szolgabíró hoztak volt ki, de semmi határigazítást nem tehetett, csak úgy maradtak az előbbeni határok.«¹¹⁹⁾

* * *

A török uralom alatti határvillongások megoldásának egyik legérdekesebbike a Pest és Cinkota között történt határmegállapítás volt. Ez a határmegállapítás azért is érdekes, mert fényt vet a régi középkori magyar királyi levéltár sorsára is.

Buda 1526. és 1541. évi török általi elfoglalásakor a középkori királyi, nádori, tárnokmesteri, sőt talán városi és egyéb levéltáraink nem mind pusztultak el. A királyi levéltár megmaradását az is igazolja, hogy az 1526. után Zápolyai János hatalmában volt. Az 1541. évi elfoglalás pedig pusztítás nélkül ment végbe és így a levéltár addig megmaradt részének további fennmaradása is lehetséges volt.¹²⁰⁾ Erről különben maguk a törökök

is bizonyosságot tettek 1602-ben, amikor többek között kifejezetten állították, hogy »amikor mi Budát, Esztergomot és Pestet megvettük, valami levelet ottan találtunk, (bárcsak) egy tenyérnyi papiros is (lett volna az), nem vészett el benne, mind azonkép a helyén van, valamint a keresztények hagyták.«¹²¹⁾

Hihető tehát, hogy a királyi levéltár maradványai egészen Buda várának 1686. évi ostromáig fennmaradtak és hogy csak akkor pusztultak el. Ezt a feltevésünket különösen alátámasztják a következő adatok, amelyeket az 1720. június 21-én tartott tanukihallgatás alkalmával, — amikor a felperes, Cinkotán birtokos Beniczky Tamás és az alperes szabad királyi Pest városa közötti határkérdést akarták tisztázni, — több, török világban is itt élt tanu elbeszéléséből lehet kihámozni.¹²²⁾

Az első tanu a Nagykörösön lakó hetven esztendőös Demjén András volt, aki a »török üdőben Cinkotán lakott circiter 10 esztendeig.« Nemcsak a határjeleket ismerte fel, »hanem még a régi határlevelet is szemével látta Cinkotán laktában, melyet hajdan Mátyás király adta volt a czinkotaiaknak és abban föl voltak téve ezek a határok.«¹²³⁾ Abban, hogy Cinkotán az 1670-es—1680-as években — amikor a tanu ott élhetett — egy Mátyás király korabeli határmegállapító levelet őriztek, semmi különöset nem találhatunk, hiszen ez az oklevél az 1541-es török foglalás után is a község birtokában maradhatott. Figyelemre méltó azonban, hogy ezt az oklevelet a község eredetileg nem birtokolta, hanem egy vitás eset alkalmával szerezte meg a XVII. század hetvenes-nyolcvanas éveiben.

A pesti törökök — vallotta Szalai Lőrinc hetvenkét éves komáromi polgár, aki a török világban Cinkotán lakott — egyidőben a Rákos rétének cinkotai területre eső részét is kaszálgatni kezdték. »A (kárvallott) cinkotaiak bé mentek Budára és onnand Mátyás királynak határlevelit a basa . . . nékiek kiadta« és »akkori üdőben valamerre azt a levelet vitték, ott nyitották a (határ) hányásokat.«¹²⁴⁾ Ugyanilyen értelemben vallott a hetven esztendőös, egykor cinkotai lakos Kalácska János is, aki mint a tatai uradalom jobbágya 1720-ban a komárommegyei Szomódon lakott. Szerinte »amidőn a pesti törökkel a Rákos réte miatt villongásban lettek volna, össze beszélvén a czinkotai lakosok, mondván: nosza, menjünk bé Budára, az ország leveleit s Mátyás király idejében levőket hányassuk meg. Arra be is mentek és fölтанálták, s kihozták, nem tudja párját-e vagy, magát a levelét és azon levéllel járták, újították a . . . határokat.«¹²⁵⁾ Természetesen a nagylelkű basa nem ingyen kerestette ki és ajándékozta oda a cinkotaiaknak Mátyás király levelét, hanem, »hogy nékiek kiadta fizettek 100, id est száz tallért«, azonkívül a törökök »párját ugyan megtartották.«¹²⁶⁾

A Mátyás király idejéből származó határjáró levél nem sok tényleges értéket jelentett volna a cinkotaiaknak, ha annak intézkedéseit a gyakorlatban nem tudták volna megvalósítani. Ezért szükséges volt, hogy az oklevél alapján az illetékes hatóságok új határjárást tartsanak. »A határhányásban pedig az szolgabírák nem voltak ugyan jelen, mert ki Fülekben s ki Korponán lakott, de az gondviselőjük, hadnagyok, az tartománynak népe jelen volt, ahová a levél szólott, arra vitték a határt.«¹²⁷⁾ Az egyik tanu szerint, aki éppen »az Rákos partján Czinkota felől szántott« és »onnand

nézte» amikor »a Budáról kihozott Mátyás király levelei mellett ... vármegye kapitányai, hadnagyai és feles kereszténység, — Vácztul fogvást minden falukból itt voltak az emberek, — a határokat újították.«¹²⁸⁾ »Ha ezen levél nem volt volna, egykor a pesti törökök a Rákost is el akarták foglalni, de látván a pogány is igazságos levelet, elállott a Rákostul és akkor mindgyarást vármegye szolgabírája és Pest elein lévő falubéli circiter 200 embereknek jelen léteken ... a határok megigazítottának.«¹²⁹⁾

A megújított határjeleket maguk a törökök is tiszteletben tartották, mert »még a régi királyok levelét ki nem keresték Budán, a Rákos rétjéért addig hospenkedett a török a czinkotaiakkal, de hogy a levelet kihozták, békeségesen bírták. Sokszor a törökök is megverték a rétért, még a levelet ki nem hozták, a levél kihozása után pénzért is kért tőle füvet.« A Budáról kihozott oklevélben leírt határok úgylátszik megegyeztek Cinkota eredeti régi, de a töröktől vitatott határával, mert az »akkori újítás előtt is voltak itten régi határhányások.«¹³⁰⁾

Az oklevél eredetiségét, középkori eredetét és ezzel kapcsolatban a magyar királyi levéltár egy részének a török uralom utolsó éveig való fennmaradását eldönthetné, ha a cinkotaiaknak adott oklevél kezeink között volna. Ezt azonban az oklevél további sorsa lehetetlenné teszi. Szalay Lőrinc vallomásából tudjuk, hogy a török az oklevélnek csak a párját adta ki a cinkotaiaknak. »De hogy osztán Czinkota elpusztult, — tanuskodik ugyancsak ő — akkori czinkotai bíró, Berza András, azon párt túl a Dunán, Acsára magával elvitte és legközelebb elmúlt kuruc háborúban, hogy Acsa megégett, azon pár levél is ott égett meg.« Vallomásának azzal is nyomatékot akar adni, »hogy most is él még Berza Andrásnak igen-igen öreg özvegye,« aki »alig mehet ki az ajtón«¹³¹⁾ és akit talán épen ezért nem is hallgattak ki. Látjuk tehát, hogy a bizonyító oklevél a Rákóczi-féle felkelés idejében megsemmisült, hamuvá lett.

Érdekesnek kell tartanunk, hogy a törökök Mátyás király oklevelének határkijelölő intézkedéseit tiszteletben tartották. Nem kell azonban ezen csodálkoznunk, ha figyelembe vesszük a már ismertetett és a még ismertetendő egyéb iratok adatait, amelyek szerint a török maga sohasem változtatott a régi községhatárokon és azok eredetiben való fenntartására törekedett.¹³²⁾

A török alatti életnek egyik érdekes megnyilvánulása volt ez a határjárás és ha hihetünk az iratok szerint hitelesnek elkönyvelt tanuknak, akkor tényként kell elfogadnunk azt is, hogy a középkori magyar királyi levéltár iratai a török idejében még meg voltak Budán és hogy annyira rendezettek voltak még, hogy egy fönnforgó ügy megfelelő okleveleit elő tudták adni. Ez magában véve — mint láttuk — nem lehetetlen, hiszen a régi levéltárhoz hasonlóan a királyi könyvtár részei is aránylag sértetlenül maradhattak fenn egész a visszafoglalási ostromig, amit szintén szétszórt adatok bizonyítanak.¹³³⁾ A két régi gyűjteménynek sorsa közös lehetett, — elhamvadtak a háborús pusztítások lángjaiban. Annak feltételezése, hogy Buda ostroma előtt a törökök, a levéltár és a könyvtár rájuk nézve értéktelen anyagát kincseikkel együtt délre vitték volna és most valahol ott lappangana, talán még álomnak is túlságosan szép volna.

* * *

A török uralma utáni időkben a községhatárok futásának iránya egyre jobban kezdte érdekelni az embereket. Mindenki terjeszkedni akart, mindenki régi jogokra hivatkozott és mindenki tanukat állított, aminek következtében a pesti határnak talán egyetlen egy árka, dombja, homokbuckája sem volt, amelyre egyik vagy másik, esetleg harmadik fél, ne hivatkozott volna, mint territoriuma határának jelére. A helyzet kétségtelenül zavaros és ezen a téren a tanuvallomásokat a lehető legnagyobb óvatossággal kell kezelnünk, mert a szembenálló felek akár vesztegetéssel, akár erőszakkal, akár pedig a maguk véleményének minél szélesebb körben való terjesztésével igyekeztek a maguk igazának hitét a környék lakossága körében terjesztetni. Igen jellemző erre nézve Tóth György 1723 szeptemberben tett vallomása, aki *»esztendőül fogvást hallja néha az emberektől vélekedve mondaní, hogy az deutrumban denotált Kőbánya talán szentlőrinci határos és Vattay uramékhoz tartozandó volna.«*¹³⁴⁾

Arra nézve, hogy Pest városa igyekezett a határjárásokat magára nézve kedvezően elintéztetni, igen jellemző, hogy az 1695. évi határjárás után, amikor a város tényleges tulajdonába került a határ mai területe, Söttér Ferencnek, Pest vármegye alispánjának a város egy házat ajándékozott és ezt a házat a polgári terhek alól örök időkre felmentette. A városi privilégium kiadását megelőzően pedig, 1703 május 9-én tartottak határjárást. Pest város tanácsa ekkor kijelentette, hogy nemes Szunyogh Imre házát abban az esetben, ha a város határát a régi állapothoz képest megállapítja, a katonák elszállásolása alól felmenti. A határjárás alkalmával hatvan tanut hallgattak ki, akik, egy-kettő kivételével, mind azt vallották, hogy Kőbánya mai területe mindig Pesthez tartozott. Szunyogh Imrének érdemeit úgylátszik még azzal is jutalmazták, hogy 1705-ben városi tanácsossá választották.¹³⁵⁾ Sic itur ad astra.

A különböző határhányások körüli vitáknak az volt a fő okuk, hogy a pesti törökök annak idején a környező falvak és puszták határában rét-tilalmazó hányásokat csináltattak. Ezeket a tilalmi jeleket ugyanazon rét hosszas használata után a környékbeli pásztor emberek igen könnyen határhányásoknak vélhették és az *eredetileg fiúvéért védett területet Pesthez tartozandónak gondolhatták*. Úgy tudta azt Kasza István is 1702-ben, *»hogy minden esztendőben a szentlőrinci török úr hányásokat újíttotta Szentlőrinc és Pest között, úgymint Kákás-tónál az minémű hányások vannak, azon hányásokon alúl Szentlőrinchöz, felül pedig a hányásokon Pesthöz tartották a földet.«*¹³⁶⁾ Ezért az 1696. szeptemberében, 1701. júniusában, 1702. májusában, 1720. március, május, júniusában, 1721. november-decemberében, 1722. júliusában, 1723. szeptemberében, 1736. szeptemberében és 1737. május-június-július-augusztus-szeptemberében tartott tanukihallgatások alkalmával ezeknek a *határ- és tilalomhányásoknak a mivoltát állandóan firtatták*. A tanukihallgatásoknak éppen az ezek alapján való határmegállapítás volt a tulajdonképeni céljuk.

Rá kell azonban ismételtelen mutatnunk arra, hogy a tanuk vallomásai a határmegjelöléseknél főleg hallomáson alapultak. Tandari János a keresztúri út melletti hányásról onnan tudta, hogy határjel, mert *»egyszer a többi között kecskéket hajtott a vásárra gyermekkorában, akkoron mondotta az apja, hogy ezen határ légyen valóságos Pest és Keresztúr között.«*¹³⁷⁾

Ugyancsak hallomásra hivatkozik Széki István, aki 1737-ben »vagyon vagy hetven esztendeje, hogy ezen a keresztúri úton Pestre jár.«¹³⁸⁾ Poroszká Tamás pedig »mindenkor azt (az alább tárgyalandó helyet) hallotta Duna horgasának és ott lévő hányást is látta és hevert is rajta ..... azon alól mindenkor gubacsi földnek tartotta és hallotta lenni, mivel dunakeszi Vattay familia Juhász János névő ispánja is mutogatta néki, de kivált ócsai Kartali Péter névő juhásztul, aki török üdőben is ezen a földön juhászkodott.«¹³⁹⁾ Nagy Andrásnak pedig »föl s alá való jártában az úton mutatták nékie, hogy a Sáncz-ároknál menne által a gubacsi határ. Halász Mihály, öreg Jobbágy István és Cseri István nevű emberek mondták az tanunak török üdő után, beszélgetés képen.«¹⁴⁰⁾ A szentlőrinci határra vonatkozó ismereteit Vargha András szintén így szerezte. »Uriban lakozó néhai Bori Istvánnal egy alkalmatossággal lóháton Pestre menvén az tanu, akkor mutatta emlétett Bori István a tanunak az ecseri út mellett Kerekhalom tetein lévő hányást, úgymond: hogy ezen a halmon alól szentlőrinci föld, fölül pedig pesti légyen és hogy még a pesti szőlők is szentlőrinci pusztának határjában legyenek attul hallotta.«¹⁴¹⁾ Igen jellemző azonban Mészáros Mihály vallomása is, aki »hallotta, hogy a kőrösi út hasítaná Gubacs és Szent Lőrinc között a határt Szeleczky uram idejében (1724—1730), minthogy Contra János mutogatta Mihálynak, Mihály a fatensnek.....«¹⁴²⁾

Ezek a különböző hallomások alapján tett vallomások, — amelyek közül a legszembetűnőbbet ragadtuk ki, — fényt vetnek ezek hitelére és arra is, hogy a határpercek mért húzódhattak hosszú évtizedekig. Ezek előrebocsájtása után lássuk magukat a határleírásokat.

A mai Kőbánya és Rákos-mente területének Pesthez, illetve Szentlőrinc pusztához való tartozásának megállapításának szempontjából a hármassal határolt feltételezett Sashalom bírt a legnagyobb fontossággal. Ezt a Rákos jobb partján lévő dombot, a Sashalom néven kívül, még Keresztúri-halom névvel is illették. Ez utóbbi helyet különben még másként Farkas-halmának is nevezték, »azért, hogy (ott) egy *Farkas nevű pribéket elevenen bé ástak a törökök*.«¹⁴³⁾ Az elevenen való eltemetést a nép fantáziája termelhette ki, mert a fenti tanuvallomás előtt tizenhat évvel, 1721-ben az egyik tanu úgy vallott, »hogy maga is akkor jelen volt, midőn azon katonát levágták, el is temették.«¹⁴⁴⁾ Nyilvánvaló tehát, hogy egy kivégzéssel kapcsolatban rögződött a nép nyelvhasználatában a Farkashalom név, illetve a hozzáfűzött magyarázat.

A tanuk egybehangzó vallomásai szerint a pesti török a Rákost tényleg eddig a halomig kaszálta. Ezért vallottak azután sokan úgy, hogy »még mikoron Pesten török lakott, a dombon lévő kőnél a cinkotai, keresztúri és pesti határok.«¹⁴⁵⁾ Mások viszont úgy tudták, — és ezek a vallomások a szentlőrinci pusztához való tartozást támasztották alá, — hogy »ezen a halmon lévő két hányás igaz cinkotai és keresztúri határok legyenek.« Ezek a tanuk »semmi más harmadik határt nem tudtak, nem is hallottak« és semmi (határ) követ nem láttak azon a halmon, nem is hallottak felőle.«¹⁴⁶⁾

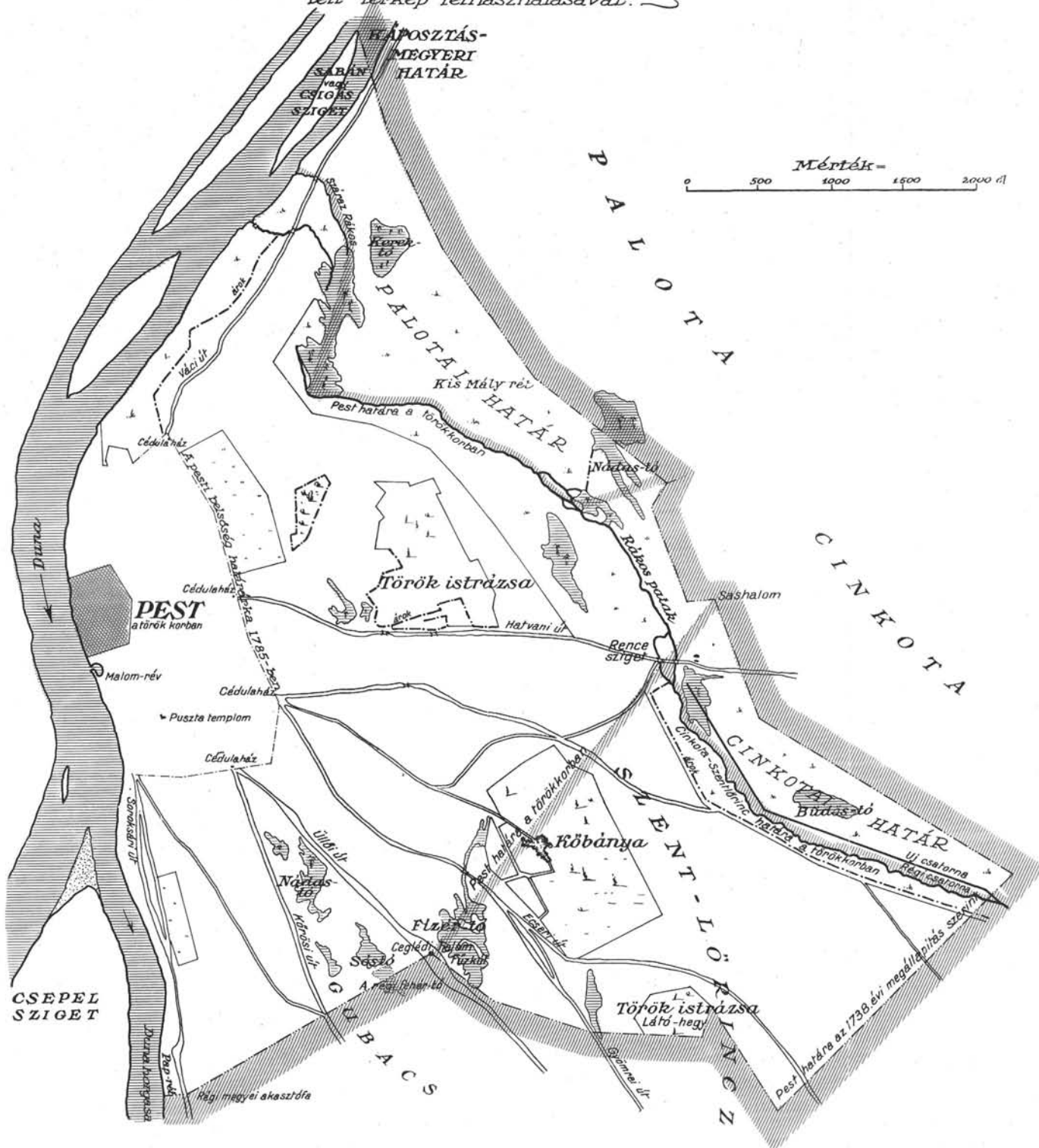
A Sashalmon a török kiűzés utáni időkben látható földhányások és határvölgyek körül parázs vita fejlődött ki, amihez a bizonyítékokat a szembenálló felek mindegyike főleg a tanuk vallomásából merítette. Kovács

PEST VÁROS

HATÁRÁNAK ÁTNÉZETI HELYSZINRAJZA.

XXIII. TÁBLA

Az 1785-ben Balla Antal pestmegyei hites földmérő és királyi kerületi vizügyi igazgató mérnök által készített térkép felhasználásával.

István 1720-ban úgy tudta, »hogy azon halmon lévő három hányott határok közül egyike igaz régi pesti határ légyen és a török idejében is ott voltak... és akkor is volt kő betéve, de gömbölyű tetejű kő és török bötük voltak rajta.« A kihallgató szolgabírák úgylátszik csodálkoztak Kovács István török írás ismeretén, mert hozzáfűzte vallomásához, hogy »a törökök mondták az midőn ott kaszált a fatens, hogy török bötük vagynak rajta.«¹⁴⁷⁾

A Sashalom tetején 1720-ban egy háromszögletű kő volt beásva.¹⁴⁸⁾ Ez tehát semmi esetre sem volt azonos az előbb említett, gömbölyű tetejű, török korabeli kővel, amelyik talán inkább fejfa, mint határkő lehetett. Egyes tanuk vallomása szerint a háromszögletű követ »Sötér Ferenc uram idejében ástatták be a pestiek, amidőn (1695-ben) a határt járta volna Sötér Ferenc akkori vice ispán úr.«¹⁴⁹⁾ Egy másik tanu ugyancsak 1720-ban, »emlékezik reá, midőn a keresztúri halomba bé ásták a követ, amely most rajta van, s úgy hallotta keresztúriaktól, hogy az ő uruk Svaidler ástatta volna bé.«¹⁵⁰⁾ A halmon eredetileg »három hányások voltak és egyikét mondták pesti, másikat keresztúri, harmadikát cinkotai határoknak.«¹⁵¹⁾ »Török idejében az harmadik határ, aki Sötér Ferenc úr idejében megújítatott, csak kicsiny rét (tilalmazó) forma hányás volt és ketteje akkor is olyan volt mint most.«¹⁵²⁾ Vagyis Keresztúr és Cinkota határát *határhányásként*, Pestét *réttilalmazó jelként* fogta fel a tanu. »Sötér Ferenc uram határjárásakor« azonban »csak a Keresztúr felől való határt újították meg, ahol ott azelőtt is határhányás volt.«¹⁵³⁾ 1723-ban Orbán János úgy tudta, »hogy az mely hányásokra a Kőbánya felől, a Rákos mellett, Vattay és Beniczky uraimék esküdtettek tanukat, hogy azon határhányások csupán rétilalmazó jelek lettek volna.«¹⁵⁴⁾ A tény azonban az volt, hogy a döntőfontosságú határkő ott állott a halom tetején akkor is, »midőn báró Szeleczky uram járta volna a határokat« és különböztette a pesti, a cinkotai és keresztúri határdombokat.¹⁵⁵⁾

A Rákos két partjának rétjeiért tehát nemcsak a szentlőrinci, hanem a cinkotai földesurak is vitáztak a pestiekkel. Az előbbieket azért, »mert a pesti török szentlőrinci rétből is eltilalmazott egy darabot a Rákos mellett, mely nem volt tartozandó pesti határhoz, hanem a szentlőrincihez.«¹⁵⁶⁾ Ugyanígy tudták a cinkotaiak is a maguk igazát. »Török idejében Cinkotán laktában — vallja Pap János, aki *prédikátor fia lévén* — hallotta, hogy a cinkotai határ által mégyen a Rákos vizin, de Cinkotán való részin, hogy valami határok volnának soha nem hallotta. Tudja azt is bizonyosan, hogy a Rákosnak Cinkota felől való részit a cinkotaiak használták és hogy a Rákoson lévő hidat, a víznek mind a két részéről, a cinkotaiak tartották pallóval, a folyóját két felől pedig haraszttal és szalmával, kit maga is hordott. Hasonlóképen ők viseltek reá gondot. Másképp, ha megkopott, mindjárt Budáról kiizentek reájuk.«¹⁵⁷⁾ De mások is hallották atyjuktól és más öreg emberektől, hogy a Rákoson »a mostani (1720) malomnál lévő híd, cinkotai hídnak hivatott és neveztetett.«¹⁵⁸⁾ Az érvek azonban gyengék lehettek, mert a Rákos két partja mégis csak Pesthez került. A tanuk egybehangzó vallomása alapján ugyanis kitűnt, hogy a *pesti török mindenkör egész a Farkas- azaz Sashalomig bírta a Rákos két partját*, ahol rétilalmazó jeleket állított. Ezeket a rétilalmazó jeleket követték az 1701. júniusában

tartott határjárás alkalmából, »az mint az rétek széliben az Farkas halmátul mentünk, azon vinne az Nagy dombra az határ, amely Nagy-domb hasítaná Pest és Cinkota között az határt.«¹⁵⁹⁾

A cinkotai út és a rákosi malom mellett a Rákos-patak egy szigetet alkot. Ezt a szigetet Rencének hívták a XVIII. század elején. Vargha András úgy hallotta, hogy »a malmon felül lévő sziget formát — akit már most (1736-ban) Rencének neveztetni hall — mindenkor..., de kiváltképen kuruc üdőtül fogvást Szent Lőrinchez tartozandó földnek hallotta lenni.«¹⁶⁰⁾ Tóth András viszont »kuruc világ előtt öllött az rákosi malomban és a vámot pesti molnárnak adta és a Rákos mellett lévő réteket, hogy pestiek mindenkoron kaszálták, jól tudja, de meddig föl Keresztúr felé, azt nem tudja.«¹⁶¹⁾ Ennek a Rencének a nevével is úgy voltak a tanuk, mint a többi pesti határbeli névvel, egyrészüknek fogalmuk sem volt róla, hogy hol fekszik az így nevezett terület és nevét sem hallották soha.¹⁶²⁾

Pest és Keresztúr között szintén több határjelről esik szó a tanuvallomásokban. Itt a legfontosabb határpont a Török Istrázsa hegy melletti hármas határ volt. *Itt érintkezett Pest, Keresztúr és Szentlőrinc határa.*¹⁶³⁾ Balázs András itt tudott »hármas kicsiny határt Keresztúr felé. Egyikét hallotta még török üdőben pestinek, másikát szentlőrincinek, harmadikát keresztúrinak lenni.«¹⁶⁴⁾ Nem valószínű, hogy erre a határ jelre vonatkoznának egy 1737. évi tanunak a szavai, aki »a Török Istrázsán fölül, mintegy huszonhárom lépésnyire lévő határhányást hallotta az öregektől, hogy Pest és Keresztúr között oldal határ legyen.«¹⁶⁵⁾ Ilyen oldalhatár volt az ecseri és keresztúri utak mellett is.¹⁶⁶⁾ A Sashalomtól a Török Istrázsáig húzható vonal mentén emeltek tehát határhányásokat Pest és Keresztúr között.¹⁶⁷⁾ Nincs kizárva, hogy ezen pesti, keresztúri és szentlőrinci hármas határon is volt egy határkő. »Ezen domb török istrázsa volt«¹⁶⁸⁾ vagyis az előretolt pesti török őrszemek tanyáztak rajta, hogy az esetleg a síkság felől közeledő ellenséges csapatokat, kóborló hajdukat jelezzék és távol-tartsák. *Ilyen török istrázsa emléket őrizi, a Rákos mentén, a mai Törökőr dűlő neve is.*¹⁶⁹⁾ A szentlőrinci, keresztúri és pesti határ érintkezésének közelében álló egykori őrhelyig »tilalmazták pestiek, úgymint magok földét és a tájon török világban a török valami pásztort kaphatott, a talpát jól megverte.«¹⁷⁰⁾ Paber Pál pedig, aki »húsz esztendő s korától fogvást eleget járt föl s alá azon keresztúri úton, mely Pestre vezet.« visszaemlékezett, hogy »török idejében a török őt megkorbácsolta midőn kieresztett«¹⁷¹⁾ vagyis midőn fáradt igavonóit azon a tájon, a pesti határban, pihenni megállván, legeltette.

Azt már láttuk, hogy a török csaknem minden esztendőben megújította a szentlőrinci pusztán a réttilalmazó jeleket. »Csak úgy újította, mint tilalmas határt s nem mint igaz határt.«¹⁷²⁾

Az egyik 1702-ben tartott tanuvallatás adatai szerint a kőbányán alul lévő Fűz- vagy Fűskút lett volna a török idejében Pest és Szentlőrinc között a határ.¹⁷³⁾ Boldogh Mihály vallomása szerint »a szentlőrinci pusztát marhajárásra mind magyar úrtul s mind török úrtul követték s tovább marhajokat nem merték legeltetni Fűskútnál, mivel addig s nem tovább tartották az szentlőrinci határt.«¹⁷⁴⁾ Béres Pál »régiektől hallotta, hogy *Fűskút Szent Lőrinc és Pest között volna határ*, de maga azt nyilván nem

tudja. Azt is hallotta Korponai Kis Andrástól, hogy Vattay úr levelet adott olyan formán, hogyha valami marhát talál Fűszkúton alúl, szabadon elhajthassa, mivel addig a szentlőrinci határt tartotta. Felől pedig, Fűszkúton felől, kőbánya felé ne bántsa, mert a Pesthez való.⁽¹⁷⁵⁾ Ez utóbbi vallomásból kitűnik, hogy a Fűzkút, amelyet talán a közelében lévő fűzfák után neveztek így, a mai Kúttó-dűlőben lehetett.

A tanuk a Török Istrázsától a Duna felé terjedő területen a határhányások meghatározásában igen ingadozók voltak. Egyesek szerint *valamely* Békás nevű tóig tartotta a pesti földet a pesti török, amely esik, amint reá emlékezik, gyömsrei úton alól, Némedi felé.⁽¹⁷⁶⁾ Mások pedig úgy hallották, »hogy Szentlőrincnek és Pestnek üllői és gyömsrei utak táján volna az határok.«⁽¹⁷⁷⁾ Ezek mindenesetre igen ingadozó megjelölések.

1696-ban emlékeztek a tanuk, »hogy a Büdös-tó a szentlőrinci határba, a Fehér-tó pedig a pesti határba esik.« amit az egyik tanu magától a szentlőrinci török úrtól hallott.⁽¹⁷⁸⁾ Itt a Fehér-tó és a Büdös-tó között az úgynevezett Kerek- vagy Kerékhalmot tartották határnak »török idejében is« Szentlőrinc, Gubacs és Pest között.⁽¹⁷⁹⁾ Eddig a Pestről tekintve »Büdös tón innen és a Fejér-tón túl való Kerék-halomig és a Kőbányáig is a szentlőrinci török úr szabadon eresztette és hajthatta a juhokat.«⁽¹⁸⁰⁾ Ez a Kerekhalom a mai Egres erdő keleti sarkának táján lehetett és így megállapítható, hogy ezen a területen is a pesti török használta földek illetve rétek határáig terjesztették ki később a pesti határt. Ugyanígy az Üllői-út mellett is volt egy domb, amelyet határdombnak tartottak. Vonnád György »szolga legény lévén, Cegléden járván, azon üllei-út felül, *valamely látó hegyig* tartották a pesti földet. Az török is addig bírta.«⁽¹⁸¹⁾ Tenkely Miklós pedig, aki 1737-ben 98 esztendő volt, »török világban is élt. Egy öreg bátyja(tól), Monoron laktában, egyszer a többi között Pestről midőn kijöttek volna kocsin, kérdezte ezen fátens: Bátyám uram! Meddig tart a pesti határ? Amaz felele: Öcsém! Ezen határ, mely az üllei út mellett most is szépen látszik ez hasítja és választja Pest és Szentlőrinc között az határt.«⁽¹⁸²⁾

A pesti határ — amint a felsorakoztatott nevekből látjuk, — tele volt kisebb-nagyobb szikes tavakkal. A tanuvallomásokban ezek a tavak különböző nevek alatt — Békás, Büdös, Fehér, Fizér, Kákás, Kakas, Nádas, Sombékos, Sós, Székes — szerepelnek. A hely és határ megjelölését nagyon zavarta, hogy egyes tavakat különböző nevekkal illettek. Szuhay György »a Büdös-tónak az elmúlt kuruc háborúban hallotta nevezetét, annak előtte csak Székestónak hallotta nevezni.«⁽¹⁸³⁾ Vargha András viszont a Büdös-tót azelőtt Nádestónak hallotta hívni.⁽¹⁸⁴⁾ A rendelkezésünkre álló adatok alapján összeállítva kitűnik, hogy a *Fehértót Sóstónak*,⁽¹⁸⁵⁾ a *Büdöstöt Sombékos-, Székes- és Nádestónak*⁽¹⁸⁶⁾ nevezték. A Fizér és Kákás, illetve Kakas tó, amely utóbbi két név azonos lehet, talán külön tavak voltak és nem a Fehér- és Büdös-tó neveinek változatai.⁽¹⁸⁷⁾ Nagy melegekben, így 1736-ban is a sekélyebb tavak nagyrésze kiszáradt. A Fehértóban azonban ekkor is víz volt, ami nagysága és nagyobb mélysége mellett tanuskodik.⁽¹⁸⁸⁾ Ennek a Fehértónak a fele egyesek szerint már a szentlőrinci határba esett.⁽¹⁸⁹⁾

A Pest városára kedvező vallomások azonban nem voltak egységesek, mert amikor 1722 nyarán »pestiek kimentek szolgabíróval és esküttel

Szentlőrinc felől a pesti határra, gyömrői és üllei útnál két némedi, Jobbágy György és Juhász Mátyás névű emberrel és Varga András tanuval, hogy tennének kölembezést az ott lévő hányás iránt, minémő legyen? A pestiek azt állítván, hogy határ legyen, a kivitt két némedi ember pedig azt monddta, hogy csak réttilalmazó jel volna.⁽¹⁹⁰⁾ Demőry András pedig »Buda megvétele előtt circiter tíz esztendeig Cinkotán lakván ...mindenkor az egész Pest elein lévő öreg emberektől úgy hallotta és úgy is tartották, hogy azon Kőbánya a szentlőrinci határban legyen. Amint, hogy a szentlőrinci pusztá telekjét is mindjárt a Kőbányán alól, közel egy lapos völgyben — ahol is egy hegyes halom vagy on — vallja és tudja lenni, ahol száma nélkül volt és járt.«⁽¹⁹¹⁾ Ha ez tényleg így volt, akkor a pesti határ eredetileg mintegy a mai kőbányai Kápolna tér tájáig tarthatott.

A pesti határt a kiváltságlevél kiadásáig kétszer jelölték ki. Először 1695-ben Söttlér Ferenc, másodszer 1703-ban Szunyogh Imre határjárása alkalmával. Alsónémedin lakó nemes Halász István tanu vallomása szerint 1700 táján a »pesti lakosok ...Duna horgasán alól a Dunátul fogva egész a Rákos vizéig által határozták jól tetszetes és övekig való hányásokkal.«⁽¹⁹²⁾ Nyilvánvaló, hogy ez az 1703. évi határjárással függött össze.

A gubacsi határ ismételt pontosabb kijelölése a Szeleczy-féle bérlet idejében 1724—1730-ig történt meg. Ez a kijelölés azonban igen egyoldalú volt. Részben »a pesti iberajterek és csőszök, Szuhaival együtt, egyszer is másszor is kuruc üdő előtt is utána is hányták föl azon hányásokat.«⁽¹⁹³⁾ Részben »maga báró Szeleczy uram önagysága azon domb (Hosszúhalom a Nádas-tón fölül) mellett keresztet vágott« és megparancsolta, hogy onnan följobb marháját ne hajtás mert az már pesti föld.⁽¹⁹⁴⁾ Szeleczy uram azonban nem nagyon tartotta tiszteletben a mások határhányásait, mert »amely tilalmast pesti uraimék valamely homok dombocskán tettek volt, két vagy három hantbul állót a szentlőrinci teleken fölül.« azt egyik emberével, Mikó Mihállyal, »tisztartója parancsolatjából« elhanyatta.⁽¹⁹⁵⁾ Viszont »Szeleczy uram önagysága embere a nyereg főben hordozta a kapát, ahol tetszett fölhántolta.«⁽¹⁹⁶⁾

A pesti határ dunaparti végpontjának meghatározása általában megegyezik a tanuk vallomásával, akik »az pesti határt a gubacsi határral a Sánc-árokknál és a Duna-horgasánál hallották összemenni, török üdőben is, azután is.«⁽¹⁹⁷⁾ A tanuvallomásokban szereplő Duna-horgasa alatt — amint egyes vallomásokból következtethető — a Csepeli-Dunaágnak a kiszakadásától a mai Gubacsi-hídig terjedő részét érthették a tanuk. A Sánc-árokknak pedig vagy a mai Bűdös-árok egykori torkolatát, vagy pedig, ami valószínűbb, a mai 1738-ban megállapított fővárosi határ dunaparti részén beszakadó vízmosságok végét. Ez tűnik ki a határmegállapítással kapcsolatos több tanu vallomásából is, bár kétségtelen, hogy a határrészek megjelölése, mivel az egykori nevek a XVIII. század folyamán eltűntek és maguk a tanuk sem voltak bennük biztosak, ma már nem könnyű.

A Duna-horgasának pontos megállapítását Guttmann János ócsai pásztoreMBER vallomásában találjuk meg. Szerinte a Pap Rétjét mindenkor a pestiek bírták. Ezt a Pap Rétjét 1738-ban Plébános Rétjének nevezték és déli oldalán egy árok húzódott. Ez — megállapításunk szerint — a

Sánc-árok volt. Guttmann János 1737-ben tett vallomása szerint, »a mostani árok és régi akasztófa között lévő völgyet mindenkoron Horgasnak hallotta« hívni.¹⁹⁸) Kétségtelen tehát, hogy a Horgasnak nevezett vízmosásos meder a Pap Rétjének déli részén húzódott. A régi megyei akasztófa pedig ettől délre, gubacsi területen állott. A Duna-horgasán tehát, szűkebb értelemben véve, a Csepeli-Dunaág mai csepel-pestszenterzsébeti hídjától északra, a pesti határig terjedő területet, ahol »vízmosás volt és nád is termett.« tágabb értelemben véve pedig talán az ettől a Nagy-Dunáig terjedő részét érthették.

Itt a »Duna-horgasán a török uralom utáni években, nem halásztanak, mivel ottan el volt sülyedve valami és nem lévén kitisztítva.«¹⁹⁹) Szabó Gergely halászegény a Duna-horgasán »alul is halászott volna, ha a tanya ki lett volna tisztítva és az hálót kivonhatták volna, de mivel helye nem volt a kivonásra abban hatta.«²⁰⁰) Vargha András 1695. táján »úgy hallotta Szép János névű halászgazdájátul, — és abban az üdőben Soroksáron is alól halásztak, — hogy valami malomnak tobasza lett volna a Duna-horgasán mindjárt alul a Dunában elsülyedve, mely végett alább nem halászhattak és egyszer magok hálójok is benne megakadott.«²⁰¹) Gelle János »látta elégszer, midőn azon föl hajót vontatott volna, hogy a török tombáca, ki a hidat tartotta, a Duna-horgasa táján el volt sülyedve és mikor a Duna megapadott kilátszott belőle. Nem volt szinte a Duna közepén, nem a Duna szélén, hanem a Duna közepinél közelebb a partjához.«²⁰²) Úgy látszik tehát, hogy a Csepel szigetét itt a Duna horgasánál a török világban egy hajóhíd kötötte össze a pesti határral. Ez a hajóhíd, — ha a közlekedési utak nem változtak, — akkor ott lehetett, ahol a XVIII. és XIX. században, az egykori katonai szénaraktár mellett, a komp járt, vagy talán a mai Gubacsi hídnál.²⁰³) A Duna-horgasa közelében egy kavicsbánya is volt. 1696-ban egyes tanuk szerint »a Duna partjában lévő kőbányát a gubacsi határban tartották lenni és nem a pestiben.«²⁰⁴) Ezt a kőbányának nevezett kavicsbányát ma már nem tudjuk, hogy hol keressük, mert később nem esik róla szó. Valószínűleg már régen elhordták azt.

A határjelek bizonytalanságára már több ízben rámutattunk és ezt Kovács Péter tanuvallomása ismét megerősíti. »A fatens még török világban Némedin volt pásztor. Akkor rét nem volt (értsd a Pap Rétjére). *Határt nem tudott török üdőben is és sehol sem tud Pest és Gubacs között, de azt sem tudja, hogy Duna-horgasa határ legyen, avagy mellette valami hányás, hogy lett volna.* Még az előtt pásztorkodott, midőn Bécs alá ment a török. *Buda vétele után pedig mindenkoron pestiek bírták és bírják ma is. Revocat: nem tudja ki bírta Buda vétele után.*«²⁰⁵) A tanu tehát semmi biztosat nem tudott, amit tudott vagy sejtett, azt is visszavonta.

A régi határok megállapításánál ezen a részen is az egyszerű pásztor emberek vallomásai alapján jártak el. Cseszko Istvánnak »Juhász János még török világban is a Sánc-árkot mutatta Pest és Gubacs között való határnak. Török világ után is mutogatta Juhász István, Juhász János fia, de bizonyosan nem mondhatja, hogy valóságos határ légyen.«²⁰⁶) Akadtak ugyanis kisebb-nagyobb földhányások, amelyek azt a látszatot keltették, hogy határjelek és ezekre hivatkoztak a tanuk és a perben álló

felek. Ilyen határjelek, földhányások voltak a Pap Rétje déli oldalán is, ezekről vallotta Vargha András, aki 1737 »előtt circiter 12 esztendővel szolgabíró uram Huszár István urammal itt járt. Akkor hallotta némedi Jobbágy Istvántul és Juhász Mátyás öreg emberektől, — kik török világban pásztorkodtak, — hogy pesti határ legyen, úgy a másikat is, mely a Duna felé esik, 65 lépésnyire tőle.«²⁰⁷) A pesti és gubacsi határnak török-kori viszonyaira és az ezekből folyó határkérdésekre Halász István vallomása vet szép fényt. »Nyiltan és bizonyosan tudja a tanu, hogy a gubacsi pusztának határa azon Duna-horgasáig tartott legyen és birattatott némediék által. ...Ő még Buda vétele előtt levő török világban Alsónémedin lakván, azon helység emlétetett gubacsi pusztát árendában bírta Vattay familiátul. Kihöz képest is a tanu a többi lakosokkal együtt, valamint Buda vétele előtt török ideiben s úgy az után is a Duna-horgasáig s onnan a sánc árokig és az után azon Sánc-ároknak Duna felől való részétül egész az országútjáig menő árokig — amelyet pestiek kuruc világ után az ő szemeláltára szántottak el — jártatták marhájakat, mint bizonyos gubacsi földön, minden legkisebb háborgatás nélkül bizonyos és minden kérdésen kívül való határoknak tartatván gubacsi és pesti föld között, azon fölül megnevezett jelekig. Tudja azonban és említi azt is, hogy az emlétet országútjáig tartott ároknak irányában az Dunaparton volt egy hanyatott határ, de mely tájon volt legyen, azt valóságosan nem tudhatja, hanem úgy emlékezik reá, mintha azon Dunára menő ároknak partján lett volna.«²⁰⁸) — Bizonytalanság a birtoklásban: ezt árulja el a tanuk vallomása, amelyekben, ha nem is találtuk meg a határok pontos leírását, sok érdekes és értékes adatot találtunk a török uralom utolsó esztendeinek életéhez. Ezek az évek azonban átvezettek bennünket egy új világ hajnalára.

* * *

Buda visszafoglalása a pesti határ életében nem sok változást okozott. Jelentős módosulás csak a birtoklási viszonyokban következett be, amennyiben eltűntek a török földesurak és helyüket most már minden vonatkozásban a magyar nagybirtokosok foglalták el. Cinkota felől a Beniczkyek, Gubacs és Szentlőrinc felől a Vattayak, a báró Szeleczkyek, majd pedig a Grassalkovichok vették birtokukba a pesti határ jelentős részét, helyesebben: legeltették és jártatták méneseiket és baromcsordáikat egy olyan földön, amely senkié sem volt. Igen jellemző erre Vargha Gergely pásztor ember esete, aki »Buda megvétele után szabadon legeltette marháit szentgyencsi, vecsei, kerekegyházi, gubacsi, szentlőrinci, keresztúri, csömöri, szentmihályi és palotai határokon« — tehát egy óriási kiterjedésű területen — »soha senki nem ellenezte, hacsak kárt nem tétetett marháival.«²⁰⁹) Volt olyan tanu is, aki »nem hallotta, hogy el lettek volna határozva a puszták.«²¹⁰) Legfeljebb egyes pásztoremberek emlékeztek arra, hogy hajdan itt-ott a pesti török tilalmazott réteket, pesti rácok vágtak követ és ültetett egy már kipusztult szőlőt. A határok kérdésében a XVII. század végén és a XVIII. század elején, mint szaktekintélyek, a dunakeszi Juhász János, a Vattay familia ispánja és ennek fia Juhász István uralkodtak a helyzeten. Rájuk hivatkozott a legtöbb tanu és az ő állításaik nem kismértékben befolyásolták a határ végleges megállapítását.

A pesti határ nagyrészen tehát tovább folyt a török világ pásztor-élete. Nagyon kevés volt a szántó és a szőlő, amit az újonnan települt német és magyar lakosok és az itt maradt rácok művelés alá vettek. Ehelyett a pesti lakosság jelentős hányada a pásztorgazdálkodást űzte, nemcsak saját városa legelőben meglehetősen szűkös területén, hanem a szomszédos földesurak pusztáin is. Természetesen a szomszédos pusztákat tulajdonosaiktól ki kellett bérelni. Az első ilyen bérleti szerződés, amely a székesfőváros levéltárában fennmaradt, Pesten 1695. április 24-én kelt és a következőket tartalmazza:

»Én Vattay János adom tudtára az kiknek illik ez levelemnek rendiben. Adtam esztendő árendában, esendő Szent György napig, nemes Pest városbeli uraiméknak őkegyelmeknek és alsónémedi uraiméknak őkegyelmeknek, a szentlőrinci, gubacsi, péderi pusztáimat, mely[ek] nemes Pest vármegyében vannak, 25 tallérokban. Fele fizetésre lesznek Pest városbeli uraimék, fele fizetésre pedig alsónémedi uraimék. Excepto az gubacsi szigetet és az széket az juhok számára. Azon juhoktól való jövedelem magamé lesz. Ha Isten éltes esztendő ez napra újabb convenciónk és végzésünk lesz. Azért az mi részünkről őkegyelmeket senki meg ne háborgassa az pusztákban, melyek nagyobb bizonyására adtam ezen cédulámat őkegyelmeknek.« Az árendáló levél utóiratában azt is megtaláljuk, hogy: »Erre az esztendőre mind az két részről contentáltak és percpiáltam is őkegyelmektől az huszonöt, id est 25 tallérokat.«²¹¹⁾

Az alsónémedi nemesek és a pesti polgárok tehát közösen bírták árendába a gubacsi, a szentlőrinci és a péteri (ma Soroksárpéteri) pusztákat. A szerződés következő évi megújítására nincs adatunk, de valószínű, hogy megújították. 1701. augusztus 6-án Vattay János és testvére István Lehner Mihály pestvárosi kamarástól ötvenkét és fél részes forintot és egy mázsa faggyút vettek át árenda fejében a fenti pusztákért.²¹²⁾ Ez utóbbi szerződésben első pillanatra feltűnik a bérösszegnek a megnövekedése az 1695. évi 25 tallérról 52 és fél rénes forintra és az egy mázsa faggyúra, amely összeget Pest városa egymaga fizetett. Legalább is némediekről egy szó sem esik a szerződésben. Valószínű, hogy ez is azon évek egyike volt, amikor a pestiek maguk bérelték a pusztákat.

A legközelebbi bérletről tanuskodó iratunk 1712. május 18-án kelt Pesten. »Mi alább subscribált személyek — Vattay János és Vattay István Szentlőrincnek, Gubacsnak, és Péderinek örökös urai, ebben az esztendőben árendáltuk ki ezen három pusztánkot nemes Pest városának ötven harmod fél rénes forintokban, az alsónémediekkal együtt, és egy mázsa faggyúban, mely árendapénzeket és faggyúval együtt leváltuk nemes Pest városától, őkegyelmektől.«²¹³⁾ 1713-ban, a május 21-én kelt árendálólevélben a szabad legeltetésért és a szénakaszálásért évi bér fejében nyolcvan rénes forint és két mázsa faggyú fizetésére kötelezték magukat a pestiek. Ha azonban a Vattayak faggyúban nem szűkölködnének, Pest városa a faggyú helyett mázsánként tíz rénes forintot fizet. A bérlet gyakorlása úgy történik, hogy ebben az évben, mint a következőkben is, az alsónémediek a pusztáknak a harmadát használják.²¹⁴⁾ A bérösszeg tehát, ha a két mázsa faggyú értékét pénzbe számítjuk át, évi száz forintot tett ki, aminek a harmadát a némediek fizették. Az 1714. május 16-án, 1715.

május 27-én, 1716. június 17-én, 1717. május 26-án és az 1720. június 18-án kelt árendálólevelek szerint is ugyanezt az összeget ugyanilyen feltételek mellett fizették a Vattayaknak.²¹⁵⁾ Hogy a bérleti szerződés 1719-ben is fennállott, bizonyítja a Vattayak Pest városához intézett, pilisi kúriájukon 1719. szeptember 24-én kelt levele, amelyben megköszönik a város értesítését, hogy a bérösszeg átvételre készen áll.²¹⁶⁾ A város, úgy látszik tehát, nem mindig volt pontos a fizetési határidő betartásában.

Látjuk tehát, hogy legalább *húsz éven át bérelték a pestiek a Vattayak pusztáit*. A Rákóczi-féle szabadságharc idejéből nincsenek árendáló levelek a birtokunkban, de valószínű, hogy ez alatt az idő alatt is, — ha a portyázó csapatoktól nem kellett tartani, — közösen járta a pusztákat a pesti és a némedi marha. Az egyik tanu »nem tudja, melyik esztendő lehetett az mikor pestiek nem árendálták. Emlékezik ugyan, hogy *egy esztendőben nem árendálták*, de marhájok mint magok földjökön, úgy járt némediek földjén»²¹⁷⁾

»Nádor-Fehérvárnak megvétele után egy nyáron pestiek említett pusztákat nem árendálták ... másoktól hallotta és tudja is, mivel akkor Pesten lakott» Cseszkó István.²¹⁸⁾

Ezek szerint tehát csak egy esztendeig tartott volna a bérlet szünetelése, bár ez gyakorlatilag nem jelentett változást. A pestiek kiterjedt pásztorgazdálkodása addig tartott, »még méltóságos báró Szeleczky uram önagysága kezeire nem estenek azon puszták.«²¹⁹⁾ Szeleczky Márton báró ugyanis 1724-ben hat esztendőre kibérelte a gubacsi, a szentlőrinci és a péteri pusztákat,²²⁰⁾ és így azok 1730-ig voltak a kezén.

Azt, hogy a bérleti szerződést a Vattayak komolyan vették, a következő eset igazolja. »Kuruc világ után második esztendőben az némedi lakosok nem akarták árendálni a gubacsi pusztát Vattay familiátul. Akkor Vattay uraimék a némediek juhait fölajtották Dunakeszire,« ahonnan azután kiváltották a juhokat.²²¹⁾ A juhok között, amelyek a Sánc-árkon alul legeltek »Vattay uram katonája« a némedi nemes Halász Márton juhait is elajtotta.²²²⁾

Erre az elajtásra Vargha Gergely tanuvallomásában találunk adatokat. Vargha Gergely »a Rákóczi kuruc háborúja előtt két esztendeig, utána pedig tíz esztendeig a pesti marhát őrzötte.«²²³⁾ tehát a legeltetők viszonyát kétségtelenül ismerte. »Amidőn a kuruc háború lecsendesedésének első esztendeiben a pestiek és alsónémediek mintegy fél esztendeig gubacsi és szentlőrinci pusztákat ki nem árendálták volna és egy alkalmatossággal bejövén a fátens, úgymint Pest városa pásztora, a Kontra házánál megállapodván, ahol most Szalay uram lakik. Által ellenében Tóth Mihály házánál lévén Vattay uraimék is szállva.« Vattay uraimék megtudván, hogy Vargha Gergely »azon háznál legyen, magokhoz hívták és tudakozták tüle, hogy a pesti és alsónémedi marhák járká-e a gubacsi és szentlőrinci pusztákat?« Vargha Gergely azt felelte, hogy: »szabadon és szélitiben járkák.« »És azután harmadnap múlva az alsónémedi három esztrengabeli juhokat elajtották Vattay uraimék Dunakeszire. A Nagydombon, vagyis a Nagydombon lévő hármashányáson, úgy a második Kerek-dombon alúl lévő Gyékényes-tó mellül, nemkülönbben másrendbéli alsónémedi juhokat is aznap-e vagy másnap a Sánc-árkán alul való laposrul, ahol

tudniillik hányás is látszik, elhajtották Dunakeszire és onnét kiváltották őket az alsónémediek. Kik pénzt adtak, kik juhokat.» »A juhok elhajtásáig« Vargha Gergely pesti pásztor a fenti határokon alúl »széltiben járt, de meghallván a némedi juhoknak elhajtását, azután nem mert ott járni a pesti marhával, hanem a Szőlőhegyen fölül a Rákos mellett terelgette a pesti marhát, valamég Vattay uraimékkal meg nem egyeztek a pusztáért. Meglévén pedig az egyezés egy hét folyása alatt a *pesti gazdák* kimentek a fatenshöz, megmondván neki, hogy már megvan az egyezés, azért lemehet mind szentlőrinci, mind gubacsi földre.«²²⁴⁾

Vattay uraimék tehát mintegy kikényszerítették a puszták bérlését a sok, legelőre való jószágot bíró pestiektől és némediektől.

Hasonló behajtás történt 1728-ban is, amikor »a pesti Csonka György juhait, — mintegy háromszázat — a Kerekhalom alól és a Büdös-tó mellől elhajtották volt Dunakeszire.«²²⁵⁾ Ennek az lehetett az oka, hogy a gubacsi és szentlőrinci pusztát ekkor már Szeleczy Márton bérelte a Vattayaktól, akinek emberei a bérlő érdekeit tartva szemük előtt, megakadályozták az idegen marha legeltetését.

Szeleczy Márton báró azonban maga is igen erélyesen tilalmazta a bérelt puszták fűvét és láttuk, hogy az ő tiltakozása eredményeként tekinthetjük a pesti határ jelekhez való rögzítését ezen a területen. Guttman János és Guttman Ferenc ócsai pásztoemberek »Szeleczy uram ideiben látták, hogy a határon alul valamely *rácok* marhájakat kieresztették, rajtok ment két Szeleczy uram katonája, jól megverték őket.« Hasonló esetek nem tarozhattak a ritkaságok közé, »mert több helységbelieket kihajtottak Gubacsról.«²²⁶⁾

Úgy látszik azonban, hogy nemcsak maga a város, hanem a nagyobb marhaállománnyal rendelkező egyes polgárok is kibérelték időnkint a gubacsi és a szentlőrinci pusztákat. Az említett Csonka Györgyön kívül még Ródl uramról is hallunk, akinek marhájával Horváth István járta a pusztákat.²²⁷⁾ A leghíresebb és úgylátszik leggazdagabb pesti marhatenyésztő polgár László Imre volt. Ennek a László Imrének volt a gulyása a tanuk egyik legértesebbike, Cseszkó István. László Imre »egy nyáron nem árendálván a gubacsi és szentlőrinci pusztákat«, megparancsolta Cseszkónak, »hogy a Sánc-árkon és a három határon alól ne menjen a Büdös-tó felé, mert elhajtják a juhokat.« Dunakeszi Juhász István »úgy, mint Vattay familiának ispánja« szintén így mutogatta a határokat.²²⁸⁾ Az egyes puszták határait László Imre is nagyon jól ismerte és többek közt Szuhay György tanunak is ő mutogatta meg azokat.²²⁹⁾ Híres barmos gazda volt a pesti Kontra János is, akire szintén sok tanu hivatkozott, mint a határok kiváló ismerője. A határismerő Vargha Gergely pásztoember is »kuruc világ után, midőn pestiek némediekkal árendálták gubacsi és szentlőrinci pusztákat, ...második esztendőben Pesten lakos Kontra Jánosnak göbölőse volt. Az után is pestieket szolgálta.«²³⁰⁾

Szeleczy előtt sokkal szabadabb világ volt a szentlőrinci pusztán és a pestiek szinte a magukénak tekintették azt. A szentlőrinci pusztának egyrészen pedig a legeltetésért járó fűbért is a város szedette. A pest Csonka Györgynek is sok marhája járt akkortájt a szentlőrinci pusztán ési a pestiek úgylátszik őt bízták meg a legelőbér beszédésével. Cseszkó Mihály

ugyanis »pesti Csonkának füzetett a maga marhájáért. Csonka György pedig a városnak adta azon pénzbeli füzetését. A Csonka marhája pedig szabadon járt mindenütt, mint egyik, mint másik pusztán.«²³¹⁾

A némediekkal való közös pusztabérlet egész a város faláig marha-legelővé tette a pesti határt. »Mikoron pestiek némediekkal gubacsi és szent-lőrinci pusztákat együtt árendában bírták, jó egyezségben valának egymással. Ha szinte némediek marhájok — kivált bogárázaskor — a pesti földre föl jött is, marhájokat pestiek bé nem hajtották, hacsak valami kárban nem mentek. Nem is szabtak egymás között határokat.«²³²⁾ Nagy egyetértés volt tehát a pestiek és a némediek között. »A pestiek marhájok akár meddig alá ment is, úgy némedi marha, ha a pesti Malom Révig, a pesti kapuig följött is, egymást nem bántották, nem kocódtak soha egymással.«²³³⁾ A pestieknek azonban idők folyamán egyre több szántóföldjük és kertjük lett a város falain kívül. Ezekben a legelésző baromcsordák néha-néha kárt tettek, azonban inkább a mezőt fájlalták a pestiek. »A pestiek panaszkodtanak, hogy *némedi juhászok* igen föl jártak és juhaikkal az mezőt igen megetették, *bor italnak kedviért*. Amint is az tanu — nemes Halász István — több némedi előljáró emberekkel megtiltotta, hogy annyira Pest felé ne járjanak, szomszédságban kárt ne tegyenek és egymás ellen becstelenséget ne cselekedjenek, mivel úgysis elég a mezejek.«²³⁴⁾

Ugyancsak nemes Halász István vallotta, hogy 1700. táján, amikor még Alsónémedin lakott, »a némedi, ócsai juhászok a bor ital kedviért igen föl szoktak volt járni a Duna horgasa felé és a mezőt el élték.«²³⁵⁾ Valószínű, hogy már ekkor volt itt egy csárda, ott talán, ahol a későbbi soroksári országúti határ csárda állott. Nem kis mértékben ez a csárda lehetett az oka, hogy »a Gubacson járó marha mindenkor ott a Duna horgasánál delett.«²³⁶⁾

Az itt delelő és legelő marha nem sok kárt tehetett a pesti határban, hiszen a Pap rétjén kívül csak igen kevés védett rész és szántó lehetett ezen a tájon. Az állatok behajtása a legkritikább esetben történt meg. Gelle János, úgy tudta, hogy »kuruc üdőben egyszer, hogy az pestiek némediek méneseiket behajtották volna, — de honnan és miért, nem tudja — azt vélték a pestiek, hogy ... (itt a tanuvalloásokban egy szó helye üresen van hagyva) ... emberek lovai. Ki is adták lovaikat. Az előtt pedig és utána való üdőkben soha egymás marháját nem hajtogatták.«²³⁷⁾ A némediek marhája tehát évtizedekig háborítatlanul járta a pesti határt, részben a gulyások, csikósok, juhászok boritála kedvéért, amit a pestszéli csárdákban kaptak, »kivált .... pedig víz kedviért ... a Fehér-tóig.«²³⁸⁾ A pesti határ ugyanis tele volt szikes tavakkal, amelyekben forró nyár derekán is állott a víz, amivel a jószág a szomját olthatta. A tócsák és zsombékos szikes laposok miatt azonban »a tájon nagy sarak voltanak« amiért a gulyás, juhász »a marhát közel nem merte eresztetni, mert sárban dőlték volna.«²³⁹⁾ Ezért csak nyár elejétől ihattak a szikesek vizéből. Forró nyarakon kiszáradtak a tavak és ilyenkor, ha Szent Mihály nap táján fölszabadult a mező, ősszel, akárcsak a török világban, Rákosra járt a pesti határ csaknem minden marhája itatóra.²⁴⁰⁾ Szeleczy bérlete idején azonban — valószínűleg a határsértések miatt — ez tilos volt. Maga Szeleczy tiltotta el ezt.²⁴¹⁾ Télen is néha lehajtották a marhát a Rákosra, ahol

azután meglékelték a jeget, hogy ihasson a jószág.²⁴²⁾ Mészáros Mihály »négy esztendeig csikóskodván Némedin, egyszer amidőn a Dunán nem itathatott a jég miatt, a Rákosra hajtotta itatni a ménest, arra a tájra ahol a keresztúri határok vannak.«²⁴³⁾ A Rákoson itatókat soha senki sem háborgatta és »úgy jártak, mint szentlőrinci valóságos határban.«²⁴⁴⁾ Pedig hát »mikor tilalmas vala a Rákos, csak pesti lakosoknak volt szabad ia rákosi hídnál göbolyókat itatni.«²⁴⁵⁾ Ügylátszik egyszer a némediek marháit is innen, a kőbánya mellől, hajtották be.²⁴⁶⁾

A környékbeli puszták ménesei, gulyái, nyájai Rákosra járása az állatállomány számával is összefüggésben állott. »Kuruc üdő előtt« több volt a marha és szabadon lejárt a Rákos vizére, »kuruc üdő után pedig még a marha el nem szaporodott, a gubacsi és szentlőrinci székeken ivott.«²⁴⁷⁾ Tatár Péternek pedig, aki »a kuruc világ után némedi csikós lévén, (mivel) elég víz volt a szentlőrinci pusztán, nem volt szüksége bémenni, itatni a Rákosra.«²⁴⁸⁾

Annak, amiért a pestiek a Rákos mentét Szent Mihály nap tájáig tilalmazták a barmok elől, ugyanaz volt az oka, mint a török idejében: a kaszálók és rétek védelme. A betelepült és visszamaradt pesti lakosság ugyanazokat a réteket vette birtokába, amelyeket annak idején a török is használt. Így kaszálták a Rákos mentét a Sashalomig, amelynek a tetején a XVIII. század első felében egy háromszögletű határkő állott.²⁴⁹⁾

Az üllői országút mentében már a töröknek is voltak tilalmazott rétei. Ezeket és a közeli legelőket 1686. után a pestiek is tilalmazták, különösen pedig a Rákóczi-féle szabadságharc lecsendesülése után. A legtöbb ellenkezésük az üllői országúton Szolnokról sőt szállító szekerekkel volt a városi csőszöknek. Szekeres Jánosék »egy alkalmatossággal, amidőn császár sóját hozott volna ...több kókai lakosokkal, azon határon alúl lévő lapon megeresztettek. A pesti csősz vagyis iberajter, el akarván ökreiket hajtani, úgymint pesti földről.« Megszólalt azonban Szekeres János: »nem engedjük — úgymond — elhajtani ökreinket, mivel ez nem pesti, hanem szentlőrinci föld. Arra szóra elment tőlük az iberajter és itt Pesten semmi háborgatások nem lett érte.«²⁵⁰⁾ Arról, hogy a derék iberajter igaza ellenére is nem tartotta-e tanácsosabbnak az egyszerű visszavonulást az ellenkező szekerek nagyobb számának láttára, nem szól a vallomás. Horváth István »kuruc háború után hatodik vagy hetedik esztendő mulva malomba jöven Alsónémediről, Nádastetőn fölül való dombon látván, hogy a sós szekerek megeresztettek, setétes lévén már az üdő, hogy lovai jobban megmaradjanak a többi lovakkal, ő is kieresztette a lovait. Azonban odaérkezvén a Pesthi Bálint névű csősz, az ő egyik lovát is elakarta hozni, — de semmit sem nevezett, hogy pesti vagy gubacsi határ legyen, — de kérésére megengedett, csak a késit és acélját vitte el, melyet másnap kiváltott. Kiváltásra való pénzt pedig kért Pesten Jáklin névű mészárosul, akinek midőn megbeszélte volna a pesti csősszel történt dolgát, felelt reá Jáklin mészáros: Miért adtál a beste lélek kura fiának valamit, mikor együtt bírjátok tik (t. i. némediek) is velük azon földet.«²⁵¹⁾ A pestiek ellenkezésének mégis csak meglett a maga hatása, mert a fuvarosok, »amidőn Szolnokból hoztak sőt mindenkoron azon (üllői-út melletti) Kerek-dombon alól, úgymint szentlőrinci határon bocsájtottak ki. Fölül nem mertek

kibocsájtani, minthogy pesti föld» volt.²⁵²⁾ Ezzel szemben Guttman Ferenc vallomásából az tűnik ki, hogy volt idő, amikor a pestiek nem bánták, ha idegen fuvarosok lovai és marhái legelték a határuk fűvét. Guttman »midőn föl s alá járt volna (a pesti határban) sokszor hallotta az öregektől kiáltani, mondván: Eressz ki már. Ahun az határ a dombon. Úgy 40—50 szekérbeli marhákat is kieresztetnek, úgy, mint pesti földön. Onnét mondja pesti földnek, hogy ott nem bántották (a jószágot), de egy határját sem tudja Gubacsnak és Pestnek.«²⁵³⁾ Nyilvánvaló tehát, hogy csak a rétek és szántások környékét tilalmazták a pestiek. Cseszko István pásztor embernek is mondta az öreg Juhász István, aki a török idejében is vidékünkön pásztorkodott, hogy »pesti emberektől ne félj.« Cseszko, »följebb is legeltette pesti földön juhait, soha senki sem bántotta.«²⁵⁴⁾

Ugyanígy birtokukba vették a pestiek a Duna horgasa melletti — egykor török által tilalmazott — a vármegye régi akasztófáján fölül való rétet is, amelyet a XVII. század végétől kezdve Pap Rétjének vagy Plébános Rétjének hívtak²⁵⁵⁾ és amelyet állandóan a pestiek, mint sajátjukat bírtak, a némediekkal való közös pusztabérlet idején és még Szeleczy idejében is.²⁵⁶⁾

Közvetlenül Buda megvétele után úgylátszik egy ideig nem kaszálták a rétet.²⁵⁷⁾ Mielőtt a pesti plébánosé lett volna »valami budai német úr számára kaszálták ezen rétet, de kitől árendálta« arra nem emlékezett nemes Halász István tanu uram.²⁵⁸⁾ Szuhai Gergely pesti polgár pedig azt is tudta, »hogy valamely budai német úr számára két nyáron kaszálták, ...azután mindétig pesti plébános uram kaszáltatta.«²⁵⁹⁾ Velecsán János pesti plébános saját szavai szerint a dunaparti, Gubacsal határos, szabad királyi Pest városi rétet élete végéig birtokolja.²⁶⁰⁾ A pesti plébános és talán a budai német úr előtt is a rétet, »melyet pesti plébános uram a város engedelmeiből kaszáltat, mindenkoron pesti uraimék tilalmazták és kaszálták.«²⁶¹⁾ »Pesti uraimék hordották el a fűvet róla, de boglyában nem rakták.«²⁶²⁾ Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy a várostól nagy távolságban fekvő réten bizonytalan lett volna bármit is ott hagyni. A rét egy részén — »amint mostan plébános uram gunyhólya vagyon« — és a tőle északra fekvő földeken »vetések volt pesti uraiméknak és generális Ebergényi uram őxelentiája regementje midőn itt feküdt, akkoron összegázolta.«²⁶³⁾

Ha a katonaságtól nem is tudták a pestiek a rétet megvédeni, a környékbeli pásztor, fuvaros és földműves emberektől itt is igyekeztek azt oltalmazni. Itt a soroksári országúton Szegedről szállították a sót a szeke-resek. Huszári Mihály is »Rákóczi Ferenc hadakozása után Szegedre járván sóért, amidőn a sóval oda érkeztek, ahol a Duna horgasa mondatik lenni és amely vízmosásos árok ottan bé mégyen a Dunába, ott eresztették ki mondván: ezen felül már a pesti föld és pedig alul gubacsi föld, azért itt eresztünk ki.«²⁶⁴⁾ Huszári Mihályéknak megvolt az okuk, hogy ne a pesti határban eresszék ki legelni és pihenni igavonó barmaikat, mert »azon mostani pesti plébános uram rétje irányában pestiek a láncát elvették, úgy több embereket is, melyeket ki költött váltani pestiektől a mező-bérért.«²⁶⁵⁾ »A pesti csőszök hét láncokat vették el és minden pár ökörtől két pénzt fizettek, annak utána úgy adták vissza láncukat, hogy — úgy mond — pesti határban mért eresztették ki.«²⁶⁶⁾ Cseszko Mihály fia is

»panaszkodott, hogy midőn sőt hozott volna Szegedrül, ...láncokat pestiek elvették és kiköletett váltani.«²⁶⁷⁾ A pesti plébános azután, amikor a kezeibe került a rét, körülárkoltatta.²⁶⁸⁾ A rét alsó (déli) végénél lévő árok azután egyúttal a pesti terület határa is volt és Szeleczy báró »sem merete azon rétnak alsó végénél lévő ároknál tovább marháját legeltetni.«²⁶⁹⁾ A Pap Rétjét tehát mindig pestiek bírták és a némediekkal való közös árendálásuk idején sem osztályként kapták.²⁷⁰⁾ Lakatos Mátyásnak »midőn méltóságos báró Szeleczy Márton uramnál, önegyságánál szolgált volna tizennégy esztendeig, — csikós volt öt esztendeig, gulyás pedig kilenc esztendeig, — mindégig parancsolta önegysága, hogy pesti plébános uram mostani rétyében marháját be ne bocsássa, mivel pesti föld, mert ha valamelyiket *megtalálnák lőni*, az árát ő rajta fogja megvenni.«²⁷¹⁾

Ugyanúgy Buda elfoglalása után is kaszálónak használták az Üllői- és Gyömrei-utak mellékén fekvő réteket, ahol szintén voltak szántóföldjeik. Ezt a területet mindenkor »pestiek bírták kuruc világ előtt. Szántották, vetették és kaszálták a szőlők aláig, innen is, túl is, a gyömrei-útig és a tarlókon pestiek marhájok szabadosan járt. Kuruc világban pedig pestiek kurucok végett nem bírhatták és mások sem szántották, sem pedig kaszálták.«²⁷²⁾ A kuruc világ után a pestiek ezen a területen lévő szántóik művelését továbbra is abbahagyták, de azután is szabadon élték a mezőket és kaszáltatták a réteket.²⁷³⁾

Valószínű azonban, hogy a pestiek mivel ugyanakkor árendálták a szentlőrinci pusztát, »úgy szánhatták, mint árendált földet.«²⁷⁴⁾ A pestieken kívül ugyanis a földesurak is tilalmazták ezeket a réteket. Annak, aki legeltetni akart ezen a területen, cédulát kellett váltania a földesúrtól. Azoktól akiknek cédulájuk nem volt, a mezőbért, — közel a kőbányai szőlőkhöz — ott a helyszínén szedték be. Ilyen pénzbeszedő volt a szentlőrinci pusztán Mikó Mihály tanu is.²⁷⁵⁾ »Szeleczy uram idejében« pedig Baczkó András szedte a legeltetésért járó pénzt a szentlőrinci pusztán.²⁷⁶⁾

* * *

A török világban hol pestinek, hol szentlőrincinek nevezett kőbánya a török világ elmúlása után egy ideig szintén senki földje volt. A régi rác szőlők a Török Istrázsa domb (a mai Újhegy) felett terültek el. Ezek művelése azonban abbamaradt, mert az újonnan betelepített pesti lakosság a zentai csata után a városhoz közelebb eső kőbánya közelében ültetett újból szőlőket.²⁷⁷⁾ »A kuruc világ előtt csak a kőbányán fölül, a hegytetőn voltak egynehány szőlők csinálva.«²⁷⁸⁾ »A Kőbánya körül a hegy oldalában sem dél, sem észak felül semmi szőlő nem volt kuruc háború előtt, hanem a hegy tetein, a régi ecseri úton fölül volt egynehány darab szőlő. Az ecseri úton alól marhajáró föld volt.«²⁷⁹⁾ Kozma János és Horváth István, akik »a kuruc háború előtt követ hordtak a kőbányából alsónémedire« látták, hogy »a kőbánya körül még akkor szőlők nem voltak, hanem irányában a kőbányának, a hegytetőn« azonkívül »a kőbányán alól is volt már két vagy három tábla szőlő, az ecseri régi úton fölül.«²⁸⁰⁾

Ilyen volt a helyzet a kuruc világban is. »A pesti szőlők ...a kuruc járásban a Kőbányán alul nem voltak, hanem oldalról látszott, hogy zöldellettek.«²⁸¹⁾

A kőbányai szőlők szaporítása a szatmári békekötés után következett be. »Az ecseri úton fölül kuruc járása előtt igen kevés szőlő volt, hanem az után esztendőnkint alább-alább építették.« Ott ahol 1737-ben már mindenütt pesti szőlők voltak, »annak előtte szőlők ott nem voltak, hanem tiszta, sima gyepp volt.«⁽²⁸²⁾ A szőlőterület állandó növelésével »kuruc üdö után « 1737-ig, tehát egy negyedszázad leforgása alatt, »már két útjukból nyomták ki a pestiek az ecserieket.« »A felső út kuruc üdö előtt a kőbányán felül volt. Azon úton alól volt ugyan egynehány szőlő, de nem sok és nem is igen messze azon úton alól. Onnét jódarabon más utat csaptak által (a réten) az ecseriek és azon úttól is kuruc világ után beültették (szőlővel) azon második útig (az egykori rétet). Azon második útból is kinyomódtak (az ecseriek) és (a pestiek) azon alól esztendőnkint mind tovább-tovább menvén a szőlőcsinálással, már a harmadik útjukhoz sem messze vannak szőlők.«⁽²⁸³⁾

A kőbányai szőlőket a pestiek »nem valamely úr engedelméből, hanem Pest városa engedelméből ültették.«⁽²⁸⁴⁾ Kucsor János pedig »Apczi István névű pesti öreg embertől — ki is Pest városában magyar iskola-mester lévén — hallotta egynéhányszor ezen szót: Öcsém! — Úgy mond. — Mi(vel) a pesti szőlők nem a pesti földön, vagyis határon vannak ültetve, hanem valamely pusztán, kit is ha örökös ura meg keres, a szőlőmtől annak köll fizetnem, vagyis adnom jövendőben a dézsmát.«⁽²⁸⁵⁾ Ügylátszik mind a két tanúnak igaza volt, mert a kőbánya *fölötti* hátságon mutogattak egy földhányást, mint Pest és Szentlőrinc közötti határt.

Az ecseri út mellett ugyanis szintén volt egy Kerek-halom, amely határhányás volt és amelyet Pest és Szentlőrinc közötti határnak tartottak. »Onnét igyenesen a pesti szőlők között, mostani (1737) Kőbányán fölül, Vác felé tartatott a szentlőrinci határ, az mint is emlékezik, hogy még akkor kezdvén csak a pesti szőlőket imitt-amott ültetni, valóságos hányott határ is volt azon a hely tájon, amely, hihető, a szőlőknek sokasága miatt annyi üdőtől fogva elkapáltatott.« Ez a határjel, vallotta tovább Vargha György »az szőlők között való úton észak felé tartván a szőlőhegy tetein az út mellett jobb kéz felül« feküdt, ahol »aminémő föld határ most is látszik — kinek fele el vagyon kapálva — nagyobbak ösmérte lenni és szentlőrinci határnak mutatták, s addig is tartatott másoktól is, ő is tartotta. A hányás pedig kettő volt egymás mellett és tetszetesek voltak és kuruc üdö után is eleget hevert rajtok, több pásztorokkal együtt, akkor még ott szőlő nem lévén.«⁽²⁸⁶⁾ Süpeky Andrásnak 1696-táján mutogatta a határokat Juhász János, híres pásztorember. Maga Süpeky András is »*tokaji veszedelem után és Rákóczi változása előtt*, az szőlők között lévő hányásokon eleget hevert, ahol is ott három hányás vala, most (1736.) pedig csak egyikének fele látszik. Azokon még fölül látott két hányást a keresztúri utak között lévő hányásig, kiket már elrontottak és szőlők vannak helyeiken.«⁽²⁸⁷⁾ Poroszkza Tamás, akinek maguk Vattay János és István mondták, hogy a kőbánya az ő szentlőrinci pusztájukon van, »tudja bizonyosan, hogy minek előtte ott szőlőket csináltak volna,« megvoltak azok a határhányások. »Két országos nagy hányást tud és látott ott lenni és az helyén most egy gunyhó vagyon.«⁽²⁸⁸⁾

Nagyon érdekes és igaz képet ad a szőlők műveltetésén kívül a határok felőli vélekedésről Szekeres János vallomása, aki elmondta, »hogy

amidőn *pesti szőlőkben járt volna kapálni másokkal együtt*, kérdés támadott közöttük, ezek a pesti szőlők messzi mennek-e alá, valyon mind a pesti határban vannak-e? Akkor hallotta némelyektől, hogy nem mind a pesti határban vannak, sőt a kőbánya is szentlőrinci határba esik.⁽²⁸⁹⁾ A tény azonban az volt, hogy »miolta Isten Budát kereszténység kezibe adta, mindenkoron pestiek bírták a kőbányát a körülötte lévő szőlőkkel együtt.«⁽²⁹⁰⁾

Magát a kőbányát, ahol a követ fejtették, Buda elfoglalása után talán még fokozottabb mértékben vették használatba, mint a török uralom utolsó éveiben. A pestieken kívül különösen az alsónémediek fejtették benne a követ. A pestiek természetesen mint pesti, az alsónémediek, mint szentlőrinci kőbányából vágták a követ. Süpeky András vallotta, hogy »amidőn pásztorkodott volna ugyan gubacsi és szentlőrinci földön, akkor hordották némediek az templomok követ (1700 táján). Némely szekerek eltörvén a gubacsi székes körül, segített nekik. Akkor is közönségesen hallotta tőlük, hogy *Szent Lőrincről hordják a követ*.«⁽²⁹¹⁾ Szuhai György viszont »egyébként soha sem hallotta nevezni, hanem pesti kőbányának. Elég embereket is kérdezett amidőn követ hordottanak, honnan viszitek a követ? Azon emberek is feleletet adnának, hogy pesti kőbányából.«⁽²⁹²⁾ A templomukon kívül más célra is hordtak követ a némediek a kőbányából. Nemes Tóth András, aki Némedin lakott, némedi pincéjének építéséhez 1701-ben hordatott követ Vattayék engedelméből, akiktől vette a követ. »Ugyanaz Némedi falu pincéjét is ottan vett kőből építették. Azok is Vattay uraméktól vették.«⁽²⁹³⁾

A kőbánya üregei, ahonnan a követ kifejtették, már a török világban is pásztor emberek búvóhelyei voltak. A török kiűzése után — és bizonyára előtte is — pásztorokon kívül bujdosó katonák is meghúzódtak bennük. »Katonák léteiben is és bujdosásokban sokszor benne napoltak azon kőbányában,« amelyet a bujdosók közül való Szabó György »egész katona-ságtul hallotta mondani szentlőrinci kőbányának.«⁽²⁹⁴⁾ A kuruc világ idején a kalandozó kuruc csapatok leshelye és búvóhelye volt a kőbánya. Gall János tanut is »a kuruc üdőben Alsónémedin megfogták a kurucok és a kőbányába vitték éjtszakának idein, ahonnét másnap reggel elbocsátották.«⁽²⁹⁵⁾ De a kuruc világ is, a kóbor katonaélet is elmúlt, mint ahogy minden elmúlik ezen a földön és a kőbányának a környékét lassan ellepték a zöldelő pesti szőlők.

* * *

Az életjelenségek és megnyilvánulások némileg más színezetű formáit találjuk a pesti határ északi részein, a palotai és a káposztásmegyeri határon. Itt is történtek módosítások a pestiek javára az 1695-ben, majd 1703-ban megállapított határokon. Egy későbbi határkiigazításról Huszár István pestmegyei alispán 1756-ban a következőket vallotta: »... Minek utána circa annum 1748. az mennyire reflectálja magát, nemes szabad királyi Pest városa tanácsának és palotai uraságnak requisitójokra az tekintetes nemes vármegyétül Kostyán Imre szolgabíró és Horváth Ferenc akkoron esküdt uraimékkal Pest városa és megyeri, palotai földek között lévő határoknak rész szerint megújítására, rész szerint az mennyiben az régi határok egymástul távol valának, egyenes leneázaton, újaknak

is fölhányattatására kiküldettek volna, jól tudja, hogy több új határok között az Duna partján is egy új határhányást le tétettek a parsok, melynek helyén annak előtte határ ugyan nem vala és azon határt azon okbul helyeztették, hogy ámbár az kérdésben lévő szigetnek (azaz az Újpesti-szigetnek) Pest városát illető alsó részét bizonyos kivágatott ösvény különböztette a palotai uraságot illető, szigetnek felső részétől. Hogy mindazonáltal annyival is inkább bizonyosabban tudják mindkét részről az különböztető határt, a végre az megírt határ hányattatott és azon szerint hagyattatott az szigetnek fölső része az palotai uraság részére azon alkalmazossággal. Ezzel a határmegállapítással kapcsolatban igen érdekes és jellemző a határjárások sokszor csaknem tetszőleges voltára, hogy maga a határjáró alispán sem tudta, hogy »annak előtte hogyan s mennyire bírták az kérdésben lévő szigetet mindkét részről, s meddig tartatott.«²⁹⁶⁾

A pestiek ezzel a határkiigazítással csaknem teljes egészében birtokukba vették az Újpesti-szigetet, vagy mint akkor a XVIII. század derekán nevezték, a Fás- vagy Varjas-szigetet,²⁹⁷⁾ amely azonos az 1695. évi határjárásban szereplő Csigás- vagy Sabán-szigettel.²⁹⁸⁾ Birtokukba került azonban az akkortájt épült váci-úti vendégfogadótól északra elterülő agyagos gödrök területe is. »...Emlétett vendégfogadó fölső oldala töviben az parton lévő kőhatártul fogvást az Nádas tónak alsó szélén lévő hármass határokig rendel meglátott új határok régenten, úgymint török világban s utána nem valának s hajdant nem is a szerint tartatott Palotai helysígnek határjai, hanem az Nádas-tótul ment egyenesen az Kis-Mály névű rét mellett az Száraz-Rákosra, onnant pedig egyenesen bé az Dunára, az följobb nevezett pesti vendégfogadón alól.«²⁹⁹⁾

A pesti határ északabbra tolásának gazdasági okai is voltak. A dunai szigeten tűzifa, vessző, a vendégfogadón felül pedig edények készítésére alkalmas agyag volt található.

Tisztázni kellett tehát, hogy »a Duna szigetnek felső részét, bizonyos tapoly fáig — minek előtte az Duna partján most fön álló határ hányattatott volna — mindenkor palotaiak élték, — vesszeit, s fáját (vágták) és szabadosan hordották, — mint Káposztásmegyerhez tartozandó szigetet és földet.«³⁰⁰⁾

A 74 éves Gubrányi János, gróf Zichy Miklós óbudai jobbágya a »káposztásmegyeri Szemesi névű tanyát mind azon üdőben, amidőn még néhai tekintetes Ujfalusi László uram birodalma előtt Palotát, Káposztásmegyert az tekintetes nemes kamara bírta, mind annak utánna, amidőn titulált tekintetes Ujfalusi úr kezére szállott, következőképen majd közeli ötven esztendőig árendában bírta, mely tanyán halászatban töltvén az esztendőnek nagyobb részét, látta, számtalanul is tapasztalta, hogy palotaiak az kérdésben lévő Fás-szigetnek fölső részét bizonyos topoly avagy jegenye fáig mely fa az nevezett pesti vendégfogadó fölső oldala tövében lévő kőhatárnak erányában vala — szabadosan bírták, nyárban csónokon, télben pedig jégen szekeresen hordván vesszeit s fácskáját és maga is az tanu palotai ispány engedelmebül halásztanyájára hordott szabadosan tüzelőt mind addig, méglen pestiek jágert nem állítottak az szigetben és magokénak nem tulajdonították az egész szigetet.«³⁰¹⁾ Ugyancsak így, szabadosan hordották a fát és a vesszőt a többi halászok is, Tartsi Mihály, Juhász Mátyás

és mások.³⁰²) Nem emlékeztek, »hogy pestiek azon időben, azon felső részét ellenkezték volna, sőt — Juhász Mátyás — hite szerint vallja, hogy egy alkalmatossággal csónokján fáért menvén az kérdésben lévő szigetnek felső részében, pesti német embereket s asszonyokat talált, az kik is észrevévén a tanut megyeri tanyán lévő halásznak lenni, mind elszaladtak az szigetnek alsó részébe, ott hagyván vágott vesszejüket.«³⁰³) Cselőtei István »önön szemeivel látta, midőn palotaiak« a szigetnek felső részének »hordották fáját s vesszeit vágták.« Emlékezett arra is jól, »hogy némely palotai gazdák azon vesszőből udvarokat békerítették.«³⁰⁴) Váczi Mihály pedig szintén »önön szemeivel látta, amidőn ennek előtte mintegy húsz esztendőkel (tehát 1736. táján) *palotai lakosok az kérdésben lévő szigetnek felső részét minden háborgatás nélkül levágták, nemcsak egy versben, hanem többször is.* Azért onnan tudja, hogy most kérdésben lévő szigetnek felső részét palotaiak, mint megyeri földet, békességesen bírtak, mint megyeri földhöz tartozandót.«³⁰⁵)

Ugyanígy »békességesen bírták« a megyeri földet a palotaiak »az nevezett vendégfogadónak felső oldala töviben lévő kőhatárnak irányában, az új határon alól mintegy kilencven lépéssel, ahonnan az pesti és óbudai fazekasok fazéknak való földet az palotai uraságtól bérteni szoktak.«³⁰⁶) Az említett Gubrányi János azt vallotta, hogy »az megtetsző (azaz látszatos) gödrökből halász hajóján óbudai fazekasok számára, Mátyás (János) névű palotai ispány engedelméből bizonyos fizetés mellett földet hordott.«³⁰⁷) Tartsi Mihály »látta, midőn fazekasok az hajókra fazéknak való földet hordottak és hallotta azt is, hogy palotaiaknak fizettek volna azon földért.«³⁰⁸) Váczi Mihály édesatyja pedig kocsin hordott földet a pesti fazekasoknak.³⁰⁹)

Az Újpesti-szigettel kapcsolatos határügyi kérdések tisztázása során főleg halász embereket hallgattak ki. Ekkor, a XVIII. század derekán híres halászhely volt a káposztásmegyeri Szemesi halásztanya. Híres halázmester volt itt az óbudai Császár András, akit Tartsi Mihály harminc, Juhász Mátyás pedig 1720. tájától számítva nyolc esztendeig szolgáltak, mint halász-legények.³¹⁰) Ezen a Szemesi halásztanyán komáromi halász-legények és mesterek is állomásoztak. Bakó Mihály »maga is komáromi halászsokkal, nevezett Szénás Pap Mihállyal az megyeri Szemesi tanyán« halászott.³¹¹) Lőrík János pedig »ennek előtte mintegy húsz esztendőekkel (1737. táján) ... komáromi Tóth Ferenc névű halázmestert leginyül három esztendeig« szolgált »az megyeri szemesi tanyát halászáván.«³¹²) Komárom híres hajósai és halásza tehát a pesti határ életében is szerepet játszottak.

* * *

A pesti határ életének rajzához hozzátartozik az itt szereplő emberek élete folyása is. Itt elsősorban nem a földesurakra, a Vattayakra, a Beniczkyekre, Szeleczyekre, Grassalkovichokra gondolunk, hanem azokra az egyszerű emberekre akik vallomásaikkal tanuskodtak a kiszikkadt puszták földjének hovatarozandóságáról. Ezek legtöbbje, amikor a vallomást tette, már öreg ember volt és szavaikkal egy egyszerű élet nagy problémái csendülnek ki. Az ő életük vet fényt a török utáni évtizedek népmozgalmaira és ezért nem érdektelen, ha foglalkozunk velük.

A sokat említett *Cseszkó István* 1737-ben 61 éves volt. »Buda vétele után Szent Lászlón lakott s ott is született e világra« 1676-ban. »Palotán két esztendeig szolgált Tömösvárnak megvétele előtt. Azután négy esztendő után megint visszament Szent Lászlóra, minthogy cselédje ugyan Szent Lászlón mindenkoron lakott saját házában, maga pedig szolgált Kőrösön egy nyáron, Kókán három nyáron, Dányon egy nyáron, most pedig (1737.) Kunszentmiklóson.«³¹³) *Tatár Péter* 1737-ben 60 éves volt »Buda vétele után Tatában lakott vagy tíz esztendeig, azután Kecskemétre szakadott, ott is vagy öt esztendeig tartózkodott, onnan Kunszentmiklóásra ment, holott is három esztendeig csikóskodott, azután Monoron megházasodott s úgy ment Némedire s azóta Némedin lakik.«³¹⁴) *Poroszká Tamás* 1737-ben 60 éves volt és szintén »Buda vétele után Tatában lakott 10 esztendeig. Onnan Palotára jött, holottis csak fél esztendeig lakott. Palotáról Zsámbokra ment és ott tizenhat esztendeig juhászokodott. Ugyanott kétesztendőig magát letévén, saját házában lakott. Zsámbokrul Szadára ment, aholis mintegy tizennégy esztendeje, hogy lakik.«³¹⁵) *Pesthi János* szintén hatvan éves volt és ugyancsak »Buda vétele után Tatában lakott vagy három esztendeig. Onnan Mocsára ment, holottis öt esztendeig szolgált. Azután ott megházasodván, mind összeszámlálván az esztendőket, (ott) lakott huszonöt esztendőig és néhai méltóságos Dvornikovics uram önagysága akkori váci püspök hozatta alá Némedire, mivel ott született a világra. Azóta Némedin lakik.«³¹⁶) Ugyancsak Tatáról került vidékünkre az 1737-ben 45 éves *Somodi Ferenc* is, aki »Tatában született e világra és emlékezetitül fogva Némedin lakik.«³¹⁷)

Hosszú utakat tett meg még Kerekes Mihály és Süpeky András is, amíg végleg letelepedett. *Kerekes Mihály* 1737-ben hetvenöt éves volt és »Budát mihelyt megvették a keresztények, mindjárt Pesten lakott három esztendeig. Midőn pedig alább ment öfelsege tábora, Vidinben hét esztendeig lakott, onnan kivervén a török a kereszténységet, följöött Csabára, azóta ott lakik.«³¹⁸) *Süpeky András* 57 éves volt és »mikor Budát megvették Becskotán lakott,« onnan pedig »Nosztejra jött, holottis nyolc vagy kilenc esztendeig lakott, onnan Tarcsára jött és több negyven esztendeinél, hogy Tarcsán lakik.«³¹⁹)

A kuruc világ zavaros napjaira vetnek világot a következő tanuk életútjai. *Huszári Mihály* 1737-ben Zsámbokon lakott, hatvanhét éves volt. »Buda vétele után Trencsén vármegyében, Bela nevű helységben lakott és mintegy harminc esztendő korában jött alá Pestre és itt három esztendeig lakott. Mikor a kuruc föltámadott Hévízre ment, ott is három esztendeig juhászokodott. Onnan Szentlászlóra, ott is lakott circiter huszonhárom esztendeig. Turán egy nyáron lakott, azután pedig kilenc esztendeje elmult,« hogy Zsámbokon lakik.³²⁰)

Alsónémedi kuruc alatti pusztulására vet világot *Nagy András* hetvenötéves némedi ember vallomása. »Buda vétele után Kecskeméten szolgált két esztendeig. Azután Némedire ment és kuruc világban midőn elmentenek Némediről, három esztendeig odabujdosott. Azután visszajött Némedire. Azóta ott lakik.«³²¹) Mégjobban üldözte azonban a sors *Halász István* nemes embert, aki 1737-ben hetvenhatéves volt. »Buda vétele után Komáromban lakott vagy három esztendeig. Komárombul

Kecskemétre ment. Ott hat esztendeig lakott. Onnan Némedire ment; aholis még a kuruc el nem kergette és a falut el nem hajtotta lakott és kuruc világban Sáriban lappangott, hol az ócsai erdőben, hol együtt hol másított, csaknem két esztendeig és Kecskeméten mintegy egy esztendeig lakott. Onnan megint visszament Sáriba. Bujdosása után Ráckeviden szaladott Rabatin előtt, aholis tizenhét esztendeig lakott, ahonnan Dabasra ment. Most is ott lakik tizennégy esztendőttől fogva.³²²⁾ A pesti határt onnan ismerte, hogy »számtalanul járta gubacsi és szentlőrinci pusztákat, *maga marháit* megnézni, mindaddig, valamég a kuruc el nem hajtotta Némediről az embereket.«³²²⁾ Gelle János is »Buda megvétele után tíz esztendeig Komáromban lakott, onnan *hazament* Némedire és méglen el nem szaladtanak a kuruc előtt, Némedin lakott. Szaladáskor pedig Sáriba ment, holottis vagy két esztendeig lakott. Sáribul visszamenvén Némedire, azóta ott lakik.«³²³⁾ Némedi Buda ostromakor lakatlan volt és csak Buda bevétele után szállották meg ismét.³²⁴⁾

Buda ostroma előtt tehát a környékbeli magyar lakosság elmenekült a régi királyi Magyarország területére. Így futottak Komáromba az alsónémedi nemes Halász István és a jobbágy Gelle János is, aki utóbb a váci püspök jobbágya lett. Tatán talált menedéket az alsónémedi Pesthi János és valószínűleg a némediek és többi falusiak nagyrésze is.

A legrégebb pesti lakosok közé tartozott az a Szabó Gergely, aki »Buda vételekor hét esztendő volt és Pesten lakott mintegy tizennégy esztendő koráig. Azután katonák közé ment és hol egy, hol két esztendőben egyszer hazajött Pestre. Bizonyos esztendőket előszámolni, hol meddig bujdosott, nem emlékezhetik. Olaszországban is volt Pál Deák regementjében. Kurucok elfogván, közibük állott. Az megbékélés után visszajött Pestre. Azóta itt tartózkodik.«³²⁵⁾ Vallomása tehát a régi katonaéletnek adja rajzát. 1737-ben, amikor a vallomását tette, megyei hajdú, miles comitatensis, volt.³²⁶⁾

A pesti határt járó jobbágyság szabados életére vet világot Nagy Mihály és Vargha András tanuvallomása. Nagy Mihály »Buda megvétele után Csabán lakott. Kuruc világban imitt-amott, ide s tova bujdosván, Gyöngyös körül Tarjában, Sólomoson és Orosziban. Gubacsi és szentlőrinci pusztákat elégszer járta, *lőháton vadászván*, hat esztendőttől fogva.³²⁷⁾ Vargha András »Buda vétele után mindjárt Pesten lakott nyolc esztendeig. Azután Csabára ment lakni, mivel *azelőtt* is ott lakott. Most is ott lakik. Gubacsi és szentlőrinci pusztákat *vadászván*, elégszer járta mintegy negyven esztendőnek előtte.«³²⁸⁾ A jobbágyoknak máskülönben tilos volt a vadászás és ezért érdekesek ezek az adatok. Ez a Vargha András különben mielőtt pásztor lett volna, Pesten laktában, 1692. táján sziget-szentmiklósi Szép János nevű halászgazdánál halászgégy volt.³²⁹⁾

* * *

A régi magyarsággal elmondott vallomásokból élénk táruló kép az életformák sivárságát tükrözi vissza. Olyan volt itt az élet, mint maga a határ. Kietlen, tikkadt, műveletlen. A homokos, szikes pusztákat baromcsordák járták és azok az emberek, akik ezeket a csordákat tartották és legeltették, csak a hétköznapi, mindennapi élet szemszögéből nézték a

világot. Néha azonban lelkük mélyén megcsendültek egy mélyebb, emberibb élet érzései is: a magyar mult és a keresztény lelkiközösség vérükbe itatott reminiszcenciái.

A nyugati hegyek sziluettjének kékségében fehér mecsetek karcsú minaretjei törtek fel az égnek és itt a pesti részeken, a Duna partján, romladozó pusztatemplomok komor, időtől és hajdani tűzvészektől barnult falai a jelent és a multat állították szembe egymással.

A török világban a Rákos partján szántó cinkotaiak, — akárcsak Kisfaludy Károly rákosi szántója másfél száz év múlva, — a jelen sivárságainak enyhítésére a multban keresnek vigaszt és enyhülést. Cinkotán ott élt az egyszerű jobbágyok körében Mátyás király egykori határjáratának emléke. És a régi monda valósággá vált. Fönn, a magas Budán, évszázados por- és piszokréteg alól kiásták a régi igazságos levelet és annak alapján tisztázták a vitás kérdéseket. Nagy híre is ment a levélnek. Szinte a fél vármegye összegyűlt csodájára, amikor megjárták vele a pesti határt. A »régi királyok« oltalmazó keze széttárta a védelem palástját egykori jobbágyaik késő utódai felett.

A törökök zsarnoki uralma a környékbeli magyar lakosság körében a közös mult emléken kívül a keresztényi összetartás érzését is, minden különösebb, meglehetősen akadályozott pasztorizáció ellenére is szépen kifejlesztette és ébren tartotta. Nagyon jellemző erre a kecskeméti templom építésének ügye, amikor a környék anyagilag és munkával agyonnyomorgatott lakossága önként, jószívéből hordotta a követ falutól faluig, Kecskemétre. A kor máskülönben nem kedvezett a vallásos életnek és az egyházi intellektüelleknek. A prédikátor fia jobbágysorba süllyedt és csak a pesti város lakó ráccok papja és egyháza élte a maga, török alatt is virágzónak mondható életét.

Budának keresztény kézre kerülése hosszú ideig nem sokat változtatott a határ életén. A meginduló pesti élet egy alföldi magyar város életformáit kezdte felvenni. Az ily irányú fejlődést, a magyarosodással együtt a Rákóczi-féle kuruc háború akadályozta meg, amely kétségtelenül a városi német lakosság magas pártoltatásának egyik előmozdítója volt. A kuruc világ különben a környékbeli magyar lakosság körében is megoszlásra vezetett és határozott kurucellenes magatartásra kényszerítette a falusiakat. A kuruc felkelés elmúltával új, lassú, de egyre gyorsulóbb ütemű fejlődés előtt állott a város. A XVIII. század közepén egyre több területet fognak eke alá és már nem írhatta volna Eszterházy Pál nádor a pestiek-ről, amint azt 1692-ben Söjtér Ferencnek írt utasításában tette, amikor azok a portiót vonakodtak megfizetni, hogy »vagyon mind budai, mind pesti városbélieknek marhájok, akiket, tугуuk, mindenkor nem tartják az városban, amidőn kihajtják ...annyi eső marhájokat, amennyire az reájok vetett portiók quantuma extendáltatik, hajtassa el kegyelmed és adgya el...«³⁰ A XVIII. század közepén a magyar barokk kor hatása alatt kezdetét vette a nagyarányú városfejlődés, az állattenyésztés visszaesése, a kereskedelem és az ipar fellendülése. Széchenyi Istvánnak azonban még mindig kellett küzdenie a pesti por és sár ellen, hogy az végre a XIX. század második felében a régi pusztá minden emlékével együtt örökre eltűnjön.

BELITZKY JÁNOS

¹⁾ Budapest székesfőváros levéltára. Pesti iratok : Missiles a. a. 1465—1466. sz. Forrásaim, amelyekre az alábbiakban támaszkodom, csaknem kivétel nélkül mind a székesfővárosi levéltárban a pestvárosi iratok között találhatók föl és ezért, ahol idézéseim során egyéb lelőhelyet nem jelölök meg, az iratok jelzete erre a levéltárra vonatkozik. (Intimata, Perirat, Iratok.)

²⁾ Intimata a. a. 3012. A sok vitára alkalmat adó rész így szól: ... una meta post transitum fluvii Rákos, prope ad eundem fluvium reperta, renovata exstitit cum erectione alterius novae metae ad distinctionem metarum civitatis, et praedii Keresztúr; reliquae vero siquidem versus praedium Czinkota eadem metam, prouti et versus praedium Szent-Lőrincz tendentes, quae pari modo sub titulo concurrentium civitatis praedii Keresztur metarum renovari debuissent, dominorum Czinkota, et Szent-Lőrincz praediorum terrestrium interposita contradictio, et protestatio renovationem earundem impedivisset, ea in parte renovatio illarum ad proxime affuturum commodius tempus rejecta exstitit.

³⁾ Pesti tanácsülési jegyzőkönyv: 1703 május 9.

⁴⁾ Intimata a. a. 3012. Az 1756. évi tanukihallgatási jegyzőkönyv 3. kérdőpontja, valamint Cselőtei Mihály és Lőrök János tanuvallomásai. 2., 9. és 11. lapok.

⁵⁾ Salamon Ferenc. Pest város történetéből. Századok, 1875. 533—546. 11.

⁶⁾ Bertrandon de la Brocquiere megállapításaira lásd: Marczinkó Ferenc: Bertrandon de la Brocquiere utazása Magyarországon át művelődéstörténeti szempontból. Budapest, 1909. 14, 27—29. 11.

⁷⁾ Gárdonyi Albert. A ferencvárosi pusztatemplom. Tanulmányok Budapest multjából. I. 1932. 50—60. lk.

⁸⁾ Szekfű Gyula. Magyar Történet, V. 5—13. lk.

⁹⁾ Gyöpös Balázs, Hajdu János és Koncz Albert tanuvallomásai, 1721. 493., 494. 11. Ezek és a következő tanuvallomások főleg egy 1738-ban készült több-száz oldalas periratban foglalnak helyet. Ez a perirat az 1738-ig felmerült legtöbb tanukihallgatás jegyzőkönyvét tarka változatban tartalmazza. A könnyebb eligazodás kedvéért a következőkben, ha tanuk neve elé nincs kiírva, hogy vallomásuk hol található, akkor azt mindig ebből a perirattól közöljük, a vallatás évét és a vallomás helyét (oldalszám) jelezve. A perirat jelzete: kéziratos könyvek: 18. sz.

¹⁰⁾ Somodi György tv. (tanuvallomása). 1737. 390. 1.

¹¹⁾ Budapest székesfőváros történetére vonatkozó oklevélmásolatok a székesfővárosi levéltárban. Az irat eredetije található a jászói konvent hiteles helyi levéltárában őrzött protocollum antiquum (A) 23. lapján. Ezen 1480-ban kelt oklevél szerint Szent László a Rákos-patak torkolata táján feküdt. Erre az oklevélre, valamint az alább tárgyalandó iratokra is dr. Gárdonyi Albert ny. szföv. főlevéltárnok úr volt szíves a figyelmemet felhívni és útbaigazításaival ellátni, amiért is neki ezúton is hálás köszönetemet tolmácsolom.

¹²⁾ A mai nyugati pályaudvar vidékén feküdt. V. ö. Divald Kornél: Budapest művészete a török hódoltság előtt. Budapest, é. n. 31. l. térképével.

¹³⁾ A mai Boráros-tér környékén feküdt. V. ö. Gárdonyi Albert idézett cikkével.

¹⁴⁾ A mai Kőbányán keresendő. Dr. Gárdonyi Albert szíves szóbeli közlése.

¹⁵⁾ Dobos Pál, Dussa András, Hanvas Mihály, Kele András, Kerekes Mihály, Koncz István, Pap Mihály, Répás György, Szabó György, Szibek Márton, Szömök Mihály tanuk vallomása, 1721: 490., 494., 495., 497., 498., lk.

¹⁶⁾ Balassa Mihály, Bodor Péter, Czövek János, Horváth István, Juhász István, Somodi György, Tóth István (alias Mártony) és egy másik Tóth István vallomása, 1722: 460., 464., 465. lk. — Dudás András vallomása: Iratok, 1723. 42. 1. Ez az utóbbi jelzet (Iratok) azokra, a fenti periratban nem foglalt, évszám szerint csoportosított tanuvallomási és egyéb iratokra vonatkoznak, amelyek Intimata a. a. 1465. jelzet alatt találhatók. Az oldalszám mindig az illető évi iratfüzetre vonatkozik.

¹⁷⁾ Tóth István (alias Mártony) tv. (= tanuvallomása). Iratok: 1723. 42. 1.

¹⁸⁾ Oroszy András tv. Iratok: 1723. 44. 1.

¹⁹⁾ Csánky György, Gyöpös Balázs, Hajdu János, Juhász Pál, Koncz Albert, Pap János tv. 1721: 490—494., 497. lk. és a 3. kérdőpont 489—490. lk. — Peszeky

István, Zsembery Mihály tv. 1720. 111—112., 117. lk. — Molnár István, Nagy Bálint, Piroth András tv. Iratok: 1721. 4., 5. lk. — Oroszy András tv. Iratok, 1723. 44. l.

²⁰⁾ Szabó Pál tv. Iratok, 1723. 20. l. — 10. Kérdőpont, Iratok, 1721. 3. l.

²¹⁾ Tóth István (alias Mártony) tv. 1722. 465. l.

²²⁾ Czövek János tv. 1722. 464. l.

²³⁾ Dinnyés András tv. Iratok: 1723. 39. l.

²⁴⁾ Lédeczy Márton tv. Iratok: 1721. 6. l.

²⁵⁾ Kele György tv. 1721. 495. l.

²⁶⁾ Magyar András tv. 1721. 492. l.

²⁷⁾ Kovács János tv. 1721. 495—496. lk.

²⁸⁾ Rácz Márton tv. 1702. 460. l.

²⁹⁾ Varga András tv. Iratok; 1723. 36—37. lk.

³⁰⁾ Pap János tv. Iratok: 1723. 23. l.

³¹⁾ Nyuka István tv. 1721. 7. l.

³²⁾ Győry István tv. 1721. 491. l.

³³⁾ Bíró András, Csánky György, Dinnyés András, Dinnyés István, Görgé, János, Gyulai István, Juhász Pál, Illés András, Koncz Albert, Kovács Györgyi Kovács István, Magyar András, Molnár István, Nagy Bálint, Piroth András, Putyicz András, Szádony Jakab, Vonnák György, Zadó Jakab tv. 1721. 491—497. lk. és a 3. kérdőpont, 489—490. lk. Iratok: 1721. 4—5. lk., 1723. 17., 39. lk.

³⁴⁾ Szabó Pál tv. 1721. 493. l.

³⁵⁾ Pálincás István tv. 1721. 498. l.

³⁶⁾ Bollók Pál tv. 1721. 498. l.

³⁷⁾ Csapó Gergely tv. 1720. 115. l., Oroszy András tv. 1721. 491. l.

³⁸⁾ Kaláz Mihály tv. 1720. 118. l.

³⁹⁾ Csapó János tv. 1720. 116. l.

⁴⁰⁾ Pap János tv. 1721. 490—491. lk.

⁴¹⁾ Tóth István tv. 1722. 470—471. lk.

⁴²⁾ Hontra György tv. 1696. 56. l.

⁴³⁾ Valkai István tv. 1702. 460. l.

⁴⁴⁾ Szabó Pál tv. Iratok: 1723. 20. l.

⁴⁵⁾ A régi megyei akasztófát a tanuk vallomásai mind a Duna-horgasán alulra teszik. V. ő. jelen tanulmány 132. l. — A többire nézve l. Szabó Pál tv. Iratok: 1723. 20. l.

⁴⁶⁾ Varga András tv. Iratok: 1723. 37. l.

⁴⁷⁾ Lédeczy Márton tv. Iratok: 1721. 6. l.

⁴⁸⁾ Pap János tv. Iratok: 1723. 23—24. lk.

⁴⁹⁾ Zadó Jakab tv. Iratok: 1723. 18. l.

⁵⁰⁾ Saray István tv. 1696. 59. l., Tóth András tv. 1720. 69. l., Cserik Osztója tv. 1721. 79. l.

⁵¹⁾ Kalocsa János tv. 1721. 77—78. lk.

⁵²⁾ Nagy Bálint tv. Iratok: 1721. 4. l.

⁵³⁾ Tóth György tv. Iratok: 22—23. lk.

⁵⁴⁾ Csikós Pál, Peszeky István, özv. Tóth Pálné tv. 1721. 76—78. lk. — A bér összegéről sem ezek, sem más tanuk nem tudtak feleletet adni.

⁵⁵⁾ Hajdu János tv. 1721. 493. l.

⁵⁶⁾ Palásthy István tv. 1721. 494. l., Vargha András tv. 1737. 402. l.

⁵⁷⁾ Halász István, Vargha András tv. 1737. 278., 279. lk.

⁵⁸⁾ Paber Pál, Pais István stb. tv. 1737. 402., 403. s köv. lk.

⁵⁹⁾ Juhász Mátyás tv. 1720. 68. l.

⁶⁰⁾ Balogh Balázs, Béres Pál, Csizmadia János, Drégely István, Győry János, Hegedűs Miklós, Kasza István, Szalai György, Tóth István, Tóth János tv. 1702 május 10. 461—462. lk.

⁶¹⁾ Balaska János tv. 1702. 461. l. és a váci káptalan 1847. évi átiratában szereplő 1702. évi tv. 10. l.

⁶²⁾ Nagy Bálint tv. Iratok: 1721 december 18. 3—4. l.

⁶³⁾ Csapó György, Duhony János, Nyuka István tv. Iratok: 1721 december 18. 6—8. lk.

- 64) Dinnyés András, Gyulai János, Hajdu János, Zádony Jakab tv. 1722. 467., 468., 469. lk.
- 65) Puskás Mihály tv. Iratok : 1721 december 18. 8. 1.
- 66) Orbán János tv. 1722. 468—469. lk.
- 67) Semberi Mihály tv. 1722. 468. 1.
- 68) Juhász István tv. Iratok : 1723. 30. 1.
- 69) Pap Mihály tv. 1722. 467. 1.
- 70) Unyi János tv. 1722. 466—467. lk.
- 71) Hornyik János : Kecskemét város története. Oklevéltárral. Kecskemét, 1861. 131—138. lk. és a 21—31. számú oklevelek.
- 72) Vattay Pál levele. 1680. 61—62. lk.
- 73) Józán Mihály tv. 1720. 118. 1.
- 74) Csery István tv. 1720. 69. 1.
- 75) Tóth János tv. 1737. 416. 1.
- 76) Csoba István tv. 1722. 469. 1.
- 77) Csillus János, Halász Mihály, Kiss Jakab tv. 1696. 55., 56., 57. lk.
- 78) Tóth András tv. 1720. 67—70. lk.
- 79) Horogh István tv. 1737. 421. 1.
- 80) Bekő András tv. 1723. 46. 1.
- 81) Cserik Osztója tv. 1721. 79. 1.
- 82) Demőry András tv. 1721. 80. 1. Légrádi János tv. 1722. 463—464. lk.
- 83) Biró György tv. 1723. 45. 1.
- 84) Veszelinovics György tv. 1737. 420. 1.
- 85) Molnár István tv. Iratok : 1721 dec. 18. 4. és 1722. 465. 1.
- 86) 1696. 63—64. lk.
- 87) Juhász István tv. 1723. 30. 1.
- 88) Varga András tv. 1736. 85—86. lk.
- 89) Tar Mihály tv. 1720. 67. 1.
- 90) Balogh Pál tv. 1722. 471. 1.
- 91) Balás András, Dudás András, Dukony János tv. 1722. 470., 471., 472. lk.
- 92) 1737 augusztus 17. II. tanukihallgatás 8. kérdőpontja. 286—287. lk.
- 93) Horváth István tv. 1737. 295. 1. Sokan mások sem tudták hovatarozásukat.
- 94) Cseszkó István tv. 1737. 300. 1. stb.
- 95) Vargha Gergely tv. 1737. 290—291. lk.
- 96) Dudás András tv. 1722. 471. 1.
- 97) Vargha Gergely tv. 1737. 290—191. lk.
- 98) Széki István tv. 1737. 413. 1.
- 99) Dudás András tv. 1722. 471. 1.
- 100) Iratok : 1723 szeptember 17. 1. kérdőpont 9. 1.
- 101) u. o. 2. kérdőpont, 10. 1.
- 102) u. o. 3. kérdőpont, 10. 1.
- 103) u. o. 4. kérdőpont, 10. 1.
- 104) u. o. 5. kérdőpont, 11. 1.
- 105) u. o. 9. kérdőpont, 12. 1.
- 106) u. o. 14. kérdőpont, 13. 1.
- 107) Lédeczy Mihály tv. Iratok : 1723 szeptember 17. 15. 1.
- 108) Molnár István tv. u. o. 14. 1.
- 109) Vonnák Gergely tv. 19. 1. u. o.
- 110) Horváth István tv. 27—28. lk. u. o.
- 111) Horváth András tv. 24. 1. u. o.
- 112) Bollók Pál tv. u. o. 32. 1.
- 113) Unyi János tv. u. o. 33. 1.
- 114) Gál György tv. u. o. 42—43. lk.
- 115) Varga András tv. 36. 1. u. o.
- 116) Unyi János, Gyulai István tv. 33., 34. lk. u. o.
- 117) Faragó István tv. 27. 1. u. o.
- 118) Pap Mihály tv. u. o. 29. 1.
- 119) Molnár István tv. u. o. 14. 1.
- 120) Czobor Alfréd : Országos levéltár felállításának terve 1701-ben és az ország iratainak korábbi megőrzése. Levéltári közlemények, 1925. 7—8. lk. — Belitzky

János: Megvolt-e a magyar királyok középkori levéltára a török Budán? Levéltári közlemények, 1934. 155—158. lk.

¹²¹⁾ Acsády Ignác: Magyarország három részre oszlásának története. Millenniumi történet. V. k. 474. l. és Szalay László: Magyarország története. Pest, 1865. IV. k. 429. l. idézett kézirat forrása.

¹²²⁾ Az erre vonatkozó iratok a Grassalkovich-perre vonatkozó perirati köteten kívül, önállóan is megvannak. Itt a periratos kötetet idézzük.

¹²³⁾ u. o. 106. l.

¹²⁴⁾ u. o. 108., 109. lk.

¹²⁵⁾ u. o. 109., 110. lk.

¹²⁶⁾ Szalay Lőrinc tv. 1720. 109. l.

¹²⁷⁾ Csikós Pál tv. 1720. 113. l.

¹²⁸⁾ Peszeky István tv. 1720. 111—112. lk.

¹²⁹⁾ u. o. 107—108. lk.

¹³⁰⁾ Csikós Pál tv. 1720. 112—113. lk.

¹³¹⁾ u. o. 109. l.

¹³²⁾ Például az 1723. évi szentlőrinci határperben tett tanuvallomások.

¹³³⁾ Acsády i. m. 474. l. és Czobor i. t. 8. l.

¹³⁴⁾ Tóth György tv. Iratok: 1723 szeptember 17. 22. l.

¹³⁵⁾ Schmall Lajos: Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez. Budapest, 1899., 48., 51., 185., 244. lk.

¹³⁶⁾ Kasza István tv. 1702. 460. l.

¹³⁷⁾ Tandari János tv. 1737. 405. l.

¹³⁸⁾ Széki István tv. 1737. 400. l.

¹³⁹⁾ Poroszka Tamás tv. 1736. 91. l.

¹⁴⁰⁾ Nagy András tv. 1737. 443. l.

¹⁴¹⁾ Vargha András tv. 1737. 276. l.

¹⁴²⁾ Mészáros Mihály tv. 1737. 387. l.

¹⁴³⁾ Huszári Mihály tv. 1737. 404—405. lk.

¹⁴⁴⁾ Horváth István tv. 1721. 498. l.

¹⁴⁵⁾ V. ö. Kerekes Mihály tv. 1737. 401. l. és Bollok Pál tv. 173. l.

¹⁴⁶⁾ V. ö. Szentessi Mátyás tv. 1720. 113. l., továbbá Csikós Pál, Demjén András, Kalácska János, Peszeky István és Szalay Lőrinc tv. 106—112. lk.

¹⁴⁷⁾ Kovács István tv. 1720. 173. l.

¹⁴⁸⁾ Demjén András tv. 1720. 106—107. lk.

¹⁴⁹⁾ Zembery Mihály, Kovács István tv. 1720. 117., 172—173. lk.

¹⁵⁰⁾ Kalász Mihály tv. 1720. 118. l.

¹⁵¹⁾ Kocsis István tv. 1720. 172—173. lk.

¹⁵²⁾ Kovács István tv. 1720. 173. l.

¹⁵³⁾ Páthy János tv. 1720. 172. l.

¹⁵⁴⁾ Orbán János tv. Iratok: 1723 szeptember 17. 25. l.

¹⁵⁵⁾ Tenkely Miklós tv. 1737. 403—404. lk.

¹⁵⁶⁾ Juhász István tv. Iratok: 1723 szeptember 17. 30—31. lk.

¹⁵⁷⁾ Pap János tv. 1720. 115. l.

¹⁵⁸⁾ Pelyhes János tv. 1720. 117. l.

¹⁵⁹⁾ Bollók Mihály tv. Intimata a. a. 4485. 1701 június 23.

¹⁶⁰⁾ Vargha András tv. 1736. 86 l.

¹⁶¹⁾ Tóth András tv. 1737. 411—412. lk.

¹⁶²⁾ Cseszkó István, Huszári Mihály, Poroszka Tamás stb. tv. 1736. 84., 88—89., 91. lk.

¹⁶³⁾ 1737. évi 8. tanukihallgatási kérdőpont, 286—287. lk.

¹⁶⁴⁾ Balás András tv. 1722. 463. l.

¹⁶⁵⁾ Lakatos Mátyás tv. 1737. 396. l.

¹⁶⁶⁾ Jeremiás Márton, Lakatos Mátyás tv. 1737. 398—399. lk.

¹⁶⁷⁾ Papp János tv. 1722. 471. l. és iratok: 1723 szeptember 17. 23. l.

¹⁶⁸⁾ Rusa Gergely tv. 1737. 395. l.

¹⁶⁹⁾ Lásd a mellékelt térképvázlatot.

¹⁷⁰⁾ Rusa Gergely tv. 395. l.

¹⁷¹⁾ Paber Pál tv. 1737. 403. l.

¹⁷²⁾ Iratok: Isaák János, Nagy János tv. 1723 szeptember 17. 38. és 21. lk.

- 173) Intimata a. a. 4485. Az 1702. évi 3. kérdőpont. A váci káptalan 1847 április 1-én kelt átiratában. 5. l.
- 174) Boldog Mihály tv. 1702. Átirat, 11. l.
- 175) Béres Pál tv. 1702. Átirat, 12. l.
- 176) Egri András tv. 1722. 463. l.
- 177) Horváth István tv. Iratok: 1723 szeptember 17. 28. l.
- 178) Csillus János, Tuba Mihály tv. 1696 szeptember 28.
- 179) Kis Jakab, Halász Mihály, Tuba Mihály tv. 1696.
- 180) Hontra György tv. 1696. 56. l.
- 181) Vonnád György tv. 1722. 463. l.
- 182) Tenkely Miklós tv. 1737. 389. l.
- 183) Szuhai György tv. 1736. 92. l.
- 184) Vargha András tv. 1736. 85. l.
- 185) Pintér Lukács, Szabó György tv. 1736. 89., 90., 92. lk.
- 186) Kerekes Mihály tv. 1736. 86. l. V. ö. Pintér, Szabó, Szuhai és Vargha fenti vallomásaival.
- 187) A Fizér- és Kakas-tóra l. Intimata a. a. 4485. 1702. 11. l., 14. stb. lk. a váci káptalan előbb idézett átiratában.
- 188) Cseszkó István tv. 1736. 83. l.
- 189) Boldogh Mihály tv. Intimata a. a. a váci káptalan átiratában, 1702. 11. l.
- 190) Varga András tv. Iratok: 1723 szept. 17. 36. l.
- 191) Demödy András tv. 1721. 80. l.
- 192) nemes Halász István tv. 1737. 282—283. lk.
- 193) Vargha Gergely tv. 1737. 290. l.
- 194) Lakatos Mátyás, Mészáros Mihály, Rusics Mihály tv. 1737. 387., 393—394., 438. lk.
- 195) Mikó Mihály tv. 1737. 285. l.
- 196) Nagy Mihály tv. 1737. 340. l.
- 197) Dóry István, Jobbágy István, Juhász István, Kis Jakab, Tuba Mihály tv. 1696. 60., stb. lk.
- 198) Guttman János tv. 1737. 371. l., Süpeky András tv. 1736. 93. l.
- 199) 1737. évi 25. kérdőpont, 1737. 437. l.
- 200) Szabó Gergely tv. 1737. 349. l.
- 201) Vargha András tv. 1737. 338. l.
- 202) Gelle János tv. 1737. 448—449. lk.
- 203) A mellékelt térképen...
- 204) Dóry István, Juhász István, Tuba Mihály tv. 1696. 60., stb. lk.
- 205) Kovács Péter tv. 1737. 372. l.
- 206) Cseszkó István tv. 1737. 334—335. lk.
- 207) Vargha András tv. 1737. 390. l.
- 208) Halász István tv. 1737. 271. l.
- 209) Vargha Gergely tv. 1737. 455. l.
- 210) Mészáros Mihály tv. 1737. 437—438. lk.
- 211) Iratok: 1695 április 24. és a perirat 171. l.
- 212) Iratok: 1701 augusztus 6.
- 213) Iratok: 1712 május 18.
- 214) Iratok: 1713 május 21.
- 215) Iratok: 1714 május 16., 1715 május 27., 1716 június 17., 1717 május 26., 1720 június 18.
- 216) Iratok: 1719 szeptember 24.
- 217) Mészáros Mihály tv. 1737. 439. l.
- 218) Cseszkó István tv. 1737. 336. l.
- 219) Tatár Péter tv. 1737. 441. l.
- 220) Szeleczky Márton báró tv. 1737. 375. l. Quod posteaquam praedia Gubacs, Szentlőrincz et Pederi, a festo sancti Georgii militis et martyris in anno 1724 ad sex annos a familia Vattaiana in arendam accepisset,...
- 221) Vargha György tv. 1737. 273—274. 385. lk.
- 222) Vargha Gergely tv. 1737. 455. l.
- 223) Vargha Gergely tv. 1737. 287. l.
- 224) Vargha Gergely tv. 1737. 289—290. lk.
- 225) Cseszkó István tv. 1736. 83—84. lk. és Kozma János tv. 1737. 296. l.

- 226) Guttmann János és Ferenc tv. 1737. 385. l.
 227) Horváth István tv. 1737. 294—295. lk.
 228) Cseszkó István tv. 1736. 83. l.
 229) Szuhai György tv. 1736. 92. l.
 230) Vargha Gergely tv. 1737. 456. l.
 231) Cseszkó Mihály tv. 1737. 377. l.
 232) Cseszkó István, Gelle János, Halász István, Huszári Mihály, Mészáros Mihály, Nagy András, Pesthi János, Poroszkza Tamás, Somodi Ferenc, Süpeky András, Szabó Gergely, Vargha András tv. 1737. 334., 335., 338., 341., 343., 344., 345., 348., 349., 438., 442., 443., 444., 445., 446., 447., 448. lk. — V. ö. 1737. 330. l. 6. tanukihallgatási kérdőpont.
 233) Süpeky András és Tatár Péter tv. 1737. 440., 445. lk. — Malom-Rév a Molnár Tó = Müllner Teich magyar neve. A mai Vámpalota és a Vásárcsarnok táján feküdt.
 234) nemes Halász István tv. 1737. 343. l.
 235) nemes Halász István tv. 1737. 282—283. lk.
 236) Szabó György tv. 1736. 89. l.
 237) Gelle János tv. 1737. 447—448. lk. — Kár, hogy éppen a legérdekesebb szó hiányzik, mert ez élénk fényt vetne a pestiek és a környék lakosságának kuruc-kori politikai állásfoglalására. Azt, hogy a némediek és velük együtt a pestiek nem nagyon lelkesedhettek a kurucokért, alább látni fogjuk.
 238) Cseszkó István tv. 1737. 334. l.
 239) Tatár Péter tv. 1737. 368. l.
 240) Cseszkó Mihály, Gácsy Péter, Jeremiás Márton, Kerekes Mihály, Széki István tv. 1737. 278—279., 399., 400., 403., 404. lk.
 241) Jeremiás Márton tv. 1737. 399. l.
 242) Mészáros Mihály, Szaba Gergely tv. 1737. 279., 405. lk.
 243) Mészáros Mihály tv. 1737. 278. l.
 244) Halász István, Vargha György tv. 1737. 272., 275. lk.
 245) Vargha Gergely tv. 1737. 457. l.
 246) V. ö. Csillus Mihály tv. 1737. 415. l.
 247) Somodi Ferenc tv. 1737. 278. l.
 248) Tatár Péter tv. 1737. 278. l.
 249) Gáll Márton, Kuczor János, Molnár István, Nagy Pál, Rusics Mihály, Szabó György, Tóth András tv. 1737. 397., 406., 411—412. lk.
 250) Szekeres János tv. 1736. 84—85. lk.
 251) Horváth István tv. 1737. 294. l.
 252) Huszári Mihály tv. 1736. 88. l.
 253) Guttmann Ferenc tv. 1737. 384—385. lk.
 254) Cseszkó István tv. 1737. 335. l.
 255) Pesthi János, Szabó Gergely, Tatár Péter tv. 1737. 348., 439., 442. lk.
 256) Baczkó András, Damásdi János, Gelle János, Guttmann György, Hegedüs János, Horváth István, Juhász István, Kozma János, Lakatos Mátyás, Lukács Bálint, Mészáros Mihály, Nagy András, Pesthi János, Rulics Mihály, Szarka János, Tatár Péter, Tóth Mihály, Tóth János, Vargha András tv. 1737. 336—337., 361., 362., 363., 364., 365., 366., 367., 368., 369—370., 373., 437., 438., 440., 443., 447. lk.
 257) V. ö. Kovács Péter tv. 1737. 370. l.
 258) nemes Halász István tv. 1737. 367. l.
 259) Szuhai Gergely pesti polgár tv. 1737. 372—373. lk.
 260) Velecsán János plébános tv. 1737. 374. l. Quod hoc pratum ad rippam Danubii, commetaneum praedio Gubacs, possideat ad dies vitae proprietatis Liberae Regiae Civitatis Pestiensis.
 261) Csillus Mihály, Huszár Mihály, Tóth Mihály, tv. 1737. 360—361., 365., 369. lk.
 262) Somodi Ferenc tv. 1737. 345. l.
 263) Bodor Péter, Huszár Mihály tv. 1737. 360—361., 374. lk.
 264) Huszári Mihály tv. 1736. 88. l.
 265) Huszári Mihály tv. 1737. 346. l.
 266) Huszári Mihály tv. 1737. 377—378. lk.
 267) Cseszkó Mihály tv. 1737. 377. l.
 268) Horváth István tv. 1737. 369. l.

- 269) Csillus Mihály, Lakatos Mátyás, Mészáros Mihály tv. 1737. 361., 363.,
365. lk.
- 270) Csillus Mihály, Juhász István tv. 1737. 365., 366. lk.
- 271) Lakatos Mátyás tv. 1737. 362—363. lk.
- 272) Vargha Gergely, Cseszkó István tv. 1737. 336., 456., lk.
- 273) Rusics Mihály, Süpeky András, Tatár Péter tv. 1737. 392—393., 441.,
446. lk.
- 274) Cseszkó István tv. 1737. 336. 1.
- 275) Mikó Mihály tv. 1737. 285. 1.
- 276) Baczkó András tv. Iratok: 1736. 3. 1.
- 277) Vargha Gergely tv. 1737. 457. 1. "Hogy Szintánál a törököt megverték,
azután kezdettek pestiek körülötte szőlőket ültetni.,,
- 278) Cseszkó István, Damásdi János, Pesthi János, Vargha Gergely tv. 1737.
291., 293., 300., 456. lk.
- 279) Vargha Gergely tv. 1737. 290. 1.
- 280) Kozma János, Horváth István tv. 1737. 294—295. lk.
- 281) Nagy András tv. 1737. 297. 1.
- 282) Kerekes Mihály, Kovács Mihály, Szabó Gergely tv. 1737. 280—281. lk.
- 283) Nagy Mihály és Vargha András tv. 1737. 280. 1.
- 284) Kerekes Mihály tv. 1737. 413. 1.
- 285) Kuczor János tv. 1737. 273. 1.
- 286) Vargha György alias Gergely tv. 1737. 274—275., 288. lk.
- 287) Süpeky András tv. 1736. 94. 1.
- 288) Poroszká Tamás tv. 1736. 91. 1.
- 289) Szekeres János tv. 1736. 84. 1.
- 290) Uny Mihály tv. 1737. 411. 1.
- 291) Süpeky András tv. 1736. 93. 1.
- 292) Szuhai György tv. 1737. 419. 1.
- 293) Tóth András tv. 1720. 70. 1.
- 294) Szabó György tv. 1736. 90. 1.
- 295) Gall János tv. 1737. 292. 1.
- 296) Intimita a. a. 3012. 1752 május 28. tanukihallgatás 14. 1.
- 297) Tartsi Mihály tv. 1756. 4. 1.
- 298) 1695. évi határjárás. Perirat: 36. 1.
- 299) A 3. tanukihallgatási kérdőpont. 1756. 2. 1.
- 300) Az 1. tanukihallgatási kérdőpont 1756. 2. 1.
- 301) Gubrányi János tv. 1756. 2—3. lk.
- 302) U. o. 1756. 4., 5., 7., 12., 13. lk.
- 303) Juhász Mátyás tv. 1756. 5. 1.
- 304) Cselőtei István tv. 1756. 12. 1.
- 305) Váczi Mihály tv. 1756. 13. 1.
- 306) A 2. tanukihallgatási kérdőpont 1756. 2. 1.
- 307) Cselőtei Mihály, Tartsi Mihály, Gubrányi János tv. 1756. 3., 4., 9. lk.
- 308) Bakó Mihály, Tartsi Mihály tv. 1756. 4—5., 9. lk.
- 309) Váczi Mihály tv. 1756. 13. 1.
- 310) Tartsi Mihály és Juhász Mátyás tv. 1756. 4., 5. lk.
- 311) Bakó Mihály tv. 1756. 9. 1.
- 312) Lőrök János tv. 1756. 10. 1.
- 313) Cseszkó István tv. 1737. 333—334. lk.
- 314) Tatár Péter tv. 1737. 439. 1.
- 315) Poroszká Tamás tv. 1737. 341. 1.
- 316) Pesthi János tv. 1737. 441. 1.
- 317) Somodi Ferenc tv. 1737. 345. 1.
- 318) Kerekes Mihály tv. 1737. 338—339. lk.
- 319) Süpeky András tv. 1737. 444—445. lk.
- 320) Huszári Mihály tv. 1737. 346. 1.
- 321) Nagy András tv. 1737. 443. 1.
- 322) Halász István tv. 1737. 342—343. lk.

- ³²³⁾ Gelle János tv. 1737. 447. l. 1737-ben hatvan éves volt.
- ³²⁴⁾ Rosa Gergely tv. 1737. 387—388. lk.
- ³²⁵⁾ Szabó Gergely tv. 1737. 347—348. lk.
- ³²⁶⁾ Tanufelsorolás, 1737. 347. l.
- ³²⁷⁾ Nagy Mihály tv. 1737. 339—340. lk. 45 éves volt.
- ³²⁸⁾ Vargha András tv. 1737. 336. l. 72 éves volt.
- ³²⁹⁾ Vargha András tv. 1736. 85. l.
- ³³⁰⁾ Pesti levéltár. Lajstromozatlan iratok, 1692.

Budai és pesti veduták vallásos tárgyú képeken.

A következőkben nem Boldog Margitot ábrázoló képekről lesz szó, akinél az attributumnak majdnem azt mondhatnánk szinte egy része Buda vagy Pest. Heinrich Detzel, a szentek ikonográfiáinak kiváló ismerője azt mondja, hogy Boldog Margitot dominikánus ruhában, koronával a fején, liliummal, könyvvel a kezében szokták ábrázolni,¹⁾ mégis magyarországi képein a Detzel által felsorolt jelvényein kívül legtöbbször azzal jelzik kilétét, hogy sematikusan szigetet is festenek a képre, amely az egykori Nyulak szigete akar lenni. Így látjuk Boldog Margitot a kezünk ügyében levő multszázadbéli ájtatoskodó könyvből előkerült könyörgésen is, melyet Zeller nevezetű pozsonyi grafikus készített és hozott forgalomba özőn mennyiségben. Ezen, a Fővárosi Könyvtár tulajdonát képező, sárga selyemre nyomtatott képecskén a szende Szűz szigeten áll. A magyar királylány apácaruhába van öltözve, melyet csillagos köpeny takar, jobbkezeében kereszt s lábánál hercegi korona. A háttérben a budai vár húzódik természetesen sablonosan, minden topográfiai hűség nélkül, mint ahogy a sziget is csak úgy képzeletből készült.

Nem az ilyenyszerű sablonosan rajzolt, vagy festett pest-budai lát képeket gyűjtöttük össze, hanem azokat a festményeket, illetve szentképes ábrázolásokat, amelyeken valamely oknál fogva a mai fővárost, vagy annak egy részét ábrázolta alkotójuk. Régi szokás egy-egy várost vallásos vonatkozású képre festeni. Talán a legrégebb példája az a Santa Pudenzianabeli IV. századvégi mozaik, amelyen Róma lakóházait, fürdőépületet és valami bazilikát rakott ki apró márványkockákból a mozaikos mester. Ezek előtt az antik épületek előtt Krisztus ül trónusán, kezében könyvvel, körülötte az apostolok.

A középkorban különösen nagyon divatos az olyan vallásos képek festése, amelyen ugyan a vallásos tárgy a fontos, de valami város is van rajta. Nagyon valószínű, hogy Pest és Buda is többször szerepelt egy-egy szentképen. Hogy ezek milyenek lehettek, arról fogalmat nyújt a Gerevich Tibor által felfedezett, a győri szeminárium tulajdonát képező Perényi-féle legrégebb budai látkép.²⁾ Ezen a kálváriát ábrázoló színezett rézmetszeten a háttér miniálták, és pedig a tájképi rész a budai várat mutatja. Talán még élénkebben magunk elé képzelhetjük ezeket az eltűnt képeket, ha az ugyanilyen jellegű bécsiekre gondolunk, így például arra, amely a St.

Florian Stiftsmuseumban van s amelyen festője a keresztrefeszítést festette meg 1470—1480 táján. A távolban a Szent István dómot s a Burgot látjuk. Egy nem sokkal később készült képen, a Menekülés Egyiptomba címűn (Schottenstift Gallerie), az akkori császárváros csillagfénynél látható. Egy harmadik képen, amely ugyancsak a Schottenstift tulajdona Mária és Erzsébet találkozását egész különös módon ábrázolja ismeretlen művésze : a Kärntnerstrassén, gótikus házak között a Stefansdom árnyékában.

Tudjuk, hogy a török megszállás után Budán, Pesten épület vagy szobor is legfeljebb csak törmelékként maradt ránk. Képnek úgyszólván híre-hamva sincs, így sajnos csak olyan festményeket találhattunk, amelyek Buda visszavétele után keletkeztek.

Ezek a festmények bennünket most elsősorban topográfiai szempontból érdekelnek, mert a Főváros egy-egy részének más-más időből való helyzetéről adnak felvilágosítást, bár a XVII. század végétől számítva sok metszetet ismerünk s így városunkat helyrajzilag tisztázni tudjuk. Az ismert metszetek annál inkább használhatók, mert ezeket eltérőleg a régebbi ábrázolásoktól már nem olyan grafikusok készítették, akik meglevő ismert látképet utánoztak, variáltak, átalakítottak valamely leírás, vagy ami még rosszabb, csapongó fantáziájuk szerint, mégis a sok ismert metszet mellett a városképes festmények természetüknél fogva nagyon becsesek, mert színesek s így többet és elevenebb képet nyújtanak, mint akár a metszetek vagy karcok.

Festmény, amelyen csak veduta volna a XVII. század végétől számítva a mult század közepéig nagyon kevés maradt ránk és így a szentképek, amelyeken Pest-Budából egy-egy rész is látható, különös figyelmet érdemelnek annak ellenére, hogy ezeken a képeken nem főképp a helyi vonatkozást hangsúlyozta a festő, mert hiszen nem is ebből a célból készültek. Azonban nemcsak a helyrajzi szempontok teszik vonzóvá és arra érdemessé ezeket a képeket, hogy velük foglalkozzunk, hanem a helyi vonatkozás mellett sok minden másról is felvilágosítást nyújtanak, így például keletkezésük korának kulturális, szellemtörténeti, de különösen vallási kérdéseibe világítanak be, sőt igen gyakran szociális hátterük van. Nem mindegy, hogy egy-egy képre milyen szent kerül; súlyos oka volt annak, hogy például Borromei Szent Károlyt, vagy Szent Józsefet ábrázolták. Nem találokra festette a megrendelő Nepomuki Szent Jánost temploma zászlajára, mint ahogy ma nem véletlen, hogy kis Szent Teréz és Don Bosco kultuszáról beszélünk. Amint lelki háttere van annak, hogy közbenjárásért folyamodunk ma a lisieuxi szenthez, úgy mélyenjáró oka volt régen is. Ezekről a régi képekről leolvashatjuk a kor sajátos misztikáját, mely a barokk korszaknak és még az utána következő időknek is megvolt. Ezek a festmények a város lakóinak eleven hitét fejezik ki. Az elmúlt Pest-Buda devocionális emlékeiben a város lakóinak vágya, reménysége, hálája, fájdalma, baja, vigasza, öröme nyilvánul meg.

A felszabadítás után Budát és Pestet főleg idegen telepesek szállják meg; indigenátust nyernek, gyökeret ereszt a jövevény, polgár lesz s a nagy küzdelmek árán szerzett vagyonszármányát minden erővel megvédi. Bajában — mert hiszen kijutott az újjászületett városnak a tűzvész, árvíz, fekete halál — segítségül kéri a rajta kívül álló nagy erőket. Csodálatos

lokálpatriotizmus fejlődik ki rövid időn belül, amelynek élénk bizonyossága az a képsorozat is, amelyet a mi szempontjainknak megfelelően gyűjtöttünk össze.

* * *

Fellélegzett az egész keresztény világ, amikor az új keresztes hadak 1686 szeptember 2-án egyik főcéljukat, Buda bevételét elérik és bevonulnak a várba. A félhold feltett csillagának, Budának megszerzése, amely az izlám erejének reprezentálója és egyúttal legfontosabb stratégiai pontja volt, amikor a keresztény seregek kezére került, az egész világon határtalan örömet váltott ki. Áttekinthetetlen mennyiségben jelennek meg Buda megvételéről az ismertetések. Könyvek minden nyelven, metszetek tömkelege, amelyhez fogható mennyiséget — túlzás nélkül állíthatjuk — addig egyetlen eseményről sem készítettek. A visszafoglalás örömeire ünnepeket tartanak, emlékérmeket vernek, öntenek; vagy másfélszázról tudunk. Mindez még ma is bizonyítja az egész akkori világ megkönnyebbült fellélegzését. Budát felszabadító harcokat megörökítő festményről is tudunk. Így ismerjük H. Heinrich Faust 1699-ben készült, Horváth Henrik által éppen a Tanulmányokban³) publikált képét, amelyen lotharingiai Károly diadalmenetét, a már visszafoglalt Budát s az alatta még folyó harcokat szemlélhetjük. Faust jelentőségteljes képével — mert Budáról, a várról jó képet ad, bár kivitele nem olyan művészi — szinte egyenrangú a Fővárosi Múzeum egy másik festménye, egy vallásos tárgyú kép, amelyen Pestet és Budát ugyancsak visszafoglalása után látjuk. Ezt a képet a múzeum leltárkönyve alapján 1908-ban báró Nyáry Jenőtől vásárolták. A nem valami nagy művész által festett kép két részre oszlik és pedig egy földi és egy égi jelenetre. Fent középen felhők között a Szentháromság, jobbra Szent Rozália, balról Mária térdepel. Apró angyalok kara veszi körül őket. Lent a háttérben Pest, a Duna tulsó oldalán a Gellérthegy, valamint a Vár egy csücske tárul elénk. Közvetlenül az előtérben jobbról zöld, üde erdő látható. Az erdő előtt Szent Rókus, míg vele szemben magyaros arcú, bajszos Szent Sebestyén áll. A kép alsó jobb sarkában címer is van és pedig a vágott pajzs alsó vörös mezejében három fehér liliom, felső kék mezejében mellső lábával kardot tartó oroszlán, a sisakdíszén darú, amint jobbát felemeli s benne kavicsot tart. A takarók színe kék, arany, vörös és ezüst.⁴)

A címer a Sötér családé. Sötér Ferenc a XVII. században tápiósápi birtokos. 1689-ben másod-, 1692-ben, valamint 1696-tól 1702-ig első alispánja Pest megyének. A Sötér család több tagjáról tudunk. Így Tamás, Antal, Mihály és Gábor Szentlőrincátán birtokosok. Nagy a valószínűség, hogy a Fővárosi Múzeumban levő egykori oltárképet Sötér Ferenc festtette, aki mint alispán minden biztonnal sokat tartózkodott Budán is, Pesten is. Úgylehet valami betegségtől való megszabadulás után a képet fogadalomból készítette az egyik itteni templom számára. Erről a Sötér Ferencről egyébként tudjuk még azt, hogy később a kuruc harcokban, mint a jászkunok kapitánya vett részt.

Az ikonográfia ismerete sok mindent megmagyaráz ennél a képnél a városra vonatkozólag is. A Szentháromság a kereszténység legnagyobb és legszentebb titka. Az ábrázolásnak a képen látható módja a középkor

óta szokásos. Pest-Buda városát egy-egy járvány alatt félelem, rettegés szállja meg, pedig a visszafoglalás óta gyakran kísért a borzalmas dögvész. A védekezésnek a gyógykezelés primitív módja mellett a betegség ellen nincs más eszköze, csak az isteni vigasz, a szentekbe vetett bizalom. A Szentháromság-fogadalom egész soráról tudunk. Rendesen ragály idején, illetve annak elmulta után készítették hálából, mert elmúlt, vagy elkerülte a fogadalomtevőt. Így kezdenek 1691-ben a fogadalmi Szentháromság szoborhoz Pesten s egy év múlva már fel is szentelik. A XVII. század végén merül fel a várban felállítandó Szentháromság szobor gondolata is. Bár alapkövét csak 1700-ban tették le, már 1713-ban »a járványos betegségek elmúltáért hálából felállított« emléket egy művészibbel, monumentálisabbal cserélik fel. A régebbi emléket nem semmisítették meg, ma a Zsigmond téren áll. A ragálytól védő szentek szobrain kívül az új Szentháromság emlék egyik domborművén a borzalmasan pusztító pestist is megörökítették. A harmadik nyilvános téren álló Szentháromság szobor a szentlélektéri. Ezt is pestisjárvány megszűnéséért engesztelésül állították fel. Tudjuk, hogy a Retek-utcában egy kápolna is épült a XVIII. században a Szentháromság tiszteletére. Az oltárok igen gyakran kapnak felső kiképzésüknél szimbolikus, Szentháromság tiszteletére emlékeztető jelvényt. A kiscelli trinitárius szerzetesek ugyancsak hozzájárultak a kultusz fokozásához, amelyet főleg a jezsuiták élesztettek Buda visszavétele óta a testvér-városban. Tudjuk, hogy 1713-ban alakult meg a pesti Szentháromság Társaság, 1725-ben pedig a budai Nagyboldogasszony templomában létesült a kongregáció. A mélységes tiszteletnek se vége se hossza és még ma is számos emlék magán viseli a szimbolikus sugaras háromszöget, néha egy beléfestett vagy mintázott szemmel. »Benedicta sit Santa Trinitas« mint sóhaj a város lakóinak ajkát a bajban sokszor hagyja el. A reánkmaradt számos könyv, kisnyomtatvány bizonyítja, hogy ebben az időben a vallásos irodalomnak jelentékeny részét képezték a Szentháromságról szóló munkák.

A mi Szentháromságos városképünk is betegség, ragály utáni fogadalmi kép, mintegy memento mori. A ragályra egyébként a többi szent is utal. Palermói Szent Rozália, Nagy Károly rokona, festményünkön rózsakoszorús fejjel könyörög a ragály megszüntetéséért. Szent Rózát, Szicília patrónáját is különösen pestiskor szokták idézni, segélyül hívni. Kápolnája a pestisvész megszűnésének emlékét hirdeti. Nagy hálaadás közt 1711-ben, amikor a nyavalya szűnőben van, teszik le alapkövét. A Sötér-címeres képen Szent Rózával szemben a Boldogságos Szűz Máriát, Salve Reginát, az Irgalmasság Anyját festette a művész. Őhózzá is ragályos betegségek idején szoktak közbenjárásért könyörögni. Mária ilyenszerű kultusza nálunk nagy közkedveltségnek örvendett. A Madonna azért is került a várbeli Szentháromság emlékre — az egykori Bomba-téren felállított Szűz Mária szobor is a pestis megszűnésekor, iránta érzett hálából jött létre — mert főközbenjárója a városnak, védelmezője a szegényeknek, betegeknek. A Mária kultusz egyik megindítója a budai krisztinavárosi Nagyboldogasszony kép, amelyet Francin Péter kéményseprő festetett, mert 1691/92-ben »ment maradt a mirigy nyavajától«, mondja Jordánszky. Hogy a pánik egy-egy vész idején hová fejlődött, arra jellemző, hogy ezt a csodatevő képet jogosulatlanul eltulajdonítják és valóságos harcba kerül, míg vissza tudják szerezni.

Szentháromság. — (Fővárosi Múzeum.)

1. Fogadalmi oltárkép a pestisjárvány idejéből.
(Budai Szent Erzsébet-apácák temploma.)

2. Szent Antal-oltárkép a pesti ferencrendiek
templomából. (Fővárosi Múzeum.)

Szent Donát. Oltárkép a budavári koronázó templomból. (Fővárosi Múzeum.)

XXVII. TÁBLA

Szent Vendel. A régi Szent János-kórház kápolnájából (Fővárosi Múzeum).

A festményt eleinte egy kis kápolnában őrizték, mely annak idején árnyas ligetben a Krisztinavárosban állt. A templomot csak később, 1795-ben kezdik építeni ugyancsak a Boldogságos Szűz tiszteletére. Ezt a képet a Vérért hullató Máriának nevezik. Különös tiszteletét bizonyítja az a számos metszet, amelyeket imakönyvek részére készítettek s amelyeken gyakran a krisztinavárosi templom és környéke is rajta van. Az imák özönét ismerjük, amelyek hozzá szólnak s napjainkig fennmaradtak.

A Sötér-féle képen Szent Sebestyén épűgy, mint a vele szembenálló szakállas, fáradt, sovány vándor Szent Rókus, ki sebeit felfedi és mutatja, akinek nevére egyébként a pestises kórházakat és a rókushegyi kápolnát elnevezték, mindketten a dögvész elleni hathatós oltalmazók. Szent Sebestyén szobra a Sebestyén-téren állt, Szent Rókusnak is számos szobrát ismerjük, hiszen jóformán minden templomban, kívül vagy belül fellelhetjük.

A borzalmas nyavalya, a pestis, a város gyakori visszatérő hivatlan vendége volt, jóformán minden évtizedben megtizedelte a lakosságot. 1712, 1723, 1738—44 szomorú emlékezetes évek. A járványok közül még a kolera, vagy amint akkor mondták »köldökcsemör« is periódusonként tér vissza. A legsúlyosabb, az 1831-iki valamennyit túlszárnyalta.

Amint a XVII. századvégi Sötér-féle szentképen látjuk az ikerváros még egészen törökös jellegű. Karcsú, égnekmeređ minaretek tarkítják, amelyek körülbelül olyanok lehetnek, mint azt a Fővárosi Múzeumban levő Fischer von Erlach féle rajzon látjuk. A régi keresztény templomból átalakított, vagy az újonnan épített centrális kupolás mecset mellett nyult a magasba a vékony torony. Tetejében, a körüljáróján kiáltotta világgá a műezzin a muzulmán dicsőséget. A Várnak, Budának, Pestnek látszatra egyaránt még balkáni, jellege van. Az európaivá változás, amikor ezt a képet festették, még nem jött létre, de nem telik bele húsz-harmic év s az ozmán külső teljesen eltűnik olyannyira, hogy nyoma sem marad jóformán a török félholdnak, annál inkább nem, mert hiszen a törökök nem építettek valami szilárdan, illetve csak a legszükségesebbet, mintha a megszállást csak provizórikus jellegűnek tekintették volna. A törökök nem-építkezése teszi azt, hogy Budának az ostrom utáni metszeteken épűgy, mint ezen a képen még középkori vár jellege van. A Gellérthegy, a hajdani »Mons Pestiensis« tetején építményt látunk, valószínűleg azt, amelyet az ostromlók készítettek. »... Plock Berg so daher den Namen hat veil vor Zeiten ein Plock-Haus alda gestanden aber besser S. Gerhardi Berg sich Nennet.«⁵⁾

A sokat szenvedett várost megerősíteni volt a kiűzetés után a legelső teendő. A hajlandóság és áldozatkészség mindenűn a legnagyobb mértékben nyilvánul meg. XI. Ince pápa 100.000 forintot küld, majd 1687-ben 80.000 forintot adományoz a város megerősítésére. A primás, Széchenyi György, Pest-Buda újjáalapítója, korának ez a legnagyobb szociális érzéssel megáldott embere, aki fiatal éveiben még a török megszállás alatt özvegy édesanyjával Budán lakott, ahonnan özvegy Széchenyi Mártonnét a törökök kiűzték, a vár falainak helyreállítására 300.000 forintot, a kapuk fenntartására pedig 180.000 forintot, abban az időben horribilis összeget adományozott. Pesten 1700 körül 4000 ember lakik és a körülkerített város olyan, mint egy jólmegerősített erőđ. Falait még Mátyás építtette, a kapuknak még reneszánsz jellegűk van. Ezt a Fővárosi

Múzeum tulajdonát képező Hatvani kaput ábrázoló XVIII. század végéről való képen is így látjuk. A Sötér-féle festményen is Pest déli részén kapu van. Az egykori Kecskeméti kapu ez, melyet 1794-ben bontottak le s melyről tudjuk, — monumentalitását mutatja — hogy felső építményében két szoba és egy konyha volt, ahol még 1785-ben egy városi zenész lakott.⁶⁾ Amikor a képet festették sok támadásnak volt kitéve a város. A kijavított falak jó szolgálatot tettek. 1703-ban a tanács foglalkozik a kurucok támadása elleni védelmi intézkedésekkel. 1704-ben meg is kísérik a kurucok a rajtaütést, de a pestiek ébersége és a szilárd falak a polgárokat megvédték. A duzzadó fejlődő város szétfeszítette a kőből épített övet. Az utolsó pesti kaput, az úgynevezett Hatvani kaput 1804-ben bontják le. A képen a falakon túl síkság terült el, ahol egykor a nemesek gyűléseztek. Nagy, homokos, műveletlen terület terpeszkedett a déli kapu alatt a mai Vámház körút tájékán, amely a Duna áradásaitól nedves, mocsaras. A Kecskeméti kaputól út vezetett a falakon kívül, a melyen azonban nyoma sincs az életnek. A külváros az 1700-as évek elején kezd majd fejlődni.

* * *

A baj, szegénység, nyomor végigkísért az egész XVII. és XVIII. századon, ennek ma halk viszhangja egy-egy ránkmaradt szentkép, szobor, néha erre utal egy-egy templom is. Ha szólásra tudnánk bírni az alkotásokat, panaszkodás valóságos golyóvá lenne. A fájdalom, sirám stereotip. Járvány, tűz, árvíz a főszólam. Pest és Buda kis vityillós, girbe-gurba utcás nagy falu; gunyhói melegágyai a vésznek, piszok, szenny, a szegények szomorú városa. A századok óta nem művelt, elhanyagolt földek rosszak, sok-sok munka, kitartás és még több bizalom, hit kell, míg a XVIII. század folyamán az alacsony életforma megváltozik. Emberfeletti munkát kellett a szerzeteseknek kifejtetni, akik már akkor, mikor a küzdelem Buda alatt jóformán még folyik, megkezdik ritkán méltatott, áldásos munkájukat. A harcok úgyszólván a város kapuja előtt állnak, a jezsuiták, kapucinusok bent már tevékenykednek és nem is sejtik, hogy kitartó munkájukkal, egy későbbi metropolis alapjait vetik meg. Lehetetlenre vállalkoznak, építenek, gyógyítanak, lelket öntenek a csüggedőkbe, a rongyos telepesbe, katonába. Lelket lehelnek a betegbe, invalidusba, gyámolítják az özvegyeket és árvákat. Ha nem nézünk a dolgok mélyére, első pillanatban ma szembetűnő és csodálatos a polgárok nagylelkűsége, de ha az egyháziak munkáját félig-meddig ismerjük, melyet ebben az időben kifejtettek, megértjük azt az áldozatkészséget, mellyel a már-már jómódba jutott kéményseprő, vagy a gazdagodó pékmester majdnem erején felül segíti egyházát.

A budai ferencesek zárdáját 1703-ban építik, templomuk azonban rövidesen szűknek bizonyul. Új templomuk alapkövét, rendházuk mellett 1733-ban teszik le. A ferencrendiek azonban 1785-ben felső parancsra kénytelenek elhagyni kolostorukat; kárpótlásul a margitkörüli augusztinusok templomát kapják. Stílusosan, gondosan épített és ízléssel berendezett templomukat az Erzsébet apácáknak adják. A Fő-utcai templom jellegében még ma is magán viseli szentképein, remek faragású padjain a ferencesek nagyszerű tevékenységét és ízlését.

Még a ferences atyák idejében készült egyik, a budai Dunapartot ábrázoló hatalmas oltárkép. A Szent Erzsébet apácák templomának ez a szomorú időkre emlékeztető festménye az 1738/39-es borzalmas pestis után készült. A dögvész egymagában Budán 6000 ember életét oltotta ki. A kép keretének felső díszén olvassuk a képre vonatkozólag az egyetlen általunk ismert írásos adatot: »1739 ex voto tempore pestis«. A kép szereplői nekünk ismerősek, mert az előbb tárgyalt festmény figurális sémáját vette át sok részben ennek a képnek mestere. Hozzáadom, azt mondhatnánk, hogy a budai környezethez alakítja kisebb változtatással; lényegileg olyan, mint az előbb tárgyalt. A Szentháromság, Mária, a nyilazott sebektől vérző Szent Sebestyén, a zárandok Szent Rókus kutyájával és Rozália szerepelnek éppen úgy rajta, mint az előbb megbeszélt pestises emléken. Szent Rozália rózsadíszes fejével itt nem térdepel, hanem kedvesen, primitíven elgondolva, talán betűhöz pontosan ragaszkodva ikonográfiailag szigorúbban, egy barlangban fekszik. A Sötét képtől eltérőleg azonban bővült a környezet, amennyiben itt más szentekkel is találkozunk. Így talán először erre a vászonra festették xavéri Szent Ferencet Pest-Budán. Vele szemben borromei Szent Károly foglal helyet. A szegények nagy patronusa, a még ma is különösen tisztelt Szent Antal a liliummal, a stigmatizált Szent Ferenc és mögötte az erősen megrongált vásznon majdnem felismerhetetlen gonzagai Szent Alajos szintén ott van a képen. Xavéri Szent Ferenc, mióta tisztelni kezdték városunkban, majdnem minden régi templomban feltalálható. Ő egyébként nagy szerepet visz a Vizivárosban, melynek patronusa. Különös szeretettel, tisztelettel könyörögtek hozzá Pesten, Budán, mert a Szent, Istentől nyert erejével még életében számos csodát tett, reménytelen betegeket meggyógyított, holtakat feltámasztott és így őreá, közbenjárására nagy szüksége volt a gyötrődő városnak. (Halálát ábrázolja a helyőrségi templomnak egyik oltárképe. A kép háttérében a budai vár bástya is ott van. Bár ez a festmény elrendezésében sematikus, helytörténeti szempontból — a bástyák miatt — mégis érdekes.) Xavéri Szent Ferenc mellett gonzagai Szent Alajos protekciójára is ugyancsak nagy szüksége van siralmas városunknak. Ő, aki egyébként a lelki tisztaság, fiatalság nagylelkű szószólója, Rómában egykor önfeláldozóan, halálfélelem nélkül ápolta a dögvészbe esetteket, úgyhogy méltó példát nyújtott. Nemcsak a kép, de az egész oltár a pestis veszélyeire utal; megengesztelésül készült, amit a festményen kívül főképp fent a haragvó Isten s az igazságot osztó, büntető, kardos angyal is mutat.

Topográfiai érdekessége az oltárképnek a budai Dunapart, melyet körülbelül a kép keletkezésének idejében építettek be lassanként házakkal. Magas fák emelkednek az apró házak fölé; templomot a budai Dunapartnak ezen a részén azonban nem látunk. A folyó partja rendetlen, szabályozatlan, majdnem olyan, mint a Csepelsziget táján ma. A Duna szélén drámai jelenet játszódik le, amelyet tanulságos megfigyelni. A folyón dereglye, benne három alak, míg a kietlen parton kocsí áll, mellette sötét gödör. Pestises szomorú temetése folyik le előttünk. Drámai a képnek ez a része. A pestises betegek kezelése a városon kívül egy ragálytelepen történt. Hogy ilyen telep milyen lehetett, arról felvilágosítással szolgál egy borromei Szent Károlyt ábrázoló kép, amely az óbudai plébániatemplomban van.

A festmény lehetett egykor jó, ma annál rosszabb állapotban van,⁷⁾ gyakran átjavíthatták, átmázolták, de azért sok mindent elbeszél. Annál inkább gondoljuk, hogy ez a kép valamikor jobb is lehetett, mert a figurális díszes keret, amelyben van, egyike a legszebb faragású kereteknek, amelyet a Székesfővárosban találhatunk. Borromei Szent Károlyt, a milánói pestis hősét ábrázolta a festő, aki a betegeket szeretettel, halálfélelem nélkül ápolta és szentséggel is ellátta. Az óbudai képen a Szent Kereszt előtt angyaloktól körülveve imádkozik a nyomorgókért, tőle balra lent furcsa sátoztábor húzódik, míg jobbról primitív házacskákból álló városkát látunk, valószínűleg a régi nyomorúságos Óbudát. A sátoztábor a pestis-betegek elkülönített helye volt. Ilyenfajta szomorú helyről indulhatott el az a bizonyos kocsi, amelyet az Erzsébet apácák pestises képen látunk. Az Erzsébet apácák templomában levő vásznon a makulátlan Mária hold-sarlóján áll, könyörög imáradulcsolt kezekkel, hogy a baj végül szűnjön meg. Ruhája, mint János evangélista mondja »olyan mint a nap«, feje fölött 12 fényes csillag ragyog.

* * *

A szentek legendáriuma azt mondja, hogy jégeső, romboló vihar és villámcsapás ellen Szent Donát véd meg, aki a Legio fulminatrixhez tartozott. A XVII. században talán épen azért, mert a jezsuiták 1652-ben Münstereifelbe szállítják, új kollegiumuk alapításakor földi maradványait, újabb széles körben terjedt el az iránta való tisztelet. Mint Pest-Budának patronusával, sokszor találkozunk vele oltárokon és egyéb vallásos tárgyú emlékeinken. A Szent Donát kultuszra jellemző, hogy utcát Budán már a török megszállás előtt is neveztek el róla. 1745-ben tiszteletére kápolnát építenek az augusztinusok szöllejében. A ragaszkodás oly nagy iránta, hogy rendszeresen körmenetet tartanak tiszteletére. »...den 3-ten Julii wider das hohe Gewitter zu eren des Heiligen Donati«. Amint a »Neu aus seinem Steinhauften wiederum aufwachsendes Ofen« című könyvecskében olvassuk a körmenet nagyon díszes lehetett, mert a céhek is kivonultak pompásabbnál pompásabb zászlaikkal. Bizony a szentek oltalmára nagyon rászorultak a céhbeli iparosok, mert még a XIX. század elején is így írnak: »...Dieser Weinbau macht daher den grössten Reichtum beynahe ausschliessenden Nahrungsweig der bürgerlichen Einwohner Ofen's aus.«⁸⁾ Egész Buda szőlőművelésből él jóformán és messze vidékre szállítják az illatos budai borokat, sőt a szerzetesrendek egy része is bortermelésből tartja el magát. Régi metszeteken a budai hegyek, a hegyes-dombos vidék, ameddig a szem ellát, telis-tele van szőlővel.

A mai Veronika kápolnában két Szent Donát kép is van. Az egyiket a múlt század elején festették, ezen azonban arezzoi Szent Donátot látjuk, aki püspök volt és a IV. században élt. Nagy Szent Gergely azt mondja, hogy már életében sok csodát művelt. Őt is, mint az előbb említett viharok idején kéri közbenjáról. Arezzoi Szent Donát Veronika kápolnábeli képén teljes ornátusban jelenik meg egy rózsadombi, illetve józsef-hegyi szőlőben. Meghatóan kedves az a budai burger, aki előtte térdepel s szagos gyümölcsseit, almát, körtét, szőlőt, idei termését hálásan ajánlja fel gyümölcskertje megvédelmezőjének. Ugyancsak itt a Veronika kápolná-

ban egy másik Szent Donát képen a Legio fulminatrix Szent Donátját is látjuk. Fenn az égből, nehéz sötét felhők között térdepel, római harcosnak van öltözve. A Szent mellett két angyal pálmaágot, kést és egy vérrel teli tálacskát, jelképeit tartja kezében. A mártír alatt mint egy nagy panorámát a Rózsadombot és a messze környéket látjuk, mely végeláthatatlan szőlővel van beültetve. Ezeket a jóságos Szent a jégesőtől megmentette, mert amint a kép illusztrálja csak a távolban villámlik a sötét felhőkből. A józsefhegyi szőlőket, kerteket úgy látszik a jégeső elkerülte. Itt a képen látjuk a Krisztus sírja kápolnáját, amely a mostani Veronika kápolna mögött volt s alig egy pár évvel ezelőtt bontották le. A festményt, amint alul olvassuk »Fecit Giergl 1855.« Giergl Alajos, aki 1860-tól kezdve a Györgyi nevet használta, korábban jónevű arckép- és oltárképfestő festette ezt a képet, mely egyik kitűnő alkotása. Rajza gondos, szabatos, színezése választékos, tónusa mesteri; komoly képességeit ez az alkotás valóban magán viseli.

A vedutás Szent Donát képek közül legszebb, legművészebb és egyúttal legrégibb az, amely egykoron a jezsuiták Nagyboldogasszony templomában volt. A jézustársaságiak nagy építkezésekbe kezdtek Buda visszafoglalása után. Újjonnan kapott templomukat, a Nagyboldogasszony székesegyházat helyrehozták s a kor ízlésének megfelelőleg díszítették.

Egyidőben divatos volt ezt az átalakítást, — mondjuk úgy — a jezsuita stílusba való öntést éppen a Koronázó templommal kapcsolatban lekicsinylőleg leinteni. Ma tárgyilagosan megállapíthatjuk, hogy a város újjáépítésében az egyik legfontosabb tényező, a Jézustársaság, művészileg is nagyot alkotott. Amikor újabban a templom belsejét minden részletében gótikára alakították vissza épügy nagy kárt okoztak, mint a barokk templomi kincsek elkótyavetyéléssel. Hogy a Koronázó templom barokkja milyen volt, elég arra utalni, hogy a jézustársaságiak Pozzival is festettek képet várbeli templomuk részére, sőt egyéb nagyobb megrendelést is adtak ennek a világhírű művésznek, amelyet csak azért nem készített el, mert időközben meghalt.⁹⁾

A Pozzo által festett kép xavéri Szent Ferencet ábrázolja, amint karingbe öltözötten valamilyen ázsiai előkelőséget keresztel. Ez a rendkívül becses kép Nemes püspök révén került a jezsuiták pesti rendházába, vissza jogos tulajdonosukhoz, ahol ma a Mária kongregáció kápolnája külső falát díszíti.

Az, hogy az idetelepített kósza népség valamivé lett Budán is Pesten is, hogy itt kultúra fejlődött, a szerzetesek és az egyháziak érdeme. A szerzetesek fáradságot nem ismerő munkája minden képzeletet meghalad és különösen a Szent Ignác alapította rendbeliek jártak elől. Azalatt a száz év alatt, míg el nem kobozták templomukat, rendházukat, a kulturális munkából alaposan kivették részüket. A legcsodálatosabb azonban az, hogy a mostoha viszonyok ellenére a jezsuiták milyen előkelő szellemi atmoszférát tudtak maguk körül teremteni. Kereskényi György, Kozma Ferenc, Kunics Ferenc, Illey János, a jezsuita drámák szerzői és a budai Metastasio, Faludi Ferenc ízlése bizony rányomta bélyegét nemcsak irodalmi alkotásaikra, hanem híveikre, de — és ez természetes — templomukra is. Erre nemcsak az előbb említett Pozzo a példa, hanem a Szent Donát kép is,

amely csere útján került a Fővárosi Múzeumba.¹⁰⁾ Ez a városképes Szent Donát a Koronázó templom egyik művészi oltárképe volt, hogy mikor készült, egészen pontosan nem tudjuk. Heisler Donát gróf tábornok védőszentjének oltárt állíttat. Ezt az oltárt 1754-ben és 1755-ben 367 forintért restaurálják, majd új oltárképet festetnek, mégpedig Bécsben. A Koronázó templom Szent Donát oltáráról tudunk egyet-mást. Így »Non procul ab aris Ignatii et Donati«, ezt írták Auer Éva sírkövére, akit 1748. március 4-én temettek el a Koronázó templom egyik sírboltjába. Egy másik adatunk, hogy Zichy Erzsébet grófnő kilencnapit ájtatosságot alapít, melyet a várbeli jezsuita templomban tartanak Szent Donát oltára előtt, hogy a »gyakori villámcsapások Buda városától eltávolíttassanak.«¹¹⁾

A Fővárosi Múzeum birtokában levő Szent Donátot ábrázoló festmény az újabb, Bécsben festett oltárkép, amelyen egy későbbi felírás tévesen »Sanctus Donatus EP. Et MARTYR 1750«-ról beszél. A Szent, barokk felfogás szerinti római harcosnak van öltözve, vértanúságának jelképét, a kést, palmaágot, martirkoronát és vérét tartalmazó tálacskát angyalok tartják. A felírás tévesen Szent Donát püspökről beszél, akinek pedig jelvényei elsősorban püspöki ornátus, a kard, mert lefejezték és hogy egy közismert híres ábrázolását említsük, amint már Jan van Eyck képén is látjuk, az úgynevezett brüggei Madonnán, kereket is tart a kezében, amelyen öt szál gyertya ég. A bécsi művész nem a püspököt ábrázolta, hanem a Legio fulminatrixhoz tartozó szentet. Az 1750-es év is csak körülbelüli meghatározás, mert hiszen az oltárt 1754/55-ben újították meg, amint ezt láttuk. Új oltárképét csak a renoválás után festetik meg. Nem kell különösebb stílusismerettel bírni, amely szerint megállapíthatjuk, hogy ez a kép 1750. után készült s így nem a Heisler Donát által adományozott, amelyet jóval előbb készíttetett a gróf. A Szent Donát képnek cinóberpiros, modernbetűs felírása egészen újkeletű. Ugyanilyen felírás csúfítja el az előbb említett Pozzo-féle Szent Ferenc képet is.

Szent Donát a felhőkön térdel, fejével a Szentháromságot jelképező fénysugaras háromszög felé tekint könnyörgőleg, mellette lebegnek az előbb felsorolt attribútumaival kíséretét képező kicsi angyalai. Tüzes, ragyogó színekkel festette meg a művész ezt a felhők között lejátszódó jelenetet. Földöntúli fény világítja meg az alakokat. Alul, mintha a pesti oldalról Budára néznénk, a budai várat s az alatta elterülő várost látjuk. A pesti oldal smaragdzöld, virágos, harmatos mező, jobbról valamilyen erdő kezdődik, olyanszerű, amilyenről a jezsuita Faludi Ferenc azt írja: »királyi multság erdőben sétálni, árnyékos utcáin fel s alá járni«. A tulsó oldalon a várnak csak konturjait látjuk, mint egy csodás panorámát, amely addig és azóta is a festőket, grafikusokat varázslatos szépségével annyiszor megihlette. A budai táj sötétségbe borul, a romantikus bécsi festő úgylehet mikor a képpel Budára jött, a villámlástól megvilágított várat, királyi palotát, várfalakat, házakat, tornyokat itt festhette a képbe. Bár el tudjuk képzelni, hogy ezt a részt valamilyen metszet után még Bécsben készítette.

* * *

A pesti ferencesek templomából selejtezték ki az 1910-es évek táján az egyik Szent Antal képet, amelyet özvegy Novák Mártonnétól a Fővárosi

Múzeum vásárolt meg és pedig azért, mert ezen a képen a ferencesek temploma a barátok terével is látható. 1910 körül a kolostorból és a templomból több kép került ki; legnagyobb részüket a pesti ferencesek nagykanizsai rendházuknak ajándékozták.

A kép ismeretlen festője a szokáshoz híven többé-kevésbé ikonográfiai pontossággal ábrázolta Szent Antalt. A Poverello legkedvesebb fiát ferences ruhában látjuk, saru a lábán, féltérdre ereszkedve imádkozik. Ezalatt történik a nagy csoda, megjelenik előtte a gyermek Jézus. A Szent mellett egy kis angyalt látunk, ez egyik kezével Jézusra mutat, míg a másik kezében liliumot tart, Szent Antal tisztaságának jelképét. Az angyal könyvre támaszkodik, ami szintén attribútuma a szegények szentjének. Hátul egy oszlop mellől elhúzott függöny lehetővé teszi, hogy a szabadba, a Ferenciek terére lássunk ki. Előttünk a barátok temploma régi alakjában. Bár nagyon primitíven festette mestere, mégis felismerjük a templom homlokzatát. A templom oromzatán Szent Ferenc áll széttárt kezekkel, stigmáit mutatja Pest lakóinak. A templom fölött torony emelkedik, amely természetesen még a régi, egyszerű. »...das Innere der Kirche 1860. neu Ausgemahlen um diese Zeit auch der Thurmbau in Angriff genommen und nach dem selber aus Stein um 12. Klafter erhöht wurde 1863 den 8 November feierlichst samt dem Kreuze eingeweiht...« — mondja az akkori leírás,¹²⁾ már pedig a mi képünk jóval a hatvanas évek előtt készült.

Pollák Mihály építette a Herrengasse 1. számú kétemeletes épületet 1817-ben báró Brudern József számára. Ebben az épületben volt később a régi Pest egyik nevezetessége, az úgynevezett Párizsi udvar. Ennek az épületnek a helyén Szent Antal képünkön egy házat látunk, amely úgy lehet a báró Brudern-féle akar lenni. Az egész kép kezdetlegesen festett, azonban a Ferenciek tere és a házak még sokkal primitívebbek s ezért úgy képzeljük, ezt a részt később festették bele, ami annál is inkább valószínűnek tűnik, mert bár a külső utcai és a belső jelenet festése között időbeli nagy különbség nem lehet, mégis a kép a XVIII. század végén készült, míg a Ferenciek terét a XIX. század elején festhették hozzá. A szerzetes barátok terén nem látjuk még a Dunaiszky-féle kutat, melynek tervét csak 1828-ban fogadták el. Így az utcai részt 1817 és 1828 közötti időben toldották a képhez.

A Hatvani kapu felé vezető utca, valamint az Uri-utca sarkán a festményen szokatlan sokadalmat látunk és pedig nem mindennapi jövőstmenést, mert itt a szegények jótevőjének egy híres csodája megy végbe Pest kellős közepén. A »Liber Miraculorum« a csodát úgy mondja el, hogy Szent Antal egy hitelennel találkozott, aki a Szentséget megvetette, megtagadta. A Szenttel vitába keveredett s csak úgy volt hajlandó hívővé válni, ha azt az ajánlatát fogadja el, amely szerint szamarának nem ad három napig enni s ha ezután az állatot éhesen elővezeti és annak Szent Antal a Szentséget mutatja, míg ő maga abrakkal kínálja, az oktan állat nem nyúl a szénához, inkább a Szentségnek hódol. Három nap múlva megtörtént a csoda, térdreborult a szamar a Szent Antal előtt. A hitetlen és társai így váltak hívőkké. A mi Szent Antal képünkön itt Pesten a Ferenciek terén ezt a csodát ábrázolta a kép festője hallatlan naivitással, primitíven.

* * *

Ha valamilyen oknál fogva írásos feljegyzés nem maradt volna ránk, úgy a Szent Vendelnek állított sok-sok emlék is elárulná nekünk, hogy a pest-budaiaknak a XVIII. században egyik főfoglalkozásuk az állattenyésztés volt. Csak iparból Pesten és Budán a török kiverése után megélni nem lehetett. Egy-két emberöltőnek kellett eltelni, míg nagyvárossá alakult, ezért minden valamirevaló polgárnak háza mellett földje, szőleje, háziállata volt. Az élet nem annyira városi, mint inkább idillikus, falusias, kisvárosias.

Szent Vendel históriája részleteiben ködbe vész. A hagyomány azt tartja, ír királyi családból származott s hogy Istennek élhessen, minden fényt, gazdagságot elhagy s mint zarándok a kegyes helyeket látogatja, Trier táján remeteéletbe kezd s az embereket oktatja a keresztény hitre, majd pástor egy gazdánál. A nyáját őrző buzgó szent embert apáttá teszik. A jámbor pástor halála után sírját sokan látogatják, ahol azután bucsujáráhely keletkezik. Szent Vendel jelvénye a pástorbot, rendesen tarsolya van, ruházata pedig a vándorok egyszerű köntöse, Koronát s jogart szoktak lábaihoz tenni s pástori mivoltára célozva juhokat őriz. Ifjúnak ábrázolják s mint a gazdálkodók, pástorok védőjét tisztelik.

A margitkörüti ferencesek szószékének felső részén aranyozott életnagyságú szobor áll. Nagy kampós pástorbot a kezében s előtte bárányok. Ez a szépen, lendületesen mintázott szobor is Szent Vendel. Sokan a Jó pástornak gondolják tévesen épüget, mint a Baross-utca 86. számú ház kapujának figuráját, amelyet, mert lebontották a házat, ma már csak fotográfiákon láthatunk. Középen állt Szent Vendel, jobbról tehén, balról két bárány feküdt lábainál. Jópástornak mondják a szentlélektéri Szent-háromság emlék egyik reliefjét is, amely pedig ugyancsak a pástorok védő-szentje, aki villámlás között juhokat őrizve imádkozik.

A Fővárosi Múzeum Szent Vendelt ábrázoló kis képe a Szent János-kórház kápolnájából került oda, főleg azért, mert helyi vonatkozását fokozza a rajtalevő tájkép, illetve városkép. A Szent János kápolnát a budai céllövölde és a kórház mellé építették. Az építési engedélyért 1729-ben folyamodtak, de a tanács csak 1735-ben engedélyezte. Bőségesen adakoztak, úgyhogy két hónap alatt már a kis torony is állt s rövidesen felhangzik ebben a kedves, ma az utca szintje alá süllyedt kápolnában a nepomuki Szent Jánoshoz szóló könyörgő ének: »Wüttet die Pest zu arg, droht sie uns Gleich den Sarg. Bist du der treue Artzt, der uns beysteht.«¹³⁾

A környék gazdái is ide, a Szent János-kórház kápolnájába jártak esőt kérni s könyörögni a baj elhárításáért. Így kerülhetett ide fogadalomként a Szent Vendelt ábrázoló kép is, amelyen kis kalyiba előtt, kezében pástorbottal, bő cinóberpiros köpenyben ül. Fölülről a Szentháromság fénye sugározza be és angyalkák figyelik mint mélyed zavartalanul olvasmányába, a Könyvek-könyvébe. Körülötte szarvasmarha és juh. Hátul a budai várat látjuk a Bécsi-kapuvál s ezen belül házak, templomok époly bájos, naív hűséggel, mint ahogy azt a XVIII. századközepi céhleveleken rajzolták. A tipikus votív kép, bár évszámmal nincs jelezve, az 1770-es évek tájkéán keletkezett.

A budai várat erős vastag fal övezi. Ezek a kőből épített falak adtak biztonsági érzést lakóiknak, ez jelentett békét számukra, de tette őket

öntudatosra, tette nyugodttá az életüket és ez a nyugalom vezetett a polgárisodás felé. A Bécsi kaput 1726-ban építik ebben a formájában, Johann Matthei tervei szerint. »...das Wiener Thor selbst unter welchem an der Höhe ein Bozigan, Schild, Sporn und grosse Stein hangen, welcher sich Michael Tholdi bedient, ein der Massen starker Mann, das er ein wilden Ochsen aufzufangen, angehalten, ein wohl fette Kuhe auf die Schultern genommen und davon getragen.«¹⁴⁾

Az elrajzolások ellenére, mert bizony a festő nem volt ura a kezének s így nem mindig festette azt, amit szeretett volna, mégis topográfiaileg elég jó képet ad, illetve világosan felismerjük, hogy mit akar ábrázolni. Fent látjuk a vár északi részét, a Bécsi kaput s mögötte a zárda tornyát, valamint a Helyőrségi templom tornyát.

* * *

A budai augusztinusok templomukat hosszú ideig építették, de nem sokáig élvezhették. II. József rendeletére a ferenceseknek adják át. Az ágostonrendieknek, bár régtől fogva volt egy kisebb templomuk, amelyet már 1707-ben kezdtek építeni, amikor szűknek bizonyul, 1753-ban egy nagyobbat tervezetnek, amelynek építéséhez hozzá is kezdtek és pedig először a tornyokat készíttetik el. 1770-ben szentelik fel. A templom XVIII. századi külsejéről és környezetéről számos metszet tájékoztat és egy érdekes, nagyon kezdetleges festmény, amely ugyancsak a budai Veronika kápolnájában van. Kálváriát ábrázol a kép, amelyre a templomot és a körülötte levő apró házakat is odafestette a kép készítője.

A templom tulajdonképeni felszerelése képekkel, oltárokkal 1770. táján veszi kezdetét. Ezekben az években festették a leckeoldalon levő harmadik oltárt is, amelyen Szent Miklóst látjuk püspöki ornátusban, mitrával a fején. Bárii Szent Miklós magas trónuson ül s a királyi vár felé fordulva áldást oszt. Körülötte állnak a legendabeli ártatlanul halálra ítélt ifjak, akiket megmentett. Egyik pásztorbotját, másik könyvét tartja. A három golyó a képen pénzes zacskót jelképez, amelyet a püspök a mármár rossz útra tévedt leányok apjának ablakán bedobott, hogy megmentse őket. Szent Miklós előtt keresztelőmedence van, amelyet gyümölcstartónak alakított át a kép későbbi restaurálója. Barii Szent Miklós régi kedves szentje Pest-Budának, egész napjainkig különös szeretettel tisztelik. A XVIII. században életnagyságú szobra is volt Pesten s a Rókus kápolna előtt állt.

Az országúti templom sötét tónusú Szent Miklós képén úgy látjuk, mintha a pesti oldalon ülne a Szent, míg a kép háttérében a vár egy része tárul elénk úgy, amint a XVIII. század végén és a XIX. század elején is valóságban lehetett. Elöl a Duna, még csónak is van rajta, elől a vár-hegy, a várfal, a királyi palota déli része, a kiugró épület közepe felett a csillagvizsgáló torony. A Szent és a Duna ábrázolása így együtt, tekintve, hogy Szent Miklós a hajósok védszentje nem véletlen, sőt egészen biztosra vehetjük, hogy ők festették tiszteletére, védelmükre közbenjárójuknak. A kép pest-budai viszonylatban jó, bár a kontár belefestés alaposan elrontotta. A XIX. század közepétől restaurálhatták, a klasszicizáló dísz ekkor festették rá épűgy, mint a neogótikus ablakrész is későbbi hozzátevés.

* * *

Szent Flóriánnal, aki közkedvelt patronusa Pestnek, Budának, azért találkozunk sokszor, mert őt a tűzvész és árvíz idején hívják segítségül. Azután az idegen bevándorlók közül főleg a németajkúak különös bizalommal tekintettek rá, mert a római lovag egyébként Ausztriának védőszentje. Nincs jóformán XVIII. századi templom, ahol szobrát, festett fogadalmi képét ne találánk. Amíg az árvíz, valamint a tűz rombolása ellen nem tudtak hathatósabban védekezni, a nyavalyák mellett ezektől az elemi csapásoktól rettegetek legjobban. A XVIII. században sok árvízről tudunk. A legborzalmasabbak az 1712, 1732, 1744, 1768, 1770, 1775, 1780, 1781 és 1789. évbeliak voltak. A következő században is mérhetetlenül sokat szenved a város a Duna szeszélyétől mindaddig, amíg nem szabályozzák. Mind között a legnagyobb azonban az 1838-as áradat volt, amelyről bőségesen tájékoztatnak az egykori feljegyzések épúgy, mint a megszámlálhatatlan metszet, litográfia, amelyeken Pest végeláthatatlan tenger, amelyben a házak kártyavárként dőltek össze. Úszó bölcsők, ágyak, fuldoklók tömegét, lovakon úszva menekülőket, a szennyes árban küzdő mentőket hősie munkájuk közepette ábrázolják ezeken a drámai tárgyú grafikákon. De a szorgalmas polgár újra és újra épít. Bizony, Pest és Buda lakosai már régen kiérdemlik az »Ihr liebevolle Biedermänner« megszólítást a vasárnapi prédikáció alkalmával.

A víz ellentétje a tűz ha lehet még kegyetlenebbül pusztítja az ikervárost és teszi próbára 1716-ban és 1722-ben lakóit. A XVIII. századi borzalmasan emlékezetes évek közül az 1723. év a legrettenetesebb, legmegrázóbb a városra nézve.

A tűzvész kitörésének lehetősége állandóan félelemben tartja a lakosságot és erről a rettegésről az 1810-es tűzzel kapcsolatban a város nagy tragédiáját feltáró több emlék a példa. Nem is egy vedutás szentképünk van, amely ennek a szerencsétlenségnek borzalmas emlékét őrzi. A Hazai s külföldi tudósítások szeptember 8-án az 5-iki tűzről azt írja, hogy az a nap, amelyen kitört »szomorú emlékezetű leszen Buda városának históriájában; mert délután, midőn épen nagyobb része a Városnak ebédelne, A Ráczvárosban tűz támadott.« A következőkben azt mondja, hogy a szárazság és a szél terjesztette a Dunaparton és hogy a vár alatt való sorház egészen a kapucinusokig a tűz prédája lett. A királyi magazin, a prófuntház, a rác és tabáni templomok, a liszt- és gabonaraktárak, széna, zab, sok ölfá, sőt a vár is veszedelemben forog. A Duna jobbpartján levő hajók is meggyuladtak, a hajóhid is megsérült s még nagyobb lett volna a baj, »ha Ő Császári Fő Hercegségének a Palatinusnak serény gondoskodása« nem történik meg. Majd azt mondja 12-iki számában: »Fájdalmas bámulással kintelenített Pest városa nézni azon szörnyű égést ..... Budát látni iszonyatosabb volt, mint ellenség által ostromoltatott várost. .... Könyörületes sajnálkozásra fakasztotta a nézőt a magánosan futkozó kárvallottak jajgatása.« Hatszáznál több ház égett el, sok ember vesztette életét, közel ötvenen tűzhalált letek. Egy asszony, akinek öt gyermeke megégett, megőrült. »Egy szürszabóné midőn a hegynek futna a magazin mellett a hőség földhöz ütötte s ott megégett.«

A leírások drámaiak épúgy mint a képek. A tabáni plébániatemplom leckeoldalának harmadik oltárát egy Szent Flóriánkép díszíti. A római

harcosnak öltözött Szent a felhők között térdepel, mellette puttószerű angyal önti a vizet az égő városra, míg balján egy másik angyal felirásos leplet tart. A fogadalmi képre nyújt ez némi felvilágosítást. »Allmächtigster Gott mit Vunder schüttest du uns änzeln Hauser erschone O Gnädigster in Zukunft auch unsere mit Bruder In Cen DIVMIn ras CIanICa Die 5 Sept.«

A szövegben elrejtett kronosztikon szerint a képen az 1810. szeptember 5-iki tűz tárul elénk. A felhőkben könyörgő Szent alatt a lángokbaborult Budát látjuk. A tabáni templom is már-már tüzet fog, tornyát a lángok nyaldossák, teteje már el is égett. A Dunán hajókat látunk áruval megakva. Mind égnek és sűrű füstjük az ég felé csap.

A kapucinusok templomában levő egyik fogadalmi kép is Szent Flóriánt ábrázolja. Alsó részében a kapucinusok templomát látjuk, úgy amint volt a szabadságharcbeli bombázások előtt, mellette zárda, míg a Dunaparton az egyemeletes házak égnek. Ábrázolása sablonos, zászlót tart kezében, ég felé tekint könyörgőleg, mellette angyal sajtárból vizet önt Budára. A képnek felírása:

EX VOTO Die 5 Septembris Anno 1810.

A kapucinusok Szent Flórián képét a hívek adakozásából 500 pengőért készítették. Eredetileg Iretzer Mihály és neje festettek a kapucinusok részére egy Szent Flóriánt, amelyet 1813. május 4-én áldottak meg. Ezt a képet azonban 1814. márciusában a kapucinusok feljegyzése szerint, nem tudjuk miért a helyőrségi templomba vitték. Lehet, hogy még ma is ott van. Talán azonos azzal a képpel, amely a helyőrségi templom kórusa felett van, azonban oly magasan, hogy nem volt módunkban pontosan megsejteni. Az sem lehetetlen, hogy az énekkar fölötti festmény az, amely a Koronázó templomban volt, mert Némethy tud egy olyan Szent Flórián képről, amelyet a jezsuiták várbeli templomából idehoztak.¹⁵⁾

Egy későbbi tüzesetet látunk a Szent Erzsébet apácák templomának leckeoldalán levő első oltáron. A Szent ezen is a megszokott módon van ábrázolva, előtte angyal vizet önt egy égő házra, míg egy másik zászlaját tartja. A mártírt megillető koszorút égi küldött épen a fejére akarja helyezni. Zsalugáteres, egymáshoz ragasztott házak szegélyezik a Duna partját és az Erzsébet apácák templomtornya is ide látszik. A kép azért érdekes, mert szignált. Lent jobbról »Carl Held pinx 1829« olvasható. A kép egészen magán viseli korát; empire stílusú, mely abban az időben Pesten Budán nagy divat volt. Held mester azonban a festés tudományát nem valami nagyra vitte s így képe olyan, mint a korabeli rossz deákos vers.

* * *

A kapucinusok Fő-utcai templomának fentebb említett Flórián képén kívül is van egy újabb keletű vedutás szentképe, amely a rajtalevő budai rész miatt rendkívül érdekes. Ezt a kapucinusok készítették templomuk számára, ma azonban a kolostor folyosóját díszíti. Aláírása szerint Pesky Ede Pest 1864. festette. A vásznon az Egyház segítő szentjeit látjuk, amint a gyermek Jézusnak hódolnak; lent a rendezetlen Dunapart öreg házaival bizony nem szebb, mint a félszázaddal régebbi Flórián képen. A házak

mögött a kapucinusok megújított templomát, kolostorát, a várhegy oldalát, a vár egy részét, a budavári Koronázó templomot szemlélhetjük, amely utóbbi még átépítetlen, épen olyan, mint 1867-ben, mikor az apostoli királyt koronázták benne. Ezt az alakját megtartja a hetvenes évek elejéig, mert csak 1873 december 2-án rendelik el az uralkodó 25 éves évfordulóján a Nagyboldogasszony templom átépítését.

1849-ben a bombázáskor a kapucinusok temploma alaposan megsérült, ezért megbízták a fiatal Feszl Frigyeszt, hogy készítsen részükre terveket a megrongált templom, valamint a kolostor helyreállítására. Feszl 1851–52-ben elkészíti a terveket, amely szerint a templomot a tér közepére helyezte, míg a kolostort kisebb kertekkel vette volna körül. Kivitelre nem kerülhetett sor, mert a tetszetős tervet a szűkös anyagi viszonyok miatt nem lehetett megvalósítani. Feszl tehát újakat készít s most már szerény keretek között épül át a megmaradt templom és kapucinus kolostor úgy, mint ezt a Pesky-féle képen látjuk. 1854-ben kezdik meg a renoválást, 1857-ben a Vasárnapi Ujság azt írja, hogy sokkal szebb, mint valaha volt s a kolostornak egyik fele »városi elemi tanodának adatott.« A kortársaknak úgy látszik a neogótikusszerű átalakítás nagyon tetszett. A neogótika és neoromán az ötvenes években kezdődött nálunk Pesten és Budán. A Pekári házra, amely a Király utcában épült, igen büszkék. Úton-útfélen találkozunk folyóiratban vele, mert vagy leírják, vagy illusztrálják. A neogót stílusnak Feszl-n kívül Ipolyi Arnold és Ybl a nagy portálója s így nem csoda, hogy a romantika igen tetszett a kortársaknak. Körülbelül a Pesky kép festésének idején kulminál a romantikus építészeti felfogás. Gettinger Theodornak 1866-ban Ungarn Hauptstadt Pest und Ofen című kis ismertetése jelent meg és ebben azt írja: »Am Kapuzinerplatz steht das mit einer in Rundbogenstyle restaurirte Kloster der Kapuziner, worin auch eine Schule ist. Die Kapuzinerkirche ist in demselben Style mit einem hübschen Thurme und Portale von auszen geschmückt, wehrend das diesen zierlichen Baustyl nicht Entspricht.« Ezek szerint a jó Gettingernek a megmaradt barokk nem tetszett.

Pesky Ede képe tetszetős, édeskés nazarénus ízű. Egyébként művész-familiából származik, zsáner és arcképfestő. Apjánál tanul, majd a bécsi akadémiára kerül. Jónévű portaitistának tartották kortársai. Egy ideig »Pesky és Gévy« cégjelzés alatt fényképészeti műterme is volt a Váci utca 14. számú házban. 1863-ban kerül Bécsből vissza hozzánk, hogy apja örökét átvegye, majd 1871-ben újra Bécsben telepszik le. Itt vagyonát elveszti, elspekulálja, Bukarestbe költözik, később haláláig Brassóban él.

* * *

A nagy oltárképek mellett kis házi fogadalmi, zászlóra festett festményeket, imakönyvbe való képecskéket és a metszetek egész sorát ismerjük, amelyen Pest-Budának egy-egy részlete fellelhető. Nem tértünk ki ezekre az ábrázolásokra és a nem is ritka grafikákra, melyek legtöbbször nem egyetlen példányban ismeretesek. Némethy Lajos Kögl Ádámról írt életrajzában olvassuk, hogy a metszeteket százszámra osztották ki ingyen, vagy piacon árusították sokadalomban »az híres neves Tholdi,

szép Thangréduzusz históriájá«-val együtt a ponyván. Nem tértünk ki a szoborművekre sem, illetve olyan vallásos tárgyú domborművekre amelyekken városkép van, mert akad ilyen is az általunk említett Koronázó templom előtt levő Szentháromság szobron kívül is.

JAJCZAY JÁNOS

¹⁾ Detzel, Heinrich : Christliche Ikonographie. 1896. Bd. 2. p. 512.

²⁾ Horváth Henrik : Buda a középkorban. 1932. p. 59.

³⁾ Tanulmányok Budapest multjából. I. k. 1932. p. 61—75.

⁴⁾ Csergheő Géza : Wappenbuch des Adels von Ungarn. Heft 22—28. p. 594. Tafel 421.

⁵⁾ Neu aus seinem Steinhauften wiederum aufwachsendes Ofen. 1733. p. 38.

⁶⁾ Schmall Lajos : Adalékok Budapest Székesfőváros történetéhez. 1899. I. p. 286.

⁷⁾ A cikk nyomása közben a képet a Főváros restauráltatta.

⁸⁾ Schams, Franz : Vollständige Beschreibung d. königl. ferial Hauptstadt Ofen in Ungarn. 1822. p. 551.

⁹⁾ Némethy Lajos : Archeologiai Értesítő. 1881. Új folyam, I. k. p. 258.

¹⁰⁾ Budapest Székesfőváros tanácsa a városképes Szent Donát képért Lotz Szent Erzsébetét és Roskovits Szent Istvánját adta cserébe.

¹¹⁾ Némethy Lajos : Nagy Boldogasszonyról nevezett Budapestvári főtemplom története. 2. kiad. 1876. p. 123.

¹²⁾ Zum Erinnerung des Thurm u. Kreuzes Einweichung bei den E. E. Franziskanern in Pest am 8ten November. 1863.

¹³⁾ Gesang zu den Heiligen Johann v. Nepomuck. (A Fővárosi Könyvtár kisnyomtatvány gyűjteményében.)

¹⁴⁾ Neu aus seinem Steinhauften wiederum aufwachsendes Ofen. 1733. p. 13.

¹⁵⁾ Némethy Lajos : Nagy Boldogasszonyról nevezett Budapestvári főtemplom története. 2. kiad. 1876. p. 122.

A magyarországi református egyházak pesti ötvösművei.

Pest középkori ötvössége egykori nagyságának emlékei nem maradtak reánk s így csak sejthetjük, hogy az, a közeli Buda magasra lendült művészete pezsdülő erejének hatása alatt századokon át mégis jelentékeny mérvű lehetett. Mohács után azonban rohamosan hanyatlani kezd s valószínű, hogy a magyar ötvösművészetnek Pesthez fűződő régi szakasza a XVI. század közepén végleg le is zárul.

A török félhold uralma elveszi a magyar ötvösök kenyerét. Az előrenyomuló hullámok hatása alatt ők így mesterségük zavartalanabb folytatására északabbra telepednek. Jórészüik külföldre kényszerül vándorolni.

A XVI. század közepétől a XVIII. század hatvanas évéig terjedő két évszázad ilykép kiesik a pesti ötvösség történetéből, mert noha a városnak a töröktől való visszavívása után már a XVII. század végén s a XVIII. század elején is kezdenek az ötvösök Pesten feltűnedezni, — s egyes más tevékenységek nyomai is szórványosan mutatkoznak — ezek azonban nem számottevők. Önálló, szervezett céhet akkor nem is tartottak. Vidéki mesterekként a budai ötvöscéhbe kebelezették magukat s így működésük tulajdonképen a budai ötvösség történetéhez kapcsolódik szervesen.

A XVIII. század előrehaladó évtizedeivel számuk és jelentőségük megnő. Túlságos elszaporodásuknak a városi hatóságok gátat vetnek s a letelepedni szándékozó új jövevényeknek csak úgy és akkor adják meg a mesterjogot, ha a város szükségletei és kíváncsiak ezt indokoltnak látják, s ha ezáltal a régebben megtelepedett ötvösök keresetét és megélhetését nem veszélyeztetik. A XVIII. század derekán már ilyen ellenőrzés alatt és limitált keretben találjuk őket. Ezen állapot alaktalanságából való kiszilárdulás azután az, hogy az ötvenes évek végén az önálló és független céhbe való szervezkedést erősen szorgalmazzák, s hogy 1759-ben testületüket meg is alapítják.

A céhszervező ötvösök sorát *Hillebrandt Károly* nyitja meg. Működésének első nyomaira 1754-ben bukkanunk, mikor is a budai ötvöscéh kebelébe tartozó, Pesten letelepedett s ugyanott polgárjoggal bíró mester. 1759-ben a pesti ötvöscéh alapítása miatt megválnak a budai ötvösök testületétől és a pesti mesterek fölöljárója lesz. Az alcéhmesteri tisztséget *Dallinger János György* nyeri. Jelzőmesterül *Schätzl József*-et választották,

míg a céhtagok a budai ötvösök testületéből átlépő *Fausser József*, valamint *Torner Károly*, *Ábrahámfy Mihály* és *Kojanitz János* lettek.

E mesterek céhszabályzatuk mintájául a bécsi ötvöscéh előírásait vették. Ez a kölcsönzés az akkori helyzet tulajdonképeni egyenes eredője, mert a pesti ötvöscéh két század utáni újjászervezői nem a magyar talajból sarjadt művészek, hanem mind bevándorolt, túlnyomórészt Ausztriából és Csehországból származó mesterek voltak. Az alapításban résztvevő hét ötvös közül csak a vágújhelyi *Ábrahámfy Mihály* volt hazai születésű, nemes ember; a többi hat mester idegenben látta meg a napvilágot. *Hillebrandt Károly* főcéhmester bécsi születésű volt s ugyancsak e városból jött *Kojanitz (Kojanec) János* is.¹⁾ Bécsi származású volt hasonlólag *Schätzl József* is, aki végleges megtelepedése előtt Sopronban²⁾ és Esztergomban is tevékenykedett; rövid ottartózkodásai és pesti működése sem volt azonban elegendő arra, hogy magát az ausztriai ötvösség szelleme alól kivonja s hogy művészetével a történeti magyar ötvösművesség szellemi körébe és célkitűzéseibe bekapcsolódhasson. Ilyen irányú törekvés nem is volt a pesti ötvöscéh akkori keretében. A pesti barokk, rokokó és nagyrészt a klasszicista ötvösség teljesen az ausztriai és csehországi ötvösmestereken átszüremlett német ötvösművészet naprendszerébe volt beállítva s csak *Szentpétery József* idejében és személyében kísérletezik a német szellem béklyóinak levetésével s a francia művészet új életet és tisztább művészetet adó eszméjének a megközelítésével.

A XVIII. század közepén mutatkozó pesti barokk ötvösség³⁾ német igazodásának légkörében a dolgok rendjéből való természetes következmény a pesti ötvösök szabályzatának szövegezésekor a bécsi ötvöscéh normáinak mintául való vevése. A bécsi ötvösök testületének példaadó hatása tükröződik a pesti ötvösök pecsétjén is⁴⁾, amely jóformán teljes megegyezést és erős rokonságot mutat a bécsi ötvösöknek a XIX. század elején még használatban volt pecsétjével. Az ötvöstárgyak hitelesítő eljárásainál is a bécsi gyakorlatot igyekeznek követni s a budai ötvösművek bélyegzéseinél 1810. táján keletkezett zavaros ügyek további elkerülésére a bécsi ötvösök eljárásainak módját ajánlja a pesti ötvöscéh a budai kollégáknak.

A pesti ötvösművek hitelesítő és mesterjeggyel való szabályszerű bélyegzése csak az ötvöscéh fennállásának a kezdetétől, vagyis az 1759. évtől történt. A XVIII. század végén és a XVIII. század első felében a Pesten készült művekre csupán a készítőmester névkezdőbetűiből szerkesztett jegy került. Ezeknek az ötvösműveknek a városjegy hiányában való lokalizálása az ötvösségtörténeti kutatás nehéz feladatai közé tartozik. Eddigi vizsgálataink során csak *Pohl Mátyás* kelyhében sikerült a XVIII. század első feléből származó pesti ötvösművek idáig egyetlen emlékét fellelni.

A pesti ötvöscéh középkori emlékeinek sajnálatos elpusztulása s nemkülönben az ötvösség helyi gyakorlatának két évszázados szünetelése miatt az a mostoha helyzet áll tehát elő, hogy a pesti ötvöscéh történeti szerepe mindössze száz évre rúg s csupán csak arra az évszázadra zsugorodik össze, mely az 1759-es céhalapítástól a XIX. század hatvanas éveig terjed. És minthogy a pesti ötvösök műveiket csak a céhük alapításától

kezdődően látták el hitelesítő városbélyeggel, a pesti ötvösművesség emlékeit is ilykép csak az 1759-től az 1860-as évekig terjedő időszakban kísérelhetjük nyomon.

I.

Valószínű, hogy a magyarországi református egyházaink némelyike a XVIII. század első felében is vásárolt már pesti származású ötvösművet, illetőleg rendelt Pesten dolgozó mesterektől is liturgikus használatra szánt készségeket. Ezen szentedényeket a magyar műtörténeti kutatások mai állása mellett felismerni azonban még nem tudjuk s csupán csak akkor bírjuk majd őket hiteltérdemlőleg megállapítani, ha az erre vonatkozó templomszámadási anyagokat is részletesen átvizsgálhatjuk. Addig, míg e hosszadalmas és nehéz kutatásokat elvégezhetjük, meg kell elégednünk református egyházaink azon szentedényeivel, melyek a pesti, illetőleg budai származásukat városbélyegek feltüntetésével, avagy pedig a reájuk vésett feliratok szövegeiben őrizték meg és árulják el.

A csonkamagyarországi református templomok több ezer darabra rúgó szentedényeit e szempontok figyelembevételével átvizsgálván⁵⁾, azt tapasztaljuk, hogy az ország ezerszázegy református egyháza közül az *abai*, az *abádszalóki*, az *abonyi*, a *cecei*, a *ceglédi*, a *dömsödi*, a *felcsúti*, a *fülöpszállási*, a *gombai*, a *gyermelyi*, a *gyömrői*, a *hajdúbosszörményi*, a *hevesi*, a *karcagi*, a *kecskeméti*, a *kiskunhalasi*, a *lepszényi*, a *makói*, a *nagydorogi*, a *nagyszokolai*, az *ócsai*, a *páljai*, a *pátyi*, a *pesti*, a *pomázi*, a *szentmártonkátai*, a *szilashalási*, a *szilvásvárad*i és végül a *tiszaderzsi* templomok felszerelése sorában találhatók a pesti és budai ötvösmesterek által készített ötvösművek. E *huszonkilenc* református egyház *negyvenegy* pestbudai eredetű művet bír. Ezek 28 kehelyre, illetőleg úrvacsora serlegre, 10 kenyérosztó tányérra, 2 keresztelő kannára és 1 keresztelő tálra oszlanak.

Keletkezésükre nézve legrégibb a *nagydorogi* református egyház kelyhe. A gótikus stílusú mű még a XV. századból származónak látszik; etekintetből is kétségtelen, hogy eredetileg katolikus egyházi használatra készült s a református egyház birtokába ilykép csak később került. A magyarországi református templomi kincseknek a *bőnyrétalapi* kehellyel kezdődő azon csoportjába tartozik tehát, melyeket a katolikus liturgikus használatból különböző okok folytán kivontak s később református egyházakban használtak. Mint ilyeneket változatlan kegyelettel őrizték és mentették meg a mai napig a magyarországi református hívek.⁶⁾

A XV. század végén készült *nagydorogi* kehelytől eltekintve, a magyarországi református egyházak többi pestbudai ötvösművei az 1759-től az 1865-ig terjedő — négy év különbséggel — száz esztendő alatt készültek. Keletkezési korukra, stílusösszefüggéseikre és fejlődéseikre vonatkozólag tehát kerek egésznek tesznek. Keletkezési helyüket illetőleg a Budán készült 1769-ik évi *cecei* és az 1791-es évvel ellátott *gyermelyi* kelyhen kívül kivétel nélkül mind Pesten készültek. A XVIII. század második feléből származó e két budai művet és az időben amúgy is erősen kieső *nagydorogi* kelyhet nem számítva, megállapíthatjuk tehát,

1. Szent Miklós. Oltárkép.
(Budai ferencrendiek temploma.)

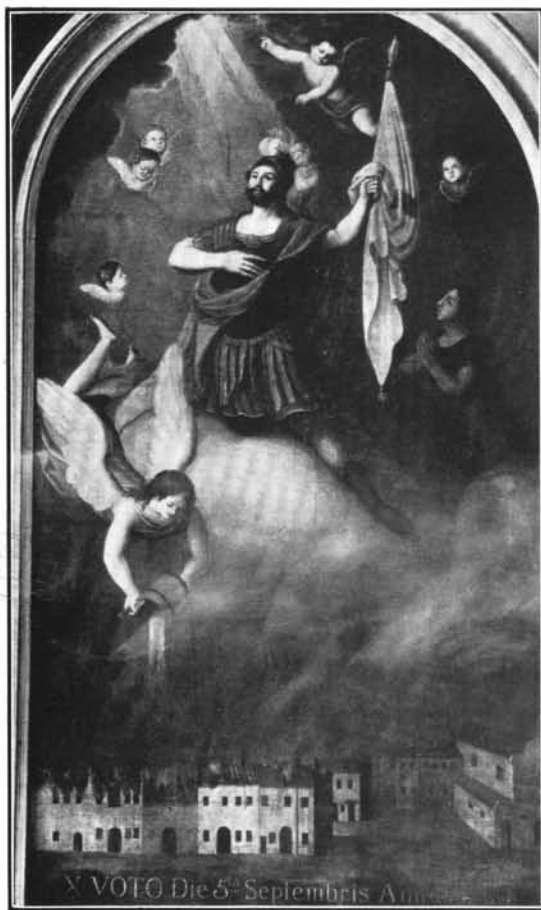

2. Held Károly : Szent Flórián. Oltárkép. 1829.
(Budai Szent Erzsébet-apácák temploma.)

3. Szent Flórián.
Oltárkép. (Tabáni plébániatemplom.)

1. Szent Flórián. (Budai kapucinusok temploma.)

2. Pesky Ede: Az egyház segítő szentjei. 1864.
(Budai kapucinusok rendháza.)

Gótikus kehely a XV. század végéről. A németjászfalvai úrmutató mesterének budai műhelyéből.
Nagydorog. (Lásd : 1. sz.)

XXXI. TÁBLA

1. Dallinger Pál műve 1769-ből.
Ócsa. (Lásd : 2. sz.)

2. P. F. L. budai ötvös műve 1788-ból.
Cece. (Lásd : 4. sz.)

3. Paschberger Ferenc műve 1795-ből.
Gomba. (Lásd : 6. sz.)

4. Paschberger Ferenc munkája 1797-ből.
Fülöpszállás. (Lásd : 8. sz.)

hogy a csonkamagyarországi református egyházak a pesti ötvöscéh százéves fennállásának idejéből a református szentedények olyan zárt sorozatú emlékéit bírják, melyek összessége a pesti ötvöscéh egy teljesen különálló érdekes fejezetét teszi. E csoport művészettörténeti jelentőségét és teljességét emeli még az a körülmény is, hogy a fejezet élén az *ócsai* református egyház 1769-ben barokk stílusban készült kelyhe áll, végét pedig a *karcagi* református egyház 1865-ben kivitelezett neobarokk kenyérosztója zárja be, ami által a magyar ötvösművészet ezen emlékcsoportja a barokkból kiinduló rokokón, majd a lehiggadó Louis XVI., empire és biedermeier stílusokon át ismét a neobarokkhoz elérkező teljes és zárt szakaszt jelentő hullámot képez.

II.

Református egyházaink pesti eredetű ötvösműveinek csoportján végigtekintve, szembetűnik ezeknek a katolikus egyházak hasonló származású kelyheivel szemben való lényegesen egyszerűbb művészetű ki-képzésük, díszítésük és hatásuk. Ennek oka nemcsak a református egyházművészetnek a katolikus művészeti törekvésekkel szemben lényegesen kevesebb lehetőségeiben és igényeiben rejlik, hanem a református léleknek ösztönszerű puritánizmusában is. Emiatt vált a református kelyheknél, illetőleg szentedényeknél kifejezési eszközzé és öncéllá a forma, míg ellenben a katolikus egyházművészeti felfogás szerint a forma még nem végleges kifejezési eszköz, hanem csak kiinduló pont volt, amely azután a maga egyszerűségéből a díszítés többrétűségére felé haladt. Református templomaink pesti ötvösműveinek egyszerűségét determinálta még az a tény is, hogy a szentedények túlnyomórészt a józefinizmus templomkincselkobzási időszakában s az elszegényedett századforduló szerényigényű és lényegesen leegyszerűsödött stílusában készültek.

A magyarországi református egyházak pesti származású ötvösműveinek csoportja sokrétegzű tanulsága folytán a magyar műtörténetnek mégis többszörös értékévé válik. Így ezen alkotások pontos keletkezési korfeltüntetései révén hűen és teljes fényben tükrözik a pesti ötvösök stílusfejlődéseinek és változatainak mozzanatait. Túlnyomólag magyar nyelven szerkesztett vésett felirataikkal pedig valóságos üdítő oázisként hatnak az árral szinte mindent elöntő német nyelvű világban. A pesti ötvösműveknek ezen csoportját magasan fémjelzi még az a körülmény is, hogy a negyvenegy darabra rúgó sorozatban *Paschberger Ferenc*, *Szentpétery József*, *Prandtner* és *Gossmann Györgytől*, vagyis a pesti ötvöscéh számos kiváló mesterének kezéből származó olyan műveket is találunk, melyek nemcsak egyes viszonylataikban, hanem a magyar ötvösművészetnek is standard értékei.

Református egyházművészetünknek a pesti ötvösséggel való kapcsolatát ezeken kívül szerencsésen egészíti ki még az a tény is, hogy református templomaink nemesfém-ből készült szentedényeinek egy csoportba való gyűjtése egyúttal a pesti ötvösök jelentőségére, kiterjedésére is jó adatokat szolgál, olyként, hogy a pesti ötvöscéh topografiai területét

is érdekesen megszabja. Pest ötvösei — a kutatások eddigi tanúsága szerint — túlnyomólag világi műveket készítettek. Az egykori alkotásokból nem sok élte túl a beolvasztásokat és a háborús célokra való beszolgáltatásokat, úgyhogy emiatt az egykori remek sorából idáig aránylag még csak kevés ismeretes.⁷⁾ Túlryomó részük sincs már többé az eredeti birtokosok le származottainál, hanem a műtárgyak örök sorsa szerint az egykori vásárlók családtagjaitól különböző ügyletek révén már annyira elkerültek, hogy hovátartozáságuk régi nyomaira sem bukkanhatunk. A magyarországi református egyházak egyes műveinek jelen felsorakoztatása és feldolgozása a pesti régi ötvösségnek idáig tehát az egyetlen olyan emlékcsoportja, melynek segítségével megvilágíthatjuk: hogyan élt, milyen jelentőségű, mekkora körzetű és mily területre sugárzó volt a pesti ötvöscéh szerepe nemcsak a magyarországi ötvöscéhek sorában, hanem egyúttal a magyar művészettörténelemben is.

A magyarországi ezerszázegy református egyház azon huszonkilenc templomának jórésze, melyek pesti eredetű ötvösműveket bírnak, természet-szerűleg Pest és Fejér vármegyék területén van. Számos olyan egyházat is találunk azonban, melyek noha Pest gazdasági és kulturális körzetéből távol esnek, szentedényeik beszerzésekor mégis a pesti ötvösöket keresték fel megrendeléseikkel. Ennek következményeként az ország szívéből távol eső Borsod, Hajdú és Csanád vármegyék egyes református templomi kegszereinek sorában is reábukkanunk pesti származású szentedényre. Északfelé *Szilvásvárad*, keleten *Hajdúböszörmény*, délre pedig *Makó*, *Kiskunhalas* és a tolnamegyei *Nagydorog* jelölik azokat a legtávolabbi pontokat, mely református egyházak felszereléseiben pesti ötvösök kezeiből kikerült művek szerepelnek.

III.

Református egyházaink sohasem törekedtek öncélú ötvösművészeti formák, vagy sajátosságos technikák kialakítására. A csonkamagyarországi református szentedényeket szemlélve mégis azt látjuk, hogy a pesti ötvösökön kívül még két ötvöscéh mesterei iparkodtak tudatosan, pregnánsan kifejezett, sajátosságos ötvösművészetünkben különállóstílust jelentő formában tervezni és megvalósítani az egyes hazai református templomok számára készített műveiket.

Ezért tapasztaljuk azt, hogy a dunántúli vidékek református egyházaiban a Győr—komáromi szövetkezett ötvöscéh kebelébe tartozó mesterek ilyenirányú tevékenységei révén a XVII. századi műveken az ellenreformáció egyházi ötvösművészeti áramlatai jutnak döntő szóhoz. A XVIII. századi debreceni ötvösök pedig a példaadó német mesterektől elszakadva, — 1740 táján — az egykori világi harangvirág serlegformából kialakítják azt a kehelytípust, mely azután egy félszázadon át a tiszántúli református egyházak végleges kehelyformája marad.⁸⁾

A Győr—komáromi és a debreceni ötvösökön kívül a pesti ötvöscéhbe kebeleztet mesterektől származnak a magyarországi református

templomok legtöbb művei. E vonatkozásban a budai ötvöscéh tevékenysége minimális, hazai református egyházaink liturgikus felszerelésénél a budai ötvöscéh nem játszott szerepet. Hacsak a XVIII. század első felében nem. Az ezen időből származó műveket a városi hitelesítőjegy e kori használatának hiánya miatt felismerni azonban még nem bírjuk.

A magyarországi református templomok Pest — budai eredetű emlékeinek sorát a Tolna vármegyei dunaföldvári járásban levő *nagydorogi* kehely nyitja meg. Hazai ötvösségünk e terméke mai csonkaságában, megviseltségében és úgyszólván roncsaiban is élénken tükrözteti, hogy nagykészültségű és mesterségében artisztikus ízlésű alkotó kezei alól került ki. Az érett, kései gótika stílusában készült; a XV. századvégi mester e művén fokozottan törekedett a formahatás ügyes beállítására és hangsúlyozására. Éppen ezért a talpmezőkön, a nodus cikkelyeken és a kupakosáron rendelkezésre álló síma nagy felületeken elkerüli a plasztikus díszítéseket s ezek helyett vésett gótikus mérművekkel díszíti azokat.

Csúcsíveskori ötvösségünk ezen egykor remek szépségű emléke egyedül és magányosan, teljesen szervetlenül áll hazai református egyházaink pestbudai eredetű ötvösművei sorában. Az ezen csoportba tartozó társait készítési korban több mint 250 évvel előzi meg. Jóképességű mesterének neve ismeretlen és készítési helye is tulajdonképpen bizonytalan. Talpán belül mesterbélyeget látunk beütve, melynek megfejtése és hovatartozásának megoldása műtörténeti kutatásunknak megoldásra váró jelentős feladata. E mesterjegyet találjuk ugyanis a *győri* székesegyház azon gótikus monstranciáján is, mely *Németjárfalváról* került a múlt század folyamán *Győrbe*. Hazai ötvösművészetünk ezen nagyszabású remeke eddig még hiteltérdemlőleg be nem bizonyított hagyomány szerint a török elől *Budáról Pozsonyba* menekített kincsekből kölcsönzés útján került és rekedt *Németjárfalván*.

A *németjárfalvai* úrmutató ezekszerint Budáról származó ötvösmű.⁹⁾ A *nagydorogi* kehelynek a *németjárfalvai* úrmutatóval való azonos hitelesítőjegy alapján szabad tehát arra gondolni, hogy a *nagydorogi* református templom gótikus kelyhe is *Budán* készült, a *németjárfalvai* úrmutató mesterének a műhelyében, a XV. század végén. Így e kehellyel a középkori budai művészet gyér számban reánk maradt emlékeinek sorozata egy darabbal örvedetesen bővül.

Természetes, e feltevést nem tekintjük a feladat végleges megoldásának; a *nagydorogi* kehelynek a *németjárfalvai* mesterrel való kapcsolatba hozatalával csupán újabb adatokat óhajtottunk szolgáltatni a középkori ötvösművészet e számunkra oly fontos kérdés közelebbi tisztázásához.

Református egyházaink budai származású szentedényei sorában a XV. századvégi *nagydorogi* kehely után a fejevármegyei sárbogárdi járásban levő *cecei* egyház 1788-ban készült úrvacsora kelyhe következik. A két budai készítésű ötvösmű között nemcsak közel három évszázad, hanem jóformán egy egész más világ is van. A középkori budai ötvösművészet, amelynek fényében egykor *Caradosso*-k tanultak, ekkor már századok óta leáldozott s a megszálló török, majd a rác és újtelepesek között nemes hagyományai is ekorra nyom nélkül vesztek ki. A *cecei* református egyház kelyhe, illetőleg úrvacsora serlege a XVIII. századvégi ötvösség szerény

emléke. Díszítése jóformán csak trébelt, poncolt és vésett levelekből áll. Hengeres kupája az úrvacsora osztáshoz szolgáló bor tartására megfelelő módon hosszan felnyúlik. Budai eredetét hitelesítő bélyegein kívül vésett felirata is tanúsítja.

A budai eredetű kelyhek rövid sorát a komárommegyei *Gyermely* egyházban levő kehely zárja le. Az 1791-ben készült kehelyidomú mű a századvégi józefinizmus puritánságának jellemző példája. Díszítés nélküli, egyszerű szent edény, a szokottnál jóval szélesebb talppal. Valószínű, hogy *Puchmayer János Mihály* hátramaradt műhelyének a terméke.

Az átvizsgált szent edények sorában budai eredetű ötvösműnek csak e három darabot ismertük fel. Látható tehát, hogy a református egyházainknak szent edényekkel való ellátásánál a budai ötvösség szerepe a pesti ötvöscéh mellett elenyésző. A magyarországi református egyházak tehát jóformán csak a pesti ötvösök által készítették szent edényeiket s ilykép ha a pestbudai eredetű ötvösművekkel rendelkező református templomainkat a térképen feljelöljük, az így nyert topográfiai vetület tulajdonképpen a pesti ötvöscéh működési körzetét és a magyar művészetben való hatóerejét mutatja.

A magyarországi református templomok pesti eredetű szent edényeinek időrendi sorát az *ócsai* református egyház 1769-ben készített úrvacsora serlege nyitja meg. Az aranyozott ezüsből készített mű — épen úgy, mint a csonkamagyarországi református egyházaknak a *hajdúböszörményi* (1842) és a *tiszaderzsi* (1844) templomok úrvacsora edényeinek kivételével készített összes más pesti származású emléke — a katolikusoknál használt misekehely formát követi. Miként azt az *ócsai*, főleg azonban az 1797. évben készített *fülőpszállási* edényeken láthatjuk, a katolikus egyházak kelyheitől lényegében csak abban különbözik, hogy az úrvacsoraosztásnál szolgáltatott bor nagyobb mennyiségben való praktikusabb befogadása végett a kupája jóval magasabb. Épen emiatt a református kelyhek nem is bírnak a megszokott kecses arányokkal, hanem — miként azt a *gombai* egyház 1795-ből származó kelyhe is igazolja — széles és nagy kupájúak, »nagyfejűek« és kissé esetlenek.

Dallinger Pálnak az *ócsai* református egyház részére 1769-ben készített kelyhe a csonkamagyarországi református szent edények sorából az egyetlen, mely művészetében, felépítésében, díszítésében és kivitelében rokon katolikus templomainknak azon kelyheivel, mely a pesti céhet alapító ötvösök, avagy a közvetlen őket követő mestertársak kezéből került ki. A katolikus egyházak pesti eredetű kelyheinek e díszes sora *Fausser Józsefnek* a Budavízivárosi Szent Anna plébániatemplom 1759—1760-ban, *Schätzl Józsefnek* 1760 körül a gyöngyösi és a szegedi ferences kolostorok, *H. I. S. monogramos mesternek* a budai Szent Anna templom, *Trauzel de Panta Ferencnek* 1761-ben a gyöngyösi ferencesek, valamint *Reichenpfalter Simonnak* 1765-ben a Pest-belvárosi plébániatemplom részére készített és mai napig is még híven meglévő műveiből áll. Noha ezen kelyhek túlnyomólag a német és az ausztriai szellemiség és művészet jegyében készültek, öntött plasztikai díszekkel és reliefes trébelt ékítményeikkel a pesti ötvösségen kívül a hazai művészetnek is nagyértékű sorozatát teszik. *Dallinger Pál ócsai* műve is ezen kehelykészítési művészet kisugárzásának fényében

előállított mű; jóval mérsékeltebben alkalmazott trébelt kagylós, csigás és virágos díszével azonban a pesti eredetű református kelyhek között a pesti nagy mesterek katolikus használatra szánt díszkelyheinek csak szerény visszhangja.

Pesti származású református kelyheink többi darabjai — nagy általánosságban — egyszerű, »sima« kehelyformában készültek; a díszítéseknek és cifrázásoknak csak igen kismérvű alkalmazásával. Aránylag gazdagabb díszítményt csak a *gombai* egyház 1795-ben és a *fülöpsházi* egyház 1797-ben készült szentédéneinek viráglevelés, koszorús, füzéres, szőlőfürtös és indás díszei képeznek. Református kelyheink ilyen puritán kivitelezése mellett a *felcsúti* református egyház 1824-ben készült szentédénye magasan kiemelkedő darabját teszi református egyházaink pesti származású kelyheinek. A jó megmunkálású kehely *Prandtner* mester kezéből került ki, aki a még empire hagyományokkal keveredő biedermeier indás, levelés, szőlőfürtös és buzakalászos trébelt díszítéseket ügyesen és józanul használja fel a talpmező és a kupacséze ékítésére.

A *felcsúti* egyház kelyhétől és *Szentpétery József* műveitől tekintve, a pesti eredetű ötvösművek a hazai református edényeink között olyan csoportot képeznek, melyek a református egyházművészet puritánosságának szigorú szemmeltartása mellett a díszítési lehetőségeknek túlságosan szűkre szabása miatt a kelyheknek, úrvacsora serlegeknek, keresztlő kannáknak, tálaknak és kenyérszító tányéroknek mind a legegyszerűbb, tulajdonképpen a mindenkor sematikus formáit nyújtják. A pesti ötvösöknek e művek készítésénél úgyszólván csak másodrangú tennivalójuk volt; e passzív szerep miatt a pesti eredetű református kelyhek csoportja hideg, száraz, merev és fantázia nélküli. A *felcsúti* református egyház *Prandtner* kezéből származó kelyhe s *Szentpétery József*nek a református egyházak számára készített művei azonban azt mutatják, hogy a puritánság által tudatosan elrendelt, szerényre és mérséklőre szabott kereteket a tehetséges pesti ötvösök némelyike merészen mégis áttörte és így egyéniségének és művészi lelke gazdagságának biztosabb kimutatkoztatásával olyan nagyszabású remekekkel ajándékozta meg az egyes református templomokat, melyek nemcsak a magyarországi református egyházak szentédéneinek éldarabjai, hanem az akkori magyar ötvösművészet legjelentősebb remekei közé emelkedő emlékek.

IV.

Református szentédéneink sorában egészen más világot jelentenek és a legmagasabb művészettel előállított remekek gazdag csoportját teszik azok az alkotások, melyeket a magyar ötvösművészetnek korban legutolsó s halhatatlan emlékezetű mestere: *Szentpétery József* készített.

A lehanyaglott ötvösművészet ezen világviszonylatban is a kevés első élén lépkedő mesterétől az *abádszalóki*, a *hajdúböszörményi*, a *kecskeméti*, a *kiskunhalasi*, a *makói*, a *szentmártonkátai* és a *szilvásvárad*i református templomok tíz művet őriznek.

Ezek közül a *szilvásvárad*i, a *makói* és a *kiskunhalasi* egyházak kenyérosztó tányérjai a katolikus kehelytányérok (a patena-k) egyszerű formáját követik. Különösebb jelleg nélküli, bemélyedő középrésszel bíró kerek művek. Református egyházaink többi *Szentpétery* művei azonban a magyar ötvösségnek mind olyan nagy gonddal és művészettel készített remekei, melyek a református egyházművészet legjelesebb alkotásai mellett a korabeli ötvösművészetnek is egyúttal európai klasszist jelentő alkotásai.

Református egyházaink *Szentpétery*től származó szentedényei is híven tükrözik, hogy ő a magyar ötvösművészetnek nemcsak időrendileg a legnagyobb és legutolsó mestere. Művészi felkészültségénél, szellemi képességeinél s gazdag fantáziájánál fogva korának francia mestereivel mérhető össze, akikhez ő tudatosan és ösztönösen igazodni is iparkodott.

Puskaműves atyjának *rimaszombati* szerényigényű műhelyéből kinőve *Hangácsra* került, festészeti és rajzbeli oktatásokra, *Szathmáry Pál* kiszolgált gárdistához. Ennek képességeiben is csakhamar csalatkozva, 1796-ban *Kassára* ment s *Vásárhelyi István* műhelyében törekedett az ezüstművesség titkait kitanulni.¹⁰⁾ A nagyobbbrészt polgári háztartási használatra rendelt ezüstneműek készítésénél való segédkezés azonban nem elégítette ki nagyszabású domborművek készítésére vágyakozó lelkét s ezért bámulatos kitartással kísérletezett domborművű alakoknak ezüstben kalapáccsal való kiverésével. Két évi ernyedetlen munka után sikerült is mesterét egy ilyenmű művel meglepnie.

Mint kassai ötvösinas, kötelességszerűen látogatta az ottani királyi rajziskolát. A Csehországból bevándorolt *Schröd Erasmus* nevű tanára azonban kedvét szegte s nagymérvű bizalmatlansággal volt irányában. *Szentpétery* ilykép az iskolalátogatásból rendetlen, rajzolásban csak középszerű igazolást, iskolai bizonyítványának jegyzet rovatában pedig kemény megróvást is nyert: »miután magát a rajzolásban tanítója által vezetni nem engedé, ilykép egyszerű másolásnál többre nem vitte s a dolgokat alaposan, saját macacssága folytán meg nem tanulta.«¹¹⁾

»*Szent Pétery*ből, mint minden Isten kegyelméből való lángészéből, már tanuló korában kitört a genialitás ősi ereje, mely nem ismert sablont, vaskalapot és paragrafusokba szorított szabályokat. Nem ismer és nem tűr különösen a rajzolás terén, ahol a fantáziának tág tere nyílik a szabad alkotásra. *Schröd Erasmus* ezt a tüzet nem bírta megérteni, mert nem volt az ő keblében ebből egy parányi sem és *Szent Pétery*nek »gründlich« vezetéssel akarta fejébe verni a rajzolást akkor, amikor ennek lelke messze túlszárnnyalt már a szolgai séma minden lélekölő, hétköznapi elméletén. Természetes tehát, hogy az alkotás őseréjét magában ébredezni érző ifjú nem reagált *Schröd* vizenyős oktatásaira, de szabad utat keresett tehetsége megnyilatkozására.«¹²⁾

1801-ben felszabadult s vándorútra kelt. Dolgozva és tanulva Olaszországon keresztül Franciaországba igyekezett. Alig érkezett azonban Pestre, felfedezték a Martinovics-féle összeesküvést. Emiatt őt is — épen úgy, mint a vándorolni készülő többi mesterlegényt — a kiutazástól eltiltották s így e korlátozás miatt meghíúsult nagyratörő álma csak egy rövid bécsi tartózkodásban realizálódott. 1805-ben a nagy tehetségét

elismeréssel kísérő *Franz Wirth* bécsi udvari ötvös szolgálatába szándékozott őt fogadni; Bécsnek a franciák részéről történő megszállása azonban ezt a tervet is keresztülhúzta s ilykép, anélkül hogy láthatott vagy tanulhatott volna bármit is, vissza kellett térnie hazájába.

1809-ben Pesten telepedik le s kis műhelyt nyit. A német művészetben túlemelkedő szelleme és az olasz—francia példákat követni vágyó szándéka a pesti németgyökerű ötvösökkel csakhamar ellenkezésbe jut. Ilykép hamarosan és mindinkább fokozottabban kezdett küzdeni azokkal a nehézségekkel, melyek kezdődő műhelyével jártak. Mestertársai irigykedései miatt inasszegődtetési tilalmakkal sujtották s a céh még a mestertábláját is bevonni szándékozott. A megrendelések, az üzleti tőke és a munka hiányával is küzdő mester a tespedési állapotba és a nyomorba jut. A harmincéves művész e csapások következtében és a sok gondtól már megöszült:

»Az öregség a' melly fejemet az emésztő gondok miatt 30 esztendő koromba fejrbe öltöztette, és ábrázatomra tíz esztendővel öregebb kort huzott mint esztendeim száma volt.«¹³⁾

Mesterünk e mostoha korszakából származik az a kehely, melyet a *szilvásváradi* református egyház számára készített. Ötvöstársainak féltékenykedései és ellenszenvei miatti idegen környezetben, a szülőföld iránti olthatatlan szeretet, a fiatal reménységekkel teli régi szép időkre való visszaemlékezés és a visszavágyás fokozottabban sarkalta *Szentpéteryt* e művének megalkotásánál, úgyhogy e különösebb gonddal készült műve a magyar református egyházművészet legnagyobb szabású remekeinek egyike lett. 1811-ben alkotta Pesten; ilykép ez a munkája nemcsak az egyik legkorábbi alkotása, hanem hírnevének a szárnyalása is tulajdonképpen ezen remekével kezdődik. Dekorációjának gazdagságával, kivitelezésének művésziességével és arányainak helyességeivel e kehely híven mutatja, hogy *Szentpétery* nagy művészi készségével és energiájával már ekkor is sikeresen emelkedett túl a bécsi és a németországi mesterek színvonalán s hogy a francia művészek magasán szárnyaló alkotásait követi példaként.

Ha ekkor Nyugaton, vagyis a művészetet ösztönző, lelkesítő, becslő és gyámolító körökben él, magasra lendült művészetével máris világhírű műveket teremthetett volna. De a szűk horizontú pesti környezetben nem kapta meg az ösztönző segítséget — örökre való veszét érezte¹⁴⁾ — s épen emiatt csakhamar elhagyja Pestet és szülőföldjére tér vissza. E Pestről való csalódott menekülési korszakában rimaszombati magányában készíti 1815-ben azt az ezredobosi botot, melyet a 32. pesti házi gyalogezred tisztikara az 1813—1815-ös hadjáratok dicsőséges befejezésének emlékéül készíttetett nála.¹⁵⁾

Rimaszombati visszavonulása alatt más ilyen nemes és nagyszabású művet nem is alkotott; életének e korszakából csak egyszerűbb ruha- és övkapcsokat s egyéb ilyen hasonló jelentéktelen apróságokat ismerünk, mély és megrázó dokumentumaiként a nemes lélek fáradt vergődésének. Az újrakezdés ereje szerencsére megadatott neki s így csakhamar rájött arra, hogy a Pestre való visszatérés lehet az egyetlen azon mód, mellyel a lebukott magyar ötvösművészetet a közeli és kis dolgok sűrű ködéből kiszabadíthatja, hogy ez azáltal ismét megtalálhassa a távoli horizontokat.

Pestre visszatérve, a kicsiny világú pesti ötvöscéh dolgát távol állítja magától, olyként, hogy ebbe csak munkájával kapcsolódott be, de érzésével nem. Ettől kezdve kivétel nélkül egyedül és magányosan dolgozott a magyar ötvösművészet felemelésének pompás és gigantikus célja érdekében.

Eleinte a bécsi ötvösség nagyszabású emlékei kápráztatják el,¹⁶⁾ de csakhamar felismeri azt a tény, hogy a bécsi ötvösök is csak másodkezet jelentenek a korstílus közvetítésénél s így a francia és olasz művészet termékeit és emlékeit tanulmányozza, ami által csakhamar sikerült magasabb eszmék közé eredménnyel felemelkednie. E kori mély és szédítő perspektívájú kísérletei közben megnyílt a magyar szellemiség multja felé is.

A nagyobb nemzeti közösség irányába való állandó és immár évek óta szüntelen sóvárgásával ilykép tagja lesz a XIX. század első felében megindult magyar szellemi reneszánsznak. Aktív részesévé válik annak az európai műveltségű és fanatikus szellemű csodálatos reformnemzedéknek, mely a magyar megújhódást készítette elő.

Művészi erejének teljében és szellemi felkészültségének ragyogó korában, 1824-ben egy keresztelőtálat és kannát készít az akkori Pest-ferencvárosinak nevezett református egyház számára. E művei még manapság is megvannak a Pest-Kálvin-téri református templomban s mindennél jobban igazolják, hogy *Szentpétery* az akkori magyar ötvösművészet leghatalmasabb és legteljesebb értéke. *Szentpétery* remekei szárnyra kapták hírét. A még mindig nélkülözések között élő művészt különösebben becsülték, mert érezni kezdték, hogy ő abban a korban, midőn minden szellemi törekvés és minden lelki megnyilvánulás a politikai és irodalmi térre sűrűsödött, hivatottan és sorsszerűen azon kevesek egyike, kik e célokat a művészettel iparkodnak elérni.

A Kálvin-téri református egyház keresztelőkészletének készítése után négy évvel *Kazinczy Ferenc* meglátogatta *Szentpéteryt* s ezen 1828. április 16-án történt szép eredményű napjáról ekként emlékezik:

»... akkor láthatám a Nemzet nagy díszét, *Szentpétery József* Ötvöst... « »Áldott napom, mellynek emlékezete soha nem fog elhagyni!»¹⁷⁾

A *szilvásváradi* református templom kelyhén és a Pest-Kálvin-téri református egyház keresztelődényein kívül *Szentpétery* még az *abádszalóki* egyháznak 1832-ben egy kenyérosztó tányért, 1842-ben a hajdúböszörményi, 1845-ben a szentmártonkátai és 1848-ban a kecskeméti református egyház számára pedig kelyheket készített. A három első műtrébelt díszítéseinél az Úrvacsorát szimbolizáló szőlőfürtös és buzakalászos ékítmények játszanak fő szerepet, a *kecskeméti* református egyház kelyhén pedig *Lionardo da Vinci* milánói freskókompozíciója nyomán készült Utolsó Vacsora trébelt jelenete díszlik.

A *hajdúböszörményi* református egyház úrvacsora edényének megoldásánál *Szentpétery* típusban is eltért a pesti mesterek református kehelymegoldásaitól. Műve a XVIII. századi debreceni ötvösök által a harangvirágserlegekből kialakított református magyar önálló kehelytípus akkori modern átfogalmazású darabja. A régi időkbe és a nemzeti helyi hagyományba gyökerező művének érdekes témája tehát nem sablonos, hanem tradicionális. E munkája a pesti származású református ötvösműveknek a legkeletebbre került darabja. Az egykori debreceni ötvösök hagyomá-

nyainak figyelembevételével készült úrvacsora serlegnek sokkal több köze van az ottani reformátussághoz, mint a pesti ötvösök bármely más, szinte uniformizált műveinek.

A magyarországi református templomok szentédényeit *Szentpéter* mind szűzi, tiszta hittel készítette. Ő maga mélyen vallásos református ember volt. Élete utolsó évtizedében a vallásbeli főigazságokról szóló iratán dolgozott. Az 50 ívre terjedő művet német nyelvre is átültette s erős szándékába vette, hogy azt Berlinben kinyomatja és a misszionáriusok által terjeszteti. Vallási és művészi belső meggyőződés miatt remekeit református egyházainknak kevés pénzért szállította. Ő »nem gondol azzal a' mi neki hasznot hajtana: azzal gondol a' mi neki örömet, a' hazának fényt ad« — írja róla már 1828-ban *Kazinczy*.¹⁸⁾ Tudatában volt, hogy a századokon át diadalmasan ragyogott egykori magyar ötvösség elült vágyai benne horgadtak fel megint s lelkivilágának óriási motorikus erejével igyekezett megváltoztatni és felemelni a magyar ötvösségnek az evolúció által fizikailag hanyatlásra kijelölt horizontját és vonalát.

Ebben a felszabadulás felé való menekülésében történeti nagy eseményeket ábrázoló reliefek készítésébe kezdett, — »az a gyönyörűség — írja vallomásszerűen¹⁹⁾ — melyet velem elkezdett munkám éreztet, hideggé tett már engem az életnek minden más örömei ellen; és az a betűlet, melyet az által a' külső nemzeteknél és a' későbbi maradéknál reménylek, kivált hogyha három vagy négy darabokat elkészíthetek, érzéketlenné téssen minden más tisztelet eránt« — s noha már az első ilyen fajtájú művénél, a *Charles Le Brun* (1619—1690) kompozíciója után készült Nagy Sándor granichusi ütközetének kidolgozásánál is majdnem elvakult²⁰⁾, mégis egy egész sorozatot készített belőlük,²¹⁾ a magyar művészet jövőjébe vetett nagy hitével és kitartásával s mert szerette azokat az órákat, miket fárasztó, pihenést nem ismerő munkával tölthetett.

V.

A művészettörténet szemszögéből tekintve, a pesti származású református kelyheknek (a *Szentpéter* műveken kívül) nagy általánosságban kevés a jelentőségük. A pesti ötvösség viszonylatában is a katolikus egyházak hasonló eredetű kelyheivel szemben leszorulnak. Főértékük és jelentőségük tulajdonképpen abban a zárt és egységes fejezetben rejlik, melyet teljességükkel hazai ötvösségtörténetünk és kulturális életünk számára jelentenek.

Egybegyűjtésük és együtttartásuk a magyar muzeális feladatoknak és törekvéseknek ezek miatt is szép pontja. A székesfővárosi, vagy az Országos Magyar Iparművészeti Múzeumban, avagy esetleg egy megalakítandó Magyar Református Múzeumban zárt emlékcsoportban való végleges kiállításuk (és megmentésük) értékes emléke lesz a magyar reformátusok kulturális szeretetének.

Református templomaink pestbudai származású műveinek a magyar művészettörténetbe való beállítása annyival inkább is indokolt, mert egy-két darab kivételével idáig a szak kutatás előtt is teljesen ismeretlenül

rejtőztek. Mint ilyenek észrevétlenül és feledésbe menten szolgálták a vidéki kis egyházak hívóit. Ismeretlenségük miatt nem nyúlt utánuk a műgyűjtő keze sem s megkímélődtek a kereskedők harácsoló markaitól is. Most, midőn e tanulmány keretében régi kulturális és művészi életünk ezen nagyobbbrészt szerény emlékeit a magyar művészettörténetbe beiktatjuk, ezzel nemcsak módot kívánunk nyújtani annak, hogy a magyar reformátusság mindenkori kegyeletét és műszeretét hirdessék, hanem főleg azt iparkodunk elérni, hogy a magyar műtörténet állandó szemmel-tartásával a magyar reformátusság ezen túlnyomólag vidéki kis templomokban őrzött emlékeit az elkótyavetyéléstől és az elkallódástól megmentsük.

VI.

A magyarországi református egyházak pest-budai eredetű ötvösműveinek jegyzéke
(A tárgyakon előforduló feliratok lehető betűhív, a betűtípust is visszaadó közlésével.)

1. NAGYDOROG. (Tolna vármegye, dunaföldvári járás). *Kehely*. Aranyozott ezüst. Talpa hatkarélyos. Áttört talpsávja indás-leveles díszű. Talpmezőit gótikus mérműves, meg nem ismétlődő vésett díszek ékítik. Alsó szárgyűrűje hiányzik. Hatcikkelyes lapított almaidomú nodusának leveles díszein mérműves vésett ékítmények. Virágszerű rotulusaiban négyszögletes — zöld, sötétkék és fehér kövek. Felső szárgyűrűjének négyzetes mezőiben gótikus betűk. Hatosztású csészéjén gótikus négy- és háromkarélyos vésett díszű mérműves rozetták. Álló levélsoros pártával. Harangidomú magas kupával.

Rongált, hiányos és rossz állapotban van. Kosara és talpsávja lukas, talpereme több helyen horpadt. Talpát belül ólommag tölti ki.

Talpán belül a németjářfalvai útmutatón előforduló azonos jegy van beütve. Mag. 16-9, talpátmérője 14, kupaátm. 10 cm.

Buda (?), XV. század vége. A németjářfalvai útmutató mesterének a műhelyéből.

2. ÓCSA. (Pest vármegye). *Úrvacsora kehely*. Aranyozott ezüst. Talpa hullámos peremű. Hármias osztású talpmezőjében trébelt kagylós díszek között gyümölcsös és virágos kosarak. Öntött nodusa díszváza idomú. Magas kosarán trébelt kagylós díszek között virágszálak. Talpán belül vésve:

Ao. 1769 Pralis Belezna Miklós ajánlotta Ócsai Refformáta Eclesiának.

Magassága 29-5, talpátmérője 14-8, kupaátmérője 9-7 cm. Talpperemén a pesti ötvöscéh hitelesítőbélyege, F évbetű és PD betűkből álló mesterjegy van beütve.

Pest, 1769. Dallinger Pál műve.

3. ÓCSA. *Kenyérosztó tányér*. Ezüst. Ötkarélyos. Hullámos, szegett peremmel, hemélyedő kerek középső résszel. Hátán vésve:

Ao. 1769: Pralis Belezna Miklós ajánlotta Ócsai Refformáta Eclesiának. Átmérője 23-8 cm.

Hátán a pesti ötvöscéh hitelesítőjegye, F évbetű és PD monogrammos mesterjegy látható.

Pest, 1769. Dallinger Pál műve.

4. CECE. (Fejér vm., sárbogárdi járás). *Kehely*. Aranyozott ezüst. Talpa körídomú. Talpsávján trébelt, vésett és cizellált állóleveles koszorú. Talpának szárba-menő részénél hasonló kisebb dísz. Szárán két orsós tagozat között körteidomú síma nodus. Kupáján alul trébelt, vésett és poncolt álló levélsokor. Hengeres hosszú kupáján vésett gyűrűs díszek. Alsó részén körirat:

Varalyai Raef : Sz. : Eccle : 1788. Tiszt. Sz : Nagy János Pred : Budán.

Magassága 25, talpátmérője 9·3, kupaátmérője 7·7 cm.

Talpperemére a budai ötvöscéh hitelesítőjegye s a PFL betűs mesterjegy van beütve.

Buda, 1788. P. F. L. mester műve.

5. GYERMELY. (Komárom vármegye, tatai járás). *Kehely*. Ezüst. Magasan domborodó, tagozott körtalppal. Talpának szárbamenő részénél levélsoros dísz. Körteidomú nodusszal.

Talpperemén vésett felirat :

A Gyemeli Reformata EKlesia Tsinaltatta Anno MDCCXCI.

Magassága 23 cm.

Talpperemén hatkarélyos mezőben hatágú csillagos bélyeg és az IMPM betűkből álló mesterjegy van beütve. E csillagos bélyeg idáig ismeretlen a magyarországi ötvösbélyegeket sorában. E sorozatba nem is illeszkedik bele, úgyhogy városbélyeg gyanánt való tekintése nehézségekbe ütközik. Az IMPM betűkből álló mesterjegy azonban teljes mértékben egyezik *Puchmayer János Mihály* budai ötvösmester jegyével.

Puchmayer-t 1746-ban kebelezte be a budai ötvöscéh s mint ilyen mestert 1778-ban említik utoljára. Minthogy azonban 1792-ben *Puchmayer*né a budai ötvöscéhhel szemben adós maradt, úgy látszik tehát, hogy az időközben elhúnyt mester műhelyét az özvegy tovább tartotta. Az özvegygé lett mesterasszonyok ilyen fajtájú műhelytartásának hasonló eseteivel gyakran találkozunk a magyar ötvösség történetében ; Budán is szokássá alakult ki az a helyzet, hogy az árván maradt gyermekek, vagy az özvegy megélhetésének biztosítása miatt legényt rendelt ki az ötvöscéh a műhely vezetésére. A gyermeli református egyház kelyhe is a *Puchmayer* műhelyből kikerült mű lehet. *Puchmayer* eredeti mesterjegyét továbbra is reáütötték az ilyes művekre, még azután is, hogy a budai ötvösség ezen nagyemlékű és érdemes mesterének a kezéből kihullott a szerszám, mert a művész a sors akarata folytán örök állomra szenderült. Művészetének emlékei fenntartották azonban jó hírét s így özvegyének a műhelye továbbra is kapott rendeléseket. A műhelymunkákat azonban az ötvöscéh nem látta el háromtornyos bástyás hivatalos bélyegzőjével, mert ez esetben *Puchmayer* eredeti művének tűnhetett volna fel. Minthogy azonban a *gyermeli* kehely ezüstjének finomsága megütötte az előírt 13 latot, ennek jelzésére a hatágú csillagos jeggyel látták el. A további adatok hiánya miatt bizonytalan, hogy a budai ötvöscéh általános gyakorlata volt e ez a jelzés, avagy csupán a megárvult *Puchmayer*-műhelyből kikerült tárgyak jelzésére szorítkozott ez az eljárás.

Szükséges megjegyezni, hogy a mester halála után bizonyos szociális és karitatív okok miatt fenntartott műhelyekből, a mester elhúnyta után kikerült darabokon a városjegytől ennyire erősen elütő, egészen más karakterű bélyegzővel való megjelölésnek ilyen esetével kutatásaink során még egyetlen egy alkalommal sem találkoztunk. Ezek ellenére is a *gyermeli* kehely jegyeinek megfejtésekor ezek a feltevéseink helytállónak látszanak s ezek alapján bátorkodunk feltenni azt, hogy a *gyermeli* református egyház kelyhe *Puchmayer János Mihály* budai ötvös hátrahagyott és özvegye által továbbra is fenntartott műhelyében készült 1791-ben.

6. GOMBA. (Pest vm., monori j.). *Kehely*. Ezüst. Körídomú tagozott talpán trébelt és poncolt álló levélsor díszlik. Szárbamenő részénél szalagfonatos koszorú és gyöngysoros ékítmény. Díszváza idomú nodusának derekán indásleveles fríz. Harangídomú széles és magas kupáján vésett leveles koszorúban kilencsoros felirat : ECCLESIAE HELV : CONFESI : GOMBA IESI. DONAT. FRANCISCVS BAÏ DE LVDA NY EJ CONSORS HELENA FAÏ A° 1795

Magassága 23, kupaátmérője 11·8, talpátmérője 10·2 cm. Talpperemére a pesti ötvöscéh hitelesítő bélyege, L évbetű és az FP monogrammos mesterjegy van beütve.

Pest, 1795. Paschberger Ferencz műve.

7. PEST — *Kálvin-tér. Kenyérosztó tányér.* Aranyozott ezüst. Sima. Patena idomú. Hátán vésett körirat:

Excellma Comitissa D. SUSANNA FÁY de Fáy Excellmi Comitiss D. GEDÉONIS RÁDAY de Ráda Coniux pientissima D. D. D. Eccl. Reform. Pestiensis Anno MDCCXCVI.

Átmérője 19.5 cm.

Hátán a pesti ötvöscéh hitelesítőjegye, I. évbettű és az LF monogrammos mesterjegy látható.

Pest, 1796. Fischer Lipót műve.

8. FÜLÖPSZÁLLÁS. (Pest vm., kunszentmiklósi járás). *Kehely.* Aranyozott ezüst. Köridomú tagozott talpán szalagfonatos recés koszorú. Talpvégződésénél álló levélsoros dísz. Nodusa síma orsóidomú. Kosarán (— alul félkörívvel határolt poncolt mező —) trébelt fonatos, leveles és rozettás füzérekben szőlőfürtök és levelek. Fent hullámszalagos fríz. Pereménél kiszélesedő hosszú magas kupával.

Talpán belül elhelyezett lemezen vésett feliratban:

„a K K Fülöp=Szállási Reformata Sz. Eccla számára ajándékozta Pap Ferentz Ao 1797. die 20 = May.”

Magassága 22.5, talpátmérője 10.5, kupaátmérője 10.5 cm.

Talppereménél és a fenéklemezen a pesti ötvöscéh hitelesítőjegye, I. évbettű és az FP monogrammos mesterjegy van beütve. *Pest, 1797. Paschberger Ferenc műve.*

9. FÜLÖPSZÁLLÁS. *Kehely.* Az előző kehely teljes párja. A talpán belül elhelyezett lemezre vésve:

„K. K. Fülöp-Szállási Reformata Szent Eccla számára újra öntette Pap Ferentz die 20 = May. 1797”.

Az előző kehely jegyeivel egyező bélyegekkkel. *Pest, 1797. Paschberger Ferencz műve.*

10. HEVES. *Kehely.* Ezüst. Kupájának pereme és belseje aranyozott. Tagozott köridomú talppal. Hengeres nodusán gyűrűs öv. Harangidomú síma kupáján kétsoros vésett körirat:

He vesi Helv. Conf. lévő Eklának ajándékozta Nságos Kir. Udv. Tanácsos és Septem Viralista B. Falvi BERNÁT JÓSEF és Hites Társa Sz. Pét. SZENTPÉTERY KLÁRA. Heves 15. Novembr. 1798.

Magasság 23, talpátmérő 13, szája 8.5 cm. Talppereménél a pesti ötvöscéh hitelesítőbélyege, I. évbettű és a ZF betűkből álló mesterjegy van beütve.

Pest, 1798. Zeller Ferencz műve.

11. POMÁZ. *Kehely.* Ezüst. Tagozott köridomú talppal és vályuzatos díszváza-nodusszal. Harangidomú nagy kupáján kétsoros vésett köriratban:

EccL. Helv. Confess. POMÁZ. Sumptibus Incl. Fam. VATTAÏ Curavit ANDREAS SYpos de Dobfenek Ao 1806.

Magassága 23, kupaátm.: 11, talpátmérője 11.1 cm.

Peremén a pesti ötvöscéh hitelesítőbélyege, O évbettű és FP monogrammos mesterjegy van beütve.

Pest, 1806. Paschberger Ferencz műve.

12. SZILVÁSVÁRAD. (Borsod vm., sajószentpéteri j.). *Kehely.* Aranyozott ezüst. Tagozott köridomú talpának kidomborodó sávján egymás mellé sorakozó trébelt levelek ékeskednek. A talpmező hármasszortású gazdag trébelt leveles ornamentikájában kosarakat tartó nőalakok és szarvasok díszlenek. A talp végződésénél akantuszlevelek és fürtök. Díszváza idomú nodusán alul levelek és virágok, fent pedig szárnyas angyalfejek és virágfüzerek. Trébelt művű kosarán szőlőfürtös és leveles indák, valamint virágdiszkek között puttók, oroszlanok és fiókáit vérevel tápláló

pelikánok. Pereménél kissé kiszélesedő kupáján elől leveles és bogyós vésett két galyba felirat: Gróf Keglevich Miklós 1826; hátul pedig a Keglevich címer van bevésve: Kardon kilencágú koronát tartó álló két oroszlán.

Magassága 30·3, talpátmérője 15, szája 9·4 cm.

Talpszegélyénél a pesti ötvöscéh hitelesítő jegye, P évbetű és »Szent Péteri« mesterjegy van beütve. Talpán belül vésett feliratban: »Jos. Szentpeteri fecit pro specimine artis Pesthini Ao 1811 die 24 Martii«.

Pest, 1811. Szentpétery József műve.

13. SZILVÁSVÁRAD. *Kenyérosztó tányér*. Aranyozott ezüst. Kerek (patena) idomú. Síma; bemélyedő középrésszel.

Átmérője 15 cm.

Jegye nincs.

Pest, 1811. Szentpétery József műve.

14. PEST. — *Kálvin-tér. Kehely*. Ezüst. Tagozott köridomú talpán trébelt, poncolt, valamint vésett állóleveles koszorú-dísz. Váza idomú nodusán recés, gyűrűs tagozat. Harangalakú nagy kupáján négysoros vésett felirat:

BARTHOL. BERTA ex Helvetia oriundus,
Civis Pestiensis Ecclesiae Helv. Conf. Pestanae
pio zelo donavit. Anno MDCCCXV.
Pastore GABR. BÁTHORI.

Magassága 25·7, kupaátmérője 11·7, talpátmérője 10·8 cm.

Talpperemén a pesti ötvöscéh hitelesítőjegye, P évbetű és FP. monogrammos mesterjegy van beütve.

Pest, 1815. Paschberger Ferencz műve.

15. PÁTY. (Pest vm., biai j.). *Kehely*. Aranyozott ezüst. Köridomú tagozott talpán álló levélsoros trébelt koszorú. A talp végződésénél leveles díszek. Vázaidomú nodusán alul recésgyűrűs tagozat. Tagozott övén vésett vonalas hálós dísz, felül levélsoros koszorú. Harangidomú kupával.

Talpperemén vésett körirat:

A' P á t y i Felsőrsi Árendás Társaság ajándékozta ugyan a' Pátyi Református Sz. Ecclesiának 1815-ben. Tóth János Számadó és Csolnaki István Esküdtiségekben.

Magassága 28·6, kupaátmérője 11·3, talpátmérője 11·8 cm.

Talpperemén a pesti ötvöscéh hitelesítő jegye, P évbetű és FP. monogrammos mesterjegy látható.

Pest, 1815. Paschberger Ferencz műve.

16. PÁTY. *Kenyérosztó tányér*. Aranyozott ezüst. Kerek, egyszerű, síma; patena idomú.

Hátoldalán vésett felirat:

Az 1743 ikban készült Ezüst Tányér, ezen új Formában öntetett Nztos L a k i István Úr és Polgár István költségén 1815-ben.

Átmérője 20·6 cm. A pesti ötvöscéh hitelesítő bélyegével, P évbetűvel és FP monogrammos mesterjeggyel van ellátva.

Pest, 1815. Paschberger Ferencz műve.

17. CEGLÉD. *Kehely*. Ezüst. Köridomú tagozott talpa szárbaemenő részének végén recés peremű, vésett levélsoros tagozat. Vázaidomú nodusszal és harangformájú kupával. Pereménél aranyozott sáv.

Talpán vésett felirat:

a' Czeplédi Ref. Ekkla készítette tulajdon költségenn 1816

Magassága 22·8, kupaátmérője 10·8, talpátmérője 12·3 cm.

Talp- és kupapereménél a pesti ötvöscséh hitelesítőbélyege, P évbetű és csúcsos paizsidomú mezőben levő IP monogrammos mesterjegy van beütve.

Magassága 22·8, kupaátmérője 10·8, talpátmérője 12·3 cm.

Pest, 1816. I. P. mester műve.

18. CEGLÉD. *Kehely*. Ezüst.

Az előzővel teljesen rokon s attól azzal különböztethető meg, hogy nodusa és kupája között kerek kis lemezes tagozat van elhelyezve.

Pest, 1816. I. P. mester műve.

19. CEGLÉD. *Kenyérosztó tányér*. Ezüst. Kerek. Síma, patena idomú. Hátán vésvé:

„a' Czeplédi Ref. Ekkla készittette tulajdon költségénn 1816”

Átmérője 23·8 cm.

A pesti ötvöscséh hitelesítő bélyegével, P évbetűvel és a csúcsos paizsmezőbe helyezett IP monogrammos mesterjeggyel.

Pest, 1816. I. P. mester műve.

20. SZILASBALHÁS. (Veszprém vm., enyingi j.). *Kehely*. Ezüst. Köridomú tagozott talpának szélén vésett recés dísz fut körbe. Talpsávját trébelt művű, poncolt és vésett álló levélsor-koszorú ékíti. Szárbamenő talpvégződésén hasonló dísz. Vázaidomú noduszának övén hálós sáv. Harangformájú síma kupával.

Magassága 26·5, talpátmérője 13·3, kupaátmérője 8·2 cm. Talpszélén a pesti ötvöscséh hitelesítő bélyege, P évbetű és IK betűkből egybeszerkesztett mesterjegy látható.

Pest, 1817 körül. Kojanitz József műve.

21. NAGYSZOKOLY. (Tolna vm., tamási j.). *Kehely*. Aranyozott ezüst. Tagozott kerek talpának sávját trébelt, poncolt és vésett állólevelek sora tölti ki. Szárbamenő talpvégződésén vésett és áttört füzéres tagozat. Vázaidomú noduszán hálós öv. Harangformájú kupáján vésett körirat:

A'N. Szokoli Reformáta Ekklesia tulajdon költségénn készittette 1817k eszt.

Magassága 25·5, talpátmérője 14, kupaátmérője 9·8 cm.

Talpmezőjén a pesti ötvöscséh hitelesítő bélyege, Q évbetű és DT monogrammos mesterjegy látható.

Pest, 1817. Trausel (Trautzi) Domonkos műve.

22. ABONY. *Kehely*. Ezüst. Köridomú tagozott talppal, vázas nodusszal és harangalakú kupával. Talpának szárbamenő végződésénél ötgyűrűs dísszel, kupájának szájánál vésett kettős körrel.

Talpperemén vésett köriratban:

A'Sz. Vatsorához készittette e' Poharat a' N: Abonyi Reformáta Ekklesia 1820-Eszteendőben.

Magassága 25·7, kupaátmérője 10·3, talpátmérője 13·5 cm.

A pesti ötvöscséh 1818-as évszámmal ellátott hitelesítő bélyegzőjével, A évl betűvel és a csúcsos paizsidomú mezőben elhelyezett IP monogrammos mesterjeggyel van bélyegezve.

Pest, 1818. I P mester műve.

23. ABA. (Fejér vm., székesfehérvári járás). *Kehely*. Aranyozott ezüst. Kerek idomú tagozott talpán trébelt éles recés sáv. Éfölrött kettős hullámos, közeiben ponttal díszített inda. Szárbamenő talpvégződésén a talp recés ékítményéhez hasonló dísz. Vázaidomú noduszán vésett hullámokkal ellátott öv. Harangidomú kupával.

Talpperemén vésvé:

Szüts Sándoré Készült 1821 Eszteendőben

Magassága 25·3, talpátmérője 13, kupaátmérője 9·5 cm. Talpperemére a pesti ötvöscséh 1821-ből származó hitelesítő bélyege és a csúcsos paizsmezőbe elhelyezett IP monogrammos mesterjegy van beütve.

Pest, 1821. I. P: mester műve.

24. MAKÓ. *Kenyérosztó tányér.* Aranyozott ezüst. Kerek. Egyszerű, síma patena idomú, bemélyedő középrésszel. Pereménél hátul vésett felirat:

A' Makói Ref.: Eklesia Készítette 1822.

Átmérője 22 cm.

Pest 1822. Szentpétery József műve.

25. KISKUNHALAS. *Kenyérosztó tányér.* Aranyozott ezüst. Kerekidomú; síma, bemélyedő középpel. Hátán véssve:

A K. K. Halasi Ref: EKKla készítette 1823

Átmérője 25 cm.

Pest 1823. Szentpétery József műve.

26. FELCSÚT. (Fejér vm., váli j.). *Kehely.* Aranyozott ezüst. Tagozott kör-idomú talpán poncolt alapon trébelt leveles koszorú. Talpmezejében három leveles, szőlőindás-fürtös és kalászos kartusban virágcsokrok.

Díszváza idomú nodusza jelenleg fordítva van rajta elhelyezve. Alól virág-kehelyhez hasonló gerezdes dísz ékíti. Övén pettyekkel és virágrozettákkal ékített kettős hullámos inda, felső részén recés dísz.

Kosarán trébelt leveles, kalászos és szőlőindás-fürtös dísz.

Talpán belül vésett felirat:

Tekintetes Pázmándy Károly Ur és Tek: Bay Borbála Asszony tsináltatták a'

Fel Tsuti Reformata Ekklésia számára 1824

Magassága 26·7, talpátmérője 14·8, kupaátmérője 9·6 cm.

A pesti ötvöscséh 1824-es hitelesítőjegyével és az ovális mezőben kiírt Prandtner mesterjeggyel van ellátva.

Pest, 1824. Prandtner műve.

27. PEST—Kálvin-tér. *Keresztelőtál.* Ezüst. Ovális idomú. Recés szegélyű. Peremén poncolt alapon akantuszleveles és nagyvirágos inda tekergő kigyókkal, madarakkal, zászlós báránnyal és két ovális medaillonnal. Ezek egyikében a Jó Pásztor, a másikban a Magvető.

Átmérője 42·8 × 31·8 cm.

Pest, 1824. Szentpétery József műve.

28. PEST—Kálvin-tér. *Keresztelő kanna.* Három karmos végződésű hajlott lábon áll. Körteidomú testén indás akantusz levelek és virágok. Közben két ovális medaillon Krisztus keresztelésével és Jézus a kisdedekkel. Magasan felnyúló fogója palmettával kapcsolódik a kanna testéhez. Fedelén plasztikus levél- és virágcsokor. Kiöntője alatt vésett címer, melyben három csillag, nyilas íj és kardra szúrt török fejet tartó olyan kar látható, melynek könyökhajlásában zászló van elhelyezve. A címer fölött két leveles ág között csillag.

Magassága 26 cm.

A pesti ötvöscséh 1824-es hitelesítőbélyegével és a nyolcszögű mezőben elhelyezett »Szent Péteri« mesterjeggyel van ellátva.

Pest, 1824. Szentpétery József műve.

29. ABÁDSZALÓK. (Jász-Nagykun-Szolnok vm.). *Kenyérosztó tányér.* Kerek. Szegett peremmel. Peremén poncolt alapon szőlőleveles és fürtös indadísz.

Hátán a pereménél vésett felirat:

Emlékezetül B: Orczy László: 1832-dik Esztbe

Átmérője 22·7 cm. Hátán a pesti ötvöscséh 1832-es hitelesítőbélyegével és az ovális mezőben levő Szent Péteri mesterjeggyel van ellátva.

Pest, 1832. Szentpétery József műve.

30. DÖMSÖD. (Pest vm.). *Keresztelő hanna*. Ezüst. Kerek talppal. Körteidomú testén fonott díszű, recés öv. Kérdőjel alakú füllel, magasan felnyúló széles kiöntővel. Fedelén kagylós és virágos díszű gömbös gomb.

Testén vésett felirat:

Ns: Hajos János, Felesege Ns: Silje Eszter Aszony ajándékozták az Dömsödi Reformata Sz: Ecclesia Számára 1832^{dik} Esztendőben.

Magassága 27.5 cm.

Fenekén a pesti ötvöscéh 1832-ből származó hitelesítőbélyegével és a csúcsos paizsba foglalt IP. monogrammos mesterjeggyel van bélyegezve.

Pest, 1832. I. P. mester műve.

31. GYÖMRŐ. (Pest vm.). *Kehely*. Aranyozott ezüst. Tagozott körtalpán trébelt művű, poncolt és vésett állóleveles koszorú. Díszváza idomú nádusa jelenleg fordítva van rajta. Alján és felső részén vésett és poncolt állóleveles díszekkel. Pereménél kissé kiszélesedő harangidomú kupával.

Talpperemén vésett körirat:

»M. G. Wartensleben Ágoston Ő Nga ajándékozta a Gyömrői Ref: Ekklának 1833«.

Magassága 25.5, talpátmérője 13.8, kupátmérője 9.5 cm. A pesti ötvöscéh 1833-ból származó hitelesítőbélyegével és az IP monogrammos mesterjeggyel van ellátva.

Pest, 1833. Paschberger János műve.

32. GYÖMRŐ. *Kehely*. Aranyozott ezüst. Az előző kehellyel erősen rokon s tulajdonképpen csak abban tér el, hogy noduszának alsó része nem levelekkel díszített, hanem egyszerűen, simán kidolgozott.

Talpperemén vésett köriratban:

Egyes Jöttévők adakozásaikból készítettett 1840

Magassága 25, talpátmérője 23.8, kupátmérője 9 cm. A pesti ötvöscéh 1840-es évszámmal ellátott hitelesítőbélyegével és az IP monogrammos mesterjeggyel van ellátva.

Ez utóbbi rokon Paschberger János jegyével, a bélyeg levélidomú mezője azonban tudatosan sokkal több cakkal van ellátva. Paschberger Ferenc és Paschberger János jegyeinek leveles mezői már forma-azonosságukkal is szemléltetővé óhajtották tenni a két ötvösmester családi egybetartozását. E jegy is ezekhez igyekszik hasonlítani.

Paschberger János 1817-ben lett a pesti ötvöscéh tagja, neve 1839-ig követhető a céh irataiban. Úgy látszik ekkor elhunyt. Ezért nem gondolhatunk arra, hogy a gyömrői egyház 1840-es évvel ellátott kelyhe is még az ő műve volna. A gyömrői reformátussággal ő már korábban is kapcsolatba került; Wartensleben Ágoston ajándéka révén már 1833-tól birtak is egy kelyhet a gyömrőiek tőle. 1840-ben, midőn a hívek felszaporodása folytán az egyház egy másik kehely beszerzésének is a szükségét látta, a formai hasonlóság és az első kehellyel való egyezés miatt az egyház azt Paschberger János pesti ötvösnél óhajtotta megcsináltatni. A rendelés megtevésekor kitűnt azonban, hogy Paschberger János már elhunyt. 1836 óta Pesten működött ellenben már Paschberger József ötvös. Valószínű, hogy ő Paschberger János műhelyét tovább vezette, vagy legalább is kooperált vele. Ebben a műhelyben készült azután a gyömrői egyház második helyhe. A rajta levő azon mesterjegy, mely Paschberger János jegyével rokon, vagy Paschberger János megárvult műhelyének az új jegye, (a gyermelyi egyház Puchmayer János Mihály úrvacsorakelyhének analógiájára) —, avagy pedig Paschberger József eredeti és saját bélyege. Minthogy Paschberger János és Paschberger József névkezdőbetűi rokonok, Paschberger József nem vehette át Paschberger Ferenc jegyének mezőjét annyira, mint azt Paschberger János megtette. Neki alkalmazkodnia kellett családi tradíciókból Paschberger Ferenc és Paschberger János jegyeinek formáihoz, de viszont megkülönböztetéssel is kellett élnie. Ezt jegye levélidomú mezőjének cakkosabb szegélyezésével érte el. Ezen feltevések alapján bátorítunk feltételezni azt, hogy a gyömrői egyház egyes jötevőinek adakozásából készítettett kehely

Pesten, 1840-ben, Paschberger József műhelyében készült.

XXXII. TÁBLA

1. Zeller Ferenc műve 1798-ból.
Heves. (Lásd : 10. sz.).

2. Paschberger Ferenc műve 1806-ból.
Pomáz. (Lásd : 11. sz.).

3. Szentpétery József műve 1811-ből.
Szilvásvárad. (Lásd : 12. sz.).

4. Paschberger Ferenc műve 1815-ből.
Páty. (Lásd : 15. sz.).

XXXIII. TÁBLA

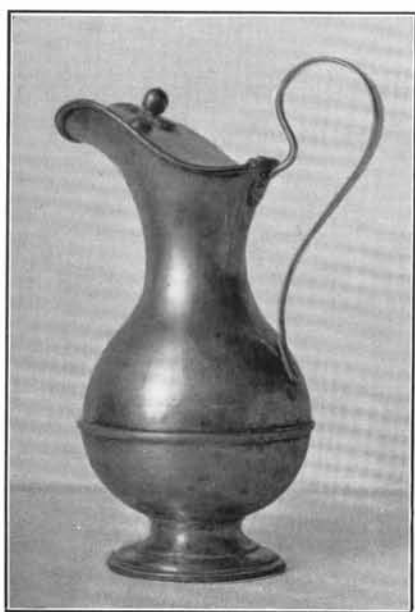
1. Trausel Domonkos műve 1817-ből.
Nagyszokoly. (Lásd : 21. sz.)

2. Prandtner műve 1824-ből.
Fecsút. (Lásd : 26. sz.)

3. Szentpétery József műve 1824-ből.
Budapest (Kálvin-tér). (Lásd : 28. sz.)

4. I. P. mester műve 1832-ből.
Dömsöd. (Lásd : 30. sz.)

XXXIV. TÁBLA

1. Szentpétery József műve 1842-ből.
Hajdúböszörmény. (Lásd: 34. sz.)

2. Goszmann György műve 1850-ből.
Tiszaderzs. (Lásd: 37. sz.)

3. Szentpétery József műve 1845-ből.
Szentmártonkáta. (Lásd: 36. sz.)

4. Laki Károly műve 1861-ből.
Lepsény. (Lásd: 40. sz.)

XXXV. TÁBLA

1. Szentpétery József műve 1824-ből. Budapest (Kálvin-tér).
(Lásd : 27. sz.)

2. Szentpétery József műve 1832-ből.
Abádszalók. (Lásd : 29. sz.)

3. Cseh Pál műve 1865-ből.
Karcag. (Lásd : 41. sz.)

33. SZENTMÁRTONKÁTA. *Kehely*. Ezüst. Körídomú talppal. Domborodó felső részén poncolt alapon szőlőleveles és fürtös, »benyomott-trébelt« sáv fut körbe. Szárba futó talpának végén kettős hullámos indás pettyes sáv fut körbe, közeiben négyszirmú virágos rozettával. Díszváza idomu nodusán a talpon futó sávval egyező szőlő- és indaleveles sáv.

Talpán felül vésett körirat :

Batta Sámuel, Hitvesével Kandó Karolinával, a' Sz : M : Káta Ref : Sz : Egyház-nak. 1840.

Magassága 25, talpátmérője 14.5, kupátmérője 9 cm.

A pesti ötvöscéh 1840-es évszámmal ellátott hitelesítőbélyegével és az ovális mezőben kiírt GOSZMANN mesterjeggyel van ellátva.

Pest, 1840. Goszmann György műve.

34. HAJDÚBÖSZÖRMÉNY. *Úrvacsora serleg*. Részben aranyozott ezüst. Hatkarélyos talpának hólyagos mezőin trébelt buzakalászokkal, szőlőlevelekkel és indákkal. Gömbös nodusán gerezdes díszek. Hatkarélyos harangídomú kupáján alul trébelt nagy akantuszlevelekkel, derekán pedig a kupa testéből domborított buzakalászos, szőlőindás és fürtös övvel. A kupa öve, pereme és belseje aranyozott.

Talpperemén vésett felirat :

Keresztesy Mihály Készítette a Böszörményi Ref : sz : Eklésia részére

Magassága 20.3, talpátmérője 10.3, kupaátmérője 9.8 cm.

Talpperemén a pesti ötvöscéh 1842-es évszámú hitelesítőbélyege, a PESTH városjelző és a *Szent Péteri* mesterjegy van beleütve.

Pest, 1842. Szentpétery József műve.

35. PÁLFA. (Tolna vm., simontornyai járás). *Kehely*. Ezüst. Körtalppal, sima, díszváza idomu nádusszal és harangalakú kupával. Tagozott talpán palmettás levéldíszkoszorú (benyomott technikával) s a szárba menő talp végén virágkoszorús gomb díszlik.

Talpán felül vésett felirat :

A pálfai ref. egyháza 1843.

Magassága 23, talpátmérője 14.3, kupaátmérője 8.9 cm.

A pesti ötvöscéh 1843-as hitelesítőbélyegével, a PESTH városjelzővel s az LK monogrammos mesterjeggyel van ellátva.

Pest, 1843. Laki Károly műve.

36. SZENTMÁRTONKÁTA. *Kehely*. Ezüst; kupája aranyozott. Magasan domborodó körídomú tagozott talpának sávján trébelt művű, vésett és poncolt álló leveles koszorú. Talpmezőjét buzakalászos, szőlőfürtös és indás ékítmény tölti ki. Szárba menő talpvégződésén virágos és leveles díszek. Díszváza idomu nodusának alsó részén hasonló kisebb ornamentelek; felül akantuszlevelek között szőlőfürtök és indák. Csészéjén trébelt művű gazdag leveles díszek között kagylók, buzakalászok szőlőfürtök és levelek.

Talpperemén vésett körirat :

A' SZ. MÁRTON KÁTAI Reform EGYHÁZ' néhány burgóbb (sic!) tagjai készítették, Erd. Szabó János ki tűnő segédelmével 1845ben MISKOLCZI Szigyártó ISTVÁN Lelkész idejében.

Magassága 27.8, talpátmérője 13.8, kupaátmérője 10.8 cm.

A pesti ötvöscéh 1845-ös évszámmal ellátott hitelesítőbélyegével, PESTH városjelzővel és az ovális mezőben levő *Szent Péteri* mesterjeggyel van hitelesítve.

Pest, 1845. Szentpétery József műve.

37. TISZADERZS. (Jász-Nagykun-Szolnok vm.). *Úrvacsora serleg*. Ezüst. Trébelt éles bordákkal hat karélyra osztott. Hullámos szegélyű körídomú talppal, vastag és nagy váza alakú nádusszal és virágkehely idomú felső résszel.

Kupáján ötsoros vésett felirat :
 Roffi Borbély Antal a T. Derzsíh Egyháznak 1850
 Magassága 19.5 cm.
 Talpán a pesti ötvöscéh 1850-es évszámú hitelesítőbélyegével és GG monogrammos mesterjeggyel van ellátva.
Pest, 1850. Goszmann György műve.

38. KECSKEMÉTI. *Kehely.* Aranyozott ezüst. Köridomú tagozott talppal. Hatkarélyos talpmezőiben leveles kartusokban kagylós és szőlőleveles, valamint fürtös díszek váltakoznak. Díszváza idomú nódusán virágfüzér. Kosarán szőlőfürtös és leveles, valamint virágos díszek között az Utolsó Vacsora jelenete *Leonardo da Vinci* kompozíciója után.

Vésett felirata :

A Kecskeméti Helv. vallástételt tartó sz. Egyház használatára keresz : buzgóságból készítette Ts. Ns. Kaszás Judith nagyaszszony Ts. Ns. Sádor Péter volt Főjegyző, Főbíró, Főgonárnok, Iskolaigazgató úr k. öszvegye 1848d évben.

Magassága 29, talpátmérője 15.7, kupája 10.3 cm.

Talpperemén a pesti ötvöscéh 1848-as évszámú hitelesítő bélyege és a *Szent Péteri* mesterjegy van beütve.

Pest, 1848. Szentpétery József műve.

39. SZENTMÁRTONKÁTA. *Kenyérosztó tányér.* Aranyozott ezüst. Szegett peremmel. Kerek, sima, patena idomú. Hátán vésett felirat :

»A : Sz : Márton Kátai Helvét Vallásu egyház filléreiből készült 1856 M i s K ó L c ý I s t v á n Lelkész idejében».

Átmérője 19.8 cm.

A pesti ötvöscéh 1856-ból származó hitelesítő jegyével, PESTH városjelzővel és ovális mezőbe foglalt LK monogrammos mesterjeggyel van hitelesítve.

Pest, 1856. Laki Károly műve.

40. LEPSÉNY. (Veszprém vm., enyingi járás). *Kehely.* Ezüst. Neobarokk stílusú. Tagozott peremű köridomú talpa négy trébelt volutával osztott. Közeiben rózsavirág csokrok. Gerezdes díszváza idomu nódusán rózsavirágfejek : a talpbeosztáshoz hasonlólag tagolt kosarán a talpmező díszítéseihez hasonló ékítmények.

Talpán belül vésett felirat :

A' Lepsényi helv. hit. Egyházé szereztetett 1865dik évben.

Magassága 29 cm.

A pesti ötvöscéh 1862-es évszámmal ellátott hitelesítőjegyével és az LK monogrammos mesterjeggyel van bélyegezve.

Pest, 1861. Laki Károly műve.

41. KARCAG. *Kenyérosztó tányér.* Ezüst. Nyolckarélyos hullámos szegéllyel. Szegett és tagolt peremén vésett bibliai idézet :

Ján 17 : 48-63 W Én vagyok az életnek ama kenyere. A' lélek az a' mely megelevenít a' test nem használ semmit.

Bemélyedő középrészén hatsoros vésett feliratban :

*Az örökkévaló Isten dicsőségére,
 A' n. k. karcagi ref. sz. ekkléziának
 ajándékozták*

TAKÁCS PÉTER és KEREKES MÁRIA

istenfélő házastársak

Kr. U. sz. u. 1865k évben.

Átmérője 28 cm.

A pesti ötvöscéh 1865-ös évszámú hitelesítőbélyegével, a PESTH városjelzővel és Cs P monogrammos mesterjeggyel van ellátva.

Pest, 1865. Cseh Pál műve.

MIHALIK SÁNDOR

¹⁾ *Kapossy János* : Magyarországi ötvösök a XVIII—XIX. században. Levéltári Közlemények XI. (1933.) Évf.

²⁾ *Csatkai Endre* : Soproni ötvösök a XV—XIX. században. Sopron, 1931. 19. l.

³⁾ *Heinrich Horváth* : Pester Goldschmiede—Barokk. A Műgyűjtő V. (1931.) Évf., 130—134. l.

⁴⁾ *Mihalik József* : Hazai ötvöscéhek pecsétjei a XVII. és XVIII. századból. Archaeológiai Értesítő XII. (1892.) Évf., 430—431. l. Rajzát adta *Köszeghy Elemér* : Hazai ötvöscéhek pecsétjei. Múzeumi és Könyvtári Értesítő VI. (1912.) Évf., 292. lapon. Vesd össze még *Mihalik Sándor* : Régi magyar ötvöscéhpecséték. Turul XLIV. (1930.) Évf., 21. l.

⁵⁾ Dr. *Csikész Sándor* egyetemi nyilvános rendes tanár úrnak, a debreceni egyetem hittudományi kara ezidőszerinti dékánjának e helyen is őszinte köszönetünket fejezzük ki azért a szíves támogató jóindulatáért, mellyel a csonkamagyarországi református egyházak felszereléseinek alapos átvizsgálását és a nevezetesebb darabok ismertetését engedélyezni kegyes volt.

⁶⁾ *Mihalik Sándor* : A magyarországi református templomok műkincsei. Magyar Iparművészet XXXVII. (1934.) Évf., 183—184. és 211. l.

⁷⁾ A válogatottabb darabok leírása és összeírása *Mihalik Sándor* : A régi Buda és Pest iparművészetének kiállítása. Budapest, 1935. 19—36. l.

⁸⁾ *Mihalik Sándor* : A magyarországi református egyházak ötvösműveiről. Protestáns Szemle XLIII. (1934.) Évf., 571—575. l. és *Mihalik Sándor* : A református kiállítás jelentősége. Magyar Presbiter VI. (1934.) Évf., 3. szám, 7. oldal.

⁹⁾ Az egy méter magas mű 1930-ban Budapesten az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum egyik kiállításán is szerepelt, mint az akkor kiállított gótikus úrmutatók legszépségesebb darabja. Leírását lásd *Mihalik Sándor* : Régi egyház-művészet országos kiállítása. Budapest, 1930. 66—67. l., 288. szám alatt.

¹⁰⁾ *Mihalik József* : Kassa város ötvösségének története. Budapest, 1900. 310. l. Az eredeti források sikeres feltalálásával s itteni közlésével elesik tehát »Az Ország Tükre« II. (1863.). Évfolyamának 377—378. lapján »Egy kitűnő magyar ötvös« névtelenül írt megemlékezésének azon adata, mely szerint *Szentpétery Lócsén* tanulta ki az ötvösséget.

¹¹⁾ *Mihalik József* : Idézett mű, 310. l.

¹²⁾ U. ott, 311. l.

¹³⁾ *Szentpétery József* : Észrevétele egy Pesti Mesterembernek a' Czéhek eltörlését javalló vélekedések körül; nem különben a' mesterségeknek a' Magyar hazában még eddig nem ismért előbbi és mostani környülállásainak és állapotjának némelly felfedezései. Tudományos Gyűjtemény VII. (1832.) kötet, 58. l.

¹⁴⁾ U. ott.

¹⁵⁾ A világháború végéig a 32-es ezred birtokában volt. Az 1918-as forradalomkor onnan elkerült s zálogházba jutott. Innen mentette meg s juttatta a Magyar Királyi Hadimúzeumba a nyugalmasabb idők beálltával vitéz *Aggházy Kamill* ezredes.

¹⁶⁾ *Horváth Henrik* : Magyar ötvösök Bécsben. Külföldi Kapcsolatok III. (1930.) Évf. (Melléklet a História III. Évfolyamának 1—3. számához), a 10. lapon reámutat arra, hogy a bécsi ötvösséggel való kapcsolatát Ferenc császárnak a bécsi városi múzeumban levő s 1793-ban készült kelyhe is igazolja. E múnél »a stilizált szőlőkből álló díszítő motívumok és a kétfejű sas tollazatának jellegzetes képzésénél határozott formatörténeti analógiákat látunk fennforogni a pesti empire ötvös-stílus főhordozójával, *Szentpétery Józseffel*«.

¹⁷⁾ »Pestre«. *Kazinczy Ferenc* 1828-iki pesti utazásának töredékesen reánk maradt műve azon kiadásában, melyet a Székesfőváros *Kazinczy* emlékére 1929-ben adott ki, a 63. lapon.

¹⁸⁾ U. ott, 27. l.

¹⁹⁾ *Szentpétery* : Észrevétele stb. Tud. Gyűjt. VII. 98. l.

²⁰⁾ *Kazinczy* : Pestre, 63. l.

²¹⁾ *Szentpétery József* trébelt reliefjeinek készitési sorrendje, kora és anyaga körül annyi számos téves adatközlés történt, hogy ezek alapján eligazodni már nem is lehet. E fontos probléma végleges elintézésére az általunk eredetiben megvizsgált reliefek sorrendjét a következőkben állapítjuk meg :

I. Nagy Sándor csatája Dárius-szal a Granichus folyónál. Rézdombormű. Felirata: »Trajectus Alexandri per Granicum

Josephi Szentpétery Argentifabri Pesthiensis Rima Szombathino oriundi, ingenii sui facultatem sibi non sufficienter, aliis parum cognitam explorare volentis Tentamen primum, confectum Ao, 1830. die 1a Aprilis; curis maximisque difficultatibus defluentis Aetatis suae 49o»

II. Második alkotása — a harmadik dombormű francia vésett felirata szerint is — az arbelai ütközet. Ezüstdombormű.

Az 1851. évi első londoni világkiállításon olyan nagy sikert ért el, hogy ottan megvásárolták. Jelenleg még mindig Angliában van; a magyar kutatók közül még senki sem látta s így a rajta levő feliratának a szövege sem ismeretes még.

A korabeli kritika nagy elismeréssel fogadta s egy elsőrendű lap, melynek bírálója Szentpétery ezen művét a londoni kiállításon látta, a következőket írta róla:

»Felesleges volna Szentpétery kitűnő remekművét hosszan dicsérni, mely szakértők által egyhangúlag a legcsodálatosabb műnek ismertetett el, a dombormű-készítés története által felmutatott művek között; e művészet, ambár a görögök és rómaiak által úgy, mint a XVI. századbeli olaszok által művelve, a modern művészek által végkép elhanyagoltatott, mígnem egy magyarnak maradt fenn azon dicsőség, azt előbbi fényébe visszahelyezni és megmutatni, hogy a domborművész kalapácsa és vésője vezetve egy lángész keze által, a szobrász vésőjével vetélkedik, készítvén oly munkákat, melyek a jövőkor bámulatát megérdemlik. (Gelléri Mór: A magyar ipar úttörői. Budapest, 1887. 174—175. l.).

III. Porus király fogságba ejtése. Ezüstdombormű. Felirata: »PORUS KIRÁLYNAK FOGSÁGBA ESESE Szentpétery József Rima Szombati születésű készítette Pesten életének 70-dik évében 1850.

Defluentibus jam dudum in summa obscuritate tribus meae aetatis partibus, ultimos tandem descendens solis radios intueri mihi licebat, qui sum natus Ao 1781 die 12a Aprilis Jos. Szentpéteri.

Quantum potui feci, nunc possem plus, sed jam sum senex, interim sum adhuc tentaturus unum, incertus an mors vel decrepescencia visus non me impediverint finire

C'est le troisième et le plus difficile piece, que j'ai fait de ce genre d'art de semblable extension: le premier represent la passage par Granicus, le second la bataille pres d'Arbelas.

Egykorú fakesztetének jobbra kihúzható fenéklemezén Szentpétery saját kezű írásában egy papírlapon német és francia nyelven a következő olvasható:

»Erklaerung

Dieses Werk is das dritte Stück des Verfertigers, das mühsamste und an der Zahl der Figuren das reichste, wo sammt den Pferden, Elefanten, groszen und kleinen Figuren ohne Unterbrechnung in einer Verbindung 217. stehend zu sehen sind und wegen der Stellungen dreier Figuren zu Pferde in der Mitte die schwerste Aufgabe zur Ausführung in Wachs oder von Holz, aber haupt sächthlich in Kupfer oder Silber aus einem flachen Blech aus zu treiben, wo die frei stehende Theile, als Hände, die Lanze, der Pfeilbogen und die Köpfe zweier Figuren aus der nehmlichen Platte heraus genommen und los gemacht ohne an zu löthen sind. So ein Werk in je grösserer Ausdehnung ist, desto mehreren Gefahren ist ausgesetzt wegen der oftmaligen Verstärkungen von der Rückseite der Vertiefungen, der durch Niederschlagungen geschwächten Theilen, wobei die Zeichnung durch das Feuer sich verziehend ganz aus der Ordnung gehet, und durch das Herrichten das Silber oder Kupfer spröde wird, besonders unten das Terrain vorstellender Theil wo die vordere Figuren zu stehen zu sehen sind, und wo die Inschrift angebracht zu werden pflegt, in die gehörige Höhe zu bringen und zu erhalten kostet eine unendliche Mühe, in dem dieser Theil immer neun Risse bekommt, welche mit verstärkenden Stücken mittelst Verlöthungen hergestellt werden müssen. Um diese Schwierigkeit zu überwinden den rechten Vorteil nur damals erst erfunden, wo ich schon gegen Ende dieses Stückes war, dan

ich aber bei den später gemachten Stücken gut konnte gebrauchen ; aber weil niemand hat sich noch gefunden der davon hätte einen Gebrauch machen wolten, diese neuer Erfindung nehme ich in das Grab mit.

Bei dieser so ausgedehnter Arbeit sind blos Talent und Lust nicht hinreichend, hier ist auch eine unendliche Geduld und Ausdauer nothwendig ; und wenn einer Lust bekäme ein ähnliches zu verfertigen, er musz sich gepaszt machen wenigstens durch zwei misslingenden Versuchen einen Verlust von drei jährigen Mühe zu ertragen ; dann hier die bishero bekannte technische Verfahung ist nicht hinlänglich ; man musz hier noch durch seinen eigenen Schaden eine neue technische Methode erfinden und durch einige unglückliche Versuche einen neuen Weg bahnen, wo zu aber ein unbemittelter Mann sich nicht entschliessen kann, und ein Wohlhabender, dessen Geschäfte von Statten gehen, seinen sicheren Verdienst wegen unsicheren wird nicht unterlassen.

Dahero die sechs von mir gemachte Stücke, besonders die nach *Lebrun* gemachten drei Stücke auch nach vielen Jahrhunderten, ohne ihrer gleichen die einzigen bleiben.

Joseph Szentpéteri Silberarbeiter
ein ungar in Pest.

IV. *A pozsonyi országgyűlés »vitam et sanguinem« jelenete.* Rézdombormű. Felirata : »MARIA THEREZIA. Szentpéteri József készítette Pesten életének 72dik évében 1852. Az első vevője volt Ngys Fáy Alajos. Ez negyedik darabja a csinálójának. Ezen darab készült egy olyan hónapban, ahol ezen műneme legkevésbé sem volt esmeretes és olly időben a mikor ez átaljában egy nemzetnél sem volt gyakorlatban«.

V. *Buda visszafoglalása.* Rézdombormű. Felirata : »BUDAVÁRÁNAK BEVÉTELE, September 2 kán 1686.

Szentpéteri József ezüstműves Rimaszombati születésű készítette Pesten ezen ötödik műdarabját élete 73dik évében 1853.

Fallitur qui putat spem lucri excitavisse confectorem hujus laboris, dum in tota Europa vix aliquot aestimatores hujus modi laboris inveniebantur eo adhuc vivente«.

VI. *Krisztus a Káldvria hegyén.* Rézdombormű. Felirata : »CHRISTUS SUPER MONTE CALVARIA.

Jos. Szent Pétery fec. Pestini opus hoc sextum. Ao 1855 aetatis suae 74 to«.

Ezen hat reliefén kívül van még

VII. *Zrinyi kirohanása.* Ezüstdombormű.
És a

VIII. *Frigyes ikoniai ütközete.* Ezüstdombormű.

E két utóbbit is *Szentpétery József* műveiként követelte vissza a magyar állam a trianoni békeszerződés által Ausztriából nekünk juttatott műkincsek során. Mindkét darab jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonában van. *Szentpétery*-től való származását nekünk még nem sikerült megállapítani. Ha tényleg az ő művei lennének, akkor a fenti reliefek végleges sorrendjének megállapítása után készítési idejük csakis az 1855 és 1862 évek közé eshetik.

A Zsigmond-téri Szentháromság-szobor.

Buda vára az 1686. évi fölmentő ostromban néptelen romhalmazzá lőn. És a keresztény hadak véres győzelme után katonai, sztratégiai bázissá lett budai várban a romok között az idegenből csábított-csődített telepesek szívós munkája vetette el a jövő polgári, városi élet magvát. Azonban ezt a lassan induló, nehezen lendülő éledést is csakhamar halálos veszedelem fenyegette, amikor 1691-ben még télvíz idején meglepte, szinte megrohanta az alig ideszokott telepes lakosságot a pestisjárvány réme, amelynek halálhozó csiráit a déli végeken a török ellen harcoló hadsereg beteg katonái hurcolták Budavárának tövéhez. A halálos nyavalya ellen a budai vár katonai parancsnoksága, a kamarai igazgatóság és a városi tanács minden igénybevehető s célravezető óvintézkedést életbe léptetett. Azonban vesztégár, fertőtlenítés, idegenek ellenőrzése, bormérések korlátozása, fürdők bezárása, kicsapongások eltiltása dacára kivált a rácok lakta Tabánban a pestis tovább dúlt állandóan veszélyeztetve a várbeli lakosságot, amely a romok között naiv, de vallásos lelkiülettel minden egészségügyi intézkedésnél jobban bízott az Istenben, annak a segítségében, mert a közegészségellenes állapotok között fölburjánzott pestisjárványban bűneiért Isten büntetését látta.

Ez általánossá lett hiedelemnek ad hű kifejezést a várbeli jezsuiták évkönyvének 1691. évi történetét bevezető mondata: »Deus Optimus et Maximus, sed tamen ultor peccatorum voluit hoc anno morbo epidemico hanc visitare Civitatem...« Tehát a járvány égi büntetés, Isten bosszúállása, akinek a haragját különböző vallásos cselekedetekkel, böjtöléssel, imádsággal, litániázással, könyörgő processziókkal, kápolnák és szentszobrok emelésével gondolták kiengesztelni. A lakosságnak e vallásos fölfogását még inkább megerősítették és mélyítették Budának akkori egyházi s egyúttal szellemi vezetői: a jezsuiták is, akik önfeláldozólag gyógyítva-vígasztalva a betegeket, temetve az elhunytakat, céltudatosan irányították a megfélemlített lakosságnak Istent engesztelő cselekedeteit. Ez a vallásos fölfogás annyira gyökeret vert a szorongatott lakosság minden rétegének a lelkében, hogy végül a kamarai adminisztráció tanácsára 1691. december 9-én a budai városi magsztrátus decretumot intézett a város lakosságához, amelyben a pestisjárvány csökkentését már egy ízben tett fogadalmáért Isten kegyes kíméletességének tulajdonítván, a járvány további terjedésének enyhítése végett Istenhez fordulva újabb könyörüle-

tért bűnbánó engesztelésül naponkinti ájtatosságon kívül egy nyilvános Szentháromság-kőoszlop emelését határozta el és ennek létesítéséhez föl-szólította a lakosságot anyagi áldozatkészségre, adakozásra.

E hatósági fölhívás nyomán az anyagi javakban éppen nem dúskáló lakosság csak szerényen adakozott a fogadalmi oszlopra, de a magisztrátus, amelynek tanácsosai között helyet foglalt *Venerio Ceresola* császári architektus is, bízva a lakosság további, ha szerény adakozásában is, elkészítette a fogadalmi oszlop tervrajzát és e tervrajz alapján 1692. szeptember 3-án *Bernhardo Feretti* kőfaragómesterrel szerződést kötött a fogadalmi oszlop kőfaragási munkájára. Feretti vállalta a Szentháromság-oszlop összes kőfaragómunkálatainak 1693. húsvétjáig való elvégzését 700 forintért, amely díjazásból Feretti 100 forintnyi összeget önkéntes adományként följánlott az emlékmű céljaira; határidőhöz kötött munkájának késlekedése esetén Feretti kötelezte magát a szobrok föllállításában esetleg akadályozott, de névtelen szobrásznak munkája bevégezéséig saját költségén való ellátására; aláírván a szerződést, Feretti még aznap, szeptember 3-án fölvette díjának első, 200 forintnyi részletét.

Az egykorú elszámolási jegyzék szerint a szerződéskötést követő napon, azaz 1692. szeptember 4-én *Johann Philip Preis* szobrász is fölvett 10 forintnyi összeget a szoboralap pénztárából. A homályos szereplésű Preis bizonyosan azonos a Feretti szerződésében névtelenül említett szobrásszal, aki más egykorú számadási följegyzések szerint 150 forintnyi készpénz és ellátás, lakás ellenében vállalkozott a Szentháromság-oszlop figurális részeinek, szobrainak az elkészítésére. Preis azonban csúfondárosan visszaélt a városi magisztrátus bizalmával, mert körülbelül háromhavi Budán való időzése alatt csak kocsmázott, dorbézolt, míg aztán titkon kereket oldott, szobrok helyett kocsmaszámlákat hagyván maga után, amelyeket a tanács volt kénytelen kiegyenlíteni. Preis eltűnésével, bár Feretti tovább dolgozott a kőfaragómunkán, az egész fogadalmi oszlop ügye válságba jutott.

Lassan Ferettinek és kőfaragólegényeinek a kőbányában való munkája is csökkent, sőt 1694. elején teljesen megfeneklett pénzhány következtében. Ezt a válságot leginkább a jezsuiták fájlalták, akik értelmi szerzői lévén a fogadalmi oszlopnak, minden lehetőséget számításba vettek, hogy a polgárság, illetőleg a város fogadalmát valóra válthassa. A városi magisztrátus tehetetlenül állván a fogadalmi oszlop üres pénztárával szemben, a jezsuita superior siettetésére 1694. június 3-án újabb fogadalmi okiratot küldött a kamarai adminisztrációnak, amelyben különféle ájtatosságok, körmenetek és böjtölések megtartásával, más vallásúaknak, nem katolikusoknak a városból való kizárásával a város nevében újra ígéri a Szentháromság-oszlop emelését. Azonban a pusztá ígéretnél most sem jutott tovább a magisztrátus. Közben szűnvn a pestisjárvány ereje, a tanács már szinte napirendre tért a Szentháromság-oszlop fogadalmának a teljesítése fölött, amikor a jezsuiták szívós kitartása mozgalmat indított a városi lakosság körében, hogy az becsületesen teljesítse Istennek tett ünnepélyes fogadalmát. A hadi adókkal terhelt, nehéz viszonyok között élő polgárság erre 1697. január 25-én fölhívást intézett a vidék lakosságához, hogy az a pestisjárvány enyhülése s a török veszedelem múlása

felett való Isten iránti hálából anyagi hozzájárulásával tegye lehetővé a Szentháromság oszlopnak Buda várában való létesítését. Ha nem is lettek e fölhívásnak rövidesen érezhető eredményei, azonban a híre elhatott Bécsig, ahonnan újabb pénzforrások reménye csillámlott föl a jezsuiták közbenjárására.

A polgárság egységes megmozdulását a magisztrátus sem nézhette tovább ölbetett kézzel és 1697 február közepétől kezdve különböző munkakerők igénybevételével a nyár beálltaig állandóan takarította a Szentháromság-oszlop számára szánt teret és szállította el onnan még a várostrom idejéből ott heverő kötörmelékét. Áprilisban pedig a jezsuiták ösztönzésére maga Bösinger Ferenc Ignác budai polgármester megfordult Bécsben Kollonics Lipót kardinálisnál, kérve annak a támogatását a fogadalmi oszlop létrehozásához. Kollonics, aki állandóan támogatta a budai jezsuitákat pénzzel, élelemmel, egyházi ruhákkal, kegyszerekkel, relikviákkal, szentsír építésével, sőt egy Mária-szobor ajándékozásával is, élénk összeköttetésben lévén a jezsuiták budai superiorjával, Lintschinger Alajos páterrel és ennek révén már ismervén a fogadalmi oszlop vajúadását, bőkezűen ezer tallér adományt ígért Bösingernek a szobor céljaira. Amikor aztán a városi magisztrátus levélben köszönve kérte a kardinálistól az ígért adományt, Kollonics 1697. május 18-án kelt levelében a pénzüsszegnek megküldését »aus billichen ursachen« méltányos okokból elhalasztotta, jelentvén, hogy a budai jezsuita superior már mestert (bizonyosan szobrászt) is ajánlott neki, akit ő alkalmas időben felhasználhat majd. Telten telt az idő, de Kollonics adománya csak nem érkezett. Ezért a budai magisztrátus 1698. áprilisában — fogadalma értelmében kitiltván a horvátok lakta városrészből a kálvinistákat — újra levélben tapogatózva fordult Kollonicshoz a kilátásba helyezett ezer tallér végett, mert a budai polgárság a szüntelen hadakozás és az ebből reá háramló elviselhetetlen adózás miatt képtelen a fogadalmi oszlop költségeinek előteremtésére. Kollonics május 3-án igen rövid levéllel válaszolt, amelyben lelkére köti a magisztrátus tagjainak, — »wollen aber vor iesz nur die portionen halber sich besorgen, und vor die Säulen mich sorgen lassen« — hogy ők csak gondoskodjanak egyelőre az adók behajtásáról, mert az oszlopról majd ő maga fog gondoskodni. Kollonics már ezúttal pénzadomány helyett szoborművet helyezett kilátásba.

A fogadalmi oszlop ügye további pénztelenség miatt ismét zátonyra futva szinte elcsendesedett, amikor 1699 nyarán a pestisjárvány újra felütvén fejét a budai várban, a kamarai adminisztráció sorok között dorgáló-rosszaló átirattal fordult szeptember 9-én a városi magisztrátushoz, hogy az mielőbb teljesítse a fogadalmát, mert az Isten most a tanács közönye miatt bünteti újra az egész várost járvánnyal; átiratában elrendelte a fogadalmi oszlopnak szánt tér rendbehozását és példaadás kedvéért a kamara adminisztrátora és tanácsosai is szekereiket átengedik e térrendezőmunka elvégzésére; továbbá elrendelte, hogy kivétel nélkül, mindenki tehetsége szerint adakozzék a fogadalmi oszlop céljaira s a magisztrátus foglalja pontos jegyzékbe az adakozók nevét és adományát, belevezetve a büntetéspénzekből eredő összegeket is. A tér rendbehozatala néhány héten belül megtörtént. És megindult az adakozás is, amelyhez jó példát

adott maga I. Lipót császár- király, aki szeptember 28-án 200 forintot adományozott a fogadalmi oszlopra, példáját követte később felesége, Eleonóra császár- királyné 75 forint, majd fiúk József főherceg 50 forint s végül Károly főherceg 25 forint adománnyal. Az uralkodóház bizonyosan Kollonics kardinális közbenjárására adakozott, akinek a nevével azonban nem találkozunk a Szentháromság-oszlop jötevőinek albumbeli névjegyzékében; pedig a jelek szerint ítélve Kollonics volt már ezidőben a Szentháromság-oszlop legközvetlenebb pártfogója s legnagyobb adományozója.

A források némasága, hiányossága, vagy csak lappangása dacára is bizonyos, hogy Kollonics előszóval ígért, levélben újra vállalt és levélbelileg a szoborról való személyes gondoskodására módosított kötelezettségét nemsokára, valószínűleg még 1699 első felében váltotta valóra és pedig: egy Szentháromság-szoborcsoporthoz ajándékozásával, amely szoborcsoporthoz közelebről meg nem határozható időben a városi tanács a városházának egyik helyiségében helyeztette el ideiglenesen. Mert alig hogy elkezdődött a jezsuiták épületcsoporthoz és a városháza között levő tér rendezése a kamara utasítására, a városi tanácsnál 1699. szeptember 16-án Glöckner György szappanfőző azt kérlemelte, hogy a tanács adja neki bérbe a városházának azt a helyiségét, amelyben a Szentháromság-szobor van elhelyezve. Ezt a városházi helyiséget a tanács szeptember 25-én évi 25 forintnyi összegért két évi időtartamra Glöcknernek bérbe adván, szeptember 28-án utasította a városi árvaszámtartót, hogy az a bérbeadott városházi helyiségben levő Szentháromság-szobornak a jezsuiták templomába való áthelyezését eszközölje ki a jezsuiták superiorjánál, indító okul adván a szobor további sértetlen megőrzését egyfelől és hogy annak jelenlétében tartassanak a fogadalmazott ájtatosságok másfelől. A jezsuita superior helyet adván e kérelem teljesítésének, október 14-én reverzális ellenében átvette a Szentháromság-szobrot és azt a Nagyboldogasszony templomában a keresztelőmedence mellé helyeztette.

A Szentháromság szoborcsoporthoz elkészültével, illetőleg ajándékba vételével az egész fogadalmi emlékmű a megvalósulás felé közeledett. Az adomány és büntetéspénzek szaporább jelentkezésével újra foglalkoztatták *Feretti* kőfaragómestert, aki novemberben 14 forintot kapott munkájáért. Természetesen az adományozott szoborral módosulhatott az egész emlékmű alaki kivitelezése is, ami aztán módosította *Feretti* kőfaragó készségének fölhasználását is. Így az 1692-ben kötött szerződés túlhaladott álláspontot képviselve, *Feretti*nek a foglalkoztatása még körvonalaiban sem ismert az elszámolások számszerűsége folytán. 1700. májusában *Venerio Ceresola* helyettes polgármester, máskülönben építőmester irányítása mellett megkezdődött a fogadalmi emlékmű alapozása, majd a szükségelt kőfaragómunka elvégzése, amelyért *Feretti* június 2-án 30 forintot kapott. Végül a jezsuita superior szorgalmazására elkészült az alapköbe helyezendő emlékirat latin szövege s az alapkövetétel ünnepélye július 8-ára tűzetett ki. Ismeretlen okból azonban csak augusztus 5-én ment végbe a Nagyboldogasszony templom előtt elterülő tér közepén az alapkö elhelyezése s egyházi megáldása, amelyet Széchenyi Pál kalocsai érsek végzett nagy ünnepélyességgel az egyházi, katonai s polgári hatóságok részvételével.

Sajna, az alapkö letétele után, bár adományok és büntetéspénzek eléggé gazdagították az emlékmű pénztárát, annak tovább építése ismét szünetelt. Az uralkodó család példájára adakozó katonai, hatósági s magán-személyek jámbor szándékú adományai mellett jellem- és korfestő színeket tartalmaznak a büntetés-, bírságpénzek háttérében lappangó események: így többek között Bösinger polgármester a nála vendégségben vacsorázó Zaunack városi tanácsost véresre vevén 50 tallérnyi bírságot, kölcsönös sértegetésért Langeseckh ötvös 3 forintot és Schwartzinger szobrász 2 forintot, Rast kocsigyártó házasságtörő vétkeiért gyermekeit mérlegelve enyhítő ítélet szerint csak 100 forintot, Feretti kőfaragómester Vogl kőfaragómesterrel való viszályából kifolyólag 12 tallérnyi büntetéspénzt fizetett a fogadalmi oszlop javára. Feretti e pörös eljárás után elmaradt a Szentháromság-oszlop kőfaragómunkáitól és a számadások szerint *Konrad Vogl* kőfaragómester végezte a faragási munkát 1701–1703 folyamán *Ceresola* irányítása mellett.

Valószínűleg még *Ceresola* építőmester elgondolása alapján készült el a jezsuiták templomában ideiglenesen elhelyezett Szentháromság szoborcsoporthoz az egész fogadalmi oszlop új modellje is a jezsuiták buzdító irányítására 1705-ben, amely modellnek vázlatáért *Georg Falconer* festő ez évi november 20-án 8 forintot vett fel a szoboralapból. De ez a modell, ez a tervrajz sem kerülhetett a maga teljességében kivitelre, mert 1706. május 28-án a városi tanács a fogadalom sürgős teljesítését határozta el olyan megoldással, hogy a jezsuiták templomában őrzött Szentháromság-csoport kőszobra a templom előtti téren megfelelő talapzatra állíttassék föl ideiglenesen addig, amíg a fogadalmazott emlékmű végleges alakot, teljes művészi kiképzést nyer; egyúttal a pünkösdre következő Szentháromság vasárnapjára tűzte ki a fogadalmi szobor leleplezését, azaz egyházi megáldását, külön hirdetményben közölve az ünnepély sorrendjét. *Heinrich Bösinger* festő részben befestvén, részben beanyanyozván az emlékmű megfelelő részeit, az ideiglenesnek tervezett négyszögű talapzattal bíró Szentháromság-szoboremlék fölavatása tényleg megtörtént 1706. Szentháromság vasárnapján a jezsuiták évkönyvének tanúsága szerint.

Tizenöt esztendei változatos vajúdás eredményeképpen csonkán, mellékszobrok nélkül állott a fogadalmi emlékmű állandó intésül a budai lakosság számára, hogy az fogadalmas háláját mielőbb méltóbb, művészibb, gazdagabb és tökéletesebb alkotással rója le az Istennek, aki már több ízben megmentette a várost a pestis veszedelmétől. A hevenyészett talapzatú szoboralkotást 1707. tavaszán két angyalpárral díszítették, amely angyalokat *Franz Josef Barbier* szobrász készítette április 13-án nyugtázott 30 forintnyi díjért. Ugyanez év májusának vége felé *Johann Höbbling* építőmester talapzatokat épített hozzá; a négy szobortalapzati kő kifaragását *Wolf Matzinger* kőfaragómester végezte június 30-án nyugtázott 12 forintnyi összegért. A négy szobortalapzatnak a főszoborcsoporthoz való hozzáépítéséből látszik, hogy, ha nem előbb, úgy valószínűleg 1707. júniusától 1709. júniusáig terjedő időben még mellékszobrok alakjaival bővült ez a fogadalmi emlék, amely föllállításától kezdve minden nyilvános egyházi s világi ünnepségnek a középpontjában állott.

Erre az emlékműre a budai lakosság oly föltétlen bizalommal és törhetetlen reménnyel tekintett, mint Mózesnek a pusztában vándorló népe a váltságul fölállított rézkígyóra. Amikor aztán 1709-ben újra megtámadta a pestis réme az újjáépülő Buda lakosait, a magisztrátus június 23-án a járvány ellen való óvintézkedések sorát azzal vezette be, hogy az Isten »büntető vesszeje csapásainak« enyhítésére a meglevő fogadalmi emléknél nagyobb és díszesebb Szentháromság-szoboremlék fölállítását határozta el és ebbeli határozatát esküszóval is megerősítette. E határozatban benne rejtett már ez ideiglenes fogadalmi emléknék a lebontása s eltávolítása is, hiszen ennek a helye lőn kiszemelve a díszesebb új emlékmű számára. És megindulván a budai várban ma is fennálló Szentháromság-szoboremléknek az előmunkálatai, a budai városi tanács 1712. december 2-án hozott következő jegyzőkönyvbeli határozattal: »Denen Richtern und geschwornen in der Neustift wird die alte Heyl Dreyfaltigkeit Saullen angetragen und wohin zu transferiren geschänckhet« a régi Szentháromság-oszlopot Újlak előjáróságának ajándékozta.

Miként gondoskodott az újlaki előjáróság ez ajándékszobor átvételéről és mely évben állíttatta fel azt Újlaknak akkor még Felsővásár-, később az emlékoszlopról Szentháromság-, majd 1900. óta Zsigmond-térnek nevezett területén, egykorú feljegyzések híján meg nem állapítható. Hogy azonban az újlaki előjáróság csakhamar fölállíttatta e Szentháromság-szoboremléket az akkori Felsővásár-téren (Obere Markh plaz worauf die Wiener und Ofner strassen creüzweis zusamben laufen), hitelesen bizonyítja Buda városáról 1733-ban a budai Nottenstein-nyomdában készített első leíró, ma már könyvtári ritkaságszámba menő kalauz, amely érintve Neustift, Újlak fekvését (bestehet solche in zwey Haupt-Gassen, so auf den grossen Platz anweisen, wo auch ein der Heil. Dreyfaltigkeit erbaute Ehren-Saul stehet) említi már e Szentháromság-oszlopnak e helyen való fennállását. Ezt az első nyomtatott hírt-jelentést négy év múlva megerősíti s kiegészíti Bél Mátyás, monumentális latin művében Újlak futólagos vázolásánál azt írván, hogy e piacon finom művű »scito facta opere« Szentháromság-oszlop emelkedik.

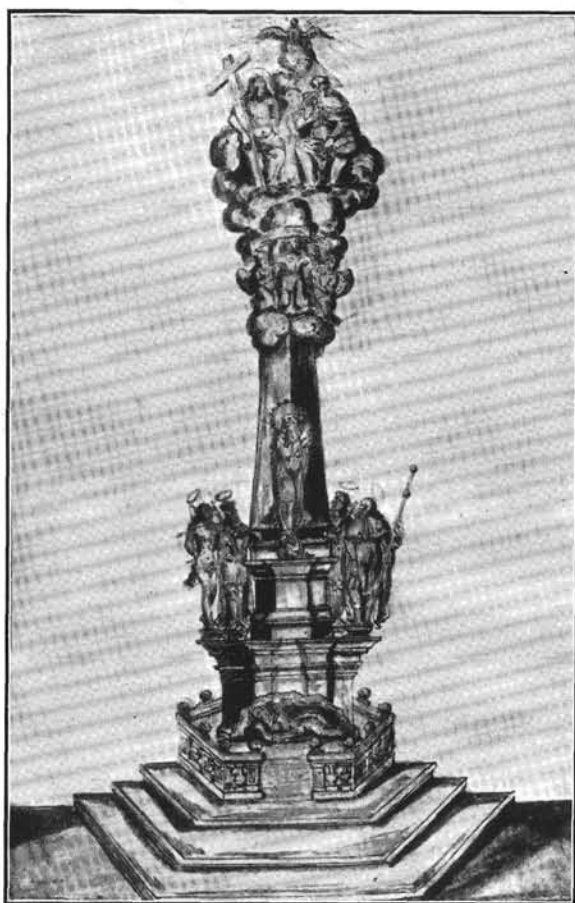
Ez a Bél által finom munkájúnak, csinos kidolgozásúnak jellemzett Szentháromság-emlék idők folyamán számtalan javításon esett keresztül. Így már 1757-ben és 1762-ben a bécsi származású, Budán megtelepedett Matheus *Nöbauer* építőmester végez rajta javításokat. 1781-ben 465 forintnyi összköltségen alapos restaurálási munka folyik az egész fogadalmi emlékművön *Leonhard Weber* szobrász, *Franz Endl* kőfaragó, *Josef Mayrhofer* kőműves, *Josef Lasser* aranyozó és *Josef Scherawitz* festő — mind budai mester — közreműködésével. 1782-ben újra *Leonhard Weber* szobrász javítgat a szobrokon, míg 1783-ban *Scherawitz* festő végez rajta kisebb részletátfestést. 1800-ban *Josef Werner* lakkozó, *Johann Büning* és *Johann Schmidt* kőművesek dolgoznak a helyreállításán. 1812. folyamán pedig ugyancsak az említett *Johann Schmidt* és *Christian Vieszner* kőművesek javították és átfestették *Philip Niberlein* festő végezte. Mindezek a kisebb-nagyobb restaurálások csak javító, részleteket pótló, töredékeket kiegészítő, az egész emléket jókarbantartó s az emlékmű lényegét nem átalakító, nem módosító jelleggel történtek.

Ez a szobormű elajándékozása után száz esztendővel 1813 június 19-én Fauser Antal helybeli plébános és Piller Ferenc helybeli bíró egyúttal szoborgondnok gyűjtötte költségen renováltatott ismeretlen szobrász vagy kőfaragómester közreműködésével. Ugyancsak Piller bíró az időjárástól megviselt szoborművet 1819-ben e szoboralap terhére 138 forint 40 krajcár költségen ismét javíttatta meg nem nevezett mesterrel és festette *Philip Niberlein* festő igénybevételével. Az 1822. évi újlaki kánoni vizsgálat újra javasolta nemcsak az egész szoborműnek, de az azt övező kőkorlátnak a javítását is, de e javasolt restaurálásnak a körülményeiről sem maradt fenn följegyzés, hacsak az 1824. év folyamán eszközölt restaurálás nem vezethető vissza erre a javasolt szándékra, amikor is *Maxim Knecht* kőfaragó sósikúti követ szállított 60 forint árán és 295 forintnyi kőfaragómunkát végzett rajta.

A 19. század derekán Budaújlak e terének és abba torkoló utcáinak a rendezése alkalmával e szoboremléknek forgalmi és esztétikai szempontból való eltolása, illetőleg a tér hosszanti tengelyében való centrális fekvésű elhelyezése válván szükségessé, az emlékmű régi vedlett talapzatának elejtésével újonnan tervezett talapzat kérdése foglalkoztatta Buda városának a tanácsát. Ez áthelyezési, restaurálási és talapzatomódosítási munkálatokra 1853. októberében két árajánlattal is kínálkozott a Pesten működő *Bartakovics József* akadémikus szobrász, aki a Szentháromság-szoborcsoport és a három régi mellékszobor alá új talapzatnak sósikúti kőből való készítését, a szobrok átjavítását, festését, aranyozását és a középső talapzat homlokoldalára szánt felirat vésését vállalta volna, azonban ajánlata ismeretlen okból ad acta került.

1856. március végén *Dotsch Pál* Pesten működő szobrász ajánlkozott a szoborcsoport renoválására, négy sarok gyámkő kapiteljének, a fölíratnak és oldalornamenseknek kifaragására, a három régi mellékszobor átdolgozására s hiányzó részeinek a pótlására; a szoborcsoportot tartó középső talapzat frontális oldalára pedig oltárt tervezett, amely fölé vágott fülkében keresztet tartó angyal szobrát szánta. *Dotsch* írásbeli ajánlatával majdnem egyidejűleg *Eckerman Ferenc* kőfaragómester is tett ajánlatot ez átalakítási és javítási munkálatokra; azonban mindkettőnek az ajánlata szintén meddő aktasorsra jutott.

Ugyanez év május 17-én a Pesten lakó *Pozsányi Antal* szobrász pályázott írásbeli ajánlattal e műemléknek *Máltás Hugó* rajztanítótól készített tervrajz alapján való átalakítási és restaurálási munkálataira, aki megkapván a városi tanácstól a megbízást, 1856. szeptember 24-ére elkészült e Szentháromság-szoboremlék áthelyezésével, talapzatával és javításával. E munkálatnak a vaskerítéssel együtt 1800 forintot kitevő költségeit részben a szoboralap, részben a városi tanács fedezte. A régi Szentháromság-szoborcsoport és három mellékszobrának a kivételével, amelyeket *Pozsányi* szobrász (*reliquae statuae majores sunt antiquae, sed per Sculptorem in meliorem formam transmutatae*) alaposan átdolgozott és kiegészített, ez alkalommal került e műemlék mai helyére teljesen új alakot nyerve: ekkor készültek a főszoborcsoport és a mellékszobrok új talapzatai, továbbá a konzolos oltármenza és a homlokzati fülke *Immaculata*-szobra sósikúti kőből, az emléket övező kerítés vasból, környéke pedig befásított.

A Szentháromság-szobor modellvázlata.
Falconer G. festő 1705.

XXXVII. TÁBLA

A Szentháromság-szobor 1914-ben.

Az emlékmű ezidőbeli megújításának évszámát őrzi az ekkor belefaragott homlokzati alsó és felső felirat chronosticonja :

SANCTA TRINITAS VNVS DEVS
MISERERE NOBIS PECCATORIBVS

AVE REGINA PIA VIRGO PVRA
TVO POTENTI PATROCINIO NOS FOVE

1856. volt újjászületésének az éve s az ekkor nyert alakban, bár némileg megviselve áll fenn ma is a Zsigmond-téri Szentháromság-szobor-emlék. Az emlékmű egy egyenlőszárú kereszt alaprajzával rendelkező talapzaton áll. A keresztalak homlokoldali szárát lépcsős, konzolokon nyugvó oltármenza, míg a kétoldali s hátsó szárát egy-egy négyszögű postámens alkotja ; a postámenseken pedig jobbra Szent István magyar király, balra Szent Imre herceg és hátul Szent József szobra áll. E négy kiugró elül architektonikus, háromoldalt plasztikát hordozó tag két egymást keresztező tengelyének a közepén a mellékszobrokat magasságban jóval felülhaladó négyszögű hasábtalapzat sudárosodik. E középső négyoldalú főtalapzat sarkainak élei neoromán volutás fejű pilaszterekkel vannak letompítva, míg három oldalába csekély mélységű, síkhátterű, félköríves záródású fülkék vannak faragva ; a homlokzati, homorúra kifaragott, félkörívesen hornyolt fülkébe az Immaculata-szobra van illesztve, míg a fülke felett a Szentháromsághoz könyörgő és a fülke alatt a Szeplőtelen Szűzhöz fohászoló latin szövegű chronosticon rejtő felirat van vésve ; a többi három fülke üres és záródásuk felett neoromán stílusú, faragott, szimmetrikusan széthajló indájú levél-ornamens ékeskedik. A sarok-pilaszterekkel tompított, középfülkével tagolt, felirattal és levélornamentikával díszített talapzat sík tetejét négy sarkán a pilasztereknek megfelelően kiugró záró párkány fejezi be, amelyet a Szentháromság-szoborcsoport koronáz.

A neoromán modorban szerkesztett és díszített architektúrát annak szabályosan egyenes, lehiggadt vonalmenetével szemben barokk extázistól mozgalmasan megjelenő szentek szobrai övezik, amely szobrok közül csak a frontálisan elhelyezett Immaculatának klassziko-román formákkal jellemzett, nyugalmas szoboralakja illeszkedik szervesen a vele egykorú, postámensül felhasznált kőarchitektúra szellemébe. A Szentháromság-csoport több darab kőből faragott szobortömbje teljesen elszigetelt jelenséggént emelkedik és barokk formarendszerén kívül semmi sem köti össze az alatta álló, vele egykorú szentek szobraival, amelyek a 19. század derekán divatozó nyilvános emlékszobrok allegorikus mellékalakjainak hatása alatt elhelyezve csak üres dekoráció statisztika szerepében ödöngenek a főszoborcsoport körül, illetőleg az alatt, elvesztvén tartalmi kapcsolatukat a főszoborcsoporttal. Eredetileg más volt a beállításuk, helyzetük, rendeltetésük, amint azt a Falconer-féle 1705-ben készült vázlat mutatja : e vázlatból világosan megállapítható ez emlék Szentháromság-csoport-

jának és Szent István király szobrának a vázlatbeli megfelelő szobrokkal való azonossága. E vázlat bizonyoságra, hogy az 1699. év folyamán bizonyosan Kollonics adományából a város birtokába jutott Szentháromság-csoporthoz készült e vázlat modellje, amelyre akkor István király, Sebestyén, Rókus, Xaveri Ferenc szentek, felettük Immaculata álló s ez alatt Szent Rozália fekvő szobrát tervezte Ceresola architektus, akit e tartalmi program elkészítésénél a budai jezsuiták inspiráltak, mert hiszen a szoborleplezés alkalmával 1706-ban a jezsuiták évkönyve világosan vallja, hogy a Szentháromság-szoboremlék »hortatu tamen, et directione Budensis Societatis«, azaz a budai Jézus Társasága buzdítására s irányítására mellett létesült.

Az 1705. évi modellből a Szentháromságnak akkor már készen levő szoborcsoportján és a vázlatra jellegzetesen odavetett István magyar király alakján kívül más szent alakja nem öltött szobortestet. A városi tanács által 1706-ban hirtelen elrendelt szoborleplezésre elejtve a nagy költségsű s nagyszabású modellt, csak egy négyszögletes talapzat készült a Szentháromság szoborcsoport alá, amely mellé 1707-ben *Hölbling* építőmester tervezett és *Matzinger* kőfaragó faragott négy mellékszobor alá való postámenst. A körülmények egybevetéséből bizonyos, hogy a modellen feltüntetett szentek helyett Szent István kivételével Szent Imre s Szent József került csak kivételre, bizonyosan a postámensek elkészülte után való időben. Az a körülmény viszont, hogy a két magyar nemzeti férfiszent mellé Szent Józsefre, Jézus nevelőatyjára esett a választás harmadik szoborul, e mellékszobrok készülésének közelebbi idejét határozza meg. A jezsuiták annaleseiből ismeretes ugyanis, hogy 1689-ben a budai Szent József-hegy »intuitu serenissimi Regis Hungariae Josephi primi«. József koronaörökös védszentjének tiszteletére emelt Szent József-kápolnától kapta nevét. Tudván azt is, hogy a koronaörökös József 50 forinttal adakozott e fogadalmi emlékre, világos, hogy a városi tanács vagy más mecénás loyaltásból e két nemzeti szent mellé az akkor már uralkodó József égbeli patrónusának a szobrát csináltatta meg, ami nem következett volna be, ha e szobrokat József († 1711.) halála után készítik; amint nem készítették el Lipót császár-király védszentjének, Szent Lipótnak a szobrát sem, lévén már az uralkodó, aki pedig 200 forintot adományozott ez emlékre, halott († 1705.) a fogadalmi emlékmű föllállítása idején. Ha pedig 1712. után, tehát már Újlakon készültek volna e szobrok, akkor Károly császár-királynak a védszentjét borromei Szent Károlyt kellett volna kifaragtatnia az újlaki előjáróságnak, hiszen az akkor uralkodó III. Károly főherceg korában szintén adakozott e szoborra. Tehát bizonyos, hogy e három mellékszobor legkésőbb 1707. június és 1709. június között készült, mert ez időpont után új fogadalmi emlék állítását határozván el, a pestistől ismét megtámadott város minden erejét új fogadalma teljesítésére összpontosította, nem törődve többé a lebontásra szánt régi emlékekkel.

Hogy az újlaki előjáróság 1712-ben a főszoborcsoportot és csak e három mellékszobrot kapta ajándékba a budai tanácstól, az emlékmű talapzatával együtt, bizonyoságra a budai újlaki plébánia kézirati Protocolluma s a restauráló szobrászok árajánlatainak a szövegei, amelyekben mindig csak a főszoborcsoportra, a három mellékszoborra s a talapzat-komplexumra történik hivatkozás.

Az Újlakra jutott főszoborcsoporthoz és a mellékszobroknak a plasztikai egybevetéséből, — bár e szobroknak, főleg Szent Imre és Szent József szobrainak barokk formaalakítása, ráncvetése a gyakori javító faragások, átdolgozások nyomán lágyabbra símult, enyhébb tűrődéssé kopott, — látszik, hogy a főszoborcsoporthoz is más, a mellékszobrok is más szobrász alkotása. A mellékszobrok közül Szent József fejlett ábrázolási típusa és István király meg Imre herceg magyar nemzeti szentek még tapogatózó ábrázolása között a látszólagos különbség nem elegendő bizonyosságra, hogy Szent József szobrának más volna az alkotója, mint első királyunk és fia szobrainak, vagy hogy Szent József szobra újabb keletű volna István és Imre szentek szobrainál. Szent József bibliai ruházatú alakja egy hosszú fejlődés szülte, művészi gyakorlat szentesítette ábrázolási típus, míg István király és Imre herceg történeti alakjának jellemzéséhez szükségelt nemzeti habitusa különböző, inkább német-osztrák elemekből csirázó fejedelmi, udvari costumek kezdetleges formája. Úgy látszik, mintha a szobrász a magyar királyok Mausoleumát lapozgatta volna és Szent István király szobrához I. Ferdinánd rézmetszetű képétől vett volna ihletet: jelmezük, testtartásuk, mozdulatuk szoros rokonságra vall. A három mellékszobor így valószínűleg egy szobrász műve, míg a Szentháromság szoborcsoporthoz plasztikai és technikai fölfogásánál fogva más gondolkozású szobrászra vall. Viszont az a tény, hogy a főszoborcsoporthoz és a három mellékszobornak az anyaga azonos budavidéki homokkő, bizonyosság mellett, hogy úgy a főszoborcsoporthoz, mint a mellékszobrok helybeli szobrász vagy szobrászok alkotásai. De egyetlen szobrász neve sem állapítható meg okirati hitelességgel e szobrok szerzőjéül, a források némasága miatt. És el kell ejtenünk e szobroknál *Feretti* kőfaragómester szoborszerzőségét is, amelyhez őt 1692. évi szerződésének a téves magyarázata juttatta: ő csak kőfaragómunkát végzett és a mellékszobrok készülése idején már ez emlék kőfaragómunkálataiban sem vett részt. A főszoborcsoporthoz szerzőjének a megállapításánál teljes homályban állunk, mivel a Kollonics-féle levelek nem említenek szobrásznevet és azt sem tudjuk, hogy a budai jezsuita superior melyik szobrászt ajánlotta Kollonics figyelmébe. A főszoborcsoporthoz csak annyi a hiteles értesülésünk, hogy az már 1699-ben a városháza egyik bolt helyiségében volt elraktározva. A főszoborcsoporthoz szobrászának a nevére nehezedő homályt csak a Kollonics-levéltár átkutatása oszlathatná el. A tőlünk ismert székesfővárosi levéltári számadások viszont csak *Barbier* szobrász nevét őrizték meg, aki az első Szentháromság-szoboremlékhez két angyalpárt faragott.

Bár sem az ismeretlen helyre került vagy elkallódott angyalpárokat, sem *Barbier* más szoborművét nem ismerjük, amelyik stíluskritikai alapul szolgálhatna e három mellékszobor szerzőjének a megállapításánál, mégis ismerve a helyi viszonyokat, nem gondolhatunk idegenből meghívott mester, szobrász közreműködésére, szerzőségére. Bár Budának a 18. század külsőben már elegendő kőfaragója van, de *Preis* szobrásznak botrányba fulladt vendégszereplése idején csak két szobrászról van némi tudomásunk, akik Budán tartózkodtak. Az egyik *Johann Ludwig Erdinger*, akiről csak annyi ismeretes, hogy 1692. április 29-én lett budai polgár, 1693. április 13-án feleségül vette özv. Pösöcker Éva Zsuzsannát és házat

is bírt a budai várban; különben ködbe vész alakja. A másik a salzburgi származású *Thomas Schwartzinger*, aki már 1689-ben lón Budán polgárrá és itt házasodott 1696. szeptemberében, 1697-ben a budai vár Bécsi-utcájában (Wienergasse No. 184.) házat vett, amely Erdingeré volt; meghalt 1707. április 27-én 47 éves korában; holta után Landtrachtinger I. G. festő vette meg házat; munkássága eddig teljesen ismeretlen. A századfordulón még egy harmadik szobrász homályos alakja tűnik föl *Johann Georg (Millner) Müller* személyében, aki 1700. február 21-én feleségül vette özv. Ziegler Anna Reginát, akitől 1701. januárjában János Gáspár nevű fia született; munkássága ismeretlen; özvegyéről 1710-ig van hírünk. E homályos szobrászokon kívül a századfordulón aligha volt más állandó szobrásza Budának mindaddig, amíg a fiatal *Franz Josef (Barbierer) Barbier* szobrász itt meg nem telepedett, ami valószínűleg legkésőbb 1705. elején történhetett meg. Ez év június 8-án ugyanis Barbier a várban házasságot kötött Kapperger Rozina hajadonnal; e házasságából született egyik leánykáját, Juliannát 1706. májusában, másik Mária Anna nevű leánykáját pedig 1710. júliusában temette a ferenciek temetőjébe. Közben 1707-ben a várbeli Zsidó-utcában házat vett, amely csak özvegyének 1711. áprilisában történt holta után cserélt gazdát. Ez adatokból világos, hogy Barbier állandó lakos volt Buda várában egészen 1771. január 4-én 35 éves korában bekövetkezett haláláig, amikor ő is az itteni ferenciek temetőjében talált nyugalóhelyet. Munkássága, munkái a városháza erkélyén 1707. nyarán polgárjog illetéke fejében eszközölt dekoratív munkája kivételével eddig ismeretlenek ugyan, de az a körülmény, hogy, amikor 1710-ben *Hölbling* építőmester elkészítette a második, ma is fennálló budavári Szentháromság-szoboremlék tervrajzát, akkor a városi magisztrátus *Konrad Vogl* kőfaragómestert bízta meg annak kőfaragómunkálataival és viszont *Barbier* szobrászra bízta a szobrok elkészítését, bizonyosság róla, hogy képességei érettek voltak ilyen nagyarányú feladat megoldására. És csak közbejött halála akadályozta meg őt e szoborsorozat elkészítésében. Ha tehát a városi tanács őt elég alkalmasnak találta a méreteiben és művészi értékben is nagyszerű, második fogadalmi emlék plasztikájának a megalakítására, miért mellőzték volna — bárki is csináltatta e szobrokat — *Barbier* szobrászi képességét a kisebb méretű s egyszerűbb, első Szentháromság-szoboremlék szobrászi munkálatainál, amelyhez különben az egykorú számadás szerint és sajátkezű nyugtája szerint is 1707. tavaszán két angyalpárt készített *Barbier*. Amíg tehát hiteles adatokkal a kutatás föl nem fedez, vagy meg nem állapít újabb mestert vagy mestereket e három mellékszobor szerzőjéül, addig állhat a föltevésünk, hogy az újlaki Szentháromság-szoboremlék három mellékszobrának *Franz Josef Barbier* a szobrásza.

Máskülönben minden jel azt látszik vallani, hogy *Barbierrel* egyidőben más szobrász nem tartózkodott Budán és csak az ő holta után 1711. áprilisban vetődik ide Pozsonyból *Jacob Wiedemann* (Witteman) szobrász, aki alkudozásba lépett a második Szentháromság-émlék plasztikájára nézve, aki azonban már néhány heti itt tartózkodása után járványtól pusztult el 1711. május 1-én a vizivárosi Aranyhajó-fogadóban. Ezután sincs tudomásunk más szobrásznak itten való megtelepedéséről, mert a városi tanács ugyanez év szeptemberében már a Kismartonban dolgozó *Philip Ungleich*

szobrással tárgyalt a második fogadalmi emlék plasztikájáról, akivel aztán megegyezve szerződést is kötött. Ungleich e nagy feladathoz magával hozta sógorát, a kismartoni születésű *Anton Hörger* fiatal szobrászt is, aki Ungleich távoztával állandó lakosa lett Budának, élete végéig. De sem Wiedemann, sem Ungleich vendégszereplése, sem pedig Hörger munkássága nem hozható viszonylatba e mellékszobrok szerzőségével.

A reánk maradt szoborcsoport és három mellékszobor kőanyagának megfelelő zárt kompozíciójával, egy nézetre szánt reliefszerű beállításával, gazdag formaváltoztatának kiváló technikai készségű megmunkálásával jóval az átlagon felül emelkedett szobrász vagy szobrászok közreműködését érezteti, akiknek artisztikus munkateljesítményét esztétikai vizsgálódásnál ma hátrányosan befolyásolja e régi szobrok igen megviselt állapota s nem mindig értelmesen-gondosan eszközölt kiegészítő restaurálása. A mellékszobrok közül, amelyek mind háttal, elnagyolt kidolgozású háttal voltak szánva a középső talapzat magasodó sudarához, Szent István és Szent Imre szobrai helytelenül az emlékmű frontális irányába fordítva állanak, ami homlokzatnézetből a két nagyméretű barokkszobor és a fülkébe helyezett kisméretű újabbkori Mária-szobor között kellemetlen disszonanciát okoz úgy arány, mint stílus ellentét tekintetében és ami oldal- és hátnézetből e szoboralakok hátának elnagyolt megmunkálása miatt sivárulhat a szemlélőre s árt az emlékmű összhangjának. Ez idő szerint más hiányok is rútitják e szentek szobrait: az Atyaisten jobbkeze, Krisztus jobbkeze, homloka s koponyarésze, Szent István áttört mívű barokk koronája s jogaros jobbkarja letörve, hasonlóképen letört Imre hercegnek eredetileg talán liliomot és csak később alkalmazott kardot tartó jobbja és Szent Józsefnek liliomszálat tartó balkeze. És lemalóiban a homlokzati latin fölirat felső szövege is, hogy ne is szóljunk az architektúrának és az összes szobroknak utóbbi években lehetetlen színű befestéséről, melyet 1934. folyamán szerencsés eredménnyel eltávolítottak, amiáltal a kövek természetes színükben egységesen hatnak.

Bár e szobrok eredetileg gazdagabb, mozgalmasabb barokk architekturájú művészi egység részeiül szánva ma kissé vérszegényen hatnak a neoromán stílusú építészeti talapzaton, mégis művészettörténeti jelentőségük tagadhatatlan azért, mert ezzel a Szentháromság-emlékkel honosul meg először Budán az a szobortípus, amelynek gazdag változatú virágzása szinte általánossá lett a 18. század folyamán városaink és községeink piacain, terein egyfelől, mert Buda város történetének egy korszaka s éppen legnehezebb, városalapító korszaka és e korszakban itt megtelepedett vagy megfordult mesterek működése tapad az időjárástól megtépázott, javításoktól megvedlett szobrokhoz másfelől. A török korszakban megbénult szobrászati kultúránk újjáéledésének első hajtásai e szobrok, amelyeknek barokk formavilágát idegenből származott mesterek művészi készsége érlelte, de tartalmukban nemzeti szentek megjelenítésével már honi szellem jelentkezik. És a romjaiból újjáépülő Buda város telepés lakosságának, vezetőinek szellemi életére alapvetően jellemző, hogy vallásos fogadalmuk teljesítésére, lelki szükségletük kielégítésére — ha bécsi példa hatása alatt is — művészi alkotásban nyilvánuló megoldást kerestek és találtak a Szentháromság-emlékben, amelynek megóvása kulturális kötelesség.

E szobrok restaurálása, jókarbantartása, vagy megfelelően új, hű másolatokkal való pótlása annál is inkább kötelessége a régi műemlékekben szinte szegény székesfővárosnak, mert amikor a budai városi tanács és a lakosság nem találta eléggé méltóknak, eléggé művészeknek és pompázóknak e szoborcsoportot és a mellékszobrokat fogadalma hűséges kifejezéseül, — bár a tudós *Bél* is, aki már Újlakon szegényes környezetben szemlélte ezeket, mégis finom kivitelűeknek, tehát a kor művészi fölfogásához megfelelőeknek találta, — költséget nem kímélve, új emlékmű föllállításáról gondoskodott. Ezzel a lakosság és a tanács hitet tett becsületességéről, áldozatkészségéről, tanúságot tett haladott művészi ízléséről, amelynek első megnyilatkozása mintegy szárnypróbálgatása a budaújlaki befejezetlenül maradt Szentháromság-szoboremlék. De jó példát is nyújtott, mert Pest városa budai mintára hasonlóképen cselekedett, amikor az első Szentháromság-oszlopot eladta Baja városának és helyébe nagyszerűbbet emeltetett. Ez a megszüerkült emlékmű: nyitott könyv a városalapító budai lakosság szellemi életének, műveltségi állapotának a megismerésére; az akkori lelkeség hű tükre, az akkori tömeglélek és vezető szellem hamisítatlan kifejezője. Valóban itt *saxa loquuntur*.

SCHOEN ARNOLD

Forrásaim: Buda város tanácsülési jegyzőkönyvei: 1691. febr. 20., márc. 31., ápr. 4., dec. 9.; 1692. jún. 15., júl. 13., aug. 23., szept. 3.; 1694. máj. 28.; 1697. jan. 25., febr. 14.; 1698. ápr. 7.; 1699. szept. 16., 23., 25., 28.; nov. 4.; 1700. márc. 15., ápr. 28., máj. 24., aug. 4., szept. 10.; 1701. máj. 27.; 1703. febr. 5.; 1706. máj. 28.; 1711. jún. 9., 10.; 1712. dec. 2. — Budai tanácsíratok 1695—1700. — Templom-számadások. A budai Szentháromság-szobrok. 36—39. doboz. — Zaiger über das Neüstüfft 1702. — *Matricula civium Budensium* I. köt. — Budai tanácsí mutató 3356. Dep. 581/1856. 4. — Budai levéltár 331/856. Bp. Szföv. Levéltár.

Budai Szentháromság-szobor albuma. Kézirat. Bp. Szföv. Múzeum.

Acta Jesuit. Colleg. Budensis irregestrata. Fasc. I—3. M. K. Orsz. Levéltár.

Matricula Copulat. és Matricula Defunct. Kézirat. Budavári koronázótemplom plébánia.

Historia Societatis Jesu Budae ... 1686 ... 1736. Kézirat. — Miller J. E. F.: *Historiographia ... Ecclesiarum ... Colossorum ... in ... Civitate Budensi ...* Kézirat. — Podhradzky J.: *Historia Diplomatica Urbis Budensis et Pesthiensis.* Kézirat. M. Nemzeti Múzeum.

Protocollum Exemptae Parochialis Ecclesiae et Parochiae Neo-Budensis ... Kézirat. — *Historia Parochiae Neo-Budensis ...* Kézirat. Budaújlaki r. kat. plébánia.

Schmall Lajos: Budapest közterein álló vallásos jellegű szobrok leírása és története 1900. Kézirat. Bp. Szföv. Városi Könyvtár.

Neu aus seinem Stein-Hauffen aufwachsendes Ofen oder kurtze Beschreibung wie diese Königliche Hungarische freye Haupt Stadt in jetzigen Zeiten bestehe ... Ofen 1733. Nottenstein.

Bel Mathias: *Notitia Hungariae Novae ... Tomus III. Viennae MDCCXXXVII.* (1737) 454. old.

Miller J. E. F.: *Epitome vicissitudinum ... de Urbe Budensi.* Budae, Landerer (1760).

Budapest egyházi monumentumai. Budapest, Hunyadi Mátyás int. (Évszám és szerző nélkül.)

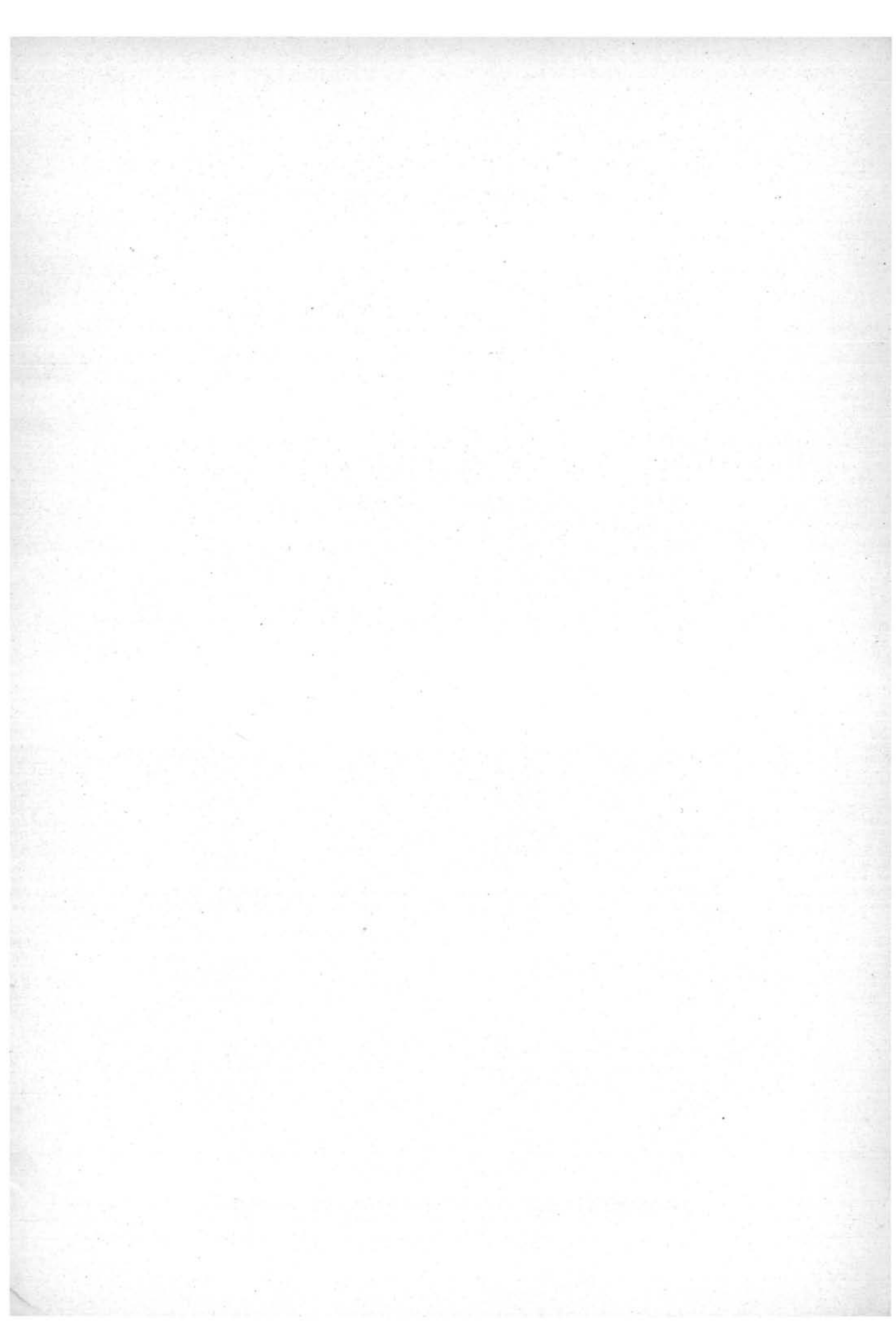
Palóczy Edgár: Budapest legrégibb szobráról. *Pesti Hírlap* 1913. júl. 11.

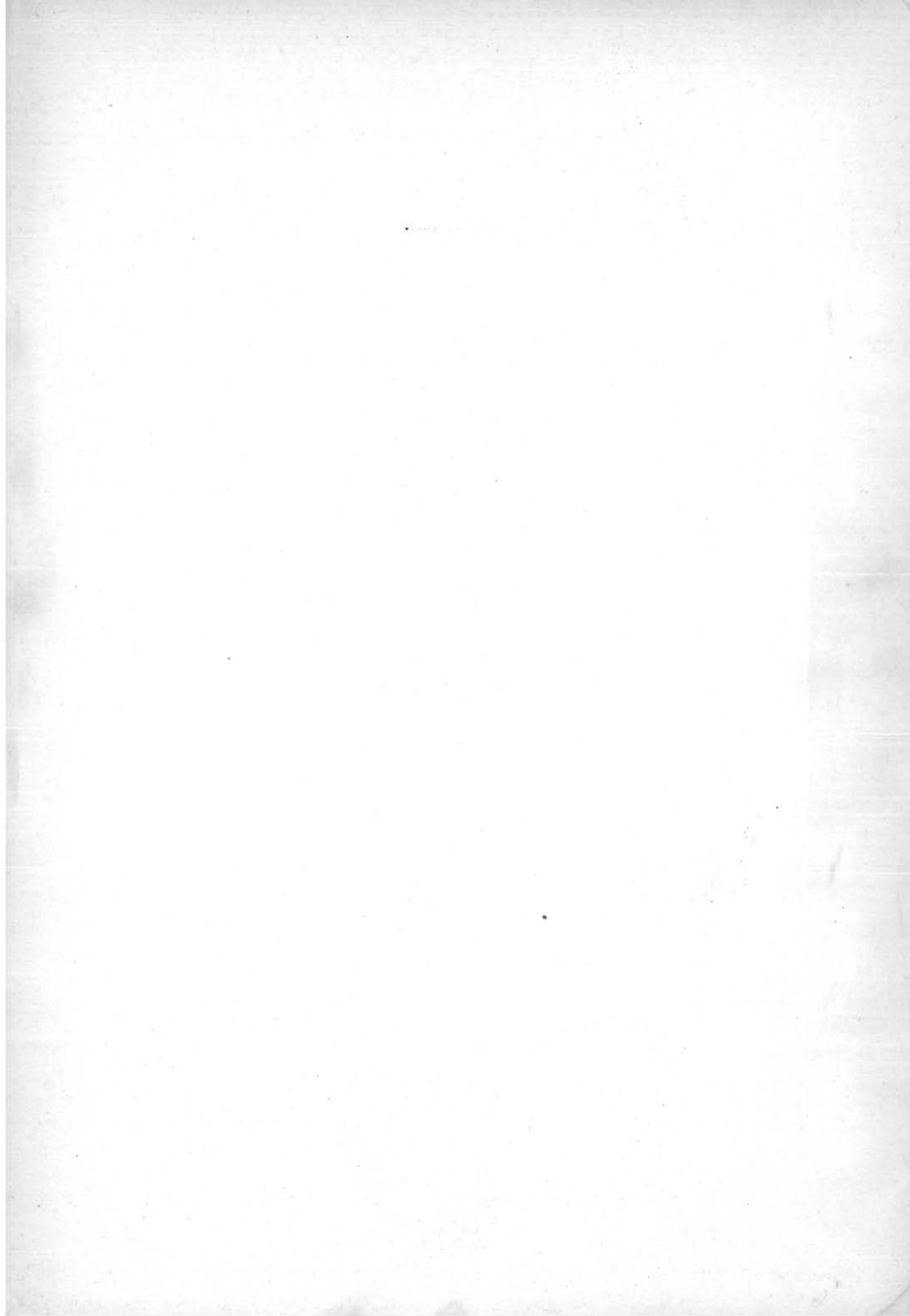
Budapest legrégibb szobrai. *Az Ujság* 1914. máj. 17.

Gárdonyi Albert: Buda város közigazgatása ... a XVII. század végén. Századok 1916.

Schoen Arnold: A budavári Szentháromság-szoboremlék. Bpest, 1918.

Szokolay Antal: A Budapest-újlaki róm. kath. egyház évkönyvei I. Budapest, 1926.

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS HÁZINYOMDÁJA 1935 — 42842